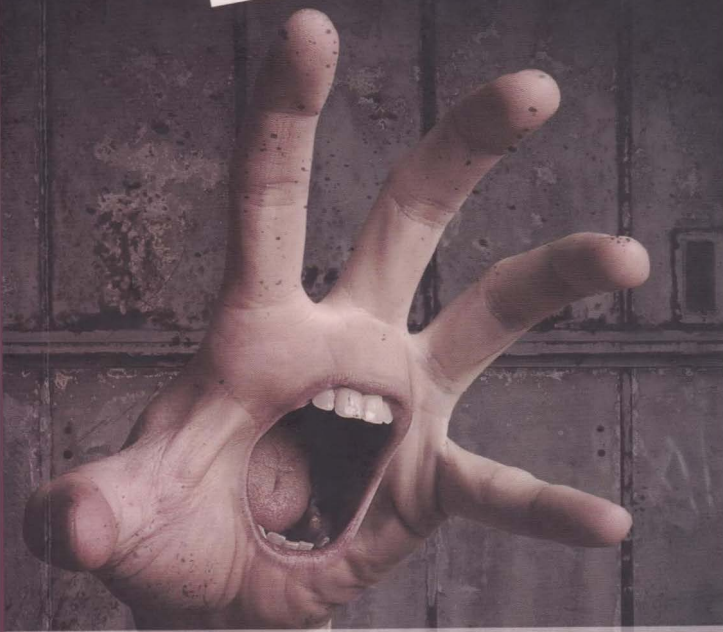
KONRAD LORENZ

İŞTE İNSAN

Saldırganlığın Doğası Üzerine

Cumhuriyet Kitapları

Popüler Bilim

KONRAD LORENZ

İŞTE İNSAN

Çeviri
Veysel Atayman
Evrim Tevfik Güney

Cumhuriyet Kitapları

YAYIN KURULU
Doğan HIZLAN(Başkan), Turhan GÜNAY, EmreKONGAR,
Hikmet ÇETİNKAYA, Ataol BEHRAMOĞLU, Egemen BERKÖZ,
Deniz SOM, Erdal ATABEK

YAYIN YÖNETMENİ
Zeynep ATAYMAN

ÇEVİRİ
Veysel ATAYMAN
Evrim Tevfik GÜNEY

KAPAK/GÖRSEL DÜZENLEME
Haydar BEY

GRAFİK TASARIM
Ahmet SUNGUR

DİZGİ/SAYFA DÜZENİ
Serpil ÜNAY

BASKI
Kurtiş Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.

DAĞITIM
Cumhuriyet Kitapları

I. Baskı: Ocak 2008

Yeni Gün Haber Ajansı
Basın ve Yayıncılık A.Ş.
Prof. Nurettin Mazhar Öktel Sk.
No:2 34381 Şişli - İstanbul
Tel : (0212) 343 72 74
Faks: (0212) 343 72 65
ckk@cumhuriyet.com.tr
www.cumhuriyetkitaplari.com

Almanca özgün adı:
Das sogenannte Böse
(24. Baskı, Şubat 2004, dtv)

©1983 Deutscher Taschenbuch Verlag
GmbH&Co KG, Munich / Germany
©2007 Cumhuriyet Kitapları
İstanbul / Türkiye

Bu kitabın yayın hakları Kalem Fikri
Haklar Koordinasyon Merkezi
aracılığıyla satın alınmıştır.

Yayın Hakları Cumhuriyet Kitapları'na aittir.
Tanıtım amacı dışında izinsiz alıntı yapılamaz.

KONRAD LORENZ

İŞTE İNSAN

Konrad Lorenz, 7 Kasım 1903'te Viyana'da doğdu. Aynı şehirde tıp ve biyoloji öğrenimi gördü. 1949'da Altenberg (Avusturya) Karşılaştırmalı Davranışbilim Araştırmaları Enstitüsü'nü kurdu ve 1951'de Max-Planck Ensitüsü'ne üye oldu. 1961-1973 yılları arasında, Max Planck Enstitüsü'nde, davranış fizyolojisi bölümü müdürlüğü yaptı. Lorenz, karşılaştırmalı davranışbilimin kurucularındandır.

1973 yılında, Karl von Frisch ve Nikolaas Tinbergen ile birlikte, Tıp ve Fizyoloji dalında Nobel Ödülü aldı. Aynı yıl emekli oldu. Emekliliğinden sonra, Max Planck Cemiyeti Lorenz için Avusturya'da bir araştırma merkezi kurdu ve Lorenz burada Avusturya Bilimler Akademisi Karşılaştırmalı Davranışbilimleri Enstitüsü çatısı altında araştırmalarını sürdürdü.

Konrad Lorenz 27 Şubat 1989'da öldü.

~

Bu kitap, çağımızda insanı anlamamızı sağlayacak anahtar bir metin olma özelliği taşıyor. Konrad Lorenz, insanlığın zaman zaman kendi varlığının zorlamaları ve çelişkileri etrafında acemice çözüm üretmeye çalıştığı, bunun için çırpınıp durduğu bir dönemde, "insanın nispeten ilkel ama o ölçüde de tehlikeli temel dürtü ve içgüdülerini" ona tanıtma ve hatırlatma görevini kusursuz bir biçimde yerine getiriyor. Lorenz'in, saldırganlığı, insan eylem ve tepkilerinin temel nedenlerinden biri olarak tespit edip bu kitapta ikna edici bir şekilde açıklamasından bu yana, "saldırganlık" sadece antropolojik ve sosyolojik tartışmaların anahtar kavramı haline gelmekle kalmamış son 30-40 yıl içinde, bu konu ile ilişkili dağ gibi bir literatürün doğmasına yol açmıştır. Bu gerçek, ilk baskısı yaklaşık 50 yıl önce yapılan bir metnin çağa damgasını vurabilmesinin nedenini de anlaşılır kılmaktadır.

İÇİNDEKİLER

"Gri Kazların Babası" .7
Önsöz . .15
1. Sualtından Bir Başlangıç .23
2. Sualtı Yolculuğunun Laboratuardaki Devamı .37
3. Saldırganlığın Yararları .54
4. Saldırganlığın Kendiliğindenliği .97
5. Alışkanlık, Tören ve Büyü .109
6. İçgüdülerin Büyük Meclisi .152
7. Ahlak Benzeri Davranış Biçimleri .187
8. Anonim Sürü .233
9. Sevgisiz Toplum Düzeni .250
10. Kemeler .261
11. Sosyal Bağ .273
12. İnsanlığa Çağrı Vaazları .347
13. İşte İnsan (Ecce Homo) .372
14. Umut Var mı Dersiniz? .411
Dizin .435

"Gri Kazların Babası"

Avusturya'da yayınlanan haftalık bir dergi, ölümünden önce (1988) yaptığı bir kamuoyu yoklamasında, Konrad Lorenz'in bu ülkede, ünlü fizikçi Schrödinger, ünlü düşünür Wittgenstein ve Freud ile aynı itibarı paylaştığını göstermişti. Dergiye yanıt veren kimileri, onu "yüzyılın en büyük hümanisti" olarak tanımlamışlardı. Gerçekten de, yaklaşık 50 yıllık bilimsel hayatı "gri kazların babası" lakabına indirgenemeyecek kadar kapsamlı çabalarla dolu olan Lorenz, hayvan öyküleri anlatıcısı olarak da, uzmanlık alanının çok ötelerine taşan, popüler okuma alanında da sevilen bir tür edebiyatçıydı.

Seksenli yıllarda adı Yeşil Hareketi ile birlikte anılan Lorenz, Avusturya'nın Zweitendorf bölgesine nükleer enerji santrali kurulmasına karşı çıkan çevrecilerin başında yer alıyordu. 1988'de böbrek yetmezliğinden hayata gözlerini yuman Lorenz, kendisine yöneltilen Nazi politikasının ve uygulamalarının bilimsel destekçisi olma suçlamaları karşısında, benzer konumdaki aydınlar ve biliminsanları gibi köşeye sıkıştırıldığında, "Bilimsel çalışmalarıma kendimi öylesine vermiştim ki, bu politika ve uygulamalara sesimi çıkartacak durumda değildim," şeklinde yanıtlarla suçlamaları karşılamaya çalışıp durdu.

Evet, neydi bu? "Yüzyılın hümanisti" niteliğini hak ettiği düşünülen bir insan, 1937'de Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi'nin, öteki deyişle Nazi'lerin ırkçı ve ayrımcı politikalarına gerçekte niçin ses çıkarmamış, hatta 1940'ta Avusturya Nazilerce ilhak edildiğinde, kendisine ünlü düşünür Kant'ın şehri Köngisberg'deki Üniversite'de verilen doçentlik unvanıyla bilimsel kariyerini sürdürmeye kalkmıştı? Yahudilerin, Almanların "yaşama alanında" (*Lebensraum*; Lorenz'in çiklit balıkları incelemelerinde başvurduğu bir kavram) ve özellikle bilimsel kürsüleri ve faaliyetleri neredeyse tekellerine aldıkları düşüncesini paylaştığına dair tarihsel belgelerden söz edildiğine göre, onun bu kararında kariyer tutkusunun, bilimsel, kişisel hırsın vb payı aranabilir; NSDAP (Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi) ile arasındaki mesafenin kısalığı, Königsberg'de, karşılaştırmalı psikoloji profesörü olarak kürsü yönetmesi... Hepsi insani zaafların, bu zaaf ve tutkuların oluşturduğu suç ortaklıklarının dosyasında saklı kayıtlardır herhalde; bilimin uzun ve kısa tarihi, bu dosyaların kabarık sayılarını arşivlerde gizleyip durur; bilimi sosyal süreçten yalıtan bir bilim yüceltimi, bilimi pratik sonuçlarından ayırmaya çağırır bizleri; uranyum çekirdeğini ilk parçalayanlar, hatta parçalanabileceğine ilişkin soyut formülleri geliştirenler ile atom bombasını Nagazaki'ye, Hiroşima'ya atan ve attıranlar, onun imalatını yapanlar, iki ayrı öbeğe yerleştirilir hep. Ama aynı nükleer enerji tıpta harikalar yaratmayagörsün, bilim ve pratik "söylemde" tekrar tekleşirler.

Kimi bilimler, atom bombası imalatında olduğu gibi, dönemin saldırgan, ırkçı vb politikalarına beklenmedik bir şekilde denk düşebilmişlerdir. Belki Lorenz'in de en büyük şanssızlığı, "bilimsel incelemesini yaptığı nesneyi çılgınca sevmeyen" biliminsanının elini o alandan çekmesi gerektiğini ikide bir de tekrarlarken, kendini, kazların o muhteşem "zafer çığlığı seremonilerinde" olduğu gibi büyük bir heyecana kaptırması ve aynen o seremoni için dediği gibi bir "ekstaz" durumuna geçmesi ve bulgularının pratik hayatta da doğrulanabileceği politikalara ya da bir politik uygulamaya sıcak bakmış olmasıdır. Darwin, seleksiyon ve mutasyonun evrimde istisnasız güçlü olanın ayakta kalması yönünde çalıştıklarını söylerken, "insan aklını", sosyal-kültürel düzlemlerinin müdahale yetki ve gücünü biyolojik evrimin içinde unutuvermiş, kimi halkların evrimin seleksiyon ve mutasyon yasaları gereğince yok olabileceğine ciddi ciddi inanmıştı. Seleksiyon ve mutasyon adı verilen o iki evrim mimarının faaliyetlerinin büyüsüne kapılmış olmaktan ve bu iki yasayı insan kültürünün dünyasında da geçerli kabul etmekten başka bir açıklaması yoktu bunun; ama gene de kimse, sosyal Darwinciliğin faturasını götürüp Darwin'e yazamazdı. Orada da, Hume'dan beri gelişen ve acımasız sermaye birikim süreçlerini işleten kapitalizmin (insan insanın kurdudur) bu gelişmesine denk düşen bir evreye oturdu Darwin'in "güçlü olan ayakta kalır" tespiti.

Biyolojik olanın, irade, akıl dışı olanın belirleyiciliği düşüncesi, insanlığın düşünce ve dinler tarihi kadar eski bir tartışmanın da bir ayağını oluşturur. İnsan biyolojik, dürtülerine teslim olmuş, ahlaki yükümlülüğü bulunmayan bir

varlık mıdır, yoksa "aklı" ile eyleyebilen, ahlaki, iradi kararlar alabilen bir sosyal birey midir? Bu soru, dinleri, felsefeleri, sanatı belirleyip durmuştur ve hâlâ da belirlemektedir. Bu kitap, dolaylı olarak bir bakıma bu sorunun da çevresinde dolaşmaktadır.

Lorenz'in, filogenetik (evrimsel türeyim tarihi) ile ontogenetik'in (bireysel ömrün/gelişmenin) kısacık tarihi arasındaki bağlantıya sıkça vurgu yaparak, biyolojik evrim ile insanlığın kültürel evriminin ilişkisini "davranışlar", dolayısıyla da "saldırganlık davranışı" üzerinden kurmaya çalışıyor. Bu çabası, insan aklının ve etiğin negatif kavramı saldırganlığı (agresyonu, "kötülüğün kaynağını") evrimin en yapıcı ve önemli davranışı olarak öne çıkartmasını engellemiyor. Bu anlamda, Almanca'da epey farklı içeriklendirilebilen "Böse" kavramını kullanıp kitaba "Kötü Denen Şey" diye çevirebileceğimiz bir başlığı uygun görmüş Lorenz. Anglo-Sakson versiyonunda kitap "On Aggresion" adı altında çevrilmiş; kısacası "Saldırganlık Üzerine" diye. Almanca ada bağlı kalacak olursak, "Kötü diye bilinen şey, yani saldırganlık, aslında evrimin elinde iyinin kaynağıdır" gibi bir başlık düşünmek yerinde olacaktır. Davranışbilimin tezlerinde ve bu kitabın temel paradigmalarında, güçlü olanın belirlenmesinde biyolojik evrimin, filogenetik tarihin bir tartı taşı olarak kullandığı ve türü en sağlam ayak üzerinden hayatta tutmanın hizmetine soktuğu saldırganlık davranışı, "selamlaşma", "tehdit etme", "yatıştırma", "kur yapma", "kışkırtma" vb çok sayıda türemiş ve saldırganlığa göre yönü değiştirilip yeniden tayin edilmiş davranışların filogenetik temelini oluşturmaktadır. "Seleksiyon ve mutas-

yonun evrimin hizmetine verdiği ve olumlu görevlerle yükümlendirdiği bu davranış, orada tür içi gerekli düzenlemeleri sağlarken, insanlığın elinde tür içi imhanın itici gücü olmuşsa, bunun faturası evrime değil insana yazılmalıdır," diyor Lorenz. Her bölümün içinde ve sonunda filogenetik davranışların insanın kültürel ritüellerindeki yansımalarına değinip duran yazar, sanki, adı "İşte İnsan" olan 13. bölüme gelmeden de, "Ecce homo" diyebiliyor: "İşte insan bu!" Biz, metnin, "kötülüğü" insanın kültür tarihinin faturasına yazarken filogenetik gelişmenin, evrimin, saldırganlığı değerlendirişini iyi kavramamızı isteyen ve bu içgüdüyü ya da dürtüyü aklayan Lorenz'in hedefinde "insanın" gelecekte de kabarmaya çok yatkın saldırganlık" dosyasının bulunduğunu ve bu yönden bakıldığında, metnin ahlaki, politik bir uyarı niteliği taşıdığını kabul ederek, kitabın 13. bölümündeki başlığı, ad olarak seçmeyi uygun gördük. Ne var ki, insanlığın kültürel evriminin, bu uyarının işe yarayabileceğine dair inandırıcı kanıtlar sunmadığı da ortada. Yani "akıl", neyse o, kötü sınavlar verip durmuş ve veriyor Lorenz'e göre; bu da onun çözümsüzlüğü kabul etmemek için epey kısa devre yapan genel bir formül sunmasına yol açmış gibi. Biliyoruz ki, diyor, biyolojik evrim, hele işlevsel olmuş hiçbir dürtüyü ya da güdüyü, yerine bir telafi mekanizması koymadan bir yana atamıyor. Saldırganlık gibi, türün gelişmesinde önemli bir işlevi bulunan bir içgüdü ya da itici güç için de geçerlidir bu yasa. Öyleyse insan hayatı, insanlığın geleceği için tek bir umut vardır: Seleksiyon (seçme-ayıklama) ve mutasyonun, aklın yönlendiriciliğinde insan türü için yıkıcı olan saldırganlığı "dönüştürmesi"!

Metnin, davranışbilimin temel kitabı olması ve başka dillerdekiler hariç, 50 yılda, elden geçe geçe 24 baskı yapması, işlevini ve popülerliğini hiç yitirmediğini gösteriyor. Bunun bir nedeni de, nispeten yepyeni bir bilim dalı olan "davranışbilimin" bilimsel (uzmanlık alanının içine de dönük) bir metnini temsil etmesi. Bu yüzden okuru sayısız kavram ve yasa ile tanıştırırken, uzmanlık dışı okur (ve biz çevirmenleri) için epey dirençlerle dolu bir metin olma özelliği gösteriyor. Bu zorlama, kitabın giriş bölümlerinde (1. ve 2. başta olmak üzere) önümüze serilen malzemenin daha sonra metnin içindeki işlevini baştan bilmeyişimiz yüzünden bir giriş ve okuma güçlüğünü de beraberinde getiriyor. (Kaldı ki bugün TV belgesellerine yakın okuyucu, 1. ve 2. bölümde verilen, daha sonra da yeri geldikçe karşımıza çıkan gözlem verilerini "işlevsiz" bulabilecektir. Kamuflaj yapan, yuvasını savunan, bin bir "çareye" başvurarak hayatta kalmaya çalışan balıklar, kuşlar vb, günümüzdeki TV belgesel izleyicilerinin yabancısı olmadığı gibi, buradaki "betimlemeleri" çok çok aşan hareketli resim ve renklerin gerçeklik ile bire bir örtüşen görüntüleri, yazılı bir metni, yazarının bütün ustaca betimleme çabalarına rağmen gölgede bırakabilir.) Ama işte kazın ayağı pek de öyle değil. Lorenz, yöntemini açıklamaya çalıştığı Önsöz'de, zaten her bir bölüm gibi, bu ilk 3 bölümü de işlevselleştiriyor; ama biz gene de bir hatırlatmayla metne girişi ve "okumayı" rahatlatmayı deneyebiliriz:

Lorenz hemen başta, tümden, genelden özele, teke inen yöntem ile, tek'ten, özelden genele çıkan tümevarımcı yönteme boşuna dikkati çekmiyor elbette.

Gözlem ve deney verilerinin tek tek sunduğu, karşılaştırılabilir, hatta istatistiksel malzemeden önce genel tespitlere, buradan ilkelere, yasalara, tüme doğru zahmetli bir yol izlenmişse, aynı yolu bize de izletmek gibi bir anlatım yöntemi kullanıyor: Tek, özel durumları, deneyleri anlatıyor, bunların arkasına ilke ve yasaları, tanımlamaları ekliyor. Bu yasaların üzerine yenilerini eklerken de gene aynı noktaya, teke, özele yönelik gözlem ve incelemelere, deneye dönüyor. Bu anlatım, bizi ve metni, davranışbilimin yasa ve ilkelerine boğulmuş soyut bir teorik birikimle karşı karşıya gelmekten koruyor. Burada biraz, Freud'un "vaka" analizlerini anımsayabiliriz. Genel tespit ve yasaların, tek tek vaka analizleriyle doğrulanması kaygısını.

Kitap, "gözlemleme", "istatistiksel değerlendirme", "karşılaştırma", "tanımlama", "yasalaştırma", "ilkeselleştirme" basamakları üzerinden yol alan bir "bilim kolunun" metni olarak da, âdeta ikinci bir metin, "bilimiçi" bir çalışma sunuyor. Davranışların içindeki filogenetik köken ile bireysel öğrenmenin armağanı olan davranışları, bunların insanın kültürel tarihi ile kurulabilecek bağlarını kavradıkça, niçin olmasın, kendimizi bir bilimcinin konumunda gibi hissedebiliyor, çeviriye geçirilebildiği kadarıyla, ayrıntılar üzerindeki hassas gezintinin tadını çıkartıyor, gerçek bir okuma çabasının örneğini sunmaya zorlanıyoruz.

Evet, sabırlı, dikkatli okuru, bütün bunların sonunda, yukarıda değindiğimiz anlamda çok ciddi bir hesaplaşma bekliyor; insanlık adına niçin, ne kadar umutlu olabileceğimiz sorusu gündeme bir kez daha geliyor. Bitmeyen savaşların, nükleer tehdidin, doymayan hırsların ve yoksullu-

ğun baskısı altında ezilen ya da refah toplumlarında nevrotikleşmiş günümüz insanının gerçeği karşısında, ülkemiz kültürünün epey uzak kaldığı bu tür metinler, bizce atlanmaz bir önem kazanıyorlar.

Veysel Atayman
İstanbul, 20 Aralık 2007

ÖNSÖZ

Gerçek dostluğun sorumluluklarını bilen, bu kitabın elyazmalarını eleştirel bir gözle okuyup değerlendirme görevini üstlenmiş hakikatli bir arkadaşım, metnin yarısını geçtikten sonra bana: "Bu dizginlenemez bir merakla ve (bütün ile ilişkisi bakımından) artan bir kendinden emin olamama duygusuyla okuduğum ikinci bölüm..." diye yazmıştı... "Niçin mi? Bütün ile kurduğu bağlamı tam yakalayıp kavrayamadığım için. Bu konuda bana yardımcı olup işimi kolaylaştırman şart." Bu eleştiri muhakkak ki çok yerinde ve haklı bir eleştiriydi; ve işte bu önsöz, okuru, daha yolun başında, bütünün varmak istediği hedef ve sonuçlar ile tek tek bölümlerin bu hedef ve sonuçlarla kurdukları bağlantı konusunda bilgilendirmek amacını taşıyor.

Kitabın konusu saldırganlık *(aggression)*; anlayacağınız, hayvan ve insanın *kendi türdeşlerine* (hemcinslerine) yönelik mücadele dürtüsü. Bu kitabı yazma kararı, iki durumun tesadüfen bir araya gelmesiyle alındı. Birleşik Devletler'de, en başta psikiyatristlere, psikanalistlere ve psikologlara karşılaştırmalı davranışbilim ve davranış psikolojisi üzerine seminerler vermek, ayrıca da Florida'nın mercan kayalıklarında, doğal ortamda gözlemler yaparak, daha önce akvaryum şartları altında oluşturduğum, bazı balıkların mü-

cadele (dövüşme) davranışlarının ve büründükleri renklerin, türün korunması ve hayatta kalması bakımından işlevleri konusundaki hipotezimi sınayıp doğrulamak amacıyla bulunmaktaydım. Kliniklerde ilk kez, Freud'un öğretisini öyle sarsılmaz dogmalar olarak almak yerine, her bilimde olduğu gibi çalışmalarında hipotez olarak değerlendiren psikanalizcilerle konuşmalar yapma fırsatı buldum. Bu tarzda ele alındıklarında, Freud'un teorileri içinde, o zamana kadar fazlasıyla cüretkâr ve iddialı bulduğum için itirazla karşıladığım kimi yanları anlayıp benimsemeye başladım. Freud'un "dürtü öğretisi"ne yönelik tartışmalar, hiç umulmadık bir şekilde, psikanalizin sonuçları ile davranış psikolojisinin sonuçları arasında beklenmedik örtüşmeler ortaya koyuyordu; kullanılan yöntemlerle özellikle de her iki disiplinin tümevarım yöntemini kullanışı arasındaki farklılık göz önüne alındığında, psikanaliz ile davranış fizyolojisinin sorunlarını ifade edişi anlam ve önem kazanıyordu.

Özellikle Freud'un bir teorisine göre hayatı koruma ve sürdürmeye yönelik bütün içgüdülerin karşısında yıkıcı ilke olarak yer alıp onlarla kutuplaşan *ölüm dürtüsü* kavramı konusunda aşılmaz görüş ve kavrayış farklılıklarının ortaya çıkmasını bekliyordum. Biyolojiye yabancı olan bu ölüm (öldürme) dürtüsü hipotezi, davranış araştırmacısının gözünde lüzumsuz olmanın da ötesinde, yanlıştır. Yol açtığı sonuçlar çoğu kez ölüm (öldürme) dürtüsünün yol açtığı sonuçlarla aynı sayılan saldırganlık da, hayatı yok edici sonuçlara neden olabilmesine rağmen öteki içgüdüler gibi bir içgüdüdür ve doğal şartlar altında, o içgüdüler gibi, hayatın ve türün ayakta kalıp varlığını korumasına hizmet

eder Kendi çaba ve yaptıklarıyla kendi yaşama şartlarını çok hızla değiştiregelmiş olan insanın söz konusu olduğu yerde *saldırganlık dürtüsü* çoğu zaman yıkıcı, imha edici etkiler gösterebilmektedir; gelgelelim ondan daha az dramatik bir tarzda da olsa, öteki içgüdüler (dürtüler) de, beri yandan türün hayatta kalmasını sağlarken, benzer biçimde olumsuz etkiler yapmaktadırlar. Ölüm (öldürme) dürtüsü teorisi bağlamında psikanalizci dostlarım karşısında bu görüşleri savunduğumda, kendimi ansızın gereksiz sorunlara yol açan biri konumunda buldum.(1) Psikanalizci dostlar bana Freud'un yazılarından birçok yer göstererek, bu bir yandan insanın kendisine, bir yandan dışa yönelik öldürme dürtüsünün (ve onun dışavurum biçimlerinin) karşısında yer alan yaşama dürtüsü ile oluşturduğu düalist ilişki hipotezine işaret ederek, bizzat Freud'un bu teze öyle pek fazla itibar etmediğini ispat etmeye çalıştılar. Düalizme tahammülü olmayan, monistik (tekçi) ve mekanistçi düşünceye bağlı bir doğa araştırmacısı olan Freud'un, bu tezi ilkece kendi öğretilerine ters ve yabancı bulduğunu hatırlattılar.

---

(1) Sigmund Freud *ölüm dürtüsü* ya da *Thanatos* adını verdiği dürtü tezini ortaya attığında, psikanaliz literatürüne de en tartışmalı kavramlardan birini armağan etmiş oluyordu. Kimilerine göre kızı Sophie'nin ölümünün etkisi vardı bu tezin oluşumunda, kimilerine göre de I. Dünya Savaşı'nın, o zamana kadar tarihin görmediği boyutlardaki kıyımlarının, ölüm ve dehşetin. Ölüm (öldürme) dürtüsü, insanın yıkıcı saldırganlığını tanımlayan, bizzat insanın kendi kendisini yıkıp ayrıştırmasına yönelik bir dürtü olmalıydı. Dürtünün adı Yunan ölüm tanrısı Thanatos'tan gelmekteydi. Freud'un kavrayışında Thanatos ya da ölüm dürtüsü "psişik aygıtın" içinde yıkma, bozma dürtüsü ("Destruktionstrieb") ile birlikte "libido"ya, yani haz ilkesine tam zıt dürtüyü oluşturmaktaydı. V.A.

Bundan kısa bir zaman sonra, ılık denizlerde serbest ortamda yaşayan ve saldırganlığın hayatta kalma bağlamındaki işlevini açıkça gözlememe fırsat veren mercan balıklarını incelemeye başlayınca bu kitabı yazmaya niyetlendim. Ne olursa olsun, davranışbilim, saldırganlığın doğal tarihi hakkında, insanda ortaya çıkan, işlevi bağlamında hedefini şaşırmış saldırganlık biçimlerinin nedenlerine dair önermeler ortaya koyacak kadar bilgiye sahipti. Belirli bir hastalığın nedenlerine ilişkin bilgi, hastalık için etkili bir tedavinin bulunduğu anlamına gelmese bile, bunun önkoşullarından biridir.

Sanırım bu görevi yerine getirme çabamda yazarlık yeteneklerim işin altından kalkmakta zorlanacak. Her bir öğenin diğer öğelerle karşılıklı bir nedensel etkileşim ilişkisi içinde olduğu belirli bir sistemin etki alanını/ağını kelimelere dökerek anlatmak neredeyse imkânsız bir şey. İnsan, daha benzinle çalışan bir motoru anlatırken bile işe nereden başlayacağını bilemez, çünkü alıcının, kendisine gönderilen verileri tutarlı bir sistem oluşturacak biçimde değerlendirebilmesi, ancak ve ancak onun, hareket kolunun, pistonun, supapların, eksantrik milin vb. vb. yapısını anlamış olması halinde mümkündür. Bütün olarak bir sistemin öğelerinin anlaşılabilmesinin yegâne koşulu, onun bütün olarak anlaşılmasından geçer. Sistem ne kadar karmaşık bir yapıya sahipse, hem araştırmanın, hem de araştırmaya bizzat katılmayan teorisyenin birlikte aşmaları gereken zorluğun derecesi de o ölçüde artmaktadır; kaldı ki insanın toplumsal yaşantısı bakımından belirleyici niteliğe sahip olan içgüdüsel ve kültürel olarak devredilen davranış biçimleri-

nin etki ağı da, şu dünyada bildiğimiz en karmaşık sistemdir. Karşılıklı etkileşimden oluşan bu kaotik sistemin içinde izleyebildiğimi düşündüğüm pek az sayıdaki nedensel bağlantıyı anlaşılır biçimde ortaya koymak için, ister istemez konuyu geniş tutmam gerekecek.

Neyse ki gözlem konularının her biri kendi başına ilginç birer olguyu teşkil ediyor. Umarım, mercan balıklarının bölgeleri için yaptıkları dövüşler, sosyal yaşayan hayvanların "ahlaki davranışa benzer" sosyal engelleri, gece balıkçıllarının sevgi içermeyen evlilikleri ve sosyal yaşantıları, kana susamış göçmen kemelerin topyekûn yaptıkları dövüşler ve başka davranış biçimleri, okura, daha derinlerde yatan bağlantıları kurana kadar kitaba bağlanması için ihtiyaç duyduğu heyecanı hissettirebilecektir.

İlkesel nedenlerden ötürü, okura bu noktaya gelmesi yönünde kılavuzluk ederken, elimden geldiği ölçüde kendi yolumu izlemeye ve ona izletmeye çalışacağım. Tümevarımcı doğabilimi, her zaman için tek tek olaylara ilişkin gözlemlerinden yola çıkarak, bunların soyutlanmasıyla, her birinin "riayet ettiği" genelgeçerli yasalara ulaşır. Ders kitaplarının çoğu, daha kısa ve daha anlaşılır oluşlarından ötürü aksi yolu izleyerek "bütün"den özele, teke inerler. Bu durumda betimlemenin kendisi tek tek örneklere indikçe netlik kazansa da, ikna edici niteliği eksilir. Önce bir teori geliştirip onu daha sonra örnekler üzerinden "desteklemek" kolay ve rahat bir yoldur; oysa doğa, anlaşılması son derece güç, genelgeçerli hipotezleri doğrulama bağlamında bile, yeterli çabayı esirgemeden, rahata kaçmadan arandığında, ikna edici birçok örnek sunacak kadar çeşitlilik arz eder.

Kitabımın gerektiği gibi ikna edici olması ise, tümevarımcı zahmetli yöntemi uygulamamın yanı sıra, ancak burada ortaya koyduğum olgulara dayanarak vardığım sonuçların aynısına okurun da ulaşması ile mümkündür. Böyle zorlu bir yolu okura reva göremeyeceğimden, önsözde, bir anlamda yol gösterici olması amacıyla, bölümlerin içeriklerine ilişkin kısa bir özet vermek yerinde olacaktır.

İlk iki bölümde, saldırganlığın tipik davranışlarına ilişkin basit gözlemlerin açıklanması ve tanıtılmasıyla başlayıp 3. bölümde bunların tür açısından hayatta kalmaya yönelik işlevine geçeceğim ve 4. bölümde, saldırganlığın önlenemez biçimde ortaya çıkışı ya da başka deyişle ritmik bir tempoyla belirişindeki kendiliğindenliği anlaşılır kılmak için genel anlamda içgüdüsel hareket, özel anlamda ise bir içgüdü olarak saldırganlık dürtüsü hakkında epey bir açıklama yapacağım. 5. bölümde, ritüelleşmenin sabit bir yapı oluşturup daha önce var olmayan içgüdüsel güçleri ilk kez meydana getirişine, bu içgüdülerin bağımsız faaliyetlerine değinip, ardından da, saldırganlığı önleyici engelleri nasıl oluşturduklarını açıklamaya çalışacağım.

Diyeceğim o ki ey okur:

Dürtü kaynaklı güçlerin faaliyet ve etki ağı hakkında genel bir bakış açısı sağlamaya çalışan 6. bölüm de aynı amaçla yazıldı. 7. bölümde, türlerin dönüşümünün, saldırganlığı zararsız çerçevelere oturtmak için hangi mekanizmaları "icat ettiğini", bu amaç doğrultusunda ritüelin hangi görevi üstlendiğini ve bu yoldan ortaya çıkan davranış biçimlerinin, insanda ahlaksal sorumluluğun yönettiği davranış biçimlerine ne kadar çok benzediğini somut örnekler

üzerinden göstermeyi deneyeceğim. Bu bölümlerle birlikte, birbirinden temelden ayrılan dört farklı toplum düzeninin işleyişini kavrayabilmenin önkoşulları da yerine getirilmiş olacak. Bu toplumsal düzenlerin *ilki*, saldırganlığın hiçbir biçiminin görülmediği, ama üyelerinin birbirlerini "kişisel" anlamda tanıma ve bireysel olarak dayanışma gibi özelliklere de sahip olmadığı "anonim" sürüdür. *İkincisi,* gece balıkçıllarının ve koloni halinde yavru bakımı yapan diğer kuşların savundukları yaşama alanının, sadece o alanın yer aldığı "bölge" üzerinden kurulan, biyolojik anlamdaki aile ve toplum düzenidir. *Üçüncüsü,* aynı ailenin üyelerinin, birbirlerini kişisel olarak değil de, kendi hısım-akraba topluluklarına özgü bir koku aracılığıyla tanıdığı ve her birinin diğerine örnek oluşturacak biçimde sosyal davrandığı, fakat başka bir topluluğun üyesi olan her türdeşine karşı radikal bir nefretle mücadele ettiği ve zarar verdiği, sıçanların ya da diğer adıyla kemelerin büyük aile topluluklarının oluşturduğu toplumsal düzendir. Nihayet *dördüncüsü* ise, kişisel, "bireyden bireye" sevgi ve dostluk bağının, aynı topluluğa üye türdeşlerin birbirleriyle mücadele etmesine ve birbirlerine zarar vermesine engel olduğu toplumsal düzen biçimidir. İnsanların toplumsal düzeniyle ve yaşam tarzıyla birçok noktada örtüşen bu topluluk biçimi, gri kazlar örneğinde net bir biçimde ortaya konacaktır.

Bu 11 bölümde anlattıklarımdan sonra, insanda saldırganlığın hedefini şaşmış biçimlerinin nedenlerini, anlaşılır şekilde açıklayabileceğimi sanıyorum. "İnsanlığa Çağrı Vaazları" adlı 12. bölüm, birçok insanı, kendini evrenin bir parçası olarak görmekten ve kendisinin de doğa yasalarına

tabi olduğunu kabul etmekten alıkoyan iç dirençleri ortadan kaldırmanın yollarını döşemeyi amaçlıyor. Bu dirençler en başta, özgür irade gerçeği ile çelişir görünen determinizme olumsuz yaklaşmaktan, sonra da insanın zihinsel, psişik, bilinçsel niteliklerine dayalı kibrinden kaynaklanmaktadır.

13. bölümün görevi insanlığın şu an içinde bulunduğu durumu nesnel bir bakışla –bir anlamda Mars'tan gelmiş varsayımsal bir biyologa göründüğü biçimiyle– anlatma ve tanımlama amacı güdüyor. 14. bölümde, daha önce tanımladığım saldırganlığın –nedenlerini bildiğimi düşündüğüm– hedefini şaşmış biçimlerine karşı kimi önlem önerileri getirmeyi deniyorum.

1

SUALTINDAN BİR BAŞLANGIÇ

Engin denizin içinde başlamalısın!
Burada küçükten başlanır önce
En küçüğü yutunca sevinir insan
Böylece büyür adım adım
Ve daha büyük işler yapacak hale gelir
GOETHE

Nihayet o kadim uçma hayali gerçek oldu: Görünmez bir ortamda ağırlıksız süzülüyor, güneş ışığının aydınlattığı tarlalar boyunca zahmetsizce kayıp gidiyorum. Bunu yaparken kafasını boş bir kibirle insan onuruna takmış olan biri gibi karnım önde, başım yukarıda değil de, omurgalı hayvanların gelişiminin sonucu olan tarzda, yani sırtım yukarıya dönük ve başım önde hareket ediyorum. İleri doğru bakmak istediğimde zorlandığım için ensemde hissettiğim rahatsızlık, bana denizin değil, başka bir dünyanın sakini olduğumu hatırlatıyor. Ne var ki ben bakışlarımı zaten ileri doğru değil de daha çok, dünyalı bir araştırmacıya yakışır şekilde altımdaki şeylere yöneltiyorum.

"Ama, burada, aşağıda her şey çok korkunç; ve insan, sakın ola ki tanrılara karşı çıkmasın ve onların gece karan-

lığıyla korkutarak bizlere iyilik yapmak için üstünü örttükleri şeye bakmayı hiçbir zaman arzu etmesin." Bence tersine, insanlar tanrılar gibi karanlık ve korkuyla, bakılacak olanı örtmek yerine, tam aksine, güney güneşinin sıcak ışıklarının, spektrumlarındaki renklerini bitki ve hayvanlara yansıtmasına izin verdikleri ölçüde –bu tavsiye herkesedir– mutlaka bir kez de sualtına dalmalı ve yaşları geçmeden önce, bir kez olsun bu tecrübeyi yaşamalıdırlar. Bunun için insanın topu topu bir dalgıç maskesine, bir şnorkele ve illa da olsun istiyorsa ayaklarına geçireceği bir çift palete ihtiyacı vardır; bir de, uygun bir rüzgâr onu daha güneylere atmıyorsa, Akdeniz'e ya da Adriyatik'e kadar gitmek için gereken yol parasına...

Neredeyse aristokratça bir kayıtsızlık içinde yüzgeçlerimi çırparak masalsı bir diyarın üstünde süzülüyorum. Burası, yani *keys* denilen ve uzun bir zincir halinde Florida'nın güney ucuna eklemlenen ve de kireç taşından oluşan o birçok küçük adanın kıyıları, ürkütücü yarıkları, canlı dağ ve vadileriyle, taşıdığı özellikler bakımından asıl mercan resiflerinden ayrılan, fakat kesinlikle oradakilerden daha az canlı bir yapıya sahip olmayan bir coğrafya. Mercan kayalıklarından oluşan geniş alanın üstünde, taşsı mercanlar sınıfından beyin yarımküresi biçimindeki, "beyin mercanları", çok daha seyrek dağılmış, *Acropora* sınıfından "geyik boynuzu mercanı" denen, türünün dallı budaklı uzantıları; çeşitli *Gorgonaria* türlerinden oluşan çalımsı mercanların hafifçe dalgalanan salkımları; ve bunların arasında yer yer, normalde okyanus açıklarındaki mercan resiflerinde rastlanmayan kahverengi, kırmızı ve altın sarısı renkleri arasın-

da gidip gelen çok çeşitli deniz yosunları vejetasyonu... Biçimleri itibarıyla çok da güzel olmayan, fakat düzenlilikleri bakımından âdeta yapay gibi görünen, masa boyunda, birbirlerine uzak mesafelerde dağılmış "loggerhead" süngerleri. Üstünde yaşam olmayan tek bir boş taş yüzeyi görünmüyor etrafta: Sözünü ettiğim organizmaların arasındaki yerlerin tamamı, menekşe moru ve turuncu renkli hidropolipler, süngerler ve yosun hayvanı türleriyle dolup taşıyor. Alttaki kayalıkların üzerine renk-âhenk yayılmış bu örtü üzerindeki bazı organizmaların, bitkiler dünyasına mı yoksa hayvanlar dünyasına mı ait olduğunu bilmiyorum bile.

Keyifli ve zahmetsiz yolculuğum beni gitgide daha sığ sulara doğru götürüyor; mercanların sayısı gittikçe azalırken, bitkilerinki artıyor. Biçim ve boyutları Afrika akasyasıyla benzerlik gösteren şahane alg ormanları hemen altımda alabildiğine uzanıyor ve bende, Atlantik'in mercan kayalıklarının bir adam boyu üstünde değil de, Etiyopya steplerinin yüzlerce adam boyu üzerinde süzüldüğümü sanmama yol açan, karşı konulması neredeyse imkânsız bir yanılsama yaratıyor. Deniz yosunlarının çok geniş alanlara yayıldığı, cüce deniz yosunlarının ise daha küçük yerler kaplayarak uzandığı tarlalar altımdan kayıp gidiyor ve su derinliğini kaybedip altımda sadece bir metre kalacak kadar sığlaştığında, önümde uzun, karanlık, düzensiz, sağ ve sol tarafta, görüşüme bağlı olarak derinleşen bir duvar uzanıyor. Bu duvar, güneşin aydınlattığı deniz tabanı ile parlayan su yüzeyi arasında kalan alanı, yani deniz ile kara arasındaki, "Lignum Vitae Key" (Hayat Ağacı Adası) denen bölgeyi oluşturuyor.

Balıkların sayısı bir anda inanılmaz artıyor. Düzinelerce balık altımda zıpkın gibi bir o yana bir bu yana kaçışıyor ve bir kez daha Afrika'da, uçağın gölgesinden ürkerek çil yavrusu gibi kaçışan yabani hayvan sürülerinin havadan çekilen görüntüleri geliyor aklıma. *Zosteraceae* familyası üyesi gür deniz çayırları üstünde ilerlediğimde ise, dört dişli balıklar grubundan neşeli, kocaman balon balıklarının hareketi, bir süre uçup tekrar yere inmek üzere tarlalardan havalanan çil kekliklerini hatırlatıyor insana. Birçoğu akıllara durgunluk verecek renkte; fakat o cümbüşe rağmen yine de hâlâ "zevk sahibi" başka balıklar, yaklaştığımı fark eder etmez farklı bir tepki göstererek, oldukları yerde, deniz çayırlarının arasına dalıyorlar hemen. Gözlerinin hemen üstünde masmavi renkli muhteşem şeytan boynuzları uzanan iri bir kirpi balığı, yerinden kımıldamaksızın sakin sakin gülümsüyor bana; canını yakmadım, ama onun akrabalarından biri benim canımı yakmıştı... Birkaç gün önce, Amerikalıların "spiny boxfish" (dikenli kutu balığı) dediği bu balıklardan birini biraz dikkatsizce kavradığımda, karşılıklı iki dişten oluşan jilet keskinliğindeki "papağan gagasıyla" sağ elimin başparmağından göz açıp kapayıncaya kadar pek de küçük sayılmayacak bir parça koparmıştı. Şimdi keşfettiğim kayıtsızca gülümseyen balığa doğru, sığ sularda kıçları yukarıda kalacak şekilde yüzen ördekler gibi aniden dalarak bu keratayı dikkatle kavrıyorum ve birlikte su yüzüne çıkıyoruz. Hayvan, başarısızlıkla sonuçlanan birkaç ısırma denemesinden sonra durumu ciddiye almaya başlıyor ve kendini şişiriyor; o şişerken onu tutan avucumun içinde boğazındaki kasların "piston hareketlerini" net bir biçimde his-

sedebiliyorum. Sonunda balık, derisinin esneklik sınırlarına ulaştığında, balon gibi gergin görünen bu diken topunu bırakıyorum. Kendini şişirmek için içine çektiği suyu boşaltıp deniz çayırları arasında gözden kaybolurken hayvanın telaşını izleyerek eğleniyorum.

Ardından, bulunduğum noktada, denizi karadan ayıran yan duvara dönüyorum. Üst kısmı öyle muhteşem desenlerle dolu ve bunların yüzeyinde, kuru kafalar kadar karanlık ve birer uçurum kadar derin öyle çok delik var ki, insan ilk bakışta bu duvarın tüf taşından olduğunu düşünmeden edemiyor. Bu masif taş kütle, gerçekten de eski bir mercan iskeleti; Sangammon-buzul çağında susuz kalıp kuruyarak ölen buz çağı öncesi mercan kayalıklarından bir kalıntı bu. Kayalığın her noktasında, bugün hâlâ yaşayan o mercan türüne ilişkin ipuçları görülebiliyor. Bunların arasında da, gene hâlâ aramızda olan ve bu sularda yaygın örnekleri bulunan midye ve salyangozların kabukları var. Şu anda *iki* farklı mercan kayalığı üzerinde bulunuyoruz: Bunlardan biri, on binlerce yıldır ölü olan eski mercan kayalığı, diğeri ise, mercanların ve onların atalarının iskeletleri üzerinde yaşamayı sürdüren başka "akrabalarının" yaptığı gibi, eski mercan kayalıklarının leşleri üzerinde büyümeye devam eden yeni mercan kayalığı.

Suyun içindeki çatlak "sınıra" yaklaşıp bu sınır boyunca yüzüyorum ve karaya çıkabilmek için, kaya kütlesinde sağ elimle kavrayabileceğim, köşeleri çok sivri olmayan bir çıkıntı bulana kadar ilerliyorum. Cennetsi bir hafiflik hissiyle, en ideal serinliğe ulaşmış ama üşümeden ve bir masal dünyasının yabancısı olarak bütün dünyevi dertlerden kur-

tulup kendimden geçmiş bir halde, gözlerimi dört açmış, kendimi hafif darbelerle kıyıya vuran dalgaların ritmine bırakıyorum –can verilmiş ve kutsanmış gibi, zemine halatlarla sabitlenmiş bir balon misali boşlukta salınıyorum!

Etrafım çepeçevre balıklarla sarılı; bu sığlıktaki su seviyesinde, çoğu küçük bu balıkların. Uzaktan, ya da beni gördükten sonra saklandıkları korunaklarından çıkıp merakla bana yaklaşıyorlar; şnorkelimin içine kaçmış suyu "öksürür gibi" dışarı üfleyince, bir anda hepsi tekrar geri çekiliyor. Fakat ben sakince ve onları ürkütmeden nefes almaya başlayınca tekrar yaklaşıyorlar ve hafif darbelerle vuran dalgalarla uyum içinde, benimle birlikte, kıyıda bir aşağı bir yukarı süzülüyorlar; ben de aldığım klasik eğitimden armağan dizeleri hatırlıyorum: *"Bir zamanlar bulanık bakışlarıma kendini göstermiş ey sizi belli belirsiz biçimler, gene mi yaklaşıyorsunuz? Bu kez sizleri burada tutmayı deneyecek miyim, yüreğim hâlâ çılgınlığa eğilimli mi?"*(1) Son derece şüpheli bakışlarla ve birazcık olsun bir şey anlamadan hayvan davranışlarına ilişkin yasaları ilk gözlediğim hayvanlar, balıklar olmuştu. Ve de evet; onların davranışlarını anlama konusundaki bu belki de boş hayali gerçekleştirmeyi *canı gönülden* istiyorum! Yaratıcı bir sanatçı gibi, zoologun da asla son bulmayacak çabası ve amacı, bunca varlığı kavramaktır.

Kimisi, artık yaşlanmış gözlerimle net biçimde seçemeyeceğim kadar yakında bulunan, beni çepeçevre sarmış bu canlı varlık kalabalığı, ilk bakışta ürkütücü boyutlarda görünüyor. Derken, gitgide, fizyonomilere aşinalık kazanıyo-

(1) Goethe, *Faust*, 1. Kitap.

rum; ve şekillerin algılanmasını sağlayan, insanın bilgi edinme faaliyetinin harika organı göz, kalabalık fenomenler karşısında yavaş yavaş bir üst bakış kazanmaya başlayınca, buradaki türlerin sayısının, pek az olmamakla birlikte, ilk bakışta sandığımdan daha az olduğu anlaşılıyor. Örneğin balıklar, birbirinden ayrı iki kategoride çıkıyor hemen karşınıza: Ağırlıklı olarak açık denizden ya da mercan kayalığından oluşan duvar boyunca yüzen ve küme olarak çıkagelenler, bir de yaklaşmamdan ötürü kapıldıkları paniğin azalıp yavaş yavaş kaybolmasının ardından kuytu köşedeki küçük korunağından ya da saklandıkları herhangi bir yerden *-fakat hep tek tek!-* çıkagelenler. Bu sonuncular hakkında bildiğim bir başka şey de, aynı balığı günler, hatta haftalar sonra bile aynı yerde bulmanın mümkün olduğudur. Hatta Key Largo'da kaldığım süre boyunca, *Pantodontidae* familyasının olağanüstü güzel bir üyesi olan bir tavus kelebek balığını her iki günde bir düzenli olarak, Dona kasırgası felaketi sırasında yıkılmış bir iskelenin enkazı altında kendine edindiği yerde ziyaret ettim ve her seferinde onu evde bulacak kadar şanslıydım.

Şöyle bir sayacak olursak, bu sularda orda burada dolaşan ve milyonlarca üyesi olan, kalabalık kümeler halinde karşılaştığım balıklar arasında gümüş balıkları, sardalya familyasının kıyılarda yaşayan çeşitli küçük türleri ve bunlarla beslenen, ok gibi hızlı tehditkâr zarganalar ve iskelelerin altında ya da kıyısında, kayalıkları dik sahil kesimlerinde binlercesini bulabileceğiniz, *Lutianus* familyası üyesi gri-yeşil renkteki "snapper" denen balıkların levreğimsilere giren alttürleri yüzer. Devam edecek olursak, şahane mavi ve

sarı renkli çizgileri olan ve sudan alındığında çıkardıkları tuhaf horuldama ya da hırıltıdan dolayı Amerikalıların "grunts" adını verdiği gargur balıkları sayılabilir. Yaygın ve çok güzel bir tür olan ve olağanüstü güzel tonlardaki mavi, sarı ve beyaz renkli çizgilerle bezenmiş erguvan ağızlı bu balık cinslerine verilen adları pek isabetli bulmuyorum; her üç renkli cins de farklı biçimlerde, mavi ve sarı desenler oluştururlar. Ayrıca kendi gözlemlerime dayanarak söyleyebileceğim kadarıyla bunların üçü de (mavi, sarı ve beyaz desenliler), çoğunlukla karışık kümeler halinde yüzer. Alman dilinde bu balıklara verilen isim (purpurmaul/ "erguvan ağız"), balıkta sadece ağzını sonuna kadar açıp türdeşini tehdit ettiği –karşısındakinin de elbette ki aynı şekilde yanıt verdiği– durumlarda kendini gösteren ve ağız mukozasının kendine özgü, kor kor yanan kırmızı-mor renginden almıştır ilhamını. Bununla beraber bu etkileyici karşılıklı tehditlerin ciddi bir kavgaya dönüştüğünü ne serbest doğada, ne de akvaryumda bir kez olsun görmediğimi de söylemeden geçmek istemiyorum.

Sözünü ettiğim bu balıkların ve öteki rengârenk gargur balıklarının yanı sıra, bunlarla birlik oluşturarak tek küme halinde yüzen bazı "snapper"lerin en hoş yanlarından biri de, şnorkelle dalan kimseyi takip ederken sergiledikleri merak ve cesarettir. Bunlar da benzer şekilde, büyük balıkların ürkütüp saklandıkları yerden çıkmalarını sağladıkları küçük balık ya da canlıları yakalamak umuduyla zararsız büyük balıklarla ya da bugün ne yazık ki artık soyu nerdeyse tükenmiş bulunan ve denizayısı olarak da bilinen efsanevi Amerikan manatının peşinden yüzüyor olmalıydı.

Key Largo bölgesindeki Tavernier'de kaldığım Key Haven Motel'e en yakın dalgakırandan ilk kez denize daldığımda, görüş alanımı kapatacak yoğunlukta etrafımı saran ve ne tarafa yüzersem yüzeyim aynı kalabalıkla çevremi sarıyor gibi görünen snapper'ler ve gargur balığı kümelerinin kalabalıklığı beni hayretler içinde bırakmıştı. Ancak aradan belirli bir zaman geçince bunların aslında *aynı* balıklar olduğunu –ki en kötü ihtimalde gene birkaç bin balık vardı burada– kavramıştım. Kıyı boyunca 700 metre ötedeki bir sonraki dalgakırana doğru yüzerken, bu küme beni yaklaşık yarı yola kadar takip ediyor, ardından en hızlı tempolarıyla aniden gerisingeri bölgelerine dönüyorlardı. Bir sonraki dalgakıranın yakınlarında bulunan iskelenin altında yaşayan balıklar geldiğimi fark eder etmez, iskelenin altındaki karanlığın içinden birkaç metre genişliğinde, neredeyse aynı yükseklikte ve metrelerce uzun bir canavar gibi, güneşin parlak ışığıyla aydınlanmış deniz tabanında kapkara, ürkütücü bir gölge bırakarak yıldırım hızıyla bana doğru geliyordu. Bu korkutucu kalabalık yaklaştığında ise bunların binlerce gargur balığından oluşan bir küme olduğunu fark ediyordum. Böyle bir şeyle ilk kez karşılaştığımda öğüm patlamıştı! Daha sonraları ise bu balıklar bende tam aksi duygular uyandırdılar: Bunlar insanı takip ettiği sürece yakınlarda büyük bir baraküdanın (ıskarmoz balığı olarak da bilinir) bulunmadığına ilişkin güven duygusunun verdiği rahatlıkla yüzmeye devam edebilirdiniz.

Beş-altı balıktan oluşan daha küçük kümeler halinde deniz tabanında dolaşarak avlanan şu küçük pervasız zargana eşkıyaları ise tam tersi özellikler gösterirler. Bedenle-

rinin gümüşi yapısı, ışığı atmosferin alt katmanları kadar etkili biçimde geri yansıttığından, kelimenin tam anlamıyla kılçık inceliğinde, bulunduğum açıdan neredeyse görünmez hayaletimsi birer balık gibidirler. Yukarıdan bakıldığında zarganalar mavi ve yeşil renkleri arasında gidip gelen parıltılı bedenleri sayesinde denizin altında göründüklerinden de iyi gizlerler kendilerini. Bunlar, suyun en üst tabakalarında geniş bir alana yayılarak dolaşıp, milyonlarcası aynı anda bir noktaya hücum eden *Atherinoidea* familyasının nispeten küçük üyelerini, fırtına sırasında uçuşan birer kar tanesi gibi süzülerek ve gümüş gelin telleri gibi parıldayarak kovalarlar. Ama benden hiç korkmuyor bu küçük yaratıklar. Onların boyutlarındaki balıklar, benim boyumdaki avlarla ilgilenmezler; dolayısıyla ben de bu balık kümesini yarıp onların arasından geçebiliyorum. Ben onların arasından geçerken kenara çekilmeye bile gerek görmüyorlar ve zaman zaman, benzer yoğunluktaki sivrisinek bulutları içinden geçerken insanın farkında olmaksızın yaptığı gibi, nefes boruma kaçmamaları için nefesimi tutmaktan alamıyorum kendimi. Sivrisineklerin olmadığı farklı bir ortamda ve şnorkelimle nefes alıp veriyor olmam bu reflekse engel olmuyor. Fakat ne kadar küçük olursa olsun bir zargana balığı yaklaşmayagörsün, benden ürkmeyen gümüş balıkları yıldırım hızıyla bir anda sağa, sola, yukarıya, aşağıya kaçışıyor, hatta su yüzeyine atlıyor ve göz açıp kapayıncaya kadar geriye bomboş ve gelin teli parıltısından eser kalmamış bir alan bırakıyorlar. Avcı balıklar ortadan kaybolunca, geri dönüp o boşlukları dolduruyorlar.

Snapper'lerin ve gargur balıklarının koca kafalı levre-

gimsileri andıran biçimleri ile zarganaların iğne gibi ince uzun, suya en az direnci gösteren dış görünümleri birbirinden çok farklı olmakla birlikte, bir noktada yine de birbirlerine benzemektedirler; dolayısıyla da, görünüş olarak "balık" imgesinin insanda çağrıştırdığı tasarımsal nesnenin çok da uzağına düşmezler. Mağara ve oyuklarda yaşayan ve belirli bir yere bağlı balıklarda ise durum farklıdır. Gençlik döneminde yatay sarı çizgilerin süslediği olağanüstü güzellikteki giysileriyle mavi melek balıkları, belki hâlâ alışıldık balık biçimlerine dahil olan türler arasında değerlendirilebilir. Fakat tereddütlü hareketlerle, masif iki mercan kayası arasındaki yarıktan çıkıp çıkıp geri kaçan, iki yanında parlak sarı renkte çizgileri olan yarım daire biçiminde şu kara şey gerçekten de balık sayılır mı? Öyleyse yanımdan çılgın bir hızla geçen, parlak turuncu renkteki bedeninin arka bölümünde açık mavi renklerle boyanmış bir gözü olan ve dış görünüşüyle yabanarılarına benzeyen şu yuvarlak küçük yaratık nedir? Veya şuradaki mağaradan ışığını saçan ve bedeni, alt ön bölümünden üst arka bölümüne doğru uzanan yanlamasına bir şeritle bir yarısı menekşe moru, diğer yarısı limon sarısı olarak iki bölüme ayrılmış küçük "mücevhere" mi balık demeliyiz? Yoksa, yön duygusunu tamamen alt üst edecek konumuyla (yukarıda değil, tam da *altında*), yıldız gibi parlayan ve masif bir mercan kayasının arkasından çıkarken gördüğüm gece mavisi rengindeki benzersiz şeye mi? Yakından incelendiğinde, masalsı dünyalardan kaçıp gelmiş gibi görünen bu canlıların her biri kendi halinde balıklardı; bunlar, eski dostlarım ve meslektaşlarım olan çiklitlerin çok da uzak sayılmayan akrabalarıydı. Hat-

ta, mücevher balığı ve başı ile sırtı mavi, karın ve kuyruk kısmı sarı renkteki küçük Beau Gregory (yellow belly) onun çok da yakın bir akrabası olur. Turuncu renkteki, yaban arısına benzettiğim balık da, yerliler tarafından haklı olarak "Rock Beauty" (kayalar güzeli) olarak adlandırılmış balığın yavrusudur. Sarı-siyah renklerdeki diske benzer şey de genç bir melek balığıdır. Ne renkler ama; ve ne büyüleyici bir renk dağılımı: Böyle bir renk dağılımının, tıpkı bir bayrak, ya da –evet evet– bir afişin flüoresan renkleri gibi, uzak mesafelerden çarpıcı bir etki yaratmayı hedeflediği düşüncesine kapılmadan edemiyor insan.

Dalgalanan devasa bir ayna hemen üstümde, küçük de olsa, birkaç yıldız hemen altımda, melekler tarafından dört yanım sarılı halde ağırlıksız bir cisim gibi saydam ortamda akıp giderken ve bir yandan âdeta meditasyon halinde etrafa bakmaya ve çevremdeki yaratıkların güzelliklerini hayranlık içinde izlemeye dalmışken, hâlâ kayda değer birkaç ayrıntıyı gözlemlemeyi başarabildiğim için sevinçliyim. Bu sırada bir şeyi fark ediyorum: Mat veya –gargurlar gibi– pastel renkli balıklar, neredeyse her zaman çok sayıda ya da en azından *aynı anda* türünün birçok üyesiyle beraber, hatta çoğunlukla bir araya toplanmış öbekler halinde çıkıyorlar karşıma. Renkli türlerden ise görüş alanımda her seferinde *tek bir* mavi ve *tek bir* siyah melek balığı, *bir* Beau Gregory veya *bir* mücevher balığı bulunuyor; ve az önce son hızla yanımdan geçen şu iki kayalar güzeli yavrusundan biri diğerini öfkeyle kovalıyor.

Gezintim suyun ılıklığına rağmen yavaş yavaş üşümeme neden olsa da, gözlemlerime devam ediyorum. Çok

uzaklardan, en berrak suda bile azami görüş mesafesi 10-12 metreyi geçmediği için güçlükle seçebildiğim, herhalde yem aramakla meşgul ikinci bir Beau Gregory'nin yaklaşmakta olduğunu fark ediyorum. Bulunduğum yerin yakınlarında yerleşmiş olan ilk Beau, yaklaşan mütecavizi benden çok daha geç fark edebiliyor; fırsatı değerlendiren saldırgan belli etmeden diğerinin dört metre yakınına kadar sokuluyor. Ancak o bölgede yerleşik yaşayan Beau onu fark eder etmez, inanılmaz bir öfkeyle yabancıya doğru atılıyor. Bunun sonucunda saldırgan, daha büyük ve güçlü olmasına rağmen anında geri dönüyor ve yerleşik olanın savurduğu ve birine bile yakalansa küçümsenemeyecek yaralar almış olacağı ölümcül darbe tehditlerini ciddiye alarak, geldiği yöne doğru telaşla zikzaklar çizerek uzaklaşıyor. Hemen yakınımda parlayıp sönen ve bir yaprak gibi salına salına zemine inen pul parçasına bakılırsa, kaçarken en az bir darbe almış olmalı. Yabancı, bulanıklaşan mavi-yeşilin ufkunda kaybolur kaybolmaz, galip balık mağarasında beliriveriyor. Yuvasının hemen önünde yem aramakla meşgul bir düzine genç gargur balığının arasından barışçı bir edayla geçip gidiyor; bu balıkların yanında sergilediği huzurlu tavra bakılırsa, bunlar onun için birer taş ya da cansız engel sayılıyor olmalı. Aynı şekilde renk ve biçim yönünden ona epeyce benzeyen küçük mavi melek balığı bile, bizimkinde biraz olsun saldırma isteği yaratmıyor.

Çok geçmeden, bütün ayrıntıları bakımından yukarıda tarif ettiğimle örtüşen bir anlaşmazlık durumu daha gözlemliyorum. Bu kez tarafları, parmak büyüklüğündeki iki küçük siyah melek balığı oluşturuyor. Bunun önceki hesap-

laşmadan tek farkı, bu olayın ona göre biraz daha dramatik oluşu. Bu örnekte saldırganda çok daha büyük bir öfke, kaçan mütecavizde ise daha da belirgin ve panik halinde ortaya çıkan bir korku kendini belli ediyor. Ama belki de olup biteni böyle algılamamın nedeni, benim insan gözümün, melek balıklarının hareketini, Beau balıklarının sahneledikleri o "hızlı çekim" oyunundan daha kolay izleyebilmesidir.

Yavaş yavaş, iyiden iyiye üşüdüğümü fark ediyorum. Bir yandan sıcak havaya ve Florida'nın altın güneşine doğru mercan resiflerinden oluşan duvarı tırmanırken, gözlediklerimi birkaç kısa cümleyle ifade ediyorum: Cırtlak, "flüoresan" renkli balıkların tamamı, yerleşiklik özelliği gösteren "bölgeci" balıklar. Belirli bir bölgeyi koruma davranışını bir tek bu renkli balıklarda gördüm. Bunların saldırmaya yönelik öfke dolu hevesleri ise sadece kendi türdeşini hedef alıyor. Ne kadar saldırgan olurlarsa olsunlar, farklı türün üyesi iki balığın birbirine saldırdığını ise hiç görmedim.

2

SUALTI YOLCULUĞUNUN LABORATUARDAKİ DEVAMI

Kavrayamadığınız şeyden tamamen yoksunsunuz;
Hesaplayamadığınız şeyi yok sayıyorsunuz;
Tartamadığınız şeyin ağırlığı da yok sizler için;
Değer vermediğiniz şeyin, işe yaramaz olduğunu sanıyorsunuz.
GOETHE

Bir önceki bölümde, sizi iyice meraklandırmak için biraz edebiyatçı hilesi, daha doğrusu kurgusu yaptım: Daha açık bir ifadeyle belirtecek olursam, önceden akvaryumlarda yaptığım gözlemlerimden, renkli mercan balıklarının türdeşleriyle nasıl öfkeli mücadeleler verdiklerini bildiğimi ve bu dövüşlerin biyoloji açısından değeri konusunda bir fikir edinmiş olduğumu söylemedim. Florida'ya gidiş nedenim de aslında, sözünü ettiğim bu hipotezin geçerliliğini sınamaktı. Yapacağım gözlemlerden ve elde edeceğim verilerden çıkan sonuçların hipotezi doğrulamaması halinde savımdan vazgeçmeye ve onu şnorkelimin borusundan dışarı, denize "püskürtmeye" canı gönülden hazırdım; çünkü insan suyun altında yüzerken herhangi bir şeyi suya çok

zor "fırlatabilir". Hem bir araştırmacı için, her gün kahvaltı öncesinde favori hipotezleri çiğneyip parçalamak kadar iyi bir sabah sporu da olamaz herhalde; hem gençleştirir de bu insanı!

Bundan birkaç yıl önce akvaryumda yaşayan resif balıklarını incelemeye başladığımda, bu hayvanların insanı büyüleyen estetik güzelliklerinin dikkatimi çekmesinin yanı sıra, burnum ilginç biyoloji sorularının "kokusunu almaya" da başlamıştı. Bunlar arasında kendini dayatan ilk soru şu olmuştu: Bu balıklar "ne amaçla", "niçin" bu kadar renkliydiler?

Biyolog "ne amaçla", "hangi maksatla" sorusunu sorarken, aradığı ve elde etmek istediği şey, genel anlamda dünyanın, özelde de söz konusu fenomenin en derin içeriksel, felsefi anlamı değil de, oldukça mütevazı bir yaklaşımla son derece basit ve ilkece araştırma sonucunda her zaman ortaya çıkarılabilecek bir olgu, bir ilişkidir. Charles Darwin sayesinde organizmalar dünyasının tarihsel oluşumu, dahası böyle bir oluşuma götüren nedenler hakkında çok da küçümsenemeyecek bir bilgiye sahip olduğumuzdan beri, "ne amaçla, niçin" gibi bir sorunun sınırları kesin belirlenmiştir. Çünkü, bir organın biçimini değiştiren şeyin, onun işlevi, faaliyeti, yerine getirdiği görev olduğunu biliyoruz. Daha iyi olan her yerde iyinin düşmanıdır. Herhangi bir organın genetik yapısındaki küçük ve temelde rastlantı sonucu ortaya çıkan bir değişiklik, o organı, küçük ölçekte de olsa, daha iyi bir performans gösterecek duruma getiriyorsa, bu özelliği bünyesinde taşıyan canlı ve onun devamı olan soy, aynı özelliklere sahip olmayan türdeşleri için

yetersiz kalacakları bir rekabet durumu yaratacaktır. Türün bu özelliklerden yoksun olan üyeleri de, eninde sonunda yeryüzünden silinip gidecektir. Organizmalar dünyasında her an süregiden bu olaya doğal seçme-ayıklama anlamına gelen "seleksiyon" adı verilir. Seleksiyon, türlerin dönüşümü sürecinde, iki büyük tasarımcıdan biridir. İkincisi ise, henüz varlığı ispatlanmamışken Darwin'in dahiyane öngörü yeteneğiyle bir zorunluluk olarak var olması gerektiğini ileri sürdüğü, türü ıslah edip çevreyle uyumunu sağlayan seleksiyona malzemesini sunan da kalıtım değişikliği, dönüşüm anlamındaki "mutasyon"dur.

Bunca çeşitlilik gösteren hayvan ve bitki türlerinin bedenlerinin karmaşık ve amaca yönelik işlerliğe sahip yapı planları, var oluşlarını seleksiyon ve mutasyonun milyonlarca yılda ortaya çıkardığı sabırlı çabaya borçludur. Bugün bu konuda Darwin'in o günlerde olduğundan daha eminiz ve bu güvenimizin haklı nedenlere dayandığını da çok geçmeden göreceğiz. Yasaların düzenine sağladıkları uyumla bizde hayranlık uyandıran ve güzellikleri estetik duygumuzu coşturan biçim zenginliğinin böylesine sıradan, şürsellikten uzak ve özellikle de nedensel bir determinizmin sonucu olması, kimilerinde hayal kırıklığı yaratabilir. Ancak doğanın bütün yüksek değerlerini kendi yasalarıyla hiçbir zaman çelişmeksizin yaratması, doğabilimleri araştırmacısında her seferinde hayranlık uyandıran bir şeydir.

Bizim "niçin/hangi amaçla?" sorumuza anlamlı bir yanıt gelebilmesi ise, bu iki tasarımcının ve mimarın, yukarıda kısaca değinildiği tarzda "çalışma" yaptığı durumlarda mümkün olur. Buradaki niçin/hangi amaçla ve hedefle so-

rusu, türü korumaya ve hayatta tutmaya yönelik faaliyetlerin ne olduğu sorusu ile örtüşmektedir. "Kedilerin niçin keskin ve yay biçiminde tırnakları vardır?" sorusuna kısaca verdiğimiz "fare yakalamak için" yanıtı, metafizik bir teleolojiyi onaylamış ya da kabul etmiş olduğumuz anlamına gelen bir ifade olmayıp sadece fare yakalama eyleminin özel bir faaliyet biçimi olduğu ve türü koruyucu değerinin, bütün kedilerde tam da bu tırnak biçiminin gelişmesine yol açtığı anlamına gelmektedir. Kalıtımsal değişiklik, öteki deyişle mutasyon ortaya tamamen tesadüfi sonuçlar çıkartıyor olsaydı, "kedinin hangi amaçla tırnakları olduğu" sorusuna mantıklı bir cevap veremezdik. Sözgelimi, insanın yetiştirip koruduğu horozlar, tavuklar ve öteki evcil hayvanlar, renklerin doğal koruyuculuğuna artık bağlı olmayan, seleksiyonun koruyuculuğu dışına çıkmış hayvanlardır; bunlarda görülen renk cümbüşünün amaç ve işlevini, bunların hangi amaçla böyle "boyanmış" olduklarını sormak da artık anlamsızdır. Fakat örneğin bir kuş tüyünün ya da içgüdüsel bir davranışın karmaşık yapısında olduğu gibi, çok üst düzeyde bir ihtimal dışı düzene işaret eden, ayrıntılı, farklılaşmış bir oluşumla karşılaştığımızda, bunların tesadüf sonucu ortaya çıkmış olmaları ihtimalini rahatlıkla dışlayabiliriz. Bu gibi durumlarda, hangi seleksiyon baskısının, ne gibi bir amacın bu karmaşık yapılara neden olduğunu, ya da bir başka deyişle, bunların neden var olduklarını sormamız hem gerekli hem de anlamlıdır. Bu soruyu, açık bir yanıt alabileceğimize ilişkin haklı bir umuda dayanarak sorarız; çünkü böyle bir yanıtı çoğunlukla, hatta soruyu ortaya atan kimsenin yeterli çabayı sarf ettiği her durumda el-

de etmişizdir. Biyoloji açısından bu gibi çok önemli sorulara bilimin yanıt veremediği, en azından henüz yanıt veremediği ender istisnalar da kaideyi bozmayacaktır. Örneğin, kabuklu yumuşakçaların kabuklarının içinde barındırdıkları kalın deri katmanları altında ve ayrıca deniz tabanındaki kumların zifiri karanlığında (bu canlılarla başka yerde karşılaşmak zaten mümkün değildir) gizlenmemiş olduklarında bile türdeşlerinin o yetersiz görme donanımıyla asla algılayamayacağı muhteşem renk ve biçimlerin hangi amaç adına var oldukları sorusunda olduğu gibi, mercan balıklarının cırtlak, bin bir çeşit renkleri bir açıklama isteyerek bas bas bağırıyor. Türü hayatta tutan hangi başarı bu renklerin ortaya çıkmasına neden oldu ve onların kalıcılığını sağladı?

Gidip bulabildiğim en renkli balıklardan satın aldım; karşılaştırma için de, birkaç tane daha az renklilerden ve birkaç tane de kamuflaj renkleri olan türlerden edindim ve bu balıklar üzerinde yaptığım gözlemler sırasında hiç ummadığım bir keşifte bulundum: "Flüoresan" ya da "bayrak" renkleri dedikleri renkleri taşıyan aynı türden çok renkli mercan balıklarının birden fazla üyesini küçük bir akvaryumda bir arada tutmak tamamen imkânsızdı. Akvaryuma aynı türün birkaç bireyini birden attığımda, kısa süre içinde başlayan öfkeli kapışmalar sonucunda, sonunda aralarında en güçlü olan hayatta kalıyordu. Daha sonraları, havuzlarımda gerçekleşen "cinayet olayları" sonrasında her seferinde karşılaştığım manzaranın aynısına Florida'nın açık denizinde de rastlamak beni çok etkilemişti: Her türden, gene çok renkli, fakat farklı biçim ve desenlere sahip tek

tek bireyler, diğer türlerle barış içinde yaşıyorlardı; fakat çevrede hep türün tek bir üyesi vardı! Kaldığım yerin çok da uzaklarında olmayan bir dalgakıranın çevresinde *bir* Beau Gregory, *bir* küçük siyah melek balığı ve *bir* kelebek balığı karşılıklı güven ve iyi niyet içinde birlikte yaşıyordu. Gerek denizde gerekse de akvaryumda, flüoresan renkli bir balık türünün iki üyesinin huzur içinde birlikte yaşaması, birçok kuş türü için geçerli olduğu gibi, sadece ve sadece uzun süreli eş hayatı sürdüren türlerde görülebilmektedir. Açık denizde mavi melek balıkları ve Beau Gregory'ler, akvaryumda da beyaz-sarı renklerdeki kelebek balıkları böyle bir ilişki içinde sürdürdükleri hayatlarını gözlemlediğim türlerden bazılarıdır. Böyle çiftlerde eşler, hayatın içinden hakikaten ayrılmaz bir ikili olarak geçerler ve ilginç bir şekilde, türün evli olmayan üyelerine karşı daha saldırgan bir tavır takınırlar. Bunun nedenini ileride, soru işareti bırakmayacak şekilde açıklığa kavuşturacağım.

Açık denizde "benzer şeyler birbirleri ile geçinemez" ilkesi, mağlup olanın galibin bölgesinden kaçması ve onun tarafından inatla kovalanmaması biçiminde kendini gösterir ve anlaşmazlıklar fazla kan dökülmeden çözüme kavuşur. Akvaryumda ise durum farklıdır: Kaçacak yer olmadığı zaman, galip gelen, mağlubu çoğu kere öldürür; ya da en azından bütün havuzu kendi bölgesi ilan eder ve "işgalcilere" devamlı saldırılarıyla öyle bir eziyet eder ki, bunlar kendisinden çok daha yavaş büyüyüp gelişirler. Eninde sonunda aralarındaki uçurum öylesine büyür ki, daha güçsüz olanlar için trajik son gelir çatar.

Olağan koşullarda saha hâkimlerinin birbirlerine kar-

şı nasıl davrandığını görmek için, incelenmek istenen türün en azından iki bireyinin sahalarını rahatça içine alacak büyüklükte bir havuz gereklidir. Bu nedenle 2,5 metrelik boyuyla 2 tondan daha fazla su içeren ve diğerlerine kıyasla daha küçük, sahil kıyılarında yaşayan bazı balık türlerine birden fazla yerleşme bölgesi sağlayacak büyüklükte bir akvaryum kurduk. Flüoresan renkli balık türlerinin genç üyeleri, kendilerinden daha yaşlı olanlara göre neredeyse istisnasız olarak daha renkli, bölgecilik ve yerleşiklik bağlamında da daha sadık ve daha saldırgan olurlar. Bu da nispeten sınırlı bir ortamda incelemek istediğimiz süreçleri bu minyatür balıklar üzerinde kolayca gözlemleyebilmemize imkân veriyordu.

İşte bu havuza, boyları 2 ile 4 cm arasında değişen şu balık türlerinden atıldı: Kelebek balıklarından 7 tür, melek balıklarından 2 tür, Beau Gregory ve mücevher balığının da dahil olduğu papaz balıklarından (damsel) 8 ayrı tür, lapinlerden 3 tür, cerrah balıkları türünün bir bireyi, flüoresan renkli ve saldırgan olmayan boxfish (kutu balığı) ve balon balıkları. Sonuç olarak havuza 25 ayrı flüoresan renkli balık türü ve her bir türden aşağı yukarı 4 birey olmak üzere, toplam 100 balık atmıştık. Balıklar hiç kayıp vermeden ortama alıştılar ve programa uygun biçimde, çok geçmeden kapışmaya başladılar.

Ve işte; bir şeyleri *sayılarla belirlemek* için nihayet karşımıza çok iyi bir fırsat çıkmıştı: "Kesinlik" konusunda ısrarlı olan doğabilimcisi, sayabildiği ya da ölçebildiğinde, konuya yabancı kişilerin çoğu kez anlam vermekte zorlanacağı bir sevinç duyar. Friedrich Schiller, "Doğa, size ölçebi-

leceğiniz şeyler verdiği için mi bu kadar büyük?" diye sorar, kafasını ölçüme takmış biliminsanına. Burada itiraf etmeliyim ki, *saymamış* olsaydım da, tür içi saldırganlık konusundaki bilgilerimde pek bir eksiklik olmazdı; ancak bildiklerim konusundaki açıklamalarımı, şu aşağıdaki gibi genelleyici bir cümleyle yapacak olsam, pek az güvenilir olurlardı: "Renkli mercan balıkları hemen hemen *sadece* kendi türdeşlerini ısırırlar." Oysa biz asistanım Doris'le "ısırmaları" sayıp şu istatistiksel sonuca varmıştık: İçinde 100 balık olan akvaryumda her tür 4 üye ile, çok az sayıda tür de tek bir üye ile temsil ediliyordu. Çeşitli türlerin üyesi 96 balık arasında, 3 türdeşiyle birlikte yaşayan balığın kendi türünden olan öteki 3 "kardeşini" *tesadüfen* ısırma ihtimali 96'ya 3'tü. Ortalama her 100 ısırmanın 85'i başka türe, 15'i aynı türe yönelikti; bu da 96'ya 3-4 biçimindeki tesadüfi orana göre fazla olmakla birlikte, dikkat çekici bir sayıydı. Bu 15 rakamı hakikatte karşılaştığımız durumla kıyaslandığında kafa karıştırıcı olmuştu, çünkü söz konusu saldırılar neredeyse istisnasız papaz balıklarının hanesine yazılmıştı. Bunlar sürekli olarak, dışarıdan keşfedilemeyecek şekilde yuvalarında pusu kurup bekleyerek hangi türün üyesi olduklarına bakmadan ve amansız bir öfkeyle, yuvalarına giren bütün davetsiz misafirlere saldırıyordu. Açık alanda ise kendi türlerinin üyesi olmayan bütün balıkları görmezden geliyorlardı. Genel kuralı ve istatistiği bozan bu balıkları deney havuzundan ayırınca, geride kalanlarla çok daha etkileyici ve güvenilir rakamlara ulaşmak mümkün olmuştu.

Farklı türler arası saldırıların bir bölümü de bütün havuzda tek bir türdeşi bulunmayan, dolayısıyla da sağlıklı sal-

dırganlık güdüsünü başka nesnelere yöneltmek zorunda kalmış olan az sayıdaki birkaç birey tarafından gerçekleştirilmişti. Bu bireylerin, saldırganlıklarını yönelttikleri nesnelere ilişkin seçimleri de kesin rakamlar konusunda yaptığım tahminlerin doğruluğunu onaylar nitelikteydi. Örneğin olağanüstü güzelliğe sahip olan ve kelebek balığı familyasının hangi alttürü olduğunu bilmediğimiz, ancak bedenindeki biçim ve desenleri beyaz-sarı kelebek balığı ile beyaz-siyah kelebek balığı karışımı özellikler gösterdiğinden, beyaz-sarı-siyah kelebek balığı olarak isimlendirdiğimiz türünün tek temsilcisi bir balık vardı. Anlaşılan bu kerata onun biyolojik sistem içindeki konumuna ilişkin düşüncelerimize katılıyordu; çünkü saldırılarının neredeyse tamamını, türünün en yakın diğer temsilcilerine yöneltmişti. Beyaz-sarı-siyah türler dışında üçüncü türün üyesi bir balığa yönelttiği tek bir saldırı bile gözlemleyemedik. Havuzumuzda gene türünün tek temsilcisi olan ve Latince'de *Odonus niger*, yani "kara diş balığı" diye geçen mavi niger trigger adlı başka bir balığın davranışı ise, kimi yönleriyle daha da ilginçti. Bu arada belirtmeden geçmek istemem: Bu balığa "kara diş balığı" ismini veren zoolog, olsa olsa onun formaline batırılmış cesedini görmüş olabilir, çünkü balığın kendisi hakikatte siyah değil parlak mavi renkte olup özellikle de yüzgeçlerde kendini gösteren zarif eflatun ve pembe desenlere sahiptir. Andreas Werner adlı firmaya bu balıklar getirildiğinde, ilk günden itibaren her seferinde bunlardan sadece bir tane alıyordum. Çünkü aynı dükkânda gördüğüm model akvaryumdaki türdeşleri arasında çıkan kavgalara bakılırsa, sahip olduğum havuzun, yaklaşık

6 cm boyundaki bu dostlarım için yeterince büyük olmadığı aşikârdı. Türdeşi olmadığı için mavi niger trigger balığı, başlangıçta uzun süre oldukça uysal ve sakindi; ender saldırılarını da, son derece anlamlı bir biçimde, birbiriyle ilgisi olmayan *iki* ayrı türe *bölüştürmüştü:* Önce, Beau Gregory'nin yakın akrabası olan ve kendisiyle o muhteşem mavi rengi bakımından benzeşen "mavi şeytan" papaz balığını kovaladı; ikinci olarak da havuzdaki niger trigger türünün, yani kendi türünün yakın akrabalarından olan picasso tetik balığına saldırdı. Hayranlarının ona verdiği isimden de anlaşıldığı gibi son derece renkli bir tür olan bu balık, niger triggerlere biçim olarak oldukça benzemekle beraber, taşıdıkları renkler bakımından bu ikisi birbirinden tamamen ayrılıyordu. Aradan geçen aylar içerisinde iki picasso'dan daha güçlü olan diğerini balıkların "öteki dünyasına", yani formalinli kavanoza yolladıktan sonra, hayatta kalan picasso ile niger trigger arasında ciddi bir rekabet başladı. Nigger triggerin picasso'ya saldırganlığında görülen artışta, aradan geçen zaman içerisinde "mavi şeytanların" cırtlak mavi renkteki gençlik giysilerini çıkarıp türün yetişkinlere özgü mat güvercinboynu mavisi renge bürünmüş olmaları ve bu yüzden de rakiplerinin saldırganlıklarını daha az tetiklemeleri de hiç şüphesiz etkili olmuştu. Sonuç olarak bizim "mavi şeytan", picasso tetik balığını da öldürdü. Yukarıdakine benzer deneylerde kullanılan balıklar arasında sonunda sadece bir tanesinin hayatta kaldığı birçok örnek sayabilirim burada. Yarım daire melek balığı bunlara verebileceğim farklı örneklerden sadece biri. Beyaz-sarı ve kahverengi kelebek balığında olduğu gibi, çift-

leşmelerin iki balığın "ruhunu" tek bir ruhta birleştirdiği durumlarda ise, her iki balık da hayatta kalıyordu. Sadece balıkların değil, bütün hayvanların, kendi türdeşlerinin azlığı ya da yokluğu yüzünden saldırganlıklarını başka nesneler üzerinden "deşarj" ettiklerini, bunu yaparken de en yakın akrabalarını ya da renkleri kendilerine ya da yakın akrabalarına en çok benzeyen hayvanları "tercih ettiklerini" gösteren çok sayıda vaka sayabiliriz.

Toparlayacak olursak, bu akvaryum gözlemleri ve onların değerlendirilmesiyle elde ettiğimiz sonuçlar, açık denizde yaptığım gözlemlerin de eksiksiz biçimde gösterdiği bir şeyi, *balıkların türdeşlerine yönelik saldırganlıklarının farklı türlere karşı saldırganlıklarına göre kat kat büyük olduğuna ilişkin kuralı destekler nitelikteydi.*

Gelgelelim, birinci bölümdeki, serbest ortamda yaşayan balıkların davranışları hakkındaki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, deneye tabi tuttuğum mercan balıklarının sergilediği ölçüde bir saldırganlık dürtüsüne sahip olmayan birçok balık türü de bulunmaktadır. Birbirlerini "çekemeyen" ve birbirlerini nispeten "çekebilen" türleri kafamızda şöyle bir göz önüne getirecek olursak, renk, saldırganlık ve yaşama sahasına bağlılık arasındaki ilişki de kendini ele vermektedir: Belirli bir yaşama alanındaki yerleşiklik ile paralel artan ve türdeşi hedef alan aşırı saldırma hevesi, serbest ortamda gözlemlediğim balıklar arasında istisnasız olarak sadece bedenlerindeki "cırtlak", flüoresan yakıştırmasını haklı kılacak şekilde uzak mesafelerden kendini belli eden renkleriyle ait oldukları türü o mesafelerden bile gösteren balık türlerinde mevcuttu. Daha önce de belirttiğim gibi,

merakımı uyandıran ve dikkatimi burada bir sorun olduğuna çeken şey de, bu balıklardaki olağanüstü karakteristik renkler olmuştu zaten. Tatlısuda yaşayan balıklarda da aynı estetik güzelliği ve renk cümbüşünü tespit etmek mümkündür elbette; hatta kimileri, bu bağlamda denizdekilerle rahatlıkla boy ölçüşebilirler. Aralarındaki fark, sahip oldukları güzellikte değil başka yerlerde aranmalıdır. Renkli tatlısu balıklarının çoğunda, büründükleri masalsı renklerin yarattığı cazibe, bu renklerin kalıcı olmayışından kaynaklanır: Çiklitlerin çoğu üyesi, bunları renklilik bakımından geride bırakan labirentliler, Avrupa akarsularında görülen kırmızı-yeşil-mavi dikenceler ve akvaryumlardan aşina olduğumuz öteki sayısız balık türünün tamamı, bedenlerinde kor kor yanan süsleri, sadece aşk oyunları ya da dövüş anında, heyecanlandıkları zaman sergilerler. Yine bunların çoğunda, sergiledikleri renkleri her zaman bir ölçü aracı olarak kullanarak, buradan hayvanın içinde bulunduğu ruhsal duruma ilişkin sonuçlar çıkarmak ve saldırganlık, cinsel heyecan ya da kaçma dürtüsünün hayvanı ne ölçüde kuşatmış olduğunu, hayvana hükmeden, onu yönlendirici güç olarak baskın çıkmak için birbirleriyle nasıl mücadele ettiklerini anlamak mümkündür. Tıpkı bulutlar güneşi örttüğünde ansızın kaybolan gökkuşağı renkleri gibi, ortaya çıkmalarına neden olmuş heyecanın yatışmasıyla bu renk ihtişamı kaybolup gider; veya yerini başka bir duygusal heyecana, özellikle de korkuya bıraktığında, bu renklerin yerini dikkat çekmeyen renkler alıp balığı sarar. Anlayacağınız bu balıkların tamamında renkler, sadece ihtiyaç durumlarında ortaya çıkan *ifade araçlarıdır.* Bu türlerin genç üye-

lerinin ve çoğunlukla dişilerin sadece basit kamuflaj renklerine sahip olmaları da, bu durumu açıklar.

Saldırgan mercan balıklarında ise durum farklıdır: Muhteşem giysilerinin renkleri öylesine kalıcıdır ki, bu giysinin boyalarla gövdelerine resmedilmiş olduğunu sanırsınız. Bu kalıcılığın nedeni, bu balıkların renk değiştirme yeteneğinden yoksun olmaları değildir; neredeyse bütün mercan balıkları, uykuya dalmadan önce, renk ve desenleri gün boyu "sergilediklerinden" şaşırtıcı bir şekilde farklı olan bir "pijama" giyerek renk değiştirme yeteneklerini kanıtlarlar. Fakat gündüzleri, yani uyanık ve hareketliyken, ister türdeşlerini muzaffer bir galip edasıyla kovalıyor, isterse de mağlup durumda o başarılı zikzak çizme teknikleriyle kaçmaya çalışıyor olsunlar, o parlak renklerini ne pahasına olursa olsun *her zaman* korurlar. Ait oldukları türe özgü sabit bayraklarını çok ender "indirirler" Taşıma amacıyla kondukları kaplarda, yani kendilerini hiç de iyi hissetmediklerini rahatlıkla varsayabileceğimiz durumlarda ya da hastalıktan ölmek üzereyken bile renkleri değişmeden kalır. Hatta ölümlerinden sonra dahi, bu renklerin tamamen kaybolması uzun zaman alır.

Ayrıca flüoresan renkli tipik mercan balıklarının sadece erkek ve dişileri aynı renkleri taşımakla kalmaz; karışık ve cırtlak renkler, türün en genç üyelerinde de kendini gösterir. Üstelik onların renkleri şaşırtıcı şekilde yetişkinlerinkine göre daha da çarpıcıdır. Asıl etkileyici olan ise, bu mercan balıklarının bazı alttürlerinde *sadece* genç balıkların renkli olmasıdır. Daha önce sözü edilen mücevher balıkları ve mavi şeytanlar (blue devil), erişkinlik dönemine ulaş-

tıklarında bedenleri mat güvercinboynu bir renge, kuyrukları ise uçuk sarıya dönüşen türlere verilebilecek örnekler arasına girerler.

Flüoresana benzettiğimiz ve bedenlerinde, meydan okurcasına büyük alanlar üzerine dağılmış renklere sahip balıkların renk ve desenleri, sadece tatlısu balıklarınınkilerden değil, aynı zamanda saldırganlık ve yerleşiklik özellikleri daha az olan çoğu balık türünün renk ve desenlerinden de farklıdır. Bunların renk dağılımındaki zarafet, yumuşak pastel renklerin geçişlerindeki ahenk ve nihayet neredeyse "sevgiyle" işlenmiş ayrıntılar insanı büyüler. Çok sevdiğim erguvan ağız balıklardan birini uzaktan gördüğünüzde onu gümüşi yeşil rengiyle fark edilmesi son derece zor, "herhangi" bir balık sanırsınız. Oysa ancak onun iyice yakınına geldiğinizde (böyle bir durum, bu balıkların açık denizde bile neredeyse arsızlığa varan korkusuzluğu sayesinde çok kolay ve neredeyse kendiliğinden olan bir şeydir) balığın bütün yüzeyini nakış gibi saran masmavi hiyeroglifleri fark edersiniz. Hiç kuşkusuz bunlar da o *türün* birbirini tanıyabilmesi için özel, "örnek" birer sinyalden başka bir şey değildir. Bunların işlevi, hemen yanında, onunla beraber yüzmekte olan balık tarafından kolayca görülebilmeyi sağlamaktır. Aynı şekilde, yerleşik oldukları yere, bölgelerine yakınlıklarına göre saldırganlaşan flüoresan renkli mercan balıklarındaki renklerin de, mümkün olduğu kadar uzak mesafelerden görülüp fark edilmeye hizmet ettiklerine kuşku yoktur. Bu hayvanlarda kendi türünü görmenin öfkeli bir saldırganlığı tetiklediğini de artık iyi biliyoruz.

Birçok kimse, hatta doğadan iyi kötü anlayan birçok

kişi, biz biyologların hayvanlarda renkli bir benek ya da leke gördüğümüzde, hemen kalkıp bu lekenin ardında barındırıyor olabileceği hayatta kalmaya yönelik işleve ve onun gelişip ortaya çıkmasını sağlamış olabilecek doğal seleksiyona ilişkin bir soru ortaya atmamızı tuhaf, hatta tamamen gereksiz bulmaktadır. Tecrübelerimizden biliyoruz ki böyle düşünenler, bizim bu tutumumuzu, en son bölümlerde tartışacağımız gibi, lanet, her türlü değere karşı gözü kör ve duyarsız "materyalist bilimci" tavrımıza bağlıyorlar. Gelgelelim akılcı bir yanıtı bulunabilecek *her soru,* sorulmaya değer bir sorudur ve herhangi bir doğa fenomeninin *neden* daha farklı değil de tam öyle bir yapıya sahip olduğunu kavramış olmamızın, onun değerini ve güzelliğini olumsuz yönde etkileyeceğini hiç sanmıyorum. Işığın varlığını borçlu olduğu kırılma yasalarını öğrendik diye gökkuşağı bize daha az çarpıcı görünmez. Aynı şekilde kendisini süsleyen, tür için hayatta kalmaya yönelik işlev taşıyan desenlerin, renklerin ve hareket etme biçimlerinin hayranlık uyandırıcı güzelliğini, ahenk ve düzenliliğini *bilmek* de, hayranlığımızı olsa olsa daha da artırır. Evet, olağanüstü güzellikteki savaş renklerine bürünmüş mercan balıklarında bu desenlerin hangi özel işleve sahip olduğunu neredeyse kesin olarak biliyoruz: Bu renklerin görevi, bölgesine girdiği türdeşinde, *sadece onda,* kendi bölgesini koruma isteğini tetiklemek, saldırganı da mücadele isteğiyle "yanıp tutuşan" bir türdeşinin bölgesine girdiğinden haberdar etmektir. Karşımızdaki bu olay, her iki işlevi bakımından, bir başka doğa fenomeniyle, yani bir kuş şakımasıyla, bülbülün şarkısıyla büyük benzerlik gösterir. Mercan balıklarının kor gibi ya-

nan renklere bürünmeleri gibi bülbülün şakıması da, sadece ve sadece hedef aldığı türdeşine, o bölgenin, kendisini koruyacak sağlam ve mücadele isteğiyle dolu sahibine kavuştuğunu açık seçik bildirme amacına hizmet eder.

Aynı takıma dahil olan ve aynı doğal ortamda yaşayan flüoresan renkli olan ve olmayan balıkların dövüşme biçimlerini kıyaslayarak bu teorinin sağlamasını yapacak olursak, teori, özellikle de balıklardan birinin flüoresan renkli, diğerinin ise olmadığı, fakat her ikisinin de aynı familyaya dahil olduğu durumlarda etkileyici biçimde kendini doğrulamaktadır. Örneğin damsel balıklarının bir alttürü olan ve bedenini boydan boya saran basit şeritten tanıdığımız, Amerikalıların "gedikli başçavuş" *(sergeant major)* dediği balık, sürüler halinde yaşayan gayet yumuşakbaşlı bir balıktır. Oysa aynı familyanın sivridiş abudefduf adlı bir başka üyesi, onun tam aksine, devasa boyutlarda, kapkara bir balıktır; başında ve gövdesinin ön bölümünde açık mavi renkli bir şerit ile boynundan kuyruğuna kadar uzunlamasına kükürt sarısı bir şeride sahip bu balık, mercan kayalıkları incelemelerim boyunca karşılaştığım, belirli bir bölgeyi sahiplenme eğilimi olan yerleşik balıkların belki de en belalısıdır. Koca havuzumuz, bu balıkların 2,5 cm'lik minik iki genç üyesine dar gelmişti. Biri havuzun bütün haklarını âdeta gasp etmiş, diğeri de çaresiz, havuzun ön tarafının üst sol bölümündeki havalandırma pompasının ağzında, kabarcıkların arkasına saklanarak kızgın düşmanının bakışlarından korunduğu, kısa ve silik bir yaşam sürdürebilmişti. Bir diğer öğretici örnek de kelebek balıklarının karşılaştırılması olabilir. Bu türün, bir arada uyumlu bir yaşam sürebildiğini bil-

diğim tek örneği, türün bütün akrabalarından farklı olarak, bedenindeki son derece ayrıntılı karakteristik desenleri, onu sadece en yakın mesafeden tanımaya imkân veren bir türdür.

Bu anlattıklarımızın içinde en dikkat çekici olan yan, gençlik dönemlerinde flüoresan renkli olup cinsel erişkinliğe ulaştıklarında basit renklere bürünen mercan balıklarının, renklenme biçimleri ile saldırganlıkları arasında doğrudan bir ilişki bulunmasıdır: Bunlar gençliklerinde yaşadıkları bölgeyi öfkeyle korurlarken, erişkinlik dönemlerinde, öncesiyle kıyaslanamayacak ölçüde mülayim bir balık olup çıkarlar. Öyle ki insan, balığın, karşı cinsine "sorun çıkmadan" yaklaşabilmek için dövüş tetikleyen renklerini "gardıroba asmak" zorunda kalmış olduğu düşüncesine kapılabilir. Bu benzetmenin, şu rengârenk, çoğu kez de belirgin siyah-beyaz renklere sahip damsellerin bir alttürü için de geçerli olduğunu kesin olarak söyleyebilirim. Akvaryumda yumurtlama süreçlerine defalarca tanıklık ettiğim ve yumurtlama döneminde kontrast zengini renklerini tek renkli mat bir griye çeviren bu balık, yumurtlama işlemi biter bitmez yeniden savaş bayrağını çekiyordu.

3

SALDIRGANLIĞIN YARARLARI

Hep kötüyü isteyip hep iyiyi yaratan
gücün bir parçasıyım.
GOETHE

Canlılar birbirleriyle niçin mücadele ya da kavga ederler ki? Kavga doğanın her köşesinde karşılaştığımız bir olaydır; bu olayda karşımıza çıkan davranış tarzları kadar, başvurulan saldırı ve savunma silahları da öylesine yüksek düzeyde gelişmiştir ve belirli şartların türü korumaya ve hayatını sürdürmeye yönelik ayıklama baskısının altında doğup ortaya çıktıkları öylesine belirgindir ki, yukarıdaki soruyu Darwin'e yöneltmek bizim için ertelenemez bir görev haline gelmiştir.

Medyanın ve sinemanın sansasyon yaratma ihtiyacı yüzünden yanlış yola sevk edilen ve işin iç yüzünü bilmeyen kişiler, balta girmemiş ormanlardaki "yeşil cennet"in vahşi canavarlarının arasındaki ilişkiyi, medyanın sunduklarına bağlı olarak kana susamış herkesin herkesle mücadelesi (savaşı) olarak canlandırırlar kafalarında. Örneğin Bengal kaplanını bir piton yılanıyla, hemen ardından da bir timsahla boğuşurken gösteren filmler... Elimi vicdanıma

koyup, doğal şartlar altında böyle kapışmaların hiç yaşanmadığını rahatlıkla söyleyebilirim. Bu hayvanlardan hangisi, ötekini yok etmekten çıkar ve yarar umabilir ki? Bunlardan hiçbiri birbirlerinin yaşama şartlarına ve hayati ihtiyaçlarına dokunmayacaktır.

Bu ilişkilere yabancı olanlar da gene kendi deneyimleri doğrultusunda Darwin'in, sıkça kötü ve olumsuz anlamda kullanılan bir özdeyiş haline gelmiş "varolma mücadelesi" ifadesini, hatalı bir bağlantı kurarak, çeşitli canlı türleri arasındaki mücadele ve kavganın tanımını yansıtmaya uygun bir ifade olarak düşünmektedir. Oysa Darwin'in sözünü ettiği, evrimin itici gücü olan mücadele, aslında yakın akrabalar arasında bir rekabettir. Bir canlı türünün bugün nasılsa öyleki haliyle kaybolup gitmesine ya da başka bir türe dönüşüp değişmesine yol açan etken, o türe "yarar ve avantaj" sağlayan ve tek bir canlının ya da çok az sayıda türdeşin (kalıtım değişmelerinin sonsuz zar atma oyunu içinden) kucağına tamamen tesadüf sonucu düşen bir düşeş anlamındaki "buluş"tur. Bu şanslıların ardından gelen soy, daha önce de gösterdiğim gibi, ötekilere göre öylesine fazla avantaja sahip olur ki, sonuçta tür sadece, bu yeni "buluşu" paylaşan bireylerden ibaret hale gelir.

Gelgelelim tür içi mücadelenin yanı sıra, çeşitli türler arasında da mücadele/kavga benzeri hesaplaşmalar *vardır.* Bir puhu kuşu, geceleyin, keskin silahlarla donanmış yırtıcı kuşları, istedikleri kadar kıyasıya bir savunma yapsınlar, alt edip yer. Bu yırtıcı kuşlar, (böyle bir deneyimin ardından) güpegündüz, karşılarında koca baykuşu gördükleri anda nefret ve kinle üzerine saldırırlar. Kendini az çok sa-

vunabilen en alt düzeydeki en küçük kemirgenden başlayarak (canlılar hiyerarşisinde) yukarıya doğru tırmandıkça, her hayvan, kaçmasına imkân verecek bir yol bulamazsa, deli gibi mücadele etmeye başlar. Türler arasındaki bu üç özel mücadele biçiminin yanı sıra, pek o kadar türe özgü olmayan başka mücadele biçimleri de bulunmaktadır. Oyuklarda kuluçkaya yatan iki ayrı tür kuş, yuva yapabilecekleri kovuklar için, gene farklı türlere giren eşit güçteki hayvanlarla yiyecek için mücadele edebilirler, vb. vb. Türler arası mücadelenin, yukarıdaki üç örnekle gösterdiğim durumu hakkında, bunların özelliklerini gösterebilmek ve bunlar ile tür içi saldırganlık arasına sınır çekebilmek için bazı açıklamalar yapmam gerekiyor.

Türler arası hesaplaşmaların hepsinde, türün ayakta kalmasını ve devamını sağlama işlevi, tür içi mücadeleye göre çok daha açık seçik ve belirgin biçimde ortaya çıkmaktadır. Evrimin hem yırtıcı hayvanı hem de avı karşılıklı etkilemesi, belli bir faaliyet ve var olma çabasının yarattığı seleksiyon baskısının tam da bu etkilemeye karşılık gelecek bir uyuma (çevreye uyum sağlamaya) yol açtığını gösteren çarpıcı bir örnek sunmaktadır. Yırtıcılar tarafından avlanan toynaklı hayvanların sürati, onları kovalayan büyük kedilerde muazzam bir atlama ve sıçrama gücünün ve müthiş pençelerin gelişmesine yol açmıştır; bu kediler de toynaklı avların duyu organlarının gittikçe daha hassaslaşmasını ve daha çevik, daha atik ve kıvrak hale gelmelerini desteklemiştir. Saldırı ve savunma silahları arasındaki evrimsel rekabetin etkileyici bir örneği de şudur: Ot yiyen memelilerin gittikçe daha sertleşen ve bitkiyi koparıp ağızda ezme özelliği

artarak farklılaşan (uzmanlaşan) dişleri ile, ısırılıp koparılmaya karşı silisik asit depolayan ve "imkânları nispetinde" benzer başka önlemler almaya çalışan besin bitkileri arasında paralel seyreden bir gelişmenin yaşanmış olduğuna ilişkin sağlam kanıtları, paleontoloji bize sunmaktadır. Gelgelelim yenen ile yiyen, av ile avlayan arasındaki böylesi bir "mücadele" *hiçbir zaman* yırtıcı hayvanın, avının kökünü kurutması aşamasına kadar uzanmaz; bu iki öbek arasında *her zaman,* türler olarak baktığımızda, her iki tarafı dengede tutan bir durumun oluşmasını sağlar. Son kalan aslanlar, gene kendileri gibi son kalan ve üreme yeteneği taşıyan antilop ve zebra çiftini öldürmeden önce açlıktan ölüp gideceklerdir; ya da durumu insanoğlunun ticaret hayatına uyarlayacak olursak, balina avına dayalı balık ticareti, son kalan balinaların da kökü kurumadan çok önce yok olup gidecektir. Bir hayvan türünün varoluşunu tehdit eden şey, hiçbir zaman onu besin olarak kullanan "düşmanı" değil, belirtegeldiğimiz gibi, *rekabettir* her zaman. İlkel bir evcil köpek soyundan gelen dingo, 4 bin yıl kadar önce insanlar tarafından Avustralya'ya getirildikten sonra orada vahşileşmiş, kendi avladığı hayvanların tek bir türünün bile kökünü kurutmamış, ama kendisiyle aynı hayvanları avlayan büyük keseli yırtıcıların yok olup gitmesine yol açmıştır. İş dövüş ve mücadele gücüne geldiğinde, Avustralya'nın büyük keseli yırtıcılarından keseli kurt/Tazmanya kurdu ve Tazmanya şeytanı bu köpeklerden epey üstün oldukları halde, kökleri eski çağlara giden, nispeten daha aptal olan ve ağır hareket eden bu hayvanların avlanma tarzı (kıtaya yeni gelen) "modern" memelininki ile boy ölçüşememekteydi. Dingo, bu

memeli hayvanların nüfusunu öylesine azalttı ki, rakiplerin yeni yöntemler geliştirmelerinin bile artık bir "faydası" olmadı. Bu türler bugün daha çok, dingonun ayak basmadığı Tazmanya'da yaşamaktadırlar.

Gelgelelim bir başka açıdan baktığımızda da, yırtıcı hayvan ile avı arasındaki hesaplaşma ya da çekişme, "mücadele" sözcüğüyle karşılanan anlamına pek uymamaktadır. Gerçi aslanın avını yakalamak için kullandığı pençe atma hareketi, biçim olarak rakibini yanından uzaklaştırmak için ona salladığı pençeye benzemektedir; tıpkı bir av tüfeği ile piyade tüfeğinin birbirine benzemesi gibi. Ne var ki avcının o iç (davranış fizyolojisinin konusu olan) hareket nedenleri, dövüşçününkinden (mücadele edeninkinden) ilkece tamamen farklıdır. Aslanın yere devirdiği buffalo, aslanın saldırganlık dürtülerini, olsa olsa benim mutfağımda az önce memnuniyetle seyrettiğim bacaklarından asılı hindinin benim saldırganlık dürtülerimi harekete geçirdiği kadar geçirebilir. Daha davranışı dışavuran hareketlere bakarak bile, bu bağlamdaki iç itkilerin birbirinden farklı ve değişik olduğunu görebiliriz. Büyük bir avlanma tutkusuyla tavşanın üzerine çullanan köpek, başka bir zaman efendisini karşılarken ya da özlediği olaylarla yeniden karşı karşıya geldiğinde aynı heyecanlı, memnun yüz ifadesini takınır. Çok sayıda mükemmel fotoğraftan [bugün için belge filmlerinden] rahatlıkla görülebileceği gibi, avının üzerine atlamadan önceki dramatik anda, aslanın yüzünde hiçbir kızgınlık ifadesi yoktur: Yırtıcı hayvanlarda hırlamak, kulakları arkaya yatırmak gibi kavga (dövüşme) davranışından bildiğimiz ifade hareketlerini, ancak kendini savunmaya

kararlı bir av karşısında iyice korkuya kapıldıklarında görebiliriz; kaldı ki bunlar sadece ima edici, uyarma amaçlı hareketlerdir.

Avcının avına saldırmasında gördüğümüz saldırganlıktan çok daha hakiki saldırganlığa yakın olan davranışta, av konumundaki hayvanının, kendisini yemeye kalkan hayvana yönelttiği karşı saldırıda ortaya çıkan ise ilginç, tersine işleyen bir süreçtir. Kendileri için bir tehdit oluşturan yırtıcıyla her karşılaştıklarında ona kalabalıklar halinde saldıran hayvanlar, özellikle topluluk halinde yaşayan hayvanlardır. İngiliz dili bu sürece "mobbing" (caydırma, yıldırma, bıktırma vb) tanımını yakıştırmıştır; Almancada da "mobbing"in tam bir karşılığı bulunmamaktadır.

Yemeğine ortak olmaya kalkışan düşmana yönelik saldırının, türü korumaya yönelik işlevi açıkça bellidir. Saldırgan küçük ve silahsız olsa bile, saldırdığı hayvanda hatırı sayılır zararlara yol açabilir. Kuşkusuz, tek başına avlanan hayvanların hepsi, başarılı olabilmek için saldırılarının avı şaşırtması, ani olması şarttır. Bağıra çağıra ormanı ayağa kaldıran bir setan kargasının izlediği tilki; ya da peşinden cıvıldayan, uyarı bağırtılarıyla ortalığı çınlatan bir göl kuşu sürüsü gelen atmaca için, av o gün başlamadan bitmiş demektir. Birçok kuşun, gündüz karşılarına çıkan puhuları yıldırıp onu kaçmaya zorlamaları, puhu kuşunun o akşam başka bir yerde avlanmaya gitmesini sağlamak içindir. Özellikle karga ve kaz gibi çok sosyal türlerin bazılarında rastlanan, "mobbing" denen bu yıldırma/kaçırma davranışının işlevi oldukça ilginçtir. Kargalarda bu davranış, yeni yetişen deneyimsiz genç kargaya, besinine göz dikmiş düşmanının ne-

ye benzediğini göstermeye yaradığı için, türün korunmasına yönelik bir işlev yüklenir. Çünkü yavru karga, bu bilgiyi doğuştan (program olarak) beraberinde getirmez. Kuşlar dünyasında, deneyimden elde edilmiş bilginin türe aktarılması geleneğine bulunmaz bir örnektir bu olay![1]

Gerçi kazlar, doğuştan gelme, seçici, ayıklayıcı davranış mekanizmalarının yönlendirmesi sayesinde, tüylü, kürklü, kızıl, boynunu uzatarak ortalıkta dolanıp duran bir şeyin kendileri için müthiş tehlikeli olduğunu "bilirler", ama onlarda bile "mobbing" davranışının bütün o ortalığı ayağa kaldıran heyecanı ve sayısız kazın düşmanı yıldırıp kaçırmak üzere akın akın bir araya gelmesi, kaz bireyleri için çok öğretici bir davranış oluşturup, bu doğuştan gelen ve belli bir davranışı tetikleyen mekanizmaların yanı sıra, türün korunması işlevine ayrıca hizmet eder. O güne kadar hâlâ "bilmeyen" kaz, sergilenen "mobbing" davranışıyla birlikte şunu öğrenir artık: *Burada* tilkilere rastlanıyor! Bizim oradaki gölde, kıyının sadece bir bölümü tilkilerin girmesini engelleyecek çitlerle çevrilmişti; kazlar, korunmaya alınmış alanda tasasız, endişesiz kızıl çam ormanına dalarken, korunmamış alanda arkasına bir tilkinin gizlenmiş olabileceği her siperin, her bitki örtüsünün 15-20 metre uzağından dolaşıyorlardı. "Mobbing" davranışının yırtıcı memeli düşmana yönelik bu işlevi, öğretici olmanın da ötesin-

(1) Edinilen deneyimlerin bilgi dağarına eklenmesi, daha doğrusu doğuştan programların belli bir alanına "kazınması" ve türe mal olması konusunda geniş örnek için bkz. *Bilinç Gökten Düşmedi,* 5. Bölüm, H.v. Ditfurth, Cumhuriyet Kitapları 2007.

de, kargalarda ve kazlarda elbette düşmana dünyayı dar etme gibi, kökü çok eskilere giden bir davranışa da örnektir. Kargalar inatla ve gerilemeden yırtıcı hayvanı fiziksel güçlerini kullanarak geriletirken, kazlar fiziki güce başvurmaksızın, bağırıp çağırarak ve kalabalık oluşlarından yararlanarak düşmanın karşısında korkusuzca dikilerek onu geriletmeye çalışırlar. Hatta iri Kanada kazları, karadaki tilkinin üstüne, birbirine sokularak oluşturdukları Yunan çekiç tümeni *phalanx* halinde giderler; tilkinin ise, üzerine gelen bu ordu karşısında, aralarından birini olsun yakalamayı denediğine hiç tanık olmadım. Hayvan kulaklarını arkaya yatırıp nefret, öfke ifadesiyle başını çevirir, omuzu üzerinden, arkasından trampetler çalarak yaklaşan kaz ordusuna bakar ve suratını "korumaya çalışarak" ufak ufak tüyer oradan.

Elbette "mobbing" davranışı, daha iri ve gerçek otçul denen, kalabalıkken büyük yırtıcıları bile gözlerine kestiren hayvanlarda çok daha etkili sonuçlar verebilmektedir. Zebraların leoparı açık steplerde yakaladıklarında üstüne gidip uzaklaşmaya mecbur ettikleri, bizonların sürü halinde birden fazla aslana ortalığı dar ederek onları kaçırdıkları biliniyor. Bizim evcil sığırlarımızın ve domuzlarımızın kurt türüne yönelik sosyal saldırı davranışı kanlarına öylesine işlemiştir ki, büyük bir sürünün otladığı bir çayırda, yüksek sesle havlayarak sürüyü ürkütmek ya da kendi başına kaçıp gitmek yerine gelip başını sahibinin bacakları arasına sokup korunmaya çalışan ürkek genç bir köpeğin eşliğinde böyle bir çayıra adımınızı attığınızda kurda gösterdiği tepkiyi köpeğe de gösterebilen bir sürü karşısında başınız ciddi şekilde derde girebilir. Bir keresinde, genç sığır-

lardan oluşmuş büyük bir sürü etrafımızda yarım bir çember oluşturup burunlarından soluya soluya bizi sıkıştırdıklarında, selameti, dişi köpeğim Stasi ile birlikte göle atlayıp yüzmekte bulmuştum. Kardeşim, 1. Dünya Savaşı sırasında Macaristan'ın güneyinde, kendisini saran ve yanlış anlaşılmaya yer vermeyecek biçimde çemberi gittikçe daraltan yarı yabani, ormanda serbest dolaşarak beslenen bir domuz sürüsü yüzünden, koltuğunun altına sıkıştırdığı İskoç terrieriyle birlikte yüksek çayırlık bir tepede huzurlu bir öğle sonrası uykusu çekmek zorunda kalmıştı.

Hakiki ya da varsayımsal düşmana yönelmiş sonuç verici bu saldırılarla, düşmanı sıkıştırıp yıldıran ve kaçırtan davranışlar hakkında söylenecek çok şey bulunmaktadır. Kimi balık ve kuşlarda, salt bu özel sürece hizmet eden cırtlak renklerde "aposematik" ya da uyarı renkleri diyebileceğimiz sinyaller oluşmuştur. Bunlar, yırtıcının kolayca hatırlayabileceği ve ona daha önce söz konusu türle yaşadığı rahatsız edici deneyimleri çağrıştıran uyarı işlevini görürler. Zehirli, rahatsız edici tatlara sahip ya da bir şekilde kendini koruyan çeşitli akraba gruplarının bütün türlerinde, bu uyarı sinyallerinin "seçimi", ilginç biçimde kırmızı, beyaz ve siyah renklerden oluşan bir renk grubuna tekabül eder. Çok ilginçtir ki, saldırma konusundaki şiddetli isteklilikleri dışında, birbirleriyle ve saydığım zehirli hayvan gruplarıyla uzaktan yakından alakası olmayan iki canlı türü de bu özelliklere sahiptir: Bunlar suna diye bilinen bir ördek türü ile tetrazon adlı balıktır. Sunaların yırtıcılara ne kadar bariz bir kin duydukları, onun görüntüsünün bile tilkinin "midesini bulandırdı-

ğı" ve bu sayede sunaların tilki yuvalarının yakınında korkusuzca kuluçkaya yattığı çok iyi bilinen bir şeydir. Balıklara gelince, bunlar ne diye bu zehir renklerini taşıyorlar diye düşünüp durduğum için tutup birkaç tetrazonu, içinde başka balıkların da bulunduğu bir akvaryuma koydum. Çok geçmeden sorumun yanıtını aldım; onları attığım karışık akvaryumdaki çiklitler öyle bir "mobbing" yağmuruna tuttular ki tetrazonu, o koca yırtıcıları bu görünürde zararsız cüceclerden korumak için akvaryumdan çıkarmak zorunda kaldım.

Yırtıcı hayvanın avına saldırması ve av konumundaki hayvanın düşmanını yıldırıp geriletmeye çalışması biçimindeki, Hediger'le[1] birlikte *kritik tepki* adını verdiğimiz üçüncü bir davranış mekanizmasının, türü nasıl koruduğu sorusuna verilecek yanıt da basittir. Bilindiği gibi, İngilizcede bir simge haline gelmiş olan "fighting like a cornered rat" (köşeye sıkışmış sıçan gibi mücadele etmek) deyimi, çaresizlik içinde verilen mücadeleyi ifade eder. Bu gibi durumlarda, mücadele eden hayvanın kaçıp kurtulması ve merhamet beklemesi söz konusu olamayacağı için, hayvan mücadelede elinden geleni ardına koymaz. Mücadele davranışının bu en şiddetli biçiminin nedeni *korku*'dur; yani, normal koşullarda başvurulacak herhangi bir "arkasını dönüp kaçma" eyleminin, tehlikenin *fazla* yakında olması nedeniyle işe yaramaz hale gelmesinden kaynaklanan, olabilecek en yoğun kaçma itkisidir. Anlayacağımız hayvan, bu durum-

(1) Heini Hediger: İsviçreli zoolog ve hayvanat bahçesi müdürü. 1908-1992.

da bir bakıma artık düşmanına sırtını dönüp gidecek "cesareti" gösteremez ve şu bildiğimiz "çaresizlikten kaynaklanan korku" ile saldırıya geçer. Aynı durum, köşeye sıkıştırılmış sıçanda da olduğu gibi, hayvanın geniş bir mekân içinde kaçacak bir yeri olmaması halinde de ortaya çıkabilir; benzeri durumlar, hayvanın kuluçkadaki yumurtalarını ya da ailesini koruma baskısı altında olduğu zamanlarda da görülür. Bir tavuğun ya da kazın, civcivlerine belirli bir mesafeyi aşarak yaklaşan herhangi bir nesneye saldırması da "kritik tepki" olarak değerlendirilmelidir. Birçok hayvan tehlikeli düşmanın belirli bir kritik mesafe içinde aniden ortaya çıkması halinde saldırıya geçerken, onun yaklaşmakta olduğunu çok daha uzak bir mesafeden fark edebilirlerse kaçmayı "tercih eder". Sirklerdeki hayvan terbiyecisi koca yırtıcı hayvanları sahnede oradan oraya yönlendirirken, Hediger'in çok net bir biçimde tarif ettiği "kaçış mesafesi" ile "kritik mesafe" arasında gidip gelen tehlikeli bir oyun oynanır. Birçok av hikâyesinde de rastlayabileceğimiz gibi, sık ve korunaklı bir siperin ardında gizlenmiş büyük bir yırtıcı çok tehlikelidir. Böyle olmasının başlıca nedeni, bu durumda, av için kaçış mesafesinin alabildiğine kısalmış olmasıdır. Burada hayvan kendini güvende hissetmektedir ve ormanın içinde ilerleyen insanın ona gereğinden fazla yaklaşmış olması halinde bile kendisini fark edemeyeceğini hesaba katmaktadır; gelgelelim insan bu sırada kritik mesafeyi aşar aşmaz, bir anda, şu av kazası dediğimiz olayın meydana gelmesi işten bile değildir.

Yukarıda değinilen ve çeşitli türlerin birbirleriyle mü-

cadele örneklerinin ortak noktası, mücadele ederken sergiledikleri davranışla, elde ettikleri ya da en azından türün korunması bakımından elde edilmesi "gereken" avantajın her iki taraf için de gün gibi ortada olmasıdır. *Kavramın asıl ve dar anlamı çerçevesinde ortaya çıkan "tür içi" saldırganlık da, türün hayatta kalmasını sağlar.* Darwin'in "ne amaçla, hangi maksatla" biçimindeki sorusunu tür içi saldırganlığa da yöneltmek gerekir. Bazıları bu ilişkiyi hemen kavrayamayacak, hatta klasik psikanalizci düşünceye bağlı birine, saldırganlığın türün ayakta kalmasına yönelik bir işlevi, amacı olabilir mi? sorusunu yöneltmemiz, hayatı yıkıcı bir ilkeyi, saldırganlığı (kötülüğü) savunan küstah girişimlerden biri gibi yansıyacaktır. Günümüzün normal uygar insanının hakiki saldırganlığa şahit olduğu durumların sadece iki kişi arasındaki ya da evinde beslediği hayvanlar arasındaki dalaşma olduğunu kabul edersek, insanın bu kavgalarda saldırganlığın elbette ki sadece kötü yanlarını gördüğünü söyleyebiliriz. Canlılar hiyerarşisinde yukarı doğru çıkarak sıralamaya devam edecek olursak, gübrelikte dövüşen iki horozdan başlayıp, birbirlerini ısıran köpeklere, hiyerarşinin daha üst temsilcilerinden, dövüşen, birbirini tartaklayan iki velede, birbirlerinin kafasına bira şişeleri indiren gençlere, kahvehanelerde rastlanan biçimiyle artık politik yanı da eksik olmayan kavga-dövüşlere ve hiyerarşi zincirinin zirvesinde, sonu savaşlara ve atom bombasına kadar varan, sınırları geçişken, ürkütücü bir dizi saldırganlık örneğini sayabiliriz.

Günümüzdeki tarihsel-kültürel ve teknolojik duru-

munda tür içi saldırganlığı bütün tehlikelerin en ciddisi olarak değerlendirmek için elimizde yeterli neden bulunmaktadır. Fakat saldırganlığı metafizik bir şey ve kaderin bir oyunu olarak alırsak, onunla baş etmemizi sağlayacak muhtemel imkânlarımızı değerlendiremeyeceğimiz açıktır; oysa saldırganlığın ortaya çıkmasına neden olan doğal nedenler zincirini takip edersek, bunu pekala yapabiliriz. İnsanoğlu, bir doğa olayına bilinçli olarak müdahale ettiği ve onu kendi tayin ettiği biçimde yönlendirdiği durumların hepsinde başarısını, söz konusu süreçlerin nedensellik zincirini kavramış olmasına borçludur. Türün hayatta kalmasını sağlayacak normal yaşamsal süreçleri inceleyen fizyoloji adlı bilim dalı, bir yandan da, ister istemez bu süreç ve olaylardaki arızaları, yani patolojik yönleri inceleyen bilim dalının da temellerini oluşturur. Anlayacağımız, saldırganlık dürtüsünün uygarlığın yaşama koşullarında toptan "rayından çıkmış" olduğunu şimdilik göz ardı etmeye çalışarak, önyargısız bir şekilde saldırganlığın ortaya çıkışının doğal nedenlerini araştırmaya yönelelim. İyi birer Darwinist olarak ve yukarıda ayrıntıyla anlattığım, anlaşılır nedenlere dayanarak öncelikle türdeşler arasında görülen mücadelenin, doğal (daha doğrusu kültür öncesi) dönemlerdeki yaşama koşullarında türün hayatta kalabilmesi için gerçekleştirdiği işlevi; ayrıca gene türün kendi üyelerine yönelik bu mücadelenin, üst düzeydeki onca canlıda böylesine gelişmesini borçlu olduğu seleksiyona etkilerini sorgulayacağız. Sonuçta, daha önce de anlattığım gibi, türdeşleriyle mücadele içinde olan canlılar grubu, sadece balıklarla sınırlı değil-

dir; hatta omurgalı hayvanların neredeyse tamamında görülen bir şeydir bu.

Bilindiği gibi, mücadelenin türün hayatta kalması yönündeki anlam ve değerine ilişkin soruyu Darwin de sormuş, soruya tatmin edici ve açıklayıcı bir yanıtı da vermişti: *Gelecek ve türün devamı açısından bakıldığında, rekabet halindeki iki canlı arasından daha güçlü olanın, belirli bir bölgeyi veya talip olunan dişiyi zor kullanarak elde etmesinin sağlayacağı avantaj gün gibi ortadadır.* Genellikle hep olduğu gibi geçmişin bu doğrusu, bugün için de yanlış olmamakla birlikte, genel değil özel bir duruma işaret etmektedir; çünkü yakın geçmişte ekoloji (çevrebilim) uzmanları, saldırganlığın türü korumaya yönelik çok daha temel ve önemli bir işlevini ispatlamışlardır. Eko-loji, eski Yunancadaki "ev" sözcüğünden türemiş bir kavramdır ve organizma ile onun doğal yaşama alanı, onun "kendi evi" arasındaki çok yönlü ve karşılıklı ilişkiyi, elbette ki gene o doğal ortamın kapsadığı diğer bütün bitki ve hayvan türleriyle olan ilişkileri de işin içine katarak inceleyen öğretidir. Sözgelimi toplumsal bir organizasyonun özel ilgi ve çıkarları gereği, özellikle de iç içe bir ortak yaşam zorunlu kılmadığı sürece, belirli bir türün tek tek bireylerini, anlaşılır nedenlerle, mümkün olduğunca düzenli bir şekilde kullanılan yaşama alanına dağıtmak en elverişli çözümdür. İnsanoğlunun iş hayatından alınmış bir örnekle ifade edecek olursak: Ülkenin belirli bir bölgesindeki çok sayıda doktor, tüccar ya da bisiklet tamircisinin ekonomik kazancından memnun olması gerekiyorsa, bu mesleklerden geçinenlerin, birbirlerinden mümkün mertebe uzaklara yerleşmeleri, kendileri için daha hayırlı olacaktır.

Doğada, bir biyotopun[1] belirli bir bölümünde yaşayan herhangi bir türün, oradaki besin kaynaklarının tamamını tüketip açlıkla karşı karşıya kalma tehlikesi baş göstermişken, aynı biyotopun hiç kullanılmamış bir bölümü daha varsa, bu tehlike, türün hayvanlarının birbirlerini o alanın dışına *itmesiyle* en kolay yoldan önlenir. En basit şekliyle söyleyecek olursak, *tür içi saldırganlığın türü korumaya yönelik en önemli işlevi budur.* İşte şimdi, tam da yerleşiklik özelliği gösteren mercan balıklarının niçin o alaca bulaca renklere sahip olduğunu açıklamaya çalışabiliriz. Dünya üzerinde, mercan kayalıklarında olduğu kadar bol ve özellikle de *çeşit çeşit* besinin hazır bulunduğu çok az biyotop bulunmaktadır. Burada yaşayan bir balık türü, evrim tarihi açısından söyleyecek olursak, "farklı mesleklere yönelebilir." Buradaki balık, "çıraklık aşamasındaki işçi" olarak, ortalama, deneyimli bir balığın zaten becerebildiğini kolayca gerçekleştirebilir; daha küçük, zehirli olmayan, kabuksuz-dikensiz ya da kendini koruyacak silahlardan yoksun canlıları avlar; bu türler ya "planktonlar" gibi rüzgâr ve dalgalarla oralara sürüklenerek ya da mercan kayalıklarında yaşayan organizmaların milyonlarca larvası gibi mercan kayalıklarına yerleşmek "amacıyla" açık denizden yüzerek mercan kayalıklarına gelmiştir.

Öte yandan belirli bir balık türü de, mercan kayalıklarında yaşayan ve çoğu kez de herhangi bir yoldan kendini koruma araçlarına sahip diğer balıkları avlamak üzerine uzmanlaşabilir. Gelgelelim bunu yapabilmesi için söz konu-

---

(1) Canlı varlıkların yaşamını sürdürebilmesi için uygun çevresel koşullara sahip bir coğrafi bölge veya değişken hacimli bir ortam.

su avın korunma "tekniklerini" aşabilmesi, onları etkisiz hale getirebilmesi gerekecektir. Ayrıca mercan kayalıkları, bir dizi balık türüne, hem de çok çeşitli yollardan besinler sağlamaktadır. Sivri ağızlı kelebek balıkları ya da "Burgess Butterfly" adıyla bilinen kelebek balığı türleri, çoğunlukla mercanların ve diğer deniz canlılarının besinlerine ortak birer asalak olarak mercan poliplerinin yakıcı kollarına yakalanmış küçük hayvancıkları arayıp dururlar; onları bulduklarında, göğüs yüzgeçleriyle yaptıkları çırpma hareketi yardımıyla bir su akıntısı oluştururlar. Bu akıntı, tam isabet, avın bulunduğu yere yönelir; polipin yakıcı kolları arkaya yatar; bizim balık da, bu yakıcı kollardan fazla etkilenmeden avına ulaşır. Gerçi balığın "hapşırıp" burnunu oynatmasından, her seferinde az da olsa canının yandığı belli olmaktadır; ama bu "yanma" balıkta, muhtemelen acı biber gibi bir bakıma hoş bir etki yaratmaktadır. Anlaşılan bunlar, benim güzel sarı-kahverengi kelebek balıklarım gibi, aynı avı, örneğin bir balık eti parçasını suya attığımda, et parçası suda yüzerken yemektense, knidliler diye bilinen bir tür denizanasının yakıcı kollarının arasından ayıklayıp yemeyi tercih ediyorlar. Bu balıkların başka bazı akrabaları ise bu yakıcı zehre karşı daha da güçlü bir bağışıklık geliştirmiştir: Bunlar avı, onu yakalamış olan yakıcı mercan hayvanıyla *birlikte* yutarlar; bazıları ise, bu yumuşakçaların yakıcı kapsüllerine aldırış etmeden mercanları, hidropolipleri, hatta daha yakıcı, ısırıcı asitli sıvıları olan deniz anemonlarını bile peynir ekmek gibi yutarlar. Papağan balıkları ise, zehre karşı bağışıklığın yanı sıra, mercanları geriye en ufak bir parçası kalmayacak şekilde, sapıyla-köküyle koparmalarını sağlayan

güçlü bir "makas-çene" geliştirmişlerdir. Rengârenk balıklardan oluşan bir makas-çene sürüsünün beslenme ortamının yakınlarında dalış yaparsanız, olsa olsa bir mıcır fabrikasından çıkabilecek o katır kutur sesleri duyabilirsiniz. Aslında, bir bakıma mıcır üretmektedir bunlar. Bu balıklar dışkısını atarken ince, toz zerresi gibi beyaz kum parçacıkları döker ve buna gören biri, hayretler içinde, mercan kayalıklarının dört bir yanını kaplayan kar beyazı tertemiz mercan kumunun, papağan balıklarının midesinden geçerek yaptığı yolculuğu geride bırakmış olduğunu anlar.

Komik tetraodonların, balon ve kirpi balıklarının da aralarında yer aldığı çengelçeneliler ise, kalın kabuklu yumuşakçaları, kabukluları ve denizkestanelerini kırma konusunda uzmanlaşmışlardır. Benzer özellikler gösteren diğer balık türlerinden, örneğin imparator balığı, bir çeşit boru solucanının kalker kanallarından dışarı çıkardığı, ve geliştirdiği geri çekme hareketi sayesinde imparator balığından daha yavaş olan diğer avcılardan koruduğu "tüy taçları"nı yıldırım hızıyla kaparak toplamakta uzman olup çıkmıştır. Ancak imparator balıkları, bu esnada "tüy taçlarına" yan taraftan "gizlice" yaklaşır ve çenelerini yıldırım hızıyla sağa-sola hareket ettirerek boru solucanının dışarıya çıkardığı "tacı", onun tepki göstermesini imkânsızlaştıran bir hızla kaparlar. Bu balıklar, akvaryumda o hızlı geri çekilme tepkisine sahip olmayan başka avlarla beslenirken de, serbest doğadaki ani ve hızlı saldırma davranışından vazgeçemezler.

Mercanların, belirli konularda uzmanlaşmış balıklara tanıdığı başka birçok "meslek" imkânı vardır. Bildiğimiz gibi başka balıkların asalaklarını toplayarak beslenen balık-

lar bulunmaktadır. En amansız balıklar bile bu balıkları, kutsal görevlerini yapmak üzere girdikleri ağız ya da solungaçlarında korumaya devam ederler. Bir başka acayip şey ise, büyük balıkların derilerinin üst katmanlarına uyguladıkları bir vakum hareketiyle hayvanın derisinden parçalar koparan parazit balıkların varlığıdır. İşin çok daha şaşırtıcı yanı, temizlikçi balık adlı bu parazit balıkların renk, biçim ve hareketlerini ayırt edilemez biçimde taklit eden, bu sayede bir bakıma "sahte belgelerle" kurbanlarını avlayan apayrı bir başka balık türünün daha olmasıdır.

İncelememiz bakımından önemli olan, "ekolojik köşeler" diye bilinen bu alanlarda rastlayabildiğimiz bu gibi özel uzmanlaşma imkânlarının neredeyse tamamının, aynı metreküp okyanus suyunun içinde gerçekleşmesidir. Uzmanlık alanı her ne olursa olsun, mercan resiflerinin sunduğu geniş besin arzı sayesinde bütün bireyler geçimini sağlayabilecek besini bulabilmek için sadece birkaç metrekarelik bir alana ihtiyaç duyduğundan, böyle dar ve küçük bir yaşama alanında birlikte yaşayacak ve de yaşamak "isteyecek" olan balık türlerinin sayısı da, bu alanın içerdiği ekolojik köşelerin bolluğuna bağlı olacaktır. Böyle bir resifin içerdiği kalabalık nüfusu hayretten faltaşı gibi açılmış gözleriyle görmüş olan herkesin bildiği gibi, ekolojik alanların sayısı epeyce fazladır. Ancak her bir balık, kendisine besin sağlayan küçük bölgesine, türdeş başka bir balığın gelip yerleşmesine izin vermemeye çalışır. Fakat farklı "mesleklerin" uzmanları, bir diğerinin "işlerini", tıpkı az önce yaptığımız benzetmede doktorun aynı köye yerleşen bir bisiklet tamircisi ile arasındaki ilişkide olduğu kadar az bo-

zacağı için, kendisiyle aynı "köşeyi" paylaşmasına bir diyeceği olmaz.

Aynı alanın en fazla üç-dört türe yaşama imkânı tanıdığı yerleşimin daha seyrek dağılmış olduğu yaşama alanlarında yerleşik bir balık ya da kuş, geçimini aslında olumsuz yönde etkilemeseler de çeşitli canlıları kendi alanlarından uzaklaştırmak için çaba göstermeyi "göze alabilir" Gelgelelim aynı şeyi, yerleşik olduğu bölgeye sadakatle bağlı bir mercan balığı yapmaya kalkarsa, onunla rekabet ilişkisi içinde olmayan ve çeşitli uzmanlık alanlarının temsilcilerinden oluşan müthiş kalabalıktan bölgesini arındırmada başarılı olamayacak, dahası kendini boş yere yormuş olacaktır. Belirli bir mekânda yerleşik yaşayan *bütün* türlerin, bireylerini yaşama alanı üzerinde dağıtırken diğer türleri kollamaksızın sadece kendi türünü dikkate alması, türlerin ekolojik çıkarları gereğidir. İlk bölümde anlattığım flüoresan renkler ve bu renklerin tetiklediği dövüşme tepkisi, her türün her bir bireyinin sadece kendi türündeki besin rakibi ile arasına uygun bir mesafe koymasını sağlar. Mercan balıklarındaki renklerin işlevi hakkında sık ve hararetle tartışılan sorunun yanıtı aslında bu kadar basittir!

Daha önce de değindiğim gibi, ötücü kuşlarda, hangi türün üyesi olduklarını gösteren şakımaların türü koruma işlevi, bir önceki paragrafta anlattığım balıkların görsel sinyallerinin işleviyle büyük benzerlikler gösterir. Bu ötüşler aynı zamanda, henüz yerleşik bölge sahibi olmamış türdeşlere, öten erkeğin bölgesel taleplerini dayatmasını sağlayan ve onun kim ve hangi türden olduğunu gösteren tanıtıcı veriler iletir. Gene birçok türde bu ötüşlerin söz konusu bi-

reyin gücüne, hatta muhtemelen onun kaç yaşında olduğuna, lafın kısası bunları duyan mütecavizin ondan ne kadar korkması gerektiğine yönelik birçok başka sinyali daha içerdiğini kabul edebiliriz. Bölgelerini akustik sinyallerle sınırlayıp belirleyen bazı kuşların sessel ifadelerindeki bireysel farklılıklar dikkat çekecek kadar belirgindir. Kimi araştırmacılar bu tür kuşlarda "kişisel kartvizitin" bir anlam ve önemi olduğu görüşündedir. Örneğin Heinroth[1], horozun ötüşünü dilimize, "Burada bir horoz var" şeklinde çevirirken, tavuklar konusunda uzman olan Bäumer için bu sesler, "Burada 'Hulusi' adında bir horoz var," şeklindeki, daha fazla veri içeren bir ifadeye tekabül etmektedir.

Ağırlıklı olarak "burunlarıyla düşünen" memelilerde, kendi bölgelerini marke etmede *kokuyla* işaretlemenin çok önemli bir rol oynamasına şaşmamak gerekir. İş buraya varana kadar bin bir çeşit yol denenmiş, birbirinden çok farklı koku bezleri, idrar ve dışkılarını bırakma biçimlerinde bir dizi seremoni geliştirilmiştir; bunlar arasında köpeğin arka bacağını kaldırışını hepimiz biliriz. Memeliler konusunda uzman olan birçok araştırmacı, aynı yöntemin hem sosyal yaşayan ve belirli bir bölgeyi koruma davranışı göstermeyen hayvanlarda, hem de geniş alanları gezen "göçebe" hayvanlarda gözlemlenebilmesine dayanarak, kokuyla işaretlemenin bu gibi örneklerinin yerleşik olmakla bir ilgisi olmadığını ileri sürmektedir. Bu itiraz sadece kısmen haklıdır. Çünkü, birincisi, köpekler ve sürü halinde yaşayan başka bazı hayvanlar, bilindiği gibi, birbirlerini işaretlerinin ko-

(1) Oskar Heinroth: 1871-1945. Alman zoolog.

kusundan *bireysel, kişisel olarak* tanıyabilmektedir; dolayısıyla onların av bölgelerine gelip bacağını kaldırma cüreti gösteren sürü-dışı bir türdeş hemen fark edilecektir. Ayrıca, Leyhausen[1] ve Wolff'un kanıtladığı gibi, aynı türden gelen hayvanların mevcut yaşama alanı üzerindeki dağılımının, sadece *mekânsal* değil, işlerliği bakımından en az onun kadar sonuç getiren bir yöntem olarak *zamansal* bir plan üzerinden de düzenlenebildiğine ilişkin son derece ilginç bir açıklama daha bulunmaktadır. İki araştırmacının doğada serbest dolaşan kediler üzerinde yaptığı gözlemler, bunların ortaklaşa bir avlanma bölgesine sahip olduğunu ve tıpkı Seewisen Enstitümüzdeki kadınların, binanın ortak çamaşırhanesini kullanırken yaptıkları gibi, bu bölgenin kullanımını, herhangi tartışma ya da çekişmelere gerek bırakmayacak şekilde zaman ve mekân düzleminde bireyler arasında bölüştüklerini ortaya koymuştur. Hoş olmayan karşılaşmalardan kaçınmanın bir yolu, bu hayvanlar nereye giderlerse gitsinler ya da nerede dururlarsa dursunlar, belli aralıklarla koku bırakmalarıdır. Bu kokular, aynen demiryolu hatlarındaki iki lokomotifin birbirine çarpmasını önleyen bloke edici sinyal sistemi gibi çalışır. Avlanırken kullandığı yol üzerinde türdeşinin yaşını da kolaylıkla kestirmesini sağlayan koku sinyalini bulan kedi, bu sinyaller tazeyse ya tereddüt edip bekler ya da başka bir yola sapar; aksi halde, yani koku şöyle bir-iki saat kadar önce bırakılmışsa yoluna devam eder.

---

(1) Paul Leyhausen: 1916-1998. Alman zoolog ve psikolog.

Bölgeleri bu örneklerdeki gibi zamansal bir plan üzerinden değil de sadece mekânsal olarak belirlenmiş canlılarda "bölge" kavramı sabit, değişmez ve sınırları coğrafi olarak çizilmiş, kadastro defterinde kayıtlı bir "arsa" olarak düşünülmemelidir. Burada kastedilen mıntıka ya da bölge, fiziki bir sınırla belirlenmemiş olup, bir hayvanın mücadele etmeye hazır ve istekli olma halinin özellikle de merkezde en üst düzeyde ortaya çıkmasıyla belirlenmiş bir mıntıka anlamına gelmektedir. Başka türlü söyleyecek olursak, bu bölge, hayvanda mücadele isteğini tetikleyen uyarımların eşiğinin, saldırganlığın önünü açacak kadar, yani saldırma eğiliminin kaçma eğilimince en az bastırıldığı yerdir.(1) Hayvanın mücadeleye hazır olma hali, bu ana "karargâhtan" uzaklaştıkça, yeni çevrenin hayvanda yabancılık ve korku uyandırması ölçüsünde azalır. Merkezi karargâhtan uzaklaştıkça, dövüşe hazır olma halinin de azalması, mekânın her yönünde aynı ölçülerde ortaya çıkmaz. Karargâh merkezleri hemen hemen zeminde bulunan balıklarda saldırma arzusu, yanlara değil de, dikey yöne göre daha hızlı bir artış gösterecektir; çünkü bu zemin hayvanları için tehlike üstten, dikey yönden gelir.

Demek ki hayvanın görünürde sahip olduğu bölge, saldırganlık isteğine göre belirlenmiştir; bu bölge, o yerin durumuna bağlı olarak, çeşitli faktörlerce engellenen saldırma isteğinin sadece bir "fonksiyonudur". Bölge merkezine yaklaştıkça saldırma itkisi, merkeze olan uzaklığın azalma-

(1) Vejetatif sistemi düzenleyen "eşikler" ne kadar yüksekse, söz konusu tepkiler o kadar engellenir. Örneğin organizmada azalan kan şekeri, açlık eşiğini düşürüp, yeme isteğini tetikler.

sıyla ters orantılı olarak geometrik biçimde artar. Bu artış, belirli bir türdeki yetişkin ve erişkin bütün bireylerin arasındaki boy ve güç farklılıklarının ortaya çıkaracağı üstünlükleri dengeleyecek kadar büyüktür. Böyle olunca da, örneğin evin önündeki bir kızılkuyruğun ya da akvaryumdaki dikenceler örneğinde olduğu gibi, belirli bir bölgede yerleşik olan canlıların "karargâhlarını" tanıyor olmanız halinde, kavgaya tutuşmuş iki türdeşin karşılaştıkları yere bakıp, bunlardan hangisinin galip geleceğini kesin olarak söyleme imkânı bulabilirsiniz; hatta ben söyleyeyim, o sırada kendi evine daha yakın olan galip gelecektir.

Mağlup taraf kaçtığında her iki hayvanın tepkilerindeki yavaşlama, kendi kendini düzenleyen doğa olaylarının belirli bir gecikmeyle ortaya çıktığı durumlarda olduğu gibi, bir sarkaç hareketine neden olur. Yenilip kaçana, karargâhına yaklaştıkça gelen cesaret, yabancı "topraklara" giren ve hâlâ kovalamakta olan rakipte gittikçe azalmaya başlar. Sonunda az önce kaçmakta olan geri döner ve bir anda, büyük bir çeviklikle, az önceki galibe saldırmaya başlar ve rahatça tahmin edilebileceği gibi onu alt edip oradan uzaklaştırır. Bu yön değiştiren kaçma-kovalama salınımı, kavga halindeki tarafların sarkaç gibi bir o yana bir bu yana kayan hareketi gözle görülür bir noktada, yani tarafların saldırmaksızın artık eşit biçimde birbirlerini tehdit edebildikleri bir yerde bitene kadar birçok kez bu şekilde tekrarlanır.

Demek ki bu yer, mıntıka "sınırı", fizik, çizgilerle belirlenmiş bir alan anlamına gelmeyip, tamamen güç dengeleri tarafından belirlenen "fonksiyonel" bir alandır ve güç dengesindeki en ufak bir kaymayla, bu alanın sınırları da oynar;

sözgelimi balıklardan biri midesini tıka basa doldurduğu için, sınır bir başka yere, o an için dezavantajlı olan "tok ve tembel" hayvanın karargâhının merkezine doğru gerileyebilmektedir. İki çift zebra çiklitin yerleşik olduğu bölgedeki davranışlarına ilişkin gözlemleri konu alan bir rapor, bölge sınırlarını kavramamız açısından çok iyi bir örnek sunar. Büyükçe bir akvaryuma yerleştirilen bu balıklardan dördü arasında en güçlü erkek (buna A diyelim), ilk fırsatta akvaryumun sol arka-alt kısmını işgal etmiş ve diğer üç balığın peşine takılıp onları gördüğü yerde acımasızca kovalayarak akvaryumun tamamı üzerinde hak talep eder hale gelmişti. Aradan birkaç gün geçtikten sonra diğer erkek (buna da B diyelim), havuzun diğer balığa göre tam çaprazına düşen ön sağ-üst kısmında, su yüzeyine oldukça yakın bir yerde minicik bir alana sahip çıkmış ve buradan, birinci erkeğin (A) saldırılarına cesurca karşı koymaya başlamıştı. Üstün olan A balığına karşı koyabilmek için ciddi tehlikeleri göze alarak yüzeye yakın bir noktaya yerleşen B balığının çaresizlikten başvurduğu bu yol, birkaç sayfa önce anlattığımız gibi yüzeye yaklaştıkça azalan dövüşme isteği nedeniyle o bölgeye pek saldırmak istemeyecek olan A balığına karşı etkili bir önlemdi. Daha sonraki günler içerisinde B tarafından savunulan bölge gözle görülür belirginlikte büyümeye, özellikle de git gide aşağıya doğru genişlemeye başlamış, sonunda, akvaryumun ön sağ-alt kısmındaki nihai yerini ele geçirip karargâhını oraya "kurmasıyla" bu gelişme noktalamıştı. Sonunda B, A'yle eşit koşullarda mücadele edebilecek hale gelmiş, A'yı kısa sürede, her iki balığın da havuzda neredeyse eşit bir alana sahip olacağı öl-

çüde geri püskürtmüştü. Bu ikisinin sınır bölgelerinde sürekli olarak ortalığı kolaçan edip sınırda birbirlerini tehdit ederek devriye gezmelerini izlemek bizler için apayrı bir keyif olmuştu. Derken bir sabah, bu karşılıklı kollamanın alan değiştirip tekrar B'nin eski yerine, havuzun sağ üstüne doğru kaymış olduğunu fark ettim; B'nin sahip çıktığı bölge bir kez daha birkaç desimetrelik bir alan oluşturacak kadar daralmıştı. Ne olduğunu hemen anlamıştım: A eşleşmişti ve bütün çiklitlerde yerleşik alanın korunması görevi eşler arasında paylaşılıp eksiksiz biçimde yerine getirildiği için, B'nin direnmek zorunda olduğu baskı iki kat artmış, bölgesi de o ölçüde daralmıştı. Aradan henüz bir gün geçmişti ki, birbirlerine tehditler savuran balıkları yeniden havuzun ortasındaki alanda buldum; ancak bu defa bunların sayısı 3 değildi; neredeyse tam ortada, karşılıklı duran 4 balık vardı; çünkü bu arada B de bir dişinin "gönlünü" fethetmiş, böylece A ailesi ile B ailesi arasındaki güç dengesi kurulmuştu. Bir hafta kadar sonra bu balıkların aralarındaki oynayıp duran güvenli bölge sınırının iyice sol arka bölüme doğru, A balığının güvenlik alanının içlerine kadar kaymış olduğunu fark ettim. Bunun nedeni, A çiftinin yumurtalarını bırakmış olması ve eşlerden birinin sürekli olarak bunların bakımıyla ve nöbetle meşgul olması yüzünden bölge sınırındaki devriye gezme görevini diğerinin tek başına üstlenmek zorunda kalmasıydı. Aradan kısa bir süre geçip de B ailesi de yumurtalarını bıraktığında ise çiftlerin bir önceki alan dağılımı bir kez daha ortaya çıkmıştı. Julian Huxley [1], bu

(1) Julian Huxley: 1887-1975. İngiliz biyolog.

karargâhları, çevresi kapalı bir kutu içinde birbirini sıkıştırıp duran ve her biri içerideki en ufak basınç değişikliğiyle daralıp genişleyen balonlara benzeterek, bu davranışı böyle fiziksel örnekle çok hoş bir biçimde dile getirmiştir.

Bölgesel mücadelenin ve dövüşlerin, davranış fizyolojisi bakımından oldukça basit bu mekanizması, aynı türden hayvanları "adil", yani türün *tamamı* için elverişli olacak şekilde kullanılabilecek yerleşim bölgesi üzerinde dağıtma görevini en iyi şekilde yerine getirmektedir. Böylece, nispeten zayıf olan da, daha mütevazı bir alanda da olsa hayatını sürdürüp soyunu devam ettirebilmektedir. Sözünü ettiğim fenomen, ömürlerinin oldukça erken bir aşamasında, daha henüz nihai fiziksel büyüklüklerine ve güçlerine kavuşmadan önce cinsel erişkinliklerine ulaşan ve büyümeye devam eden bazı balık ve sürüngenlerde önemli bir rol oynar. "Kötülük" ilkesinin, "saldırganlığın", barışçıl bir yoldan ulaştığı müthiş bir başarıdır bu!

Aynı başarının saldırgan davranışlara gerek kalmadan da elde edildiği türler vardır. Aslında teorik bakacak olursak aynı türün üyesi hayvanların "birbirlerinin kokusuna tahammül edemeyip" birbirlerinden uzak durmaları da mümkün olabilirdi. Her ne kadar yarattıkları etkinin ardında fiili saldırganlığa yönelik sessiz tehditler olsa da, kedilerin kokuyla yaptığı işaretlemelerde tahammülsüzlüğün işlevini belli bir ölçüde görebiliriz. Her çeşit tür içi saldırganlıktan tamamen uzak olan, fakat gene de türdeşlerinden hiç hazzetmeyip onlardan uzak duran omurgalılar da vardır. Örneğin özellikle de ağaçta yaşayanlar başta olmak üzere bazı kurbağalar, çiftleşme dönemi dışında tam birer "tek tabanca" dır

ve bireylerin kullanılabilir yaşama alanı üzerindeki dağılımı son derece homojendir. Amerikalı araştırmacıların son zamanlarda yaptıkları gözlemler, bu yeknesak dağılımın, bir kurbağanın türdeşine özgü vraklama seslerinden uzaklaşmasıyla sağlandığını göstermektedir. Gelgelelim bu veriler, ses çıkarma yetisine sahip olmayan birçok kurbağa cinsinin dişilerinin bölge üzerinde neye göre eşit aralıklarla dağıldığı konusunda herhangi bir bilgi sağlamamaktadır.

Sonuç olarak, *tür içi saldırganlığın en önemli işlevinin, aynı türün üyesi olan hayvanların belirli bir bölgede eşit aralıklar oluşturacak biçimde dağılmasını sağlamak olduğu* varsayımını rahatlıkla benimseyebiliriz. Fakat bunun tür içi saldırganlığın *yegâne işlevi olmadığı* da su götürmez bir gerçektir. Vaktinde Charles Darwin, doğru bir yaklaşımla, cinsiyet temelli seleksiyonun, yani en iyi ve güçlü hayvanların üreme için doğal seçme ayıklama yoluyla belirlenmesinin, büyük ölçüde başta erkekler olmak üzere, rakip hayvanların mücadelesiyle teşvik edildiğini fark etmişti. Özellikle de yavrularının hem beslenmelerinde hem de dış tehditlere karşı korunmalarında babaya aktif bir rolün düştüğü türlerde, babanın güçlü olmasının yeni kuşağın büyüyüp yetişmesi bakımından olumlu ve doğrudan bir etkisi bulunmaktadır. Özellikle de daha önce sözünü ettiğim anlamda belli bir alanda yerleşik olmayan büyükbaş toynaklıların, ağaçta yaşayan maymunların ve daha başka birçok türün yaptığı şekilde göçebeler gibi oradan oraya gezen hayvan türlerinde, erkeğin yeni kuşağı kollaması ile düşmanla mücadele etmesi gibi iki davranışın işlevleri arasındaki yakın ilişki daha da belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Bi-

zonlar, antiloplar, atlar gibi çok kalabalık sürüler oluşturan hayvanlarda tür içi saldırganlığın "alan dağılımı" ya da diğer adıyla "spacing out" ilkesine yönelik işlevi çok büyük bir önem taşımaz; çünkü bu hayvan türleri, belirli bir yerde sabit kalmamaları, dolayısıyla da besin sıkıntılarının olmaması nedeniyle, bölge belirleme ve yaşama alanını türdeşlerinden "kıskanma" gibi davranışlara tamamen yabancıdırlar. Buna rağmen bu hayvanların erkekleri birbirleriyle, dramatik sonuçlara götürebilecek kadar şiddetli dövüşler yaparlar ve bu mücadele davranışı üzerinden işleyen seleksiyonun iri, güçlü, gerçek bir aile ve sürü savunucusu hayvanının ötekilerin ayıklanması sonucu seçilmesine imkân verdiğine hiç şüphe yoktur; öte yandan sürüyü korumanın, türün ayakta kalmasına yönelik işlevinin seleksiyon yoluyla, zorlu mücadelelerin altından kalkabilecek bireyleri yetiştirdiğine de hiç şüphe yoktur. İşte bu şekilde, bizon erkekleri ya da babunların büyük türlerinde rastladığımız gibi, aralarındaki daha zayıf üyeleri, ait oldukları türün tehdit altında olduğu çeşitli durumlarda bir koruma kalkanı oluşturarak emniyete alan muhteşem dövüşçüler ortaya çıkmıştır.

Bu arada, rekabet mücadelesi konusunda, kitabın sonraki sayfalarında anlatılacak olanlarla ilgili olarak vazgeçilmez önem taşıyan ve biyoloji bilimine yabancı kimseyi şaşkınlığa, hatta paradoksa düşürdüğünü tecrübelerimizden bildiğimiz bir başka ilişkiye daha değinmek yerinde olacaktır: Salt tür içi seleksiyonun çevreye ayak uydurma açısından en ufak bir değeri olmadığı gibi, böyle bir ayıklama, türün hayatta kalması bakımından doğrudan zararlı olacak

sonuçlar bile doğurabilen biçimler, yapılar ve davranışlar oluşturup geliştirebilmektedir. İşte bir önceki paragrafta, aileyi korumanın, yani *tür dışı* çevre ile baş etmenin bir biçiminin hemcinsler arası rekabeti seleksiyon yoluyla geliştirdiğine, bu mücadelenin de o müthiş dövüşçü erkekleri geliştirdiğine işaret ettim. Türün ayakta kalması bakımından tür dışındaki dünya ile ilgili herhangi işlevsel bir faaliyeti temsil etmeyen tür içindeki cinsiyet temelli mücadeleler, belli bir yönde seleksiyonu etkilerse, duruma göre, o halleriyle türe hiçbir yararı bulunmayan tuhaf, acayip oluşumlar ortaya çıkabilmektedir. Örneğin geyiğin boynuzları, tam da rekabet mücadelesine hizmet etmek üzere gelişip ortaya çıkmıştır; türde ona sahip olmayan bireyin, soyunu devam ettirmek açısından en ufak bir şansı olamaz. Bilindiği gibi boynuzun, bunun dışında hiçbir işlevi yoktur. Yetişkin erkek geyikler bile yırtıcı düşmanlarına karşı boynuzlarıyla değil ön ayaklarıyla kendilerini savunurlar. Ren geyiklerinin geniş boynuzlarının kar küremede kullanıldıkları "masalı" çürütülmüştür. Boynuzlar bu biçimleriyle, geyiğin alçak çalılıklara şiddetle boynuzunu sürttüğü, ritüelleşmiş kendine özgü davranışı sırasında gözlere siper oluşturmaktadır.

Dişi tarafından yürütülen cinsiyet temelli seleksiyon da çoğu kez erkeğin rekabet mücadelesiyle aynı sonuçları doğurur. Tüyleri aşırı renkli, acayip yapılı erkeklere rastladığımız her yerde erkeklerin artık dövüşmediği, son sözü söyleme yetkisinin dişide olduğu ve erkeklerin bu "karara" karşı ellerinden bir şey gelmediği ve bir hak talebinde bulunmadıkları izlenimi edinebiliyoruz. Cennet kuşları, dö-

vüşken kuş, mançurya ördeği ve argus sülünü (büyük argus) bu davranışları sergileyen hayvanlara verilebilecek örnekler arasındadır. Dişi argus sülünü, kendisine kur yapmakta olan ve her iki kanadındaki olağanüstü güzel, büyük "gözleri" onun görmesi için açan talibine karşılık verir. Erkeğin kanatları öyle büyüktür ki, hayvan neredeyse uçamaz durumdadır; bunlar ne kadar büyükse, erkeğin dişi üzerinde yarattığı cazibe de o derece fazladır. Bu türün erkeğinde, belirli bir zaman diliminde "ürettiği" yavruların sayısı, onun teleklerinin uzunluğu ile doğru orantılıdır. Bu teleklerin aşırı gelişmesi, başka bir yönden, örneğin bir yırtıcı ile mücadelede, nispeten daha az abartılı bir kur organına sahip bir rakibe kıyasla daha kolay yakalanıp yutulmasına neden olabilen bir dezavantaj olsa da, uzun telekli hantal erkeğin ürettiği soy, en az rakibinki kadar ya da hatta, dişiyi cezbetme şansının fazla olması nedeniyle, sayıca daha kalabalık olacaktır. Dolayısıyla, hantal kanatları geliştiren kalıtım, bu hantal erkekleri öne çıkartmakla türün hayatta kalmasına tamamen olumsuz yönde etki yapmaktadır. Argus sülünü dişilerinin, erkek kanatlarını kapattığı anda kaybolabilen ve onun ne uçma yeteneğini, ne de kamuflajını engelleyen kırmızı, küçük bir noktaya talepkâr tepkiler vermeleri de, seleksiyonun bu yolu seçmiş olması durumunda pekala mümkündü. Fakat argus sülünlerinin evrimi, erkeğini mümkün mertebe uzun ve büyük kanatlar yoluyla birbiriyle rekabete sokan bir çıkmaza girmişti bir kez; diğer bir deyişle, bu hayvan türünün üyeleri mantıklı bir çözümü asla üretemeyecek ve gelecekte de bu saçmalıktan vazgeçmeye bir türlü "karar veremeyeceklerdir"

İşte burada ilk kez, türlerin evrimi itibarıyla bize yadırgatıcı, hatta üzerinde biraz derin düşündüğümüzde büsbütün ürkütücü gelen bir duruma rastlıyoruz. Gerçi seleksiyon ve mutasyon adlı büyük tasarımcıların kullandıkları deneme-yanılma yönteminin, kimileyin pek de amaca uygun olmayan inşa planlarına yol açtığını biliyoruz. Hiç kuşkusuz, hayvan ve bitki dünyasında, amaca uygun olanların yanı sıra, amaca *o kadar da* uygun olmayan çok şey bulunmaktadır. Ancak bu örnekte apayrı bir şey söz konusudur. Amaca uygunluğu denetleyen ödünsüz "denetçi", sadece gözünü yumarak aslında ikinci sınıf bir yapının denetimden geçmesine izin vermekle kalmıyor, hayır; burada kendini kendi ayağıyla, yıkım getirebilen çıkmaz sokaklara sokan, seleksiyonun ta kendisidir. *Aynı türün üyeleri arasındaki rekabetin, tür dışı çevre ile alakası olmayan bir şekilde kendi başına ayıklama yaptığı her durumda, seleksiyon bu çıkmaz sokağa girer!*

Verdiği derslere katıldığım Oskar Heinroth bunu, "Batı uygarlığı insanının çalışma temposu, (bu temponun temelindeki rekabet mücadelesi) argus sülününün kanatları gibi, tür içi seleksiyon mekanizmasının en aptalca ürünlerindendir," şeklindeki esprili ifadeyle dile getirirdi. Sanayileşip ticarileşen insanlığın kendi kendine yarattığı telaş ortamı, salt türdeşler arasındaki rekabete dayalı ve geniş ölçekte amaca uygun olmayan gelişmeye verilebilecek iyi örneklerden biridir gerçekten de. Bugünün insanı, mide hastalıklarından tutun da kalp ve damar hastalıklarına, yüksek tansiyona, böbrek yetmezliği, gastrit ve ıstırap verici nevrozlara kadar bir sürü hastalığa teslim olmakta,

kültürel ilişkilere vakit bulamadığı için barbarlaşmanın tutsağı durumuna düşmektedir. Üstüne üstlük bütün bunlar hiç de zorunlu değildir; çünkü ortak bir ilke koyarak bundan böyle daha yavaş çalışmaya karar verebilir insanoğlu; ama elbette sadece teorik olarak mümkündür bu; çünkü pratikte, daha kısa uçma telekleri çıkarmaya arguslar ne kadar karar verebilirse, insan da "yavaşlamaya" o kadar karar verebilir! Kolayca anlaşılan nedenlerle insan, tür içi seleksiyonun ortaya çıkarabileceği en kötü sonuçlara maruz kalmaya özellikle yatkındır. İnsanoğlu, kendi türünden olmayan bütün düşmanları üzerinde, kendisinden önce başka hiçbir canlının yapamadığı kadar hâkimiyet kurmuştur. Ayının da, kurdun da kökünü kurutmuş, şimdi de Latincedeki "homo homini lupus" (insan insanın kurdudur) deyiminin ifade ettiği gibi, gerçekten de kendi kendinin düşmanı haline gelmiştir. Çağdaş Amerikalı sosyologlar bu olguyu kendi araştırma alanlarında çok net bir biçimde kavramışlardır; Vance Packard[1], ticari rekabetin sonunun nerelere varabileceğini anlattığı *The Hidden Persuaders* (1957, "Gizli İknacılar") adlı eserinde, neredeyse umutsuz hale gelmiş durumu etkileyici bir dille betimler. Bu kitabı okuyan kimse, "kötülüğün kökünün" saldırganlıktan çok insan türünün kendi iç rekabet mücadelesiyle doğrudan ilişkili olması gerektiğini düşünmekten alamayacaktır kendini.

Saldırganlığın türü koruma işlevini anlatmaya ayırdığım bu bölümde tür içi seleksiyonun tehlikesine bu ölçüde

---

(1) Amerikalı gazeteci, yazar; 1914-1996.

eğilip onu detaylı olarak anlatmamın nedeni şu: *Saldırgan davranış, yıkıcı etkileri nedeniyle, grotesk olana ve amaca uygun olmayana doğru da bütün diğer özellik ve işlevlerden daha etkili biçimde, daha rahat ve daha hızlı tırmanabilecek bir davranıştır.* Bu davranışın Mısır kazı ve keme (sıçan) gibi bazı hayvan türlerinde ne gibi kaçınılmaz sonuçlar doğurduğunu daha sonraki bölümlerimizde ele alacağız. Her şeyden önemlisi ama, bugün bile iliklerimize işlemiş olan yıkıcı nitelikteki saldırganlık mirasının, tür içinde sınırlı bir seçme-ayıklamanın (bütün bir ilkçağ boyunca atalarımız üzerine etki eden belirli bir biçiminin) sonucu olarak ortaya çıktığıdır. İnsanoğlu, ulaştığı silahlanmanın düzeyi, giyimi ve sosyal organizasyon biçimi sayesinde açlık, donma ve av olup yenme tehlikesi gibi dış tehditleri, seleksiyon faktörleri arasında artık tayin edici önem taşımaktan çıkarmayı bir ölçüde başardıktan sonra, bundan da beter bir tür içi seleksiyon süreci başlamış olmalı. Bundan böyle, ayıklamanın başını çeken faktör, birbirlerine düşman komşu insan "sürülerinin" savaşları olmuştur. Bu, maalesef bugün birçok insanın hakikaten ulaşılması gereken bir ideal olarak gördüğü bütün sözümona "kavgacı ve savaşçı yetenek ve erdemlerin" aşırı biçimlerde ortaya çıkmasına yol açmış olmalıdır. Bu konuya kitabımızın son bölümünde değineceğiz.

Şimdi, rekabet mücadelesinin türü korumaya yönelik işlevine geri dönerken, bu mücadelenin sadece ve sadece tür içi düello-ritüellerine uygun olmakla kalmayıp, tür dışı düşmanlarla da baş edebilecek dövüşçüler yetiştirdiği durumlarda yararlı bir ayıklama gerçekleştirdiği tespitini açmaya çalışacağız. Hemcins rakiple mücadelenin en önem-

li işlevi, aileyi türdeşlerden koruma çerçevesinde dövüşme yeteneğine sahip ve buna eğilimli korumacıları seçmektir; bu da, yavruları korumaya yönelik tür içi saldırganlıktan ayrı düşünülemeyecek bir işlevdir. Yavruları savunma gereği oluşan bu davranış öylesine açık ve nettir ki, onu anlaşılır kılmak için söylenecek bir şeye gerek kalmamaktadır. Bu konuda şüpheye düşecek kimse varsa, ona bu davranışı kanıtlamak için, kuşağın bakımını ve korunmasını eşlerden sadece birinin, yani *tek* cinsiyetin üstlendiği kimi hayvan türlerinde sadece bu tek cinsiyetin gerçek anlamda saldırganlaştığı, ya da en azından diğeriyle kıyaslanamayacak ölçüde saldırganlaştığı gerçeğini hatırlatmamız yetecektir. Dikence familyasında bu rolü üstlenen cinsiyet erkektir; kimi cüce çiklitlerde koruma işini dişi üstlenir. Tavuk ve ördekgiller gibi, sadece dişinin kuluçka görevini üstlendiği türlerde, düşmanla mücadele etme durumu dışında, yani hemcinsler arasındaki çekişmelerde, dişinin erkekten çok daha uzlaşmaz ve kavgacı olduğunu biliyoruz. Aynı şeyin insan için de geçerli olma ihtimaline işaret edenler var.

Saldırgan davranışın önceki bölümlerde sözünü etmiş olduğumuz üç tip işlevinin, yani *aynı türün üyesi bireylerin kullanılabilir yaşama alanı üzerinde yeknesak dağılımını sağlama, rekabet mücadeleleri aracılığıyla seleksiyonu gerçekleştirme ve gelecek kuşakları koruma işlevlerinin*, türü koruyucu biricik önemli işlevler olduklarını düşünmek yanlış olacaktır. Kitabımızın ilerleyen sayfalarında saldırganlığın, dürtülerin o büyük orkestrası ya da meclisi çerçevesinde başka hangi vazgeçilmez roller oynadığını, davranışbilimcilerin ve öğrencilerin "motivasyon" diye tanımladıkları sal-

dırganlığın, görünüşte saldırganlıkla ilgisi olmayan, hatta onun tam aksi gibi görünen bazı davranışlara önayak olurken bu motor ve "motivasyon" görevini ne şekilde yerine getirdiğini ayrıntılarıyla göreceğiz. Evet, canlılar arasında görülebilecek özellikle en sıkı kişisel bağların temelinde hatırı sayılır miktarda saldırganlığın yatmasının bir paradoks mu, yoksa bir safsata mı olduğu hakkında kimse net bir şey söyleyecek durumda değildir. Öte yandan, saldırganlığımızın doğal tarihine ilişkin tayin edici sorunları konuşmaya başlamadan önce, söylenmesi gereken başka şeyler daha bulunmaktadır. Organizmanın bütünlüğü içinde dürtülerin eşit etkileşimi süreçlerinde saldırganlığın yerine getirdiği işlevlerin "anlaşılması" çok kolay değildir; bu işlevleri "yorumlamak" ise daha da zordur.

Diğer taraftan, daha üst ve buna rağmen kavranması daha kolay bir sistem çerçevesinde saldırganlığa düşen rolü burada anlatıp yorumlamamız mümkündür. Sözünü ettiğim sosyal sistem, çok sayıda bireyin oluşturduğu sosyal hayvanlar toplumudur. Böyle bir beraber yaşama biçimi, yüksek düzeyde gelişmiş hayvanların organize bir toplum hayatı kurmalarının ve geliştirmelerinin açıkça vazgeçilmez bir düzen ilkesi, *hiyerarşik düzendir.*

Hiyerarşik düzen, bir toplulukta yaşayan her bireyin, kimin kendisinden daha güçlü ya da daha zayıf olduğunu bildiği; ve dolayısıyla da bu sayede, nerede karşılaşırlarsa karşılaşsınlar, zayıflara daha güçlü olanlarla mücadeleye girmeden geri çekilme imkânı veren, güçlülerin de zayıf olanın geri çekileceğini bildiği ve bunu ondan beklediği bir düzen demektir. Schjelderup-Ebbe, sözünü ettiğimiz bu "rüt-

be" düzeni fenomenini tavuklar üzerinde ilk kez inceleyen ve İngilizcedeki uzmanlık dilinde bugüne kadar varlığını sürdürmüş biçimiyle "pecking order", yani "gagalama sıralaması" kavramını ortaya atan araştırmacıdır. Birbirlerini gagalamayıp ısıran ya da boynuz savuran büyük memelilerde de "pecking order"dan söz edilmesi hem komik hem de yadırgatıcı gelmiştir bana hep. Ama bu davranışın çok yaygın olması, türün ayakta kalması bakımından büyük bir önem taşıdığına işaret etmektedir.

İlk akla gelen yanıt, hiyerarşik düzenin, aynı topluluğun üyeleri arasındaki mücadeleyi önlediği biçiminde olacaktır elbette. Gelgelelim bu yanıta karşı da, aynı topluluğa ait üyelerde saldırganlığın sosyal engel mekanizmalarıyla bastırılması yoluna niçin gidilmemiş olduğu sorusu haklı olarak sorulabilir. Bu soruya da verilebilecek birçok cevap bulunmaktadır. Bir kere: Sonraki bölümlerde (11. bölümde) çok ayrıntılı biçimde değineceğimiz bazı durumlarda sıkça göreceğimiz gibi, örneğin bir kurt ya da maymun sürüsünde, bu sürülerin, aynı türün başka bir topluluğuna karşı saldırganlığa kesinlikle ihtiyaç duyduğu, ancak bu mücadeleden *sürünün içinde* kaçınma ilkesinin geçerli olduğu sosyal organizasyon biçimleri bulunmaktadır. İkincisi; belirli bir türün üyelerinin oluşturduğu toplulukta, saldırganlık dürtüsünün ve onun sonucu olarak ortaya çıkan hiyerarşik "rütbe" düzeninin neden olduğu gerginlik durumu, topluluğa birçok yönden fayda sağlayan bir yapı ve sağlamlık kazandırabilmektedir. Hiyerarşik düzen, küçük kargalarda da (tıpkı sosyal, koloniler halinde yaşayan başka birçok kuş türünde olduğu gibi) doğrudan zayıf olanın korunmasını sağlar.

Topluluğun her bireyi, hiyerarşideki konumunu sürekli yukarıya doğru tırmandırma çabasında olduğundan, özellikle de "rütbe" sıralamasında hemen birbirinin altında ve üstünde olan bireyler arasındaki gerilim iyice yüksek olup karşılıklı düşmanlığa kadar tırmanır; basamakların birbirine uzaklıkları oranında da azalır. Küçük karga türündeki, başta hiyerarşik düzenin üst sıralarında yer alan erkekleri olmak üzere, hiyerarşi kademesinde kendilerinden aşağı konumda bulunan iki üye arasındaki her kavgaya hemen müdahale etmeleri, sosyal gerilimin bu kademeleşmiş çeşitliliği, anlaşılan şövalyelerin şu meşhur "daha güçlülerin karşısında zayıfın yanında yer al!" ilkesi doğrultusunda, hiyerarşide konum itibarıyla daha yüksek olan karganın her seferinde zayıf olanın lehinde müdahale etmesini sağlayıp topluluk adına olumlu bir sonuç ortaya koyar.

Bu küçük karga türünde bile, saldırganlık yoluyla tek tek hayvanların sıralamada elde ettiği hiyerarşik konumla birlikte, "otorite"nin bir başka biçimi daha ortaya çıkmaktadır: Koloni üyeleri, başta yaşlı erkeklerinki olmak üzere, sıralamada üst konuma sahip erkek üyenin uyarı sinyallerine, hiyerarşide daha alt konumdaki gençlerinkinden daha fazla dikkat ederler. Örneğin genç bir karga herhangi önemsiz bir uyarım sonucunda ürkünce, diğerleri, özellikle de yaşlı olanlar, onun korku ifadesi olan ses ya da hareketlerine pek aldırış etmezler. Gelgelelim aynı sesleri yaşlı erkeklerden biri çıkardığında, sinyali alan bütün koloni üyeleri apar topar o mekânı terk eder. Küçük kargaların yırtıcı düşmana ilişkin bilgilerinin, ilginç bir şekilde, doğuştan gelme, içgüdüsel değil de tek tek her bireyin, daha yaş-

lı ve deneyimli kuşların davranışlarından öğrendikleri bir bilgi olduğunu göz önünde tutarsak, az önce de belirttiğimiz, yaşlı ve rütbece üst konumlara sahip kuşların "fikirlerine" daha fazla "değer verilmesi" büyük önem taşıyan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Genellikle bireysel deneyim üzerinden "öğrenme"nin rolü, bir hayvan türünün gelişmişlik düzeyine bağlı olarak artarken, doğuştan gelen davranışlar bireysel öğrenme ile birlikte önemlerini kaybetmeseler de, daha basit öğelere indirgenirler. Evrimin izlediği bu gelişme yolunda, bireysel öğrenme deneyimlerine ve "bilgiye" sahip yaşlı hayvana düşen rolün önemi, her evrimsel basamakta bir öncekine göre artar. Hatta bir bakıma, en zeki memelilerin ortak sosyal yaşamlarında bireysel deneyimle edinilmiş bilginin geleneksel olarak kuşaktan kuşağa devredilmesi imkânı, daha önceki aşamalarda görülmeyen, türü korumaya yönelik yepyeni, "devrimci" bir adımı temsil etmektedir. Öte yandan tam aksi yöndeki bir tespit de içinde aynı ölçüde hakikat payı barındırmaktadır: Hiç kuşkusuz, topluluk halinde yaşamak da öğrenme yeteneğinin gelişmesi yönünde bir seleksiyon baskısı yaratmıştır; çünkü daha iyi öğrenme yeteneği sadece birey için değil topluluğun tamamı için faydalıdır. Bu sayede, üreme yeteneğinin sınırlı (bireysel, ontogenetik) süresini epeyce aşan uzun bir ömür de (yaşlı üyenin aktaracağı bilgi ve deneyim söz konusu olduğunda), türün hayatta kalması açısından önemli bir işlev kazanmaktadır. Fraser Darling[1] ve Margaret Altmann'ın[2] araştırma-

(1) İngiliz bilimci; 1903-1979.
(2) İngiliz davranışbilimci; 1900-1984.

larından da bildiğimiz gibi, geyik türlerinin birçoğunda sürü, sosyal görevleri analık gibi diğer görevlerle sınırlanamayacak yaşa ulaşmış, çoktan beri "kocamış" bir dişi tarafından yönetilir.

Gelgelelim bütün yan koşulların da değişmeden kaldığını varsaymamız halinde, neredeyse istisnasız bir kural olarak, hayvanın içinde bulunduğu cemaatteki hiyerarşik konumuyla yaşı doğru orantılı olarak birlikte yükselir. Dolayısıyla davranışın kendini tasarlayıp "inşa" ederken bu kurala "güvenmesi" ve tecrübeli hayvanların yaşını nüfus kâğıdına bakarak anlamak söz konusu olmadığına göre, topluluk üyelerinin, bu yol gösterici "tecrübelilerin" güvenilirlik derecelerini, onların hiyerarşi içerisinde sahip oldukları konuma "bakarak" ölçmeleri, işlevsellik bakımından çok da anlamsız olmayacaktır. Yerkes'in[1] çalışma arkadaşları bundan epeyce bir süre önce, taklit yoluyla öğrenme becerisine sahip olan şempanzelerin, hiyerarşik sıralamada sadece kendilerinden daha yüksek türdeşlerini taklit ettikleri yönünde son derece ilginç, hatta heyecan verici bir tespitte bulunmuşlardı. Deneyde bu maymunlardan oluşan bir grup içerisinden hiyerarşik düzende aşağı konumdaki bir maymunu alıp diğerlerinden yalıtılmış bir ortama koymuş, ona oldukça karmaşık birtakım manipülasyonlarla özel olarak bu iş için tasarlanmış bir besin aygıtından muz alabilmeyi öğretmişlerdi. Maymunu, söz konusu aygıtla birlikte diğer maymunların arasına geri getirdiklerinde, hiyerarşik düzlemde üst konumdakiler önceleri onun "alın teriyle" elde ettiği muzları çalmaya çalışmış, fakat saygı göstermedik-

(1) Robert Yerkes: Amerikalı fizyolog ve zoolog; 1876-1956.

leri bu "zurnanın son deliği"nin, muzları aygıttan almayı nasıl becerdiğini, onu aygıttan muz çıkartırken izleyip öğrenmek hiçbirinin aklına gelmemişti. Ardından, grubun hiyerarşik sıralamada en üst konuma sahip üyesine de bu aygıtı kullanmayı öğrenme fırsatı verilmiş, ancak bu defa hayvan diğeri gibi topluluğa geri getirildiğinde, öteki grup üyeleri, onun yaptıklarını dört gözle izleyerek meseleyi bir anda kavramışlardı.

S.L. Washburn[1] ve meslektaşı Irven de Vore, doğada serbest halde yaşayan Habeş (şebek) maymunlarında, sürünün tek bir babun tarafından yönetilmediğini; sürüdeki daha genç ve fiziksel açıdan kendilerinden çok daha güçlü erkekler üzerindeki hâkimiyetlerini dayanışma yoluyla sağlayan ve de bir aradayken tek tek bütün genç erkeklerden daha güçlü olan birden fazla "kocamış" erkeğin oluşturduğu bir "ihtiyar heyeti"nin yönetime el koyabildiğini gözlemlemişlerdi. İyice ayrıntılı biçimde gözlemlenmiş bir vakada, bu heyet, ağzında neredeyse hiç dişi kalmamış bir "dede" ile artık ikinci baharlarını çoktan yaşayıp iyice kocamış üç "danışma üyesinden" oluşuyordu. Bir defasında bu sürü, tırmanacak ağacın bulunmadığı bir açıklıkta, aslanın birinin avucuna, daha doğrusu gırtlağına düşme tehlikesiyle karşı karşıyayken, sürü bir anda olduğu yerde buz kesilirken, genç ve güçlü erkekler, sürünün daha zayıf üyeleri çevresinde bir koruma kalkanı oluşturmuştu. Yaşlı danışma üyesi ise, *tek başına* yola devam edip önem taşıyabilecek bütün faktörleri dikkatle değerlendirdikten sonra aslanın bulunduğu nok-

---

(1) Sherwood L. Washburn: Amerikalı antropolog; 1911-2000.

tayı ona görünmeden tespit etme görevini üstlenmiş, sonra sürüye geri dönüp onları aslanın çevresinden dolaşan uzunca bir yola sürerek, üzerinde uyudukları ağaçların bulunduğu güvenli bölgelerine getirmişti. Bütün sürü onu mutlak bir itaatle takip etmiş, hiçbiri onun otoritesinden bir an olsun şüphe etmemişti.

Şimdi dönüp bu bölümde çeşitli hayvanlar üzerinde yapılan nesnel gözlemlerden, tür içi saldırganlığın bir hayvan türünün hayatta kalmayı, soyunu sürdürmeyi, türü korumayı hangi tarz ve yollardan gerçekleştirdiği konusunda öğrendiklerimizi şöyle bir sıralayalım: Yaşama alanı, herkesin hayati ihtiyaçlarını mümkün olduğunca karşılayabilmesini sağlayacak şekilde türdeşler arasında olabildiğince eşit dağıtılmaktadır. Saldırganlık, gelecekteki kuşaklar açısından en iyi babanın ve en iyi annenin seçilmesini sağlamaktadır; demek ki, yavruların korunması sağlanmaktadır. Topluluk, genel rahat ve iyiliği için gereken kararların sadece *alınabilmesi* değil, aynı zamanda bu kararların icrası için gereken otoritenin, birkaç bilge erkeğe, bir tür senato benzeri "heyete" verileceği şekilde organize edilir; yani kötü bir tesadüf sonucu (yerleşilen bölge uğruna mücadelede ya da rakiple mücadele sırasında göze bir boynuzun isabet etmesi ya da şahdamarın ısırılması gibi) türlerin dönüşümünü tasarlayan seleksiyonun öngörmediği doğallıktan uzak şartlarda ve (hayvanların) esaret durumlarında, saldırgan davranışlar (tür içi) yıkıcı etkilere yol açabilseler de, saldırganlığın amacının doğrudan türdeşi yok etmek olduğu bir durumla hiç karşılaşmadık. Şimdi biraz içimize bakalım ve öyle fazla kibre kapılmadan, ama ken-

dimizi kötücül birer günahkâr olarak da görmeden, bizi kızdırmış bir insana öfkeyle saldırırken, aslında ona yapmak istediğimiz şey üzerinde biraz düşünelim. Sanırım hedefin, mesela güdüyü tatmin edecek nihai eylemimin, bu kişiyi öldürmek *olmadığını* söylersem, kendimi olduğumdan daha iyi göstermeye çalışmış olmam. Böyle bir durumda beni tatmin edecek sonuç, mümkün mertebe yüksek ses çıkaracak tokatlar, en fazla, gıcırdayan dişler olacaktır: Fakat asla kimsenin karnı deşilmeyecek, kimse vurularak öldürülmeyecektir. Ayrıca varmak isteyeceğim son nokta, karşımdakinin ölüp yere serilmesi de değil zaten... Yok yok... Eşek sudan gelene kadar sopa yemeli belki; bir de fiziksel –ve de şayet karşımdaki bir babun maymunuysa– zihinsel üstünlüğümü de tevazuyla kabul etmelidir. Öte yandan ilkece, bu tür aşağılamaların bile işe yaramayacağı tiplere bir güzel dayak atmayı tercih ettiğim için, bu yöndeki içgüdülerimi çok da iyi değerlendirebileceğimi sanmıyorum. Kuşkusuz, dövmekle sınırlandırılmış bir isteğin, örneğin tesadüfen elde bir silahın olması gibi durumlarda, bir anda cinayete dönüşebileceğini de itiraf etmek gerek. Şimdi bütün bunları genel bir değerlendirmeyle ifade etmek istersek tür içi saldırganlık, bir şeytan, yok edici ilke veya hatta "hep kötüyü isteyip hep iyiyi yaratan gücün bir parçası" (*Faust*, Bl. 1) olarak değil; her ne kadar dünyaya özgü bütün her şeyde olduğu gibi hatalı faaliyetlere yol açıp hayatı yok edebilse de, organik oluşum süreci tarafından iyi olan için belirlenmiş, hayatın devamını hedeflediği kesin bir organizasyonun bir öğesi olarak çıkmaktadır karşımıza. Ve saldırganlığın bütün bu işlevlerinden söz ederken,

kitabımızın epeyce sonlarında (11. bölümde) göreceğimiz bir olguyu, iki inşacının, yani canlılar ağacının bütün türlerini büyüten mutasyonun ve seleksiyonun kişisel dostluk ve sevgiyi (aşkı) filizlendireceği dalın tam da tür içi saldırganlık dalı olduğunu hesaba katmadık bile.

4

SALDIRGANLIĞIN KENDİLİĞİNDENLİĞİ

Bu içki bedenine girer girmez,
Her kadında Helena'yı göreceksin.
GOETHE

Genel olarak birçok hayvanda türdeşe yönelen saldırganlığın, söz konusu tür açısından dezavantaj oluşturmak bir yana, onun varlığını koruması bakımından vazgeçilmez önem taşıyan bir içgüdü olduğunu yeterince örnekle gösterdik sanırım. Fakat onun bu özelliği, insanlığın bugün içinde bulunduğu durum bağlamında bir iyimserliğe kesinlikle yöneltmemelidir bizi; tam tersine, karamsarlığa kapılmamız için nedenler bulunmaktadır. Doğuştan gelen davranış biçimleri, çevre koşullarındaki görünüşte çok küçük bir değişikle bile bir anda dengelerini kaybedebilirler; bu davranış biçimleri çevre koşullarına hızlı bir şekilde ayak uydurmak konusunda öyle "beceriksiz"dirler ki, bu ufak değişikliklerin sonucunda bir türün tamamen yok olması işten bile değildir. Hal buyken, insanın kendi çevresinde bizzat neden olduğu değişiklikler ise hiç de öyle küçümse-

necek boyutlarda değildir. Bütün önyargılardan uzak, tarafsız bir gözlemci, bugünün insanını bir elinde aklının armağanı olan hidrojen bombasıyla, öteki elinde de, aklının bir türlü alt edemediği, antropoid (maymun) atalarından kalma saldırganlık içgüdüsüyle görse, ona çok uzun bir ömür biçmezdi herhalde! Bu duruma, hele hele yaşananlara karşı duyarlı bir gözle baktığımızda, olup bitenler saçma bir kâbus gibi görünecek; dahası, saldırganlığın hakikatte kültürel çürümenin patolojik semptomlarından biri olmadığına inanmak iyice zor gelecektir.

Ne var ki, böyle bir tablo karşısında elden gelen tek şey, bu durumun hakikaten de bir kâbus olmasını dilemek olacaktır. Saldırganlık dürtüsünün türü korumaya yönelik hakiki ve birinci dereceden bir içgüdü olduğunun keşfi, onun nasıl bir tehlike arz ettiğine ilişkin ipuçlarını da verir bize: Saldırganlığı bu ölçüde tehlikeli kılan neden, onun *spontan olma özelliğinde*, yani dış uyarımlara gerek duymadan, kendiliğinden ortaya çıkabilmesinde yatar. Saldırganlık, bir zamanlar birçok sosyologun ve psikologun sandığı gibi, sadece belirli dış koşullara karşı bir tepki, bir re-aksiyon, yani eyleme cevap veren eylem olsaydı, insanoğlunun içinde bulunduğu durum, gerçekte olduğu ölçüde tehlikeli olmazdı. Çünkü, bu durumda tepkileri tetikleyen faktörler ilkece araştırılabilir ve ortadan kaldırılabilirdi. Saldırganlığı, varlık nedeni kendinde, bağımsız bir güdü olarak keşfetme onuru Freud'a aittir. Sosyal ilişki eksikliğinin, özellikle de onun kaybının (sevgi kaybının) saldırganlığı etkili biçimde destekleyen faktörler arasında olduğunu gösteren de yine Freud olmuştur. Vaktinde Amerikan eğitmenlerin yaptığı gibi, bu

aslında doğru olan düşünceden çıkarılan hatalı sonuç ise, küçüklükten itibaren hiçbir engellenmişlik (frustrasyon) yaşatılmaması ve her isteklerine "peki" denmesi halinde, çocukların daha az nevrotik, dış dünyayla daha uyumlu, en önemlisi de, daha az saldırgan yetişkinler olup çıkacaklarına ilişkin varsayımdı. Bu varsayımı güden Amerikan eğitim yöntemlerinin gösterdiği tek şey ise saldırganlığın da, diğer birçok içgüdü gibi, insanın "bağrından" kendiliğinden kopup geldiği olmuştu. Sonuçta saldırgan olmama haricinde her kötü marifete sahip, çekilmez sayısız çocuk ortaya çıkmıştı. Bu trajikomik olgunun asıl trajik yüzü ise çocuklar büyüyüp aile ortamından çıktıklarında ve kendilerini suskun, her şeyi seyreden ebeveynlerinin yerine, liseye girdiklerinde olduğu gibi, bir anda toplumun acımasız görüşleri karşısında donanımsız bulunca başgösterrneye başlamıştı. Amerikalı psikanalistlerin ileri sürdüğü kadarıyla bu yöntemlere göre eğitilen birçok genç, değişen koşulların son derece sert biçimde dayattığı sosyal düzenin baskısı altında iyiden iyiye nevrotik olup çıkmıştı. Görünüşe bakılırsa sözünü ettiğim yetiştirme tarzının kökü bugün bile hâlâ kurumuş değil: Çok değil, bundan bir süre önce, çevresinde saygın bir konuma sahip olan ve enstitümüzde misafir sıfatıyla çalışmalar yapan Amerikalı bir meslektaşım, günün birinde bana gelip üç hafta daha enstitüde kalmak için izin istediğini söylemiş, gerekçe olarak ise herhangi bilimsel bir amaç göstermek yerine, başka hiçbir yorumda bulunmadan basit bir açıklama yapmış; eşinin, baldızıyla birlikte o sırada evde misafir bulunduğunu ve üç yeğeninin de şu engellenmemiş çocuklar, *"non-frustration children"* olduklarını söylemişti!

Hayvan ve insan davranışının, doğuştan gelen öğeler içeriyorsa, ağırlıklı olarak *re*-aktif, yani çevre koşullarına cevap verici özellikte olduğu, ama gene de her halükârda öğrenme ile değişebileceği yönündeki, bilimce kabul görmüş ancak tamamen hatalı düşüncenin, aslında kendinde doğru olan ve demokratik ilkelerin yanlış anlaşılmasına dayanan, çok derinlerde ve kurutulması zor kökleri bulunmaktadır. İnsanların doğuştan pek de o kadar eşit olmaması ve herkesin ideal birer devlet yurttaşı olma konusunda aynı şansa sahip bulunmadığı gerçeği, salt demokratik eşitlik ilkesiyle bir şekilde ters düşmektedir. Buna bir de, bilim çevrelerince ciddiye alınan psikologlar onlarca yıl boyunca, "tepki"nin, "refleks"in tek başına davranışın öğesini temsil ettiklerini düşünüp dikkatlerini sadece buraya yöneltirken, hayvanların bütün "spontan davranışlarının" "vitalist" düşünen, yani biraz mistik eğilimli doğabilimcilerin yetki alanına girmesini eklemek gerekiyor.

Dar anlamda, davranışbilim araştırmalarında bir fenomen olarak spontan davranışı bilimsel inceleme alanına ilk kez sokan Wallace Craig[1] olmuştu. Gerçi William McDougall[2], ondan çok önceleri, aslında Decartes'e ait olan ve daha sonraları Amerikalı "davranışçılar" diye bilinen psikoloji okulu mensuplarının künye yapıp boyunlarına astıkları "Animal non agit, agitur"[3] biçimindeki parolasına

---

(1) Wallace Craig: Amerikalı davranışbilimci; 1876-1954.

(2) William McDougall: Amerikalı fizyolog; 1871-1938.

(3) R. Decartes, "hareketin" (ruhun) mekanik bir yapı temsil eden hayvanlara dıştan, Tanrı tarafından yerleştirildiğini, dolayısıyla hayvanların aktif hareket etmediklerini düşünür; "hayvan hareketli değildir, hareket ettirilir," deyişi bu bağlamda anlaşılmalıdır. Ç.N.

karşı, "The healthy animal is up and doing (sağlıklı bir hayvan aktiftir, hareketlidir ve yapar) biçimindeki, doğru olana çok daha yakın parolasını ortaya koymuştur; gelgelelim bizzat McDougall da spontan olma özelliğini, yani dış uyarımlara ihtiyaç duymadan da kendiliğinden ortaya çıkma halini, kimselerin ne demeye geldiğini bir türlü çözemediği mistik bir yaşama gücünün (*elan vital*'in) bir sonucu olarak kabul ediyordu. Hal böyle olunca, öğrencisi Craig'in daha sonraları yapacağının aksine, ritmik bir tempoyla kendini tekrarlayan ve kendiliğinden ortaya çıkan davranış biçimlerini ayrıntıyla gözlemlemek ve tetikleyici uyarımların devreye girmesini belirleyen eşik değerleri üzerinde düzenli ölçümler yapmak da aklına gelmemişti.

Craig, her defasında kademe kademe artan sürelerle dişilerinden ayırdıkları erkek Hint güvercinleriyle bir dizi deney yapmış ve hangi nesnelerin bu erkek güvercinin dişisine kur yapma davranışını tetikleyebildiğini araştırmıştı. Erkek Hint güvercini, türdeş dişinin ortadan kaybolmasını izleyen ilk günlerde, daha önce yüzüne bakmadığı beyaz bir posta güvercinine kur yapmaya başlamıştı bile. Hayvan, ilerleyen günlerde, selam verir gibi eğilmelerini ve gurlamalarını bir güvercin maketi karşısında sergilemeye başlamış, daha sonraki günlerde yumak yapılmış bir kalın beze, en sonunda, yani haftalar süren yalnızlığın ardından, kafes duvarlarının köşelerinde birleşen çizgilerin, en azından görsel bir figür, yönelecek bir nesne oluşturdukları boş yerlere yöneltmişti kur yapma davranışlarını. Bu gözlemlere dayanarak şunu söyleyebiliriz: Fizyolojinin diliyle ifade edecek olursak, içgüdüsel bir davranışın, örneğimizde

kur yapma davranışının uzun süre sergilenememesi, devre dışı kalması halinde *kendini tetikleyen uyarımların (ortaya çıkmasına izin veren ve ne kadar yüksekseler o kadar engelleyici olan) eşik değerleri düşer.* Anlattığım, öylesine yaygın ve *yasal düzenliliğin* kaçınılmaz sonucu olan bir olaydır ki, halk bilgeliği onu çoktan tespit etmiş ve "denize düşen yılana sarılır" gibi birçok özdeyiş geliştirmiştir. Alman dili, "dara düşen şeytan sinekleri yer" derken böyle bir duruma işaret etmektedir. Goethe buna denk bir yasayı *Faust*'ta Mefisto'nun ağzından dile getirir: "Bu içki bedenine girer girmez [eşik o kadar düşecek ki], her kadında Helena'yı göreceksin." Aynen öyle; ve sen bir Hint güverciniysen, sonunda toz bezinde ya da hapishanenin boş köşesinde de göreceksin dişini!

Eşiklerin alçalmasına yol açan uyarımlar kimi özel durumlarda sıfır düzeyine kadar inebilirler; böyle durumlarda söz konusu içgüdüsel hareket, varlığına işaret edebileceğiniz bir dış uyarım *olmaksızın da* devreye girebilirler. Bundan seneler önce, evimde, yavruluk döneminden itibaren yetiştirdiğim bir sığırcığım vardı. Bu kuş ömründe ne bir sinek yakalamıştı ne de başka bir kuşu bunu yaparken izleme fırsatı olmuştu. Ömrü boyunca ne yediyse, her gün kafesinde önüne koyduğum kaptan yemişti. Günün birinde kuşu, annemle babamın evinin yemek odasındaki bronz heykelin kafasına konmuş, tuhaf hareketler yaparken gördüm. Başını bir yana eğmiş, beyaz tavanı dikkatle inceliyordu görünüşe bakılırsa; ardından, gözü ve başıyla yaptığı hareketleri fark edince, pür dikkat kesilmiş, hareket eden birtakım nesneleri izlemekle meşgul olduğunu düşünmüş-

tüm. Sonunda tavana doğru uçup o an benim seçemediğim bir şeyi kaptığını, sonra da eski yerine geri dönüp böcek yiyen bütün kuşların avlarını sallayarak öldürürken sergilediği kendine özgü hareketleri ve ardından da yutkunma hareketini yaptığını gördüm. Böceğin işini bitirince de, birçok kuşun içsel rahatlamanın etkisiyle yaptığı gibi şöyle bir silkindi ve dinlenmeye çekildi. Sığırcığımın yakaladığı avı aramak amacıyla defalarca sandalye çekip üstüne çıktım, bakındım, bakındım; hatta bir defasında kocaman bir ayaklı merdiveni –o dönemde Viyana'nın evleri yüksek tavanlıydı– yemek odasına taşıdım: Ama orada tek bir böcek bile yoktu!

Kendini tetikleyen uyarımların uzun süreli yokluğu halinde "biriken" içgüdüsel davranışın götürdüğü tek sonuç, bu örnekte anlattığım şekilde harekete geçme isteğini alabildiğine artırmakla kalmaz, sonuçları açısından çok daha etkili ve organizmayı bir bütün olarak etkileyen bir dizi sürece yol açabilir. İlkece, yukarıda da anlatılan biçimde "boşalma" imkânı elinden alınmış her sahici içgüdüsel hareket, *hayvanı bir bütün olarak rahatsız bir ruh haline sürükleme ve onu, bu içgüdüleri tetikleyebilecek uyarımları bulmak üzere arayışa itme* özelliği gösterir. Bu arayış, en basit durumda amaçsızca dolanmak, uçmak ya da yüzmek olarak ortaya çıkarken, daha karmaşık durumlarda öğrenme ve keşfetme davranışlarının tamamını kapsayabilmektedir. Wallace Craig bu uyarım kaynağına yönelik arayışı, dürtüyü tatmin etme davranışı anlamında "appetenz" davranışı olarak kavramlaştırmıştır. (Goethe'nin) Faust'u, öylece oturup kadınların onun görüş alanına girmesini bek-

lemez ve Helena'yı kazanmak adına, pek de akılcı olmayan yollara yönelir.

Eşik düşmeleri ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan uyarım kaynağı arayışına yönelik "appetitiv" davranış ya da bulucusunun tanımıyla "appetenz" davranışı, ne yazık ki tür içi saldırganlığın aksine, çok az örnekte kendini ele verecek kadar net ve belirgin ortaya çıkar. Birinci bölümde eşik düşüklüğünün örneklerini görmüştük. Türdeşinin meydanlarda olmaması nedeniyle kur yapmak için "yedek obje" yerine koyduğu en yakın diğer akraba türleri seçen kelebek balığını ve gene aynı durumdayken, saldırılarını sadece kendi yakın akrabalarına değil, tetikleyici uyarım olarak ortak noktaları sadece belirgin mavi renkten ibaret olan tamamen farklı tür balıklara yönelten nigger trigger balığını hatırlayalım. Tek kelimeyle olağanüstü ilginç aile yaşantılarına daha sonraları ayrıntıyla değineceğimiz çiklitlerin esaret altında tutulan üyelerinde, doğal koşullarda düşman komşu üzerinden "boşaltılan" saldırganlığın "birikmesinin", eşin öldürülmesine kadar varması kuvvetle muhtemeldir. Akvaryum bakıcılığı yapan ve eşsiz balıklar besleyen pek çok kimse, önlenmesi neredeyse imkânsız şu hatayı mutlaka bir kez yapmıştır: Rahat rahat, doğal biçimde çiftleşsinler diye büyükçe bir akvaryuma tek türden birçok genç balık koyup yetiştirmeye kalktığınızda, önce beklediğiniz sonuçları alırsınız; bir süre sonra, içeride büyümekte olan çok sayıdaki balığa artık dar gelmeye başlayan akvaryumunuzda, kardeşlerini yerleşik oldukları bölgeden kovma çabasıyla yanıp tutuşan, işbirliğine girişmiş, muh-

teşem renkleriyle öne çıkan bir âşık çiftiniz de vardır. Öteki zavallı, şanssız kardeşler, gizlendikleri "deliklerden" zorla dışarı çıkartılıp akvaryumun içinde çılgın gibi sağa sola kovalanır ya da parçalanmış yüzgeçleriyle korku içinde akvaryumun köşelerinde, yüzeye yakın yerlerinde tutunmaya çalışırlar. Hümanist bir hayvan bakıcısı olarak, hem kovalananlara, hem de bu arada belki yumurtalarını çoktandır bırakıp döllemiş olan ve de endişe içinde yeni neslin bakımıyla uğraşan çifte merhamet duyarsınız. Dolayısıyla bir an önce işe başlayıp akvaryumdaki öteki balıkları yakalayıp eşlerden ayırarak akvaryumun bütün haklarını bu yeni çifte devredeceksinizdir. Ardından üzerinize düşeni yapmış olduğunuzu düşünüp –ve belki tam da bu nedenle– ilerleyen günlerde havuza ve içerideki canlı hayata pek de dikkat etmeyebilirsiniz. Aradan birkaç gün geçtiğinde ise, çiftin dişisinin parça parça bir halde suda salındığını ve yeni nesli üretecek yumurtaların ve yavruların yerinde yeller estiğini fark etmekte gecikmezsiniz!

Özellikle de sarı Hint çikliti ve Brezilya inci balığı gibi balıklarda, öngörülebilir şekilde, hatta kural olarak, aynen yukarıda anlattığım biçimde seyreden bu üzücü olayı, içeride ya bir "şamar oğlanı," yani aynı türden bir balık bırakarak ya da baştan itibaren daha insancıl bir yol izleyip, iki ayrı çifti barındırabilecek büyüklükte bir akvaryum seçip akvaryumu cam bir levhayla iki bölmeye ayırarak engellemek mümkündür. Böylelikle her balık, olağan saldırma eğilimini, akvaryumun öteki (camla ayrılmış bölümündeki) hemcinsi komşusuna, neredeyse her zaman dişi dişi-

ye, erkek de erkeğe yöneltecektir ve çiftlerden hiçbiri, hırsını yanındaki eşinden çıkarmaya kalkmayacaktır. Çiklit türleri yetiştiriciliğimizde tekrar tekrar kendini kanıtlamış bu düzenekteki, yani akvaryumdaki yosunlanmaları, dolayısıyla da akvaryumu iki ayrı alana ayıran camın saydamlığını kaybetmiş olduğunu, içerideki erkeklerin eşlerine karşı "kabalaşmaya" başlamasından fark etmiş olmamızsize şaka gibi gelecektir belki. Bu gibi durumlarda "komşu daireleri" birbirinden ayıran camı temizlediğimizde –gerçi ilk etapta öfkeli fakat tarafların zarar görmediği bir gürültüpatırtı kopuyordu ama– her iki bölgedeki "gergin hava" yerini çabucak sükûnete bırakıyordu.

Yukarıdakine benzer davranışları insanlarda da gözlemlemek mümkündür. "Tuna Monarşisi" devrinde ve henüz evlerde hizmetçi kızların çalıştırıldığı dönemde, dul teyzemde, şu tipik davranışı hep gözlemlerdik: Bu hanımın, yanında tuttuğu bir hizmetçiyi 8-10 aydan fazla çalıştırdığı görülmezdi. Yeni işe alınan genç kızdan önceleri çoğunlukla çok memnun kalıyor, sanki kız bulunmaz Hint kumaşıymış gibi onu yere göğe koyamıyor, sözün kısası, nihayet doğru yardımcısını bulmuş olduğunu cümle âleme ilan ediyordu. Fakat sonraki aylarda kızcağızın hakkındaki bu yargısı giderek değişiyordu; önceleri ufak tefek kusurlarından, ardından cezaya layık gördüğü davranışlarından söz edip duruyordu. Bahsettiğim bu sonu belli gelişmenin nihayetinde, zavallı kızcağızda nefret edilesi özellikler görmeye başlıyordu; çok geçmeden de kızı kovuyor ve övgüler yağdıracağı yeni bir hizmetçi alıyordu.

Niyetim, çoktan göçüp gitmiş ve bu huyu dışında çok da sevecen biri olan yaşlı teyzemle densizce dalga geçmek değil elbette. Bugüne kadar, son derece ciddi ve insanın aklına gelebilecek en güçlü iradeye sahip, kendisi üzerindeki kontrolü üst düzeyde olan birçok kişi tanıdım. Bu kişilerde ve elbette ki kendimde de tıpatıp aynı süreçleri gözlemleme imkânına –aslında bir bakıma zorunluluğuna– örneğin 2. Dünya Savaşı'nda esir düştüğüm zaman kavuştum. "Kutup hastalığı" ya da "keşif gezisi çıldırması" diye adlandırılabilecek bir patojen durumdan, yani yalıtılmışlık halinde birbirlerine bağımlı, muhtaç olan, dolayısıyla da gruba dahil olmayan öteki yabancılarla ilişki kurma imkânından yoksun kişilerden oluşan küçük erkek gruplarında ortaya çıkan davranış bozukluklarından söz ediyorum: Kolayca anlaşılabileceği gibi, saldırganlık, kişilerin birbirini tanıdığı, birbirini sevdiği ve anladığı ölçüde tehlikeli olabilmektedir. Kendi deneyimlerimden yola çıkarak da kesinlikle söyleyebilirim ki, buna benzer sıkıştırılmışlık durumlarında, saldırganlığı ve tür içi kavgaya hazır olmayı tetikleyen uyarımların eşiği, diğer itici güçlerin eşiğine kıyasla çok daha hızlı düşebilmektedir. En yakın dostların öksürme, iç çekme gibi kendini ifade etmeye dönük sıradan hareketlerine sarhoş birinden tokat yemiş gibi sert ve uygunsuz tepki göstermek, bu duruma kişisel yaşantımızdan verilebilecek örneklerdendir. Anlaşılır nedenlerle alabildiğine can sıkıcı, hatta azap verici bu fenomenin fizyolojik yapısını kavramak ve onun işleyişi üzerinde bir üstbakışa sahip olmak insanı dostunu öldürmekten alıkoymaya yetse bile, bu

can sıkıcı durumu büsbütün ortadan kaldırmaya ya da onun şiddetini azaltmaya yetmez. Sözünü ettiğimiz fenomenin yapısını kavrayan kimseye düşen de, parmaklarının ucuna basa basa ekiple, meslektaşıyla, dostlarıyla iç içe bir arada yaşamak zorunda kaldığı mekândan, kulübeden sıvışıp, çok fazla maddi zarara yol açmayacak ama şahane bir gürültü patırtıyla kırılıp parça parça edilebilecek bir eşyaya, gözlerini o şeyden, asıl kaynaktan ayırmadan vurmak olsa gerekir. Bu eylem az da olsa işe yarayacaktır; ve davranışbilim dilinde, yeniden değişik nesnelere yönlendirilmiş, yani yönü değişmiş eylem olarak kavramlaşmıştır (*redirected activity,* Tinbergen). İleride, saldırganlığın zararlı etkilerini önlemek için doğada da bu yola sık sık başvurulduğunu göreceğiz. Saldırganlığın bu yapısını kavrayamayan kişilerin dostunu öldürdüğü durumlar da olur; tarihte bunun birçok örneği bulunmaktadır!

5

ALIŞKANLIK, TÖREN VE BÜYÜ

Hâlâ bir erkekle tanışmadın,
erkek sözü bilmedin mi?
GOETHE

Saldırının yönünü değiştirmesi ve yeniden yönlendirilmesi, evrimin saldırganlığı zararsız hedeflere yönlendirme yolunda "icat ettiği" en dahiyane çözüm olsa gerek. Fakat bunun, bu amaca hizmet eden *biricik* araç ya da çözüm olmadığını da belirtmeliyiz. Evrimin seleksiyon ve mutasyon adındaki o iki büyük mimarının *tek* bir yöntemle yetindiği pek ender görülür. Sıkça *birçok* muhtemel önleme bel bağlamaları ve bunları iki hatta üç kat güvence oluşturacak şekilde aynı sorunun çözümüne uygulamaları, bu tasarımcıların deneylerle "zar atmalarının" kaçınılmaz rastlantısal karakterinin dayattığı bir zorunluluktur. Bu ilke, başta türdeşe zarar verme veya onu öldürme biçimindeki, davranış fizyolojisinin konusu olan mekanizmalar için özellikle geçerlidir. Bu mekanizmaları somutlaştırıp daha anlaşılır kılmak için burada sözü biraz uzatmam gerekecek. Her şeyden önce insanın uygarlık kültürünün en kutsal âdet, gelenek ve görenekleri kadar, canlılar hiyerarşisindeki çok ge-

lişmiş birçok hayvanda da gözlemlenebilecek davranışların zedelenmez yasalarını meydana getiren evrim tarihinin, bozulması imkânsız bu yasaları üreten ve hâlâ muammasını koruyan gelişmesine değinmek istiyorum.

Öğretmenim ve dostum Sir Julian Huxley, 1. Dünya Savaşı'nın arifesinde bahrilerin davranışlarıyla ilgili çığır açıcı incelemelerini ortaya koyduğunda, belirli davranış tarzlarının, evrim sürecinde başlangıçtaki asıl işlevini yitirerek salt "sembolik" seremonilere dönüştüğüne ilişkin son derece ilginç bir olgu tespit etmiş, bu süreci de *ritüelleşme* olarak adlandırmıştı. Kendisi bu terimi, özel bir anlama gelecek şekilde tırnak içine almadan kullanıyordu; başka türlü söyleyecek olursak, *insan ritüellerinin oluşumuna yol açan tarihsel-kültürel süreçleri, hayvanlardaki ilgi çekici seremonileri, öteki deyişle ritüelleri doğuran süreçler ile aynı kefeye koyuyordu.* Evrim süreci ile insanın kültürel-tarihsel süreçleri arasındaki farkları çok iyi bilmemize rağmen, böyle bir benzetme, salt *işlevsel* düzlemde alındığında elbette yerindeydi. Burada bana düşen ise filogenetik kökene sahip olan evrimsel ritüeller ile insanın tarihsel-kültürel kökenli ritüelleri arasındaki çarpıcı benzerlikleri tespit edip bunların, işlevlerinin aynı oluşu sayesinde nasıl açıklanabileceğini göstermek olacaktır.

Ördek dişilerinin "kışkırtma" adı verilen belirli bir seremonisi üzerinde yapılmış inceleme, bir ritüelin evrim öyküsünün nasıl başladığı, önemini nasıl kazandığı ve ilerleyen gelişimi içerisinde işlev ve öneminin nasıl değiştiğine ilişkin en güzel örneklerden birini sunar. Benzer aile yaşantıları olan birçok kuş türünde de olduğu gibi, dişi ördekler,

erkeklerinden daha küçük olmakla beraber onlardan daha az saldırgan değildirler. Böyle olunca da bu hayvanlarda, iki çift arasında yaşanan çatışmalarda dişi ördeğin kapıldığı öfkenin etkisiyle yakınlarda bulunan düşman çifte haddinden fazla yaklaştıktan sonra birden "kendi cesaretinden korkarak" geri dönüp telaşlı adımlarla, kendisini koruyan güçlü eşine dönmesi gibi durumlara oldukça sık rastlanır. Erkeğinin yanına vardığında ise cesaretini tekrar toplar ve bu defa eşinin güven verici koruyucu "yakınlığını" artık terk etmeksizin, bulunduğu yerden bir kez daha düşman komşuya tehditler yağdırmaya başlar.

Yukarıda verilen örnekteki davranış biçimlerinin bu sıralaması, ördeği "güden" ve birbirleriyle çatışma halindeki içgüdülerin karşılıklı etkileşimine ve baskınlık durumuna göre bu özgün sırayı bozarak farklı şekillerde ortaya çıkabilir. Saldırma, kaçma, sığınma ve yeniden saldırıya geçme eğilimlerinden hangisinin ağır basmış olduğu, bunların hangi zamansal sırayla ortaya çıkacağı, ördeğin kendini ifade etme hareketlerinden, fakat özellikle de, onun mekân içindeki çeşitli yönlerdeki hareketlerinden kolayca ve açık seçik okunabilmektedir. Örneğin Avrupa sunasında bütün bu süreç, belli bir ruh halini sergileyen boyun-baş hareketi dışında, ritüelleşerek kalıplaşmış herhangi bir öğe içermez. Ördek, bu örnekte, diğer bütün akrabalarının saldırı anında yaptığı gibi, uzunlamasına alçaltarak öne uzattığı boynuyla rakibine doğru yürür; hemen ardında da, boynu ve başı dimdik havada eşine geri döner. Dişi, geri dönüş esnasında genellikle erkeğin arkasına doğru koşar ve bir yarım daire çizerek düşmana yeniden tehditler savurmaya

başladığında, sık sık başı doğrudan düşman çifte bakacak şekilde pozisyon alır. Gelgelelim dişinin korkuya kapılmadan geriye kaçtığı durumlarda genellikle erkeğinin önüne doğru koşup onun önünde durduğu, göğsü erkeğin göğsüne dönükken boynunu ve başının arkasını döndürüp karşıdaki düşmana kafa tutmakla yetindiği görülür. Ama bazen olduğu gibi, erkeğin önünde veya arkasında duruyorsa, bu kez de boynunu, kendi bedeniyle bir dik açı oluşturacak şekilde karşısındaki çifte yönelttiği, daha doğrusu bu açının, tehdit edilen karşı tarafın ve kendi erkeğinin duruş pozisyonuna göre değiştiği de görülür. Kısacası bedeninin uzunluk ekseniyle başını uzattığı yönün oluşturacağı açı, kendisinin, eşinin ve tehdit ettiği düşmanın bulunduğu yere bağlıdır tamamen; dolayısıyla da dişinin bu davranışta mekânsal düzlemde yeğlediği herhangi bir konumlanma ya da hareket etme biçimi yoktur. (Bkz. yandaki resim) Öte yandan onunla yakın akraba olan Doğu Avrupa-Asya angıtında *kışkırtma, kızdırma* davranışı, tehdit etmeye göre biraz daha ritüelleşmiştir. Sözünü ettiğimiz bu türde dişi, eşinin yanında dururken dosdoğru ileri bir tehdit savurur ya da erkeğin çevresinden dolanarak bedeninin ekseni ile düşman arasındaki akla gelebilecek ritüellikten uzak bütün açılardan "hâlâ" karşı tarafı "tehdit" etse de, kışkırtma, kızdırma sırasında tehdidini ağırlıklı olarak erkeği ile göğüs göğse dururken boynunu omzu üzerinden arkaya doğru çevirerek sergiler. Bu türün hemcinslerinden yalıtılmış, türdeşlerinden koparılmış bir çiftinin kışkırtma davranışının hareket biçimlerini "boşta" (vacuum activity), yani ortalıkta tetikleyici herhangi bir nesnenin bulunmadığı durumda

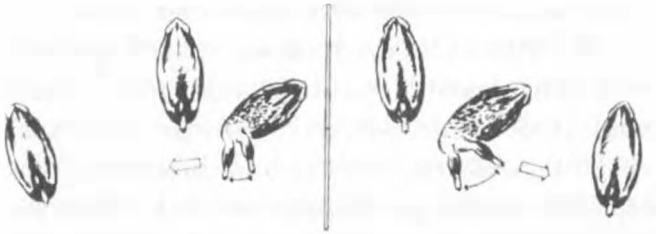
gözlemlediğimde, dişi bu davranışı sanki aslında var olmayan bir düşmanı görüyormuş gibi, boynunu omzu üzerinden arkaya doğru çevirip sergilemişti.

Bildiğimiz evcil yeşilbaş ördeklerinin evcilleştirilmemiş ataları olan hakiki ördekler familyasının *Anatini* (yüzücü ördekler) takımından gelen ördeklerde, boynun omuz üze-

rinden arkaya doğru çevrilmesiyle sergilenen kışkırtma davranışı, tehdit etme sırasında tür için mümkün olan biricik, zorunlu, bu anlamda ritüele bağlanmış hareket koordinasyonu haline gelmiştir. Bunlarda dişi ördek, henüz daha kışkırtmaya, kızdırmaya geçmeden önce kendini istisnasız olarak her seferinde, erkeğine mümkün mertebe yakın ve göğsü ona dönük şekilde konumlandırır. Erkek o an hareket halindeyse de, ona doğru yürüyerek ya da yüzerek yetişip en yakın mesafede onun arkasından gider. İşin tuhaf yanı, başın omuz üzerinden arkaya doğru çevrilmesi biçimindeki hareket, türün bir zamanlarki yön bulmaya dönük davranışlarını da hâlâ içinde barındırmaktadır. Bu davranış suna türlerinde fenotipik, yani dışarıdan gözlemleyen açısından her seferinde aynı görünen ritüeli andırsa da, ayrıntıda çeşitli hareket biçimleri doğurmuştur. Bunu en iyi gördüğümüz an-

lar, ördeğin çok düşük bir heyecan seviyesindeyken karşısındakini kışkırtmaya başladığı, ancak "kendini gittikçe öfkeye kaptırıp" heyecanının arttığı durumlarda en açık seçik haliyle gözlemlediğimiz anlardır. Çünkü bu gibi durumlarda, düşmanı doğrudan karşısında duruyorsa, dişinin tehdidini önce dosdoğru öne sergilediğini, ancak ardından, heyecanlandığı, öfkelendiği ölçüde karşı koyamadığı bir gücün başını nasıl da omuzlarının üzerinden arkaya doğru "çevirmesine yol açtığını" tespit etmek mümkündür. Bu davranışta hâlâ hayvanın tehdit hareketini düşmana yöneltmeye çabalayan bir yönlendirme tepkisinin devrede olduğunu, sözcüğün düz anlamıyla hayvanların gözlerinden "okumak" mümkündür. Çünkü yönü kesin olarak belirlenmiş hareket, hayvanın başını başka yöne çektiği halde, gözlerinin, öfkesinin nesnesine yapışıp kalmasından bellidir bu! Bu ördekler konuşabilseydi bu konuda söyleyecekleri şey, "Aslında tehditlerimi şu nefret ettiğim yabancı erkek ördeğe doğru savurmak istiyorum, ama bir şeyler başımı başka yöne doğru çekiyor," olurdu, eminim. Birbiriyle rekabet halinde olan iki ayrı hareket eğiliminin varlığı, objektif ve niceliksel olarak ölçülüp kanıtlanabilir. Çünkü tehdit edilen yabancı ve düşman ördek, ördeğin tam karşısında ise, (yani) onun bedeninden geçen eksen çizgisi ile karşısındaki hayvanın beden ekseni arasındaki açı ne kadar darsa, başı geriye çevirme hareketi sırasında çizilen açı da o kadar dar olur. Karşıdaki hayvanın bizim ördeğin eksen hattı üzerinde, gittikçe büyüyen bir açı üzerinde hareket ettiğini düşünelim. Karşıdaki hayvan onun tam arkasına geldiğinde bu açı 180 derece olacaktır, ve açı 180 dereceyse, ördek kışkırtma sırasında

gagasıyla neredeyse kendi kuyruğuna dokunacak şekilde başını geriye iten gücün etkisine teslim olur.

Anatini takımından yüzücü dişi ördeklerin, kışkırtma sırasında sergiledikleri bu anlaşmazlık davranışı insana ilk bakışta çok tuhaf görünse de, tek bir şekilde yorumlanabilir. Tarif edilen davranışları ilk doğuran ve anlaşılmaları çok da zor olmayan faktörlerin *üzerine,* evrim tarihinin gelişimi içerisinde *bir yenisi* daha eklenmiştir. Yukarıda da anlattığım gibi, Doğu Avrupa angıtlarında eşe doğru kaçış ve düşmana doğru saldırma, ördeğin davranışlarını açıklamaya fazlasıyla yetmektedir. Görünüşe bakılırsa yeşilbaşta da aynı hareket ettirici güçler iş başındadır; fakat bu itkilerin dikte ettiği hareket biçimlerinin üzerine, diğerinden bağımsız, yeni bir hareket biçimi binmektedir. İnsanın aklını kurcalayan ve bu süreçlerin işleyişinin tamamını analiz etmeyi bu derece zorlaştıran şey "ritüelleşme" ile yeni doğmuş bir içgüdüsel hareketin, ilk halleriyle bir zamanlar başka güdülerin neden olduğu hareket biçimlerinin genetik bir *kopyası* olmasıdır. Bu yeni doğmuş hareket biçimi, kendini yönlendiren birbirinden bağımsız güdülerin azalıp artan etkisiyle durumdan duruma epey farklılık göstermektedir elbette; yeni doğmuş ve kalıplaşmış hareketin düzeni, ha-

reketlerin sadece en sık görülen *ortalamasını* temsil etmektedir. Bu ortalama da, aynen insanın kültürel tarihindeki sembollerin (ritüelleşip, kalıplaşıp) ortaya çıkışını anımsatacak biçimde "şematikleşmiştir" Yeşilbaşlarda eşin ve düşmanın bulunabileceği yönlerin bir zamanlarki değişkenlik gösterebilme özelliği şematize edilerek eşin, hayvanın önünde, düşmanın da arkasında bir konumda yer aldığı bir kalıp ya da model üzerinden basitleştirilmiştir: *Eşe doğru (buraya) yapılan kaçma motifli eylem ve düşmana doğru (oraya) yapılan saldırı eyleminden, kalıplaşmış, düzenli bir gidiş-geliş seremonisi türemiştir; bu da bir başına, hareketin ifade gücünü artırmaya yeter.* Yeni doğan bu içgüdüsel davranış, hâkimiyeti birdenbire ele geçirmez; başlangıç aşamasında, çok az baskın çıktığı, kendi ritüelleşmemiş örnek modelinin *yanında* varlığını sürdür. Örneğin yukarda sözünü ettiğimiz Doğu Avrupa angıtında, kışkırtma sırasında hayvanın kafasını omzu üzerinden arkaya doğru zorla çeken hareket bütününden bir şeyler görebilmemiz için, bu seremoninin, karşısında somut hedef bulunmaması *(vacuum activity),* yani hayvanın tehdit davranışının, o en eski yönlendirme mekanizmalarının hâkimiyeti nedeniyle yönelmek zorunda olduğu düşmanın, şimdi karşısında gerçekte yer almaması gerekir.

Az önce yeşilbaşın kışkırtma davranışına ilişkin olarak anlattıklarımız, filogenetik ritüelleşmelerin tipik özelliğini de temsil etmektedir. Bütün filogenetik ritüelleşmelerin özünde, daima *değişkenlik özelliğine sahip olan ve kaynağını çeşitli itici güçlerden alan davranış tarzlarını biçimce taklit eden yeni bir içgüdüsel hareketin doğması yatar.*

Kalıtım öğretisine ve evrimde türlerin gelişmesi tarihine ilgi duyanlar için, yukarıda tarif ettiğimiz sürecin, "fenokopya" denen olgunun tam tersini temsil ettiğini belirtmem gerekiyor. Fenokopyadan söz edebilmemiz için, iç, genetik etkilerle değil de, dış, bireysel etkilerle oluşan ve kalıtım faktörlerince belirlenmiş bir fenotipe benzeyen, yani onu kopya eden bir fenomen tipinin, bir "fenotipin" ortaya çıkmış (doğmuş) olması şarttır. İşte ritüelleşmede, yani bir davranışın kalıplaşmasında, bir seremoniye dönüşmesinde, yeni doğmakta olan bir genetik paket, daha önce çok çeşitli çevre koşullarının rekabeti ve bir araya gelmesiyle oluşan fenotipik davranış biçimlerini anlaşılmaz nedenlerle kopya etmektedir. Aslında burada rahatlıkla *genokopya*'dan da söz edebiliriz.

Kışkırtma örneğinde kalarak ritüellerin oluşum sürecinin kendine özgü yanını da biraz daha somutlaştırabiliriz kafamızda. Dalgıç ördekler takımından dişi ördeğin kışkırtma hareketi, adını verdiğim diğer türlerinkine göre biraz daha farklı ve daha karmaşık bir ritüelleşme süreci geçirmiştir. Örneğin bu takımdan Macar ördeği dişilerinde sadece düşmana dönük tehdit hareketi değil, aynı zamanda kendi erkeğine korunma isteğiyle yönelme davranışı da ritüelleşmiş, yani o amaca çok uygun içgüdüsel bir davranışla belirlenmiş, kalıplaşmıştır. Macar ördeği, başını omzu üzerinden arkaya doğru uzatma ile, başını ifade dolu bir hareketle eşine doğru uzatma arasında gidip gelen ritmik bir davranış sergiler ve bu sırada her defasında çenesini kaldırıp başını yukarı-aşağı hareket ettirir; bu davranışı, jestlerle abartılmış bir kaçış hareketine karşılık gelir. Aynı takımın

üyesi pasbaş ördekte (pasbaş patka) ise, kışkırtan dişi, tehdit ede ede düşmana doğru yüzerek epeyce bir mesafe kat ettikten sonra çenesini aşağı ve yukarı doğru, bu türün uçuşa geçme hareketlerinden çok da farklı olmayan biçimde indirip kaldırarak eşine geri döner.

Nihayet, yine aynı takımdan altıngözlerde kışkırtma eylemi, "düşmanı" temsil edecek herhangi bir türdeşin varlığından neredeyse tamamen bağımsızlaşmıştır. Dişi ördek, erkeğinin peşi sıra yüzerken ritmik ve düzenli bir tekrarlamayla, başını geniş bir yay çizecek şekilde arkaya doğru hareket ettirir; onun bu hareketlerinde, bu hareketlerinin evrimdeki ara aşamalarını hiç bilmesek, tehdit olarak değerlendirilebilecek pek bir şey bulunmadığını düşünebiliriz.

Nasıl ki, bu hareket biçimleri, ilerleyen ritüelleşme süreçlerinde kendilerinden önceki, örnek oluşturan ritüelleşmemiş biçimlerden iyice uzaklaşmışsa, aynı süreç, anlamlar, yani işlev ve önem düzleminde de gerçekleşmiştir. Sunaların kışkırtması, bu türün olağan tehdit etme biçimiyle "hâlâ" tam olarak örtüşür; ayrıca bu kışkırtma davranışının eş üzerindeki etkisi de, dost bir birey yabancı bir bireye saldırdığında (tehdit hareketlerini sergilemekle birlikte) ritüelleşmiş kışkırtma davranışı göstermeyen ördek ve kaz cinsleri üzerinde oluşan etkinin de hemen hemen aynısıdır: Kışkırtma ritüellerinden yoksun hayvanlara, tanıdık hayvanın öfkesi bulaşır ve bu da onların yabancı bir türdeşe saldırmalarına yeter. Diğerlerine kıyasla biraz daha güçlü ve saldırganlık eğilimi biraz daha fazla olan Doğu Avrupa angıtında, hele de Mısır kazında, öfkenin ötekilere bulaşması şeklindeki bu ilkel, henüz hafif sayılacak bir kışkırtma

davranışının etkisi, bu örneklerdekine göre çok daha güçlüdür. Bu türlerde kışkırtmaya yönelik davranış artık belli bir ritüel olarak iyice belirginleşmeye başlamıştır; çünkü onların erkekleri, tıpkı sahipten gelecek emir üzerine öfkesini boşaltmayı sabırsızlıkla bekleyen azgın birer köpek gibidir. Sözünü ettiğimiz bu türlerde kışkırtmanın, korkutup kaçırmaya yönelik bu davranışın işlevi, yerleşik bulundukları bölgenin savunulması amacı ile sıkı bir ilişki içindedir. Heinroth yaptığı incelemelerde, dişilerin dışarıda tutulması halinde angıt erkeklerinin birbirleriyle gayet iyi geçinebildiklerini belirlemiştir.

Hakiki ördeklerin alttakımı olan yüzücü ve dalgıç ördeklerde gelişim süreci içerisinde kışkırtma hareketinin anlamı, diğer örneklerdekinin tam aksi bir yöne sapmıştır. İlk örneklerimizdeki dişinin bu hareketi sonucunda erkeğin kalkıp kendisine gösterilen bu "düşmana" –bunlarda düşman sözcüğünün tırnak içinde yazılması son derece yerinde olacaktır– fiilen saldırdığına çok ender rastlanır. Örneğin, henüz eşleşmemiş bir yeşilbaş ördek için bu davranış, çiftleşme değil, sadece evlilik teklifi anlamına gelir. "Tulumba" hareketi denen bu hareket biçimi tamamen farklıdır. Erkek teklifi kabul etme eğilimindeyse çenesini kaldırır ve başını dişiden biraz uzağa çevirip hızlı hızlı, "reb reb" diye cevap verir; ya da özellikle sudayken, ritüelleşmiş, "suyu yudumlama ve temizleniyor gibi yapma" olarak bilinen özel bir seremoniyle çağrıya cevap verir. Bu hareketlerin her ikisi de erkek yeşilbaşın, kendisine kur yapan dişiye "onayını" verdiği anlamına gelir. "Reb reb" sesinde hâlâ bir nebze saldırganlık vardır; çenesi havada dönüp uzaklaşma ise

tipik bir memnuniyet ifadesidir. Hayvanın heyecanının çok artmış olması halinde, tesadüfen civarda bulunan herhangi bir erkeğe bir gösteri saldırısı yaptığı da olur. İkinci seremonide, "yudumlama ve temizleniyor gibi yapma" sırasında, bu göstermelik saldırıya hiç rastlamayız. Bir yanda kışkırtma, öte yanda yudumlanıp temizleniyor gibi yapma, birbirlerini karşılıklı tetikler; böyle olunca da çift çok uzun süre bu davranışı sürdürebilir. Kaynağı itibarıyla suyu yudumlama ve temizleniyor gibi yapma davranışı, başlangıçta saldırganlığın da rol oynamış olduğu bir şaşkınlık ve utanma jestinden doğmuş olsa bile, onun yüzücü ördekler alttakımında görülen ritüelleşmiş biçiminde bu saldırganlıktan hiç eser kalmamıştır. Bu seremoni onlarda salt memnuniyet jesti olarak işlevselleşmiştir. Yüzücü ve dalgıç ördeklerde dişinin kışkırtma davranışının, kışkırtılan erkeği ciddi denebilecek saldırılara ittiğine ise şimdiye kadar hiç tanık olmadım.

Demek ki, Doğu Avrupa angıtında ve Mısır kazında, kışkırtmayı sözlü dilimize çevirecek olursak, bu beden dili: "At bu herifi dışarı, gebert onu, temizle!" anlamına gelirken, aynı beden dili, dalgıç ördeklerde artık sadece: "Seni seviyorum!" demektir. Boz ördekler ve fiyular gibi uç örnekler arasında, aşağı yukarı ortalarda yer alan ve geçiş aşaması özelliğindeki bazı alttürlerde bu davranışın anlamı ise şudur: "Kahramanımsın, sana güveniyorum!" Bu sembollerin tek bir tür içerisinde de iletişime yönelik işlevi, duruma göre farklılıklar içerir elbette ki; ancak sembollerin içerik, anlam olarak giderek farklılaşma seyri, hiç kuşkusuz yukarıda belirtilen yönde gerçekleşmiştir.

Benzerlik gösteren süreçlere verilebilecek örneklerin sayısı çoktur: Örneğin çiklitlerde olağan bir yüzme hareketi, genç balıkları çağırma işlevini yüklenen bir hareket olup çıkmış, daha da özel bir durumda ise, onlara yöneltilmiş bir uyarı sinyaline dönüşmüştür; tıpkı tavuklarda yemlenme sesinin horozları çağırma sesine ve cinsellikle ilgili belirgin çağrışımları olan sesli ifadelere dönüşmesi gibi, v'b. Örnekler çoğaltılabilir. Yalnız böceklerin hayatından vermek istediğim bir örnekte ritüelleşmiş davranış biçimlerinin farklılaşma sırası ile ilgili olguya biraz daha yakından bakmakta yarar görüyorum. Çünkü bu farklılaşma, daha önceki örnekle karşılaştırıldığında, bu gibi bir seremoninin evrimsel doğuşu ile kültürel-tarihsel süreçte ortaya çıkan "sembol oluşumu" arasındaki paralellikleri çok daha net bir şekilde gözler önüne sermekle kalmaz, bu emsalsiz olayda aynı zamanda, "sembolün" salt davranış biçimlerinden ibaret olmakla kalmayıp bedensel (fiziki) biçimlere bürünerek, tek kelimeyle bir idol haline gelişini görebiliriz.

Asilidae familyası üyelerinden "soyguncu" ya da "yırtıcı" sineğe akraba bir tür olan dansçı sineklerin bazı alttürlerinde, hem sevimli hem de amaca uygun bir ritüel gelişmiştir. Bunlarda erkekler, avladıkları uygun büyüklükteki bir böceği çiftleşmeden hemen önce dişiye sunarlar. Dişi bu böceği yemekle meşgulken erkek, bizzat dişi tarafından yenme riskine girmeksizin onu dölleyebilmektedir, çünkü sinek yiyen sinek türlerinde, kendisi, çiftleşmek için seçtiği dişiden daha küçük olan erkekler için böyle bir yenme, yutulma tehlikesi gerçekten de bulunmaktadır. Hiç şüphe yok ki dişi, sözünü ettiğimiz bu tuhaf davranışı uygularken,

seleksiyonun türün lehine geliştirdiği ilginç bir davranışı hayata geçirmektedir. Gelgelelim bu seremoni de çok az türde varlığını sürdürmektedir bugün: Bunlardan biri, tam da bu "düğün ziyafeti" dışında başka hiçbir sineği yemeyen Kuzey dansçı sineğidir. Aynın türün Kuzey Amerika'da yaşayan bir çeşidinde erkek, dişinin görsel olarak dikkatini çeken ve içine çiftleşme esnasında yenmek üzere birkaç böceği gizlediği güzel, beyaz bir balon-ağ örer. Mauritz dansçı sineklerinde de benzer bir davranış görülür; bu sineklerin erkekleri, havada salınan ve içinde, her seferinde değilse de kimileyin yenebilir bir şeyleri gizleyen küçük danteller örer. Genellikle Alp coğrafyasında rastlanan ve dansçı sinek adını diğer bütün akrabalarına göre daha çok hak eden neşeli terzi sineklerinin erkekleri ise, artık dişi için böcek avlamayı tamamen bırakmışlardır; bunun yerine, uçarken arka bacaklarının arasında gererek taşıdıkları ve dişilerinin çiftleşme için tepki vermesini sağlayan olağanüstü güzellikte küçük danteller örerler. Bu sineklerin kolektif kur yapma eylemini betimleyen Heymons, bu konudaki gözlemlerini: "Peşlerinde danteller taşıyan bu sineklerin yüzlercesi uğultulu bir dans eşliğinde havada oyunlarını sergilerken güneşte opal renginde parlayan küçücük, neredeyse 2 mm'lik parlak dantelleri muhteşem bir manzara oluşturur," şeklinde dile getirmiştir.

Dişi ördek türlerinin kışkırtma davranışları konusunda yaptığım açıklamalarla yeni bir kalıtım düzeninin, bir kalıtsal koordinasyonun, yeni ritüelin oluşumunda nasıl önemli bir pay sahibi olduğunu, bu yolla özerk ve biçim olarak büyük ölçüde katılaşmış, sabit parçalardan oluşan bir ha-

reket sıralamasının, başka deyişle içgüdü kaynaklı bir hareketin nasıl ortaya çıktığını göstermeye çalıştım. Sanıyorum ki, yaptıkları dans hareketleri şimdilik henüz inceleme aşamasında bulunan dansçı sinekler örneği, ritüelleşmenin çok önemli öteki yönünü, yani sembolik biçime sahip "haberin" (iletinin/mesajın) yollandığı alıcı türdeşin sembol üzerinden kendisine ulaşan bu habere cevap vermek (tepki göstermek) için kullandığı yeni tepki biçimine, çok iyi bir örnektir. Erkeğin sunduğu (yolladığı) danteli ya da balonağı, yani artık sadece sembolik anlam taşıyan ve yenebilecek içerikten yoksun armağanı kabul eden dansçı sinek dişileri, görünüşe bakılırsa nihai olarak biçimleşmiş, değişmez bir sembolik görüntüye, bu idole, en az bir zamanlarki, yenebilir bir avdan oluşan o tamamıyla maddi nitelikteki "haracı" kabul eden dişi ataları kadar, hatta onlardan daha da fazla bir memnuniyet göstermektedir. Demek ki bir aktörden (erkek sinek) karşıdaki re-aktöre sembol halinde bir iletinin (hakiki yiyecek yerine sembolik bir balonun) yollanması üzerine, daha önce var olmayan, belli bir iletiye bağlı içgüdüsel bir davranış, türdeşin birinde, iletiyi yollayanda ortaya çıkmış olmakla kalmıyor, aynı zamanda diğer türdeşte, "karşı-aktörde" bu iletiyi, yollanan sembolik biçime akıl erdirmeyi mümkün kılan doğuştan bir beceri de, bu süreçte kendini gösteriyor. Yüzeysel baktığımızda bize "bir seremoni" gibi görünen şey, (sembolik, klişeleşmiş bir biçim yollama ve onu "anlayarak" kabul etme davranışı) aslında birbirlerini karşılıklı tetikleme özelliğine sahip, genellikle çok sayıdaki davranış öğesinden oluşmaktadır. Sembol iletme ve bu sembolle fazlasıyla yetinip memnun olma davra-

nışının motoru olan bağımsız içgüdüyü harekete geçiren etmen de, iletiyi alan karşı-aktörün cevap vermesine bağlı tepki durumudur. İçgüdüyü ve bu seremoniyi harekete geçiren şartlar (sembolik nesnenin yollanması durumu) sonuçta, dürtüleri tatmin etme ve doyurma ihtiyacının bütün özelliklerini yüklenerek (kendisini harekete geçiren etmenlerden bağımsızlaşmış) kendi kendisinin amacına, kendisinin nihai hedefine kilitlenir.

Başka türlü ifade edecek olursak *bir zamanlar, kökeninde, farklı nesnel ve öznel amaçlara hizmet eden davranışlardan oluşmuş zincir, özerk, başına buyruk bir ritüel haline geldiğinde, artık sadece kendi kendisinin amacı olup çıkar.*

Örneğin yeşilbaşın veya hele hele dalgıç ördeklerin kışkırtma sırasında sergiledikleri ritüelleşmiş hareket biçimlerini, (sadece) dişinin erkeğine, eşine duyduğu aşkın ya da beraberliğe yatkınlığın "ifadesi" olarak yorumlamak, tamamen yanıltıcı bir sonuçtur. Başına buyruklaşmış içgüdüsel davranış, bu iki hayvanı bir arada tutan birliğin bir yan ürünü, bir *"epifenomen"* değil, bu birliğin ta *kendisidir.* Onları bir arada tutan bu tarz seremonilerin sıklıkla tekrarı, bu davranışları harekete geçiren bağımsız dürtünün gücüne ilişkin güvenilir bir ölçü sunar. Eşini kaybeden bir kanatlı, bu dürtüleri "boşaltabileceği" tek nesnesini de kaybetmiş olur ve onun bu partnerini arayış tarz ve biçimi, bizim "appetenzverhalten" diye tanımladığımız, yani biriken bir dürtünün boşalabilmesi için gereken birtakım çevre koşullarını bulmaya yönelik o müthiş güçlü arama-bulma çabasının bütün yapısal özelliklerini taşır.

Burada gösterilmesi gereken evrimsel ritüelleşme sürecinde kural olarak, en azından "büyük" dürtüler dediğimiz *yeme-içmeye, çiftleşmeye, kaçmaya veya saldırmaya* yönelik dürtülerden herhangi biri kadar bağımsız, *yeni ve tamamen başına buyruk bir içgüdünün* doğduğu gerçeğidir. Bu yeni oluşan itici güç, içgüdülerin büyük meclisinde ötekiler gibi sandalyeye ve oy hakkına sahiptir. Bu durumun konumuz açısından önemi ise, tam da ritüelleşme sürecinin sonucu olarak ortaya çıkan bu dürtülere, bu içgüdüler meclisinde, *saldırganlığa karşı çıkma,* saldırganlığı zararsız yöne kanalize etme ve onun zararlı etkilerini türün korunması açısından frenleme rolünün düşmesinde yatar. Özellikle de yön değiştirmiş saldırı hareketlerinden doğmuş ritüellerin bu çok önemli faaliyeti, yani saldırganlığı başka yöne çevirme işlevini ne şekilde yerine getirdiklerine, kişisel bağlarla ilgili bölümümüzde ayrıca değineceğiz.

İnsanoğlunun kültürel hayatında ortaya çıkan öteki ritüeller, genetik mirasta "demir atmış", kendiliğinden ortaya çıkıp duran davranışların temsilcisi değildirler; bunlar geleneksel olarak kuşaktan kuşağa aktarılan ve birey tarafından *yeniden* öğrenilmesi gereken seremonilerdir. Ancak insanlığın kültür tarihi üzerinden oluşan ritüeller ile filogenetik tarihin ritüelleri birbirlerinden farklı olmakla birlikte, aralarında o kadar belirgin işlevsel paralellikler, benzerlikler bulunmaktadır ki, aynen Huxley'in yaptığı gibi, kültürel ritüeller ile biyolojik ritüelleri birbirinden ayırt etmek için, filogenetik ritüeller derken bu tanımı tırnak içine almak gerekmemektedir.

Ama aynı zamanda, tam da bu işlevsellik benzerlikleri, büyük inşacıların, ortaya çıkış nedenleri birbirinden çok farklı mekanizmaları kullanarak neredeyse aynı başarıları gerçekleştirdiğini göstermektedir.

Kuşaktan kuşağa geleneksel yoldan aktarılan sembollere hayvanlarda rastlanmaz. "Hayvan"ı insandan tanım gereği ille de ayıracak olursak, sınırı oluşturan çizgi tam da burada, geleneğe iş düşmeyişinde karşımıza çıkar. Gerçi hayvanlarda da bireysel olarak edinilmiş deneyimlerin yaşlılardan genç bireylere öğrenme ve öğretme yoluyla aktarıldığı durumlar yok değildir. İnsana özgü bu gibi hakiki gelenekleri, ancak yüksek düzeyde öğrenme yetilerinin, gene yüksek düzeyde gelişmiş bir toplumsal hayat tarzıyla iç içe geçtiği hayvan türlerinde görebiliriz sadece. Küçük kargalar, gri kazlar ve kemeler, bu gibi süreçlerin varlığını kanıtlayan türlere örnek verilebilir. Gelgelelim bu yolla aktarılan bilgiler, yol "tarifi", belli başlı besinlere ya da tehlikeli düşmanlara ve nihayet kemelerde belirli zehirlerin tehlikelilik derecesine ilişkin verilerin "öğrenilmesi" gibi, son derece basit bilgilerle sınırlıdır.

Bu basit hayvansal geleneklerin insanların en yüksek kültürel gelenekleri ile ortaklığını sağlayan vazgeçilmez öğe ise *alışkanlıktır*. İnsanoğlunun geleneklerindeki alışkanlık, hali hazırda edinilmiş olan bilgiye sımsıkı sarılma yönündeki eğilimiyle, filogenetik yoldan ritüellerin doğmasında genetik mirasa düşene çok benzeyen bir rol oynar.

Bir kuşun yol öğrenme gibi basit bir sürecinde "alışkanlığın" en temel işlevinin, etkileri bakımından insanın karmaşık yapıdaki kültürel geleneklerinin oluşumunda or-

taya çıkan alışkanlığa ne kadar benzediğini, unutamadığım bir olaydan biliyorum. O zamanlar asıl mesleğim, yumurtadan itibaren büyütüp yetiştirdiğim ve normal şartlarda ebeveynlerine yönlendirdiği bütün davranışları "beyne yerleşme, kazınma" dediğimiz bir sürecin etkisiyle bana aktaran bir gri kaz üzerinde incelemeler yapmaktı Martina[1], daha çok küçük yaştayken sıkı bir alışkanlık edinmişti: Aşağı yukarı daha bir haftalıkken ve merdivenleri kendi başına güçlük çekmeden çıkabilecek hale geldiğinde, o güne kadar her akşam yaptığım gibi onu kucağımda taşımayıp, yatak odama doğru "çağırarak" getirmeye çalıştım. Gri kazlar kendilerine dokunulmasından hiç hazzetmezler; böyle yaptığımızda korkuya kapılırlar. Böyle olunca da yapılabilecek en iyi şeylerden biri, bu dokunma deneyimini onlara yaşatmamaktır. Altenberg'deki evimizin holünde, orta kapının hemen sağında bir üst kata çıkan merdiven başlıyordu. Bu merdivenin ayağında, sol karşı duvarda alt kata yakın epey büyük bir pencere vardı. O gün, bizim Martina da, üç beş adım arkamdan beni uslu uslu takip ederken, daha basamağa adımını atmadan, bulunduğu yere alışık olmamanın verdiği bir korkuya kapılmış, bunun üzerine bütün kuşların korkunca yaptığı gibi aydınlığa yönelmiş, yani, kapıdan girdikten sonra beni bırakıp –o sırada ben onun önünde, merdivenlerin ilk basamağında duruyordum– doğrudan soldaki pencereye yönelmişti. Pencereye ulaşınca, önce sakinleşene kadar biraz durmuş, ardından yeniden

(1) Yazarın *Hazreti Süleyman'ın Yüzüğü* kitabında (Cumhuriyet Kitapları, 2006) "Martina" bir-iki bölümün âdeta baş kahramanıdır. Ç.N.

beni izlemeye başlayıp uslu uslu bir üst kata kadar peşimden gelmişti. Ertesi akşam bu süreç olduğu gibi aynen yinelendi; tek bir farkla: Bu kez pencereye hemen yönelmiş, dolayısıyla kat ettiği mesafe biraz daha kısalmış ve geri dönüşe geçmeden önce sakinleşmek için harcadığı zaman önemli ölçüde azalmıştı. İlerleyen günler içerisinde gelişmeler bu yönde devam etmiş, sonunda Martina, üst kata çıkmak için yöneldiği pencerenin önünde hiç oyalanmadan geri dönüp yoluna devam eder, korkuya, endişeye ilişkin bir izlenim de vermez olmuştu; pencereye uğrama süreci giderek alışkanlık niteliğine bürünmeye başlamıştı; doğrusu Martina'nın emin adımlarla pencereye doğru gidişi, oraya varınca da hiç soluklanmadan aynı emin adımlarla bu defa merdivenlere yönelip arkamdan, yukarıya doğru çıkması bana çok komik geliyordu. Zaman içinde, alışkanlık gereği gittiği pencere uğrağı için harcadığı süre kısalmaya, 180 derecelik açıyla, yani aynı hat üzerinden geriye dönmeyi bırakıp, gidiş çizgisi ile dönüş çizgisi arasında açı oluşturmaya başlamıştı. Aradan bir yıl kadar bir süre geçtikten sonra ise, bütün bu yol alışkanlığından neredeyse 90 derecelik bir açı kalmıştı geriye. Martina bu açıyı çizerken, eskiden yaptığı gibi kapıdan girdikten sonra soldaki pencereye yönelmek yerine, basamağı boydan boya yürüdükten sonra 90 derecelik açıyla tırmanışa geçiyordu.

İşte tam bu günlerden birinde Martina'yı gerektiği saatte eve almayı ve yatak odama yönlendirmeyi unutuvermiştim. Nihayet aklıma geldiğinde de alacakaranlık çoktan bastırmıştı. Aceleyle dış kapıya koştum; açar açmaz Martina telaşlı ve ürkek adımlarla kapı aralığından, ardından da ba-

caklarımın arasından geçerek eve girdi. Fakat o akşam, normalde yaptığının aksine beni geçip doğrudan merdivene yöneldi. Hemen arkasından da alışkanlığına uymayan bir şey yaptı, yani *en kestirme* yoldan yukarı çıkmaya başladı. İşte o anda insanı hayrete düşürecek bir şey oldu: Merdivenin beşinci basamağına ulaştığında bir anda durdu; bu hayvanların olağanüstü bir ürküntüye kapıldıklarında olduğu gibi, boynu uzadı ve kanatlarını kaçışa hazır biçimde açtı. Aynı anda bir *uyarı sesi* çıkardı; az kalsın havalanıp uçacak gibiydi. Sonra biraz bekledi; geri dönüşe geçip çıktığı beş basamağı telaşlı adımlarla indi ve tıpkı kararlı adımlarla görevini yapmaya giden biri gibi aşağıdaki pencereye yöneldi. Ardından merdivenleri, bu defa iyice soldan başlayarak bir kez daha çıkmaya başladı. Beşinci basamağa geldiğinde bir kez daha durdu ve gri kazların ürküntü yerini sakinliğe bırakırken sıkça yaptığı gibi bedenini şöyle bir silkeledi ve selam verdi. Gözlerime inanamıyordum! Yukarıda anlatılan olgunun yorumu konusunda benim için en ufak bir şüphe dahi yok: *Alışkanlık, gri kazın, korkunun pençesine kapılmadan bir türlü karşı koyamadığı bir geleneğe, âdete dönüşmüştü.*

Anlatılan bu süreç ve yapılan yorum kimilerine tuhaf gelecektir; fakat hayvanlardan anlayan ve de uzman olan kimse için, bunların bilinen olgular olduğu konusunda sizi temin edebilirim. Margaret Altmann'ın doğada serbest yaşayan Kuzey Amerika Wapiti-geyiklerini ve musları (ya da sığın geyiklerini) incelemeye çalışırken, atıyla ve bu attan daha da yaşlı katırıyla beraber aylar boyunca yaptığı çalışmalar sırasında, tek toynaklı bu yardımcılarına ilişkin

gözlemleri son derece çarpıcıdır. Araştırmacı ve hayvanları, şöyle bir-iki kez bir yerlere kamp kurmuş olmayagörsünler, bundan böyle orada eşyayı indirip tekrar yüklemekten ibaret bir kamp kurmaya ve yola koyulmaya ilişkin "sembolik" de olsa kısa bir durak yapmadan, hayvanlara tek bir adım dahi attırmak mümkün olmamıştı. Gene başka bir örnekte, Amerika'nın batısındaki bir şehirde yaşayan ve alkolik bir adamın atını bilmeden satın alan rahibin eski ve trajikomik hikâyesi anlatılır. Bu düldül yeni sahibini her barın önünde durup kısa süreliğine de olsa içeriye girmek zorunda bırakmaktaymış. Zaman içinde adam cemaatte saygınlığını yitirmiş ve sonunda hakikaten alkolik olup çıkmış. Şaka mahiyetinde anlatılan bu hikâyenin, en azından atla ilgili kısmının doğru olma ihtimali az değildir!

Az önce anlattığım hayvan davranış biçimleri, çocuk eğitmenlerine, psikologlara, etnologlara ve psikiyatristlere son derece tanıdık gelecektir. Bizzat çocuk sahibi olan ya da en azından üç aşağı beş yukarı klasik bir amca, dayı sayılabilecek herkes, küçük çocukların, alışık oldukları bütün her şeye nasıl bir direnç ve sadakatle sımsıkı bağlı olduklarını, örneğin masal anlatılırken daha önce bir kez okunmuş en "önemsiz" bir satırın bile atlanması durumunda nasıl da çaresizliğe kapıldıklarını iyi bilir. Ve kendi kendini gözlemleyebilen herkes, yetişkin ve kültürel yönü gelişmiş insanlarda bir kere yerleşen alışkanlığın, itiraf etmek isteyeceğimizden çok daha büyük bir güce sahip olduğunu kabullenmek zorunda kalacaktır. Bir zamanlar Viyana'da, şehir içinde araba kullanırken, bir yere gidip dönmek istediğimde, o zamanlar henüz tek yönlü sokak uygulaması olmadığı için

mecbur olmadığım halde, iki ayrı yol kullandığımı fark etmiştim. İçimdeki 'alışkanlık hayvanı'na karşı koymaya çalışarak bu yolları, alıştığımın aksi yönde kullanmaya, yani daha önce giderken kullandığımı gelirken, gelirken kullandığımı da giderken kullanmayı denemeye karar verdim. Bu deneyden çıkan şaşırtıcı sonuç ise, yaptığım şeyin bende endişe dolu iç rahatsızlıkları yaratan çok belirgin duygulara yol açmasıydı; bu duygularım beni öyle rahatsız etmişti ki, daha bir-iki girişimin ardından dönüşte alışık olduğum yolu kullanmadan edememiştim.

Etnoloji araştırmacıları, anlattıklarım karşısında bugünün uygarlık çağı insanında da hâlâ canlılığını koruyan ve ilkel toplumlarda "tahtaya vurma" ya da "nazarın kötü etkisinden korunma" amacıyla "büyü" yapma, örneğin dökülen tuzdan üç tanecik alıp omza serpiştirmek vb, gibi davranışları hatırlamadan edemeyecektir.

Sözünü ettiğim hayvan davranışları, psikolog ve psikanalistlere, nevrozun belli başlı bir biçiminden tanıdıkları ve hafif tezahürleri çok sayıda çocukta gözlemlenen, "zorlama nevrozlarında" karşılarına çıkan "tekrarlama nevrozunu" hatırlatmaktadır. Çocukluğumda Viyana Belediye Binası önünde döşeli geniş kaldırım taşlarının üstüne değil de aralarındaki çizgilerine basacak olursam çok fena şeyler olacağına ilişkin saplantımı çok net hatırlıyorum. A.A. Milne[1], bu çocukluk fantezisini şiirlerinden birinde eşsiz bir biçimde dile getirmişti.

---

(1) A.A. Milne: İngiliz yazar; 1882-1956.

Bütün bu fenomenler, vakalar, ortak kökleri türün hayatta kalması amacına uygunluğu apaçık görülen bir davranış mekanizmasında bir araya gelmiş, birbirleriyle yakın akraba davranışlara işaret etmektedirler: Nedensel bağlara ilişkin bilgi ve kavrayıştan yoksun canlının, amaca uygun ve tehlikesiz olduğunu bir ya da birden çok kez ispatlamış, "sınanmış" bir davranışta ısrar etme eğilimi, son derece yararlı olsa gerektir. Öyle ya, başarıya ulaşmak, hatta tehlikeye girmemek için hangi temel öğelerin tayin edici önem taşıdığını bilemeyince, *hepsine* köle gibi dört elle sarılmak, yapılabilecek en iyi şeydir. Az önce anlattığım batıl inançlarda, "Belli mi olur; ne olur ne olmaz" ilkesi apaçık kendini göstermektedir; büyüyü ihmal etmek, korkunun ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

Benim araba kullanırken tercih ettiğim gidiş-dönüş yolları konusunda aldığım kararda olduğu gibi, insan, kendisine sevimli gelen, tamamen tesadüflerle oluşmuş bir alışkanlığının farkına varıp bu alışkanlıktan vazgeçmenin herhangi bir tehlikeye yol açmayacağını kavrasa bile, o alışkanlığı sürdürmekten vazgeçmesi onu endişelere sürükler; böyle olunca da giderek yerleşen davranış, sonunda "sevimli" bir alışkanlık olup çıkar. Buraya kadar verdiğimiz örneklerde insan ve hayvanda alışkanlık davranışının hemen hemen aynı olduğu besbellidir. Fakat insanın, alışkanlıklarını kendi deneyimleriyle edinmeyip bunları ebeveyninden, içine doğduğu kültürden devraldığından söz etmeye başladığımız an, ortaya yepyeni bir durum çıkar. Birincisi, birey bunların oluşumunda hangi davranış talimatlarının, dolayısıyla kaygıların rol oynadığını bilmez; örneğin, dinine bağ-

lı bir Yahudi ya da Müslüman, yasayı koyan atalarının trişin tehlikesini gözeterek o ödünsüz tabuyu getirdiğini bilmeden domuz eti yasağına uyar. İkinci bir fark da, yasayı koyan ve haddinden fazla "yücelen" baba figürü, aradaki zamansal ve mistik uzaklık nedeniyle ondan kaynaklanan bütün yasa ve buyrukların tanrısal, onlara aykırı davranmanın da günah sanılmasına yol açacak şekilde insan tarafından yüceltilip tanrılaştırılır.

Kuzey Amerika Kızılderililerinin kültüründe, Avusturya'da Kızılderilicilik oynadığım çocukluk yıllarımda fantezimi tetikleyen ilginç bir barış seremonisi (ritüeli) gelişmiştir: Fransızların *Kalumet* dediği, barış çubuğuyla tütün içme ritüelidir bu. Daha sonraları ritüellerin evrim tarihi ve bunların saldırganlığı bastırıcı etkileri, ama özellikle de evrimin ürünü olan filogenetik kökenli semboller ile insanın sosyal hayatında kültürel olarak ortaya çıkmış semboller arasındaki benzerlikler hakkında daha çok şey öğrendikçe, birbirine düşman iki Kızılderili barış çubuğu tüttürüp ardından dost olurken *mutlaka* olmuş olması gerekenler de bir film şeridi gibi gözümün önünden geçmeye başlamıştı.

Birbirine komşu iki Sioux kabilesi şefi, diyelim ki Benekli Kurt ve Lekeli Kartal, süregiden vahşetten artık bıkmış bu iki yaşlı adam, o zamana kadar pek alışıldık olmayan bir deneme yapmak üzere bir araya gelirler: Kunduz Nehri'nin orada, birbirine komşu iki kabilenin av sahalarının sınırında bulunan küçük adacık üzerindeki avlanma hakkı ile ilgili sorunu karşılıklı görüşmeyle çözmeye çalışacaklardır. Bu girişimleri daha baştan iki taraf için de biraz utandırıcıdır; çünkü birilerinin kalkıp, onların uzlaşma ça-

basının arkasında korkaklığın yattığını ileri sürme tehlikesi bulunmaktadır. Bu yüzden de peşlerindeki kabile kalabalığını ve silahlarını çadırın dışında bırakıp yüz yüze geldiklerinde biraz şaşkın ve *mahcupturlar.* Ve bunu kendilerine, hele hele birbirlerine itiraf edemeyeceklerinden, buluştuklarında aşırı, hatta meydan okumaya varan bir kibirle çıkarlar birbirlerinin karşısına. Donuk gözlerle birbirlerini süzdükten sonra alabildiğine onurlu bir edayla yerlerine otururlar. İlk etapta öyle dişe dokunur bir şey, hatta herhangi bir şey olmaz. Avusturyalı ya da Bavyeralı bir köylüyle bir kez olsun toprak satışı ya da mübadelesi ilişkisine ya da benzeri bir alışverişe tanık olmuş biri, uğruna buluşulan nesnenin adını ilk ağzına alanın, daha baştan yarı yarıya pazarlığı kaybettiğini bilir. Kızılderililerde de durum buna benzer bir seyir izlemiş olmalıdır; bu iki şefin, kaç saat, kaç vakit öylece karşılıklı oturduklarını Tanrı bilir.

Ne var ki insan, olduğu yerde, heyecanını açık etmemek kaygısıyla tek bir yüz kasını dahi hareket ettirmemeye gayret ederken, yani bir şeyi yapmak istemesine rağmen onu bu eylemden alıkoyan güçlü karşı nedenler varsa, lafın kısası, birbirine ters yöndeki güçlerin ihtilafı durumunda, bu ihtilaf ile en ufak bir ilgisi bulunmayan, ayrıca ihtilafın, anlaşmazlığın nedenlerinin umursanmadığı izlenimini veren, üçüncü, tamamen tarafsız bir şey, çoğu zaman büyük bir rahatlık ve kolaylık sağlar. Uzman için bu "üstünden atlayıp geçme" davranışıdır; halk ağzında ise, "ne yapacağını bilmeme", "utancını gizleme", şaşkınlık vb. kavramlarıyla dile getirilen bir davranıştır. Tanıdığım iç ihtilafların, çatışkıların denizinde çalkalanan bütün tütün tiryakilerinde

bu tipik davranışın çeşitli biçimlerini gözlemlemişimdir; böyle arkadaşlarımın hepsi, bu gibi durumlarda elini cebine atıp ya bir sigara ya da pipo çıkarıp yakar. Tütün içmeyi keşfetmiş ve bize öğretmiş Kızılderili halkında durumun daha farklı olması nasıl mümkün olabilirdi ki?

Derken Lekeli Kurt ve belki de diğeri, yani Benekli Kartal, o vakit henüz barış çubuğu olmayan bir çubuk çıkarıp tüttüremeye başlamış, diğeri de ona eşlik etmiştir. Tütünün değil, tütün içmenin gerginliği giderici, tanrısal, rahatlatıcı etkisini bilmeyen var mı? Her iki kabile başkanı da sakinleşir; kendilerinden daha emin hale gelir ve gerginliklerinin, ihtilaf havasının ortadan kalkması, görüşmelerin başarıyla tamamlanmasına yardımcı olur. Bu iki Kızılderili şeften biri, bir sonraki buluşmalarında çubuğu belki *hemen* yaktı; belki ondan da sonraki buluşmalarında birinin yanında tütünü yoktu ve ona karşı biraz daha ılımlı duygular geliştirmiş olan diğeri, ona kendisininkinden biraz ikram etmiş, tütünü beraber içmelerine imkân sağlamıştı. Belki de, tütün içen bir Kızılderili'nin, tütün içmeyen bir Kızılderili'ye kıyasla iletişim kurma ve anlaşma bağlamında kat kat daha yatkın ve niyetli olduğunun halk genelinin bilincine yerleşmesi için, aynı sürecin defalarca tekrarlanması gerekmişti. Tütün içme eyleminin kesin ve güvenilir bir sembol olarak barış anlamına gelmesi belki yüzlerce yılı almıştı. Kesin olan bir şey varsa, o da, bir zamanlar kararsızlık, ne yapacağını bilmeme, mahcubiyet ifade eden bir jestin, kuşaklar silsilesi içinde, her Kızılderili için bağlayıcı yasa niteliği taşıyan ve barış çubuğuyla tütün içtikten sonra düşmanca saldırıları tamamen imkânsız kılan bir gelene-

ğe dönüşerek kalıplaşmış olmasıdır. Tıpkı Margaret Altmann'ın, atlarına, katırlarına, alıştıkları kamp yerinde şöyle birkaç dakikalığına bile olsa durup kamp kuruyormuş gibi yapmadığı sürece tek bir adım bile attırmayan ya da Martina'yı alıştığı pencerenin yanına muhakkak gönderen aşılmaz engeller gibi...

Tarihsel kültürel kökenli ritüellerden söz ederken onların salt dayatmacı ya da yasakçı yönlerini öne çıkaracak olursak, son derece tek yanlı bir bakış açısına takılmış, hatta konumuz bağlamında asıl ve önemli olanı "es" geçmiş oluruz. Gelenek, bireyüstü olan, yani geleneksele bağlı ve kültürel nitelikteki süper-ego tarafından emredilen ve bir bakıma kutsal görülen yapısına rağmen, gene de "sevilen" alışkanlık olma özelliğini kaybetmez. Aksine, kendisine duyulan sevgi daha da artar, daha güçlü hale gelir; bireysel yaşantıda ortaya çıkan herhangi alışkanlıklar ile karşılaştırıldığında bir ihtiyaç duygusu yaratma özelliği, onlara göre çok daha belirgindir. İnsanın kültürel-tarihsel kökenli seremonilerinin görsel bakımdan muhteşemliğinin ve bunların sergilenişi sırasında görülen hareketlerin birbirini izleyiş sırasının derin anlamı tam da burada yatmaktadır. Bu seremonilerin (ritüellerin) abartılı ve çarpıcı ihtişamını, dış biçimini hatalı bir yorumla, sembolize edilmek istenenin derindeki anlamına giden yolu engelleyici, zararlı bir biçimsel özellik olarak gören ikona kırıcı anlayış, yanılgıya düşmektedir. Kültürel süreçle oluşmuş, insan toplumuna özgü ritüeller ile filogenetik yoldan ortaya çıkmış ritüel biçimlerinin en önemli ortak yanı belki, her ikisinin de sosyal davranışlarda aktif itici güçler olarak etkili olmalarıdır. Yılba-

şı ağacını süsleme ve onun ışıklarını yakma gibi eski bir göreneğin o çok yönlü renkliliğinden haz almamız, bize aktarılan şeyi *sevmemiz* şartına bağlıdır. Bununla beraber, söz konusu âdetin bizde yol açtığı duygunun "sıcaklığı", o sembole ve onun bütün diğer parçalarına göstereceğimiz bağlılığın da ölçüsünü oluşturur. Kültürümüzün yarattığı ürünleri birer değer olarak algılamamızı sağlayan şey, geleneğe, âdetlere ilişkin duygumuzun sıcaklığıdır. Bu kültürün kendine ait olan varlığı, birey-üstü ve tek tek varlıkların ömürlerini aşan bir cemaattir; başka deyişle hakiki insanlığın niteliklerini oluşturan etmen, ritüelin insan eylemlerinin özerk bir motifine dönüşecek şekilde bağımsızlaşmasına dayanır.

Tıpkı daha derinlerdeki bir düzlemde, filogenetik yoldan ritüellerin üst düzeydeki hayvanların sosyal ortak yaşamlarının kökenini oluşturması gibi, gelenek üzerinden ritüel oluşumu da, muhakkak ki insan kültürünün en başında bir yerde bulunmaktadır. Bu iki düzlem arasındaki, bundan böyle özetleyerek ele alacağımız benzerlikler, her ikisine yüklenen işlevlerin ortak yanlarından hareketle kolayca açıklanabilir.

Her iki ritüel alanında da, belli bir hayvan türünün ve bir kültürel (insani) cemaatin dış dünyanın verili şartları ile hesaplaşırken başvurdukları bir davranış biçimi, yepyeni bir işlev, yani "iletişim" işlevi kazanır. Bu davranış biçiminin eski işi sürüp gidebilir; ama çoğu durumda bu ilk işlev gittikçe daha çok arka düzleme düşer ve sorun da tamamen ortadan kalkabilir; bu da bu davranış biçiminin tipik bir işlev dönüşümü yaşaması demektir. Öte yandan iletişim işle-

vinden de, her ikisinin belli bir ölçüde ortak etkili oldukları, eşit ölçüde önemli iki işlev ortaya çıkabilir. Bunlardan birincisi, saldırganlığın zararsız yöne kanalize edilmesi, diğeri de, iki ya da daha çok sayıda türdeşi bir arada tutan sağlam bir birliğin oluşmasının sağlanmasıdır. Her iki durumda da yeni işlevin seleksiyon baskısı, ritüelleşmemiş eski davranış biçimi üzerinde, yeni işlevinde gerekecek olan değişiklikleri ortaya çıkarmıştır. Sıralaması değişebilen çoklu hareket veya eylem ihtimallerinin yerini, hepsini birleştiren kalıplaşmış bir eylem akışının almasının, iletişimde çok anlamlılığın yaratacağı "yanlış anlaşılma" tehlikesini azaltacağına şüphe yoktur elbette. Hareket akışının izlediği sıralamaların frekanslarının ve aralarındaki genişliğin şaşmaz biçimde belirlenmişliği de, ilkece aynı amaca hizmet etmektedir. Desmond Morris[1], sinyallerin etkili hareketlerindeki "tipik yoğunluk" olayına işaret ederken de, bizim "frekans" ve "ara genişliği" dediğimiz özellikten söz eder. Hayvanların kur yapmaya ve tehdit etmeye yönelik mimik ve jestleri bu alanda geniş bir örnek envanteri sunar; aynı şey insanoğlunun kültürel tarihinde ortaya çıkan seremoniler için de geçerlidir. Konferans salonuna giren rektör ve dekan "ölçülü-biçili, yeknesak adımlarla" yürürler; Katolik din adamlarının ayin sırasında söyledikleri ilahilerde, oktav, ritim ve sesin yüksekliği gibi özellikler, kilise yasalarınca kesin hatlarıyla belirlenmiştir; ayrıca iletilerin aynen istendiği gibi anlaşılması için sık sık tekrar edilmesi bundan-

(1) İngiliz zoolog, davranışbilimci, gazeteci ve sanatçı; doğm. 1928.

dır. Bir hareketin ritmik şekilde tekrarlanması, hem içgüdüsel hem de kültürel kökenli bütün törenlerin karakteristik özelliklerinden birini oluşturur; evrimsel ve kültürel kökenli ritüellerde, henüz törenleşmemiş en eski haliyle alıcıya optik ve akustik sinyaller taşımış bütün öğelerin etkisi alabildiğince güçlendirilip daha da yükseltilirken, bir zamanlar daha başka, mekanik yoldan etkili olmuş öğelerin belirleyici rolleri azaltılıp ya da tamamen yok edilip, ritüelleşmiş hareketlerin istenileni iletme kapasitesi yükseltilmiştir.

"Mimiklerin abartılması" gerçekten de, belirli bir sembole yakın akraba olan ve Sir Julian Huxley'in bahrileri incelerken ilk kez dikkatini çeken o "tiyatral etkiyi" doğurucu bir seremoniyi sona erdirebilir. Bu özel bir amaca hizmet etmek üzere gelişip ortaya çıkan renk ve biçimlerin abartılı, aşırı zenginliği, hem filogenetik hem de kültürel kökenli ritüelleşme süreçlerine eşlik etmektedir. Siyamlı kavgacının yüzgeçlerinin ya da cennet kuşunun teleklerinin o muhteşem biçimi ve renkleri, Batı Afrika'da yaşayan yırtıcı bir maymun türü olan mandril'in bedeninin ön ve arka bölümlerindeki o şaşırtıcı renkler; bütün bunlar, ritüelleşmiş belirli bir hareketin etkisini güçlendirip dururlar. İnsanoğlunun sanat adına yaptığı bütün her şeyin bir zamanlar belirli bir ritüele hizmet etmek üzere ortaya çıktığına ve sanatın özerk bir varoluşa, "sanat için sanat"a, kültürel sürecin ancak ikinci aşamasında ulaştığına hiç şüphe yoktur.

Filogenetik ritüeller ile kültürel kökenli ritüellerin birbirlerine bu ölçüde benzemesine yol açan bütün değişmelerin doğrudan nedeni, hiç kuşkusuz, seleksiyonun, iletiyi yollayan üzerindeki ayıklayıcı baskısından kaynaklanmak-

tadır; çünkü yollama-alma sisteminin işleyebilmesi için, alıcı, alma kapasitesinin sınırlanmışlığı yüzünden, yollayıcının sinyallerine, bunları seçip ayıklayarak, yani seleksiyon yaparak tepki vermek zorundadır. Bu sinyal ne kadar basit, ama o ölçüde de öteki sinyaller ile karıştırılmayacak kadar belirginse, o sinyale selektif şekilde cevap veren bir alıcı inşa etmek de o derece kolaydır. Elbette alıcı ve verici de birbiri üzerinde kendi gelişimlerine yön veren, ayıklamaya yönelik, en uygun sinyali oluşturmayı hedefleyen bir baskı uygular. Böyle olunca, bu ikisi birbirine uyum sağlaya sağlaya ileri düzeyde uzmanlaşıp özelleşebilir. Birçok içgüdüsel ritüel, birçok kültürel seremoni, hatta bizzat insan dilindeki sözcükler, varlığının bugünkü biçimini, alıcı ile yollayıcı arasındaki bu uzlaşma, anlaşma sürecine borçludur. Yollayıcı ile alıcı tarihsel olarak gelişip ortaya çıkan bir iletişim sisteminin "partnerleri"dir. Bu durumda sinyalin biçimi, tanınmaz hale gelecek ölçüde değişerek başkalaştığı için, izleri, henüz ritüelleşmemiş eski biçime, ritüelin kaynağına inerek bu ritüelin o ilk biçimini yakalamamız imkânsızlaşır. Ancak yaşayan başka canlı türlerinde ya da henüz yok olmamış başka kültürlerin gelişim çizgisinde karşımıza çıkan ara aşamaları, bilimsel incelemelerimizde değerlendirebilirsek, bizimkisi gibi karşılaştırmalı bilim dallarının, acayip ve karmaşık yapıdaki seremonilerin bugünkü biçimine ulaşana kadar izleyegeldiği yolu geçmişe doğru takip etmeleri mümkün olacaktır. Karşılaştırmalı incelemeleri bu kadar cazip kılan da işte bu özellikleridir.

Gerek filogenetik ritüellerde gerekse de insanın kültürel ritüelleşmelerinde, yeni doğan davranış kalıpları çok özel

tarzda bir bağımsızlığa kavuşurlar. Hem içgüdüsel hem de kültürel ritüelleri davranışın bağımsız motivasyonlarına dönüştüren etken, ulaşılması organizma için başlı başına bir itici, sürükleyici ihtiyaç haline gelebilen nihai eylem ya da amaç uğraklarını temsil edebilmeleridir. Bağımsız motive edici faktörleri içeren ritüellerin karakteristik bir özelliği, bir zamanlarki iletişim işlevlerini aşarak, en az onun kadar önemli diğer bir görevi, yani saldırganlığın kontrol edilmesi ve belirli bir türden gelen canlıların birlik oluşturması biçimindeki görevi yerine getirebilecek hale gelmeleridir. Bir seremoninin, belirli bireyleri bir arada tutan sağlam bir bağın ortaya çıkmasına ne şekilde önayak olabildiğini 5. bölümde görmüştük; 11. bölümde ise, sonuçları bakımından insan sevgisine ve dostluğuna benzeyen yönleri olan ve saldırganlığı engelleyici bir işlev taşıyan seremoninin, bütün sosyal davranışları belirleyici bir faktöre nasıl dönüştüğünü açıklayacağım.

Kültürel ritüelleşme sürecinde, iletişim kurmaya, birbiriyle anlaşabilmeye dönük işlevden başlayıp saldırganlığın kontrolüne, buradan da, bir "toplumsal" bağın, birliğin kurulmasına kadar uzanan gelişme adımları, belli ki, 11. bölümdeki kazların zafer çığlığı seremonisi örneğinde de göreceğimiz, içgüdü kaynaklı ritüellerin evrimi ile benzerlikler göstermektedir. Grup üyeleri arasında mücadeleyi önleme, aynı zamanda kapalı bir bütün içerisinde karşılıklı dayanışma ve beraberliği sağlama ve benzer gruplara karşı birliğin sınırlarını belirleme biçimindeki üç düzlemli işlev, kültürel ritüellerin bu yöndeki işlevleri ile dikkat çekecek kadar benzerlik gösterdiği için, üzerinde durup düşünmeyi gerektirmektedir.

Kişisel sevgi ve dostluk bağlarıyla bir arada tutulamayacak kadar kalabalık üye sayısına sahip bütün insan grupları, varlıklarını kültürel ritüelleşme sonucu ortaya çıkmış davranış biçimlerinin temellerindeki bu üç işleve borçludurlar. Kültürel ritüeller insanın sosyal davranışlarına öylesine işlemiştir ki, bu ritüelleşme adım başı karşımıza çıktığı için, çoğu zaman dikkatimizi çekmez. Ritüelleşmemiş olduğunu gözümüz kapalı söyleyebileceğimiz davranışlara örnek vermeye kalkacak olursak, kontrolsüz esneme, gerinme, burun karıştırma ya da bedenin nahoş yerlerini kaşıma gibi, topluluk içerisinde sergilenmeyen davranışlara kadar epey bir yelpazeye bakmamız gerekecektir. Terbiyeli tavır olarak kabul edilen her davranış, elbette ki kültürel ritüelleşmeyle kesin olarak belirlenmiştir; tanım gereği terbiyeli, âdete, örfe uygun tavır, onu sergileyenin ait olduğu sosyal öbeği karakterize edici davranışların toplamıdır ve biz sürekli olarak bu uygun tavrın talepleri doğrultusunda davranırız; bunlar bizim ikinci tabiatımız olmuştur artık. *Gündelik hayatımızı sürdürürken, onların saldırganlığı engelleme ve sosyal birliği oluşturmaktan ibaret bir işlevleri olduğu aklımıza bile gelmez.* Gelgelelim bu böyledir ve sosyologlar buna "grup içi uyum, iç tutarlılık" adını vermişlerdir.

Âdete, örfe uygun terbiyeli davranışın, belirli bir grubun üyeleri arasında kesintisiz bir karşılıklı yatıştırma işlevi gördüğünü somut biçimde kavrayabilmek için, onun eksikliği durumunda ortaya çıkan sonuçları gözlememiz yeterli olacaktır. Eksikliğini kast ettiğim davranışlar, herhangi bir âdet ya da törenin kaba, küstah bir tavırla çiğnendi-

ği durumlarda ortaya çıkan kabul edilemez sonuçlara yol açan davranışlar değil, örneğin bir mekâna adım atarken, oradaki diğer insanların varlığını dikkate aldığımızı belli etmemizi sağlayan bütün o nazik bakış ve mimiklerin yaratacağı türden davranışlar, daha doğrusu bütün bunların gösterilmemesi durumudur. İnsan, ait olduğu grubun üyelerine gücenip bu grup üyelerin bulunduğu yere, sözünü ettiğim o küçük nezaket ritüellerini yerine getirmeden, yani sanki orada kimsecikler yokmuş gibi davranarak girdiğinde, onun bu yaptığı, karşı tarafta saldırganlığın açıkça ortaya konduğu durumlarda olduğu gibi, öfke ve düşmanlığın ortaya çıkmasına yol açar; gerçekten de, ötekilerin arasında bulunmaktan ötürü duyulacak memnuniyeti ifade eden seremonileri bile bile bastırmak, alımlayıcı açısından apaçık bir saldırganlık gösterme davranışı ile aynı anlamı taşır.

Grubu karakterize eden, ona özgü davranış biçimlerinden her uzaklaşma, saldırganlığa davetiye çıkaracağından, grubun bütün üyeleri sosyal davranışların bu normlarına harfiyen uymaya mecbur edilirler. Uzlaşmaya yanaşmayan, aykırı kişi, toplumdışı tavrı nedeniyle yabancı muamelesi görecektir ve böyle kişiler, okullardaki sınıflarda ya da küçük askeri birlikler gibi gruplarda örneklerini bolca bulabileceğimiz şekilde, hunharca dışlanacaklardır. Çocuk sahibi olan ve ülkenin çeşitli bölgelerindeki üniversitelerde dolaşarak hizmet vermiş her öğretim görevlisi, çocukların okula gittikleri bölgenin yerel ağzıyla konuşmayı ne kadar hızlı öğrendiğini gözlemleme fırsatı elde etmiştir. Okul arkadaşları tarafından dışlanmaması için çocuğun öğrenmekten başka ça-

resi yoktur. Evde ise durum farklıdır; çocuk burada, memleketinin ağzıyla konuşmaya devam eder. Böyle bir çocuğu, arkadaş çevresindeyken konuştuğu o bölgenin yerel ağzını, örneğin bir şiiri okurken, aile içinde de kullanmaya ikna etmek neredeyse imkânsızdır. Sanırım aile grubunun dışındaki gruplara gizlice aidiyet hissetmek, onların ağzı ile konuşmak, çocuk tarafından ihanet olarak duyumsanmaktadır.

Kültürel süreçte gelişmiş sosyal norm ve ritüeller, aynı filogenetik süreçte gelişmiş kalıtımsal karakterli özellikler gibi, küçük ve büyük insan öbeklerinin karakteristik özelliğini temsil ederler; aynı tespit, alttürlerin, cinslerin ve biyolojik bir sistemin üyelerinden oluşan birimlerin özelliklerini temsil etmesi gibi, büyük ya da küçük insan gruplarının tipik özellikleri bakımından da geçerlidir. Dolayısıyla filogenetik ve kültürel düzlemdeki gelişmeleri, karşılaştırmalı inceleme yöntemiyle yeniden kurgulanabilir. Evrimsel süreçler ile kültürel süreçlerin tarihsel gelişme içinde birbirinden farklılaşması, aynen farklı gelişmelerin türler arasına yerleştirdiği gibi kültürel birimler arasına da engeller, sınırlar koyar. Öbekleri farklı gibi gösteren bu sınır çekme, Erik Erikson'un[1] çok isabetli olarak "sözde türleşme" *(pseudo-speciation)* dediği bir duruma yol açmıştır.

Sözde, görünürde türlerin ortaya çıkma süreci, türlerin evrimde ortaya çıkmasına, yani filogenetik yola göre çok daha hızlı gerçekleşse de, gene epey zamanlar alır. Alışkanlıkların gelişip ortaya çıkması ve bu alışkanlıkları tanımayan, belli, kapalı bir "cemaate" dahil olmayanların dışlanmasına

(1) Alman asıllı Amerikalı psikanalist; 1902-1994.

dair küçük küçük ortaya çıkan ilk örnekleri, çocuk gruplarında gözlemlemek mümkündür. Öte yandan, belirli bir sosyal grubun norm ve ritüellerinin kalıplaşarak "yasalaşacak", norm koyacak ölçüde sağlamlık kazanması için, bunların en az bir kuşak boyunca kesintisiz olarak tür içerisinde etkili olması gerekir. İşte bu yüzden, en küçük kültürel "sözde tür"e verilebilecek iyi örneklerden biri de, âdet ve geleneklerine bağlı bir okulun öğrencileridir diye düşünüyorum. Bu insan gruplarının sözde, görünürde tür karakterini yıllarca nasıl koruduklarını görmek insanı hayretlere düşürmektedir. Günümüzde çok yerde esprilere konu olan "old school tie" (eski okul bağları) son derece gerçek ve yerinde bir ilişkiye işaret etmektedir. Örneğin ben, bir zamanlarki İskoç lise öğrencilerinin şivesiyle konuşan bir adamla karşılaştığımda, ona kendimi yakın hissetmekten kendimi alıkoyamam; ona her an güvenmeye hazırımdır ve böyle birine, herhangi başka, tanımadığım birine göre dikkat çekecek kadar nazik davranırım.

İnsanlarda nezaket gereğince sergilenen terbiyeli davranışın önemli işlevi, farklı sosyal grup ve alt-grup kültürlerinin buluştuğu yer ve düzlemlerde mükemmel incelenebilir. İyi bir göreneğin parçası olarak karşımıza çıkan alışkanlıkların önemli bir bölümü, itaat ve boyun eğme jestlerinin kültür üzerinden ritüelleşmiş abartılı biçimleridir ve muhtemelen bunların birçoğunun kökleri, aynı anlama gelen ve filogenetik yoldan ritüelleşmiş davranış tarzlarında yatmaktadır. Çeşitli alt kültürel öbeklerde iyi âdet ve geleneklerin yerel düzlemde birbirine aktarılması, bu gelenek ve âdetlerin ifadesi olan hareket ve davranışların niceliksel yönden farklı vurgulanmasını gerektirir.

Bu bağlamda verilebilecek iyi örneklerden biri de nezaketle dinleme ile ilgili jest ve mimiklerdir. Sözünü ettiğim durumda boyun öne doğru uzatılırken, baş hafifçe yana doğru eğilir; bu jest, konuşana "kulak verme"nin en somut ifadesidir. Bu davranış biçimi, dikkatle dinlemeye, hatta duruma göre itaat etmeye istekli olma anlamına gelir. Bazı Asya kültürlerinin ince âdet ve göreneklerinde bu davranışın anlamsal vurgusu mimiklerle desteklenerek iyice güçlendirilmiştir. Örneğin Avusturya'da, özellikle de "iyi yetiştirilmiş" aile kızları için bu davranış biçimi, nezaket göstermeye yarayan en genel jest ve mimiklerdendir. Ancak, Orta Avrupa ülkelerinde aynı vurgudan söz etmek pek mümkün değildir; öte yandan Kuzey Almanya'nın bazı bölgelerinde davranışın mimik vurgusu asgari seviyeye kadar inmiş ya da tamamen ortadan kalkmıştır. Bu kültür çevrelerinde dinleyicinin başını dimdik tutarak, tıpkı emre itaat için hazır ve nâzır bekleyen askerlerin yapacağı gibi, dosdoğru konuşmacının yüzüne bakması, doğru ve nazik bir davranış olarak kabul edilir. Sözünü ettiğimiz davranış biçimleri bağlamında baktığımızda birbirinden dikkate değer ölçüde ayrılan iki kent olan Viyana kentinden Kant'ın yaşadığı Köngisberg'e geldiğimde, Doğu Prusya hanımlarının konuşmacıyı nezaket göstererek dinleme mimiklerine alışana kadar epeyce güçlük çekmiştim. Konuştuğum bayanlardan, başın çok az bir açıyla da olsa yana doğru eğilmesiyle ifade edilen nezaket mimiğini beklediğim için, bu bayanlar karşımda dimdik oturmuş dik dik yüzüme baktıklarında, yakışıksız bir şey yapmış olduğum hissine kapılmaktan kurtulamıyordum.

Elbette böyle bir nezaket mimiğinin anlamı, aynı iletişim sistemine dahil alıcı ile yollayıcı arasında varılmış bir uzlaşmaya dayanmaktadır. Uzlaşmanın farklı olduğu kültürler arasında ise yanlış anlaşılmaların ortaya çıkması kaçınılmazdır.

Doğu Prusyalıları ölçü alırsak, bir Japon'un "kulak verme" davranış biçimi onursuzca boyun eğmek anlamına gelirken, Japon'un gözünden bakıldığında, başını yana eğmeden dinleyen Doğu Prusyalı bir bayanın davranışı da apaçık uzlaşmaz, düşmanca bir tavır gibi görünebilmektedir.

Davranış geleneklerini taşıyan uzlaşmalarda ortaya çıkan en ufak farklılıklar bile kültürel yoldan ritüelleşmiş ifade hareketlerinin hatalı yorumlanmasına neden olabilmektedir. Akdeniz coğrafyasının insanının İngilizler ya da Almanlar arasında genellikle "güvenilmez" sayılmasının yegâne nedeni, Alman ve İngilizlerin kendi kültürel uzlaşma ve geleneklerini esas alarak "Akdeniz ülkesi insanlarının" abartılı mimiklerinin dile getirdiği iltifatların ve dostluk gösterilerinin arkasında, var olandan daha fazla hakiki bir sosyal yakınlık aramalarından ileri gelir. Başta Prusyalılar olmak üzere, Kuzey Almanya insanının Akdeniz ülkelerinde pek sevilmemesinin nedeni ise yukarıda verilen örneğe zıtlık oluşturan daha başka bir yanlış anlamadan kaynaklanır. Amerikan nezaketi çerçevesindeki alışkanlık ve göreneklerin öngördüğü kadar çok gülmeyi beceremediğimden, Amerika'dan gelen insanların gözünde kaba biri olarak değerlendirildiğim olmuştur herhalde.

Bu gibi ufak tefek yanlış anlaşılmalar, kültürel alt-gruplar arasında küçümsenemeyecek bir nefrete yol açabilmek-

tedir. Farklı kültür çevrelerine üye kimselerin mimiklerini örneklerdeki gibi hatalı yorumlayan kişi, kendini haksızlığa uğramış hisseder ve kırılır. Yabancı bir kültürdeki jest, mimik ve ritüelleri anlamaya yönelik bir yetersizlik bile, kolayca güvensizliğe ve saldırganlığa yol açabilmektedir.

Dilin ve davranış biçimlerinin en küçük sosyal grupları bir arada tutan önemsiz özelliklerinden başlayarak, insanlığın en büyük sosyal birimlerini bir ulusta, kültürde, dinde yahut da politik bir ideolojide birleştiren, son derece karmaşık yapılı, toplumsal norm ve ritüellerden oluşmuş, bilerek geliştirilmiş ve birer sembol olarak anlaşılan kesintisiz bir basamaklar zinciri vardır. En önemsizinden en karmaşığına doğru yükselen bu sistemi karşılaştırmalı yöntemle incelemek pekala mümkündür; başka deyişle (her ne kadar ulusal ve dinsel birlikler gibi sosyal öbek kavramlarının birbiri üstüne binmesi yüzünden bu alandaki karşılaştırmalar evrimsel türlerinkine göre çok daha karmaşık olsa da) "sözde türlerin" oluşmasında etkin olan yasalar bu yoldan incelenebilir. Değerlerin duygusal fonunun, sosyal davranışın ritüelleşmiş her normuna motive edici bir güç verdiğini daha önce de belirtmiştim. Çok değil, kısa bir süre önce, Erik Erikson insanın iyi ile kötüyü ayırt etmeye çocukluğun ilk yaşlarında başladığını ve bu çabanın kişinin bütün gelişim süreci boyunca sürdüğünü göstermiştir. Erken yaşta aldığımız temizlik eğitiminin ilkelerine sımsıkı bağlı kalışımızla, hayatımızın sonraki evrelerinde bizi biçimlendiren ulusal ya da politik norm ve ritüellere gösterdiğimiz sadakat arasında, temelde en ufak bir fark yoktur. Geleneksel ritüellerin katılaşmışlığı ile, bu ritüellere gösterdiğimiz

inatçı, katı bağlılık, ritüelin işlevini yerine getirebilmesi için vazgeçilmez bir şarttır. Ne var ki bu ritüellerin de, tıpkı sosyal davranış biçimlerinin temelindeki sabit yapılı içgüdü kalıpları gibi, akılla, sorumluluk ahlakıyla kontrol edilmesi, denetlenmesi gerekmektedir.

Ebeveynimizin bizlere öğrettiği görenekleri "iyi" bulmamız, kültürümüzün bizlere devrettiği sosyal norm ve ritüelleri kutsal görmemiz haklı, anlaşılır ve meşrudur. Ancak, farklı kültürlerin ritüel ve normlarını onların değerinin altında algılayıp aşağı görmeye yönelik doğal eğilimimize teslim olmaktan, ahlakımızın bütün gücüyle kendimizi korumamız şarttır. Tür benzeri, görünürde türlerin ya da kültürel birimlerin oluşmasının ürkütücü yanı, tıpkı kendi dillerinde kabilelerinin adı ile "insan" sözcüğünün eşanlamlı olduğu birçok ilkel toplulukta olduğu gibi, diğer görünürde türlerin üyelerini insan olarak görmeme tehlikesine yol açmasıdır. Onların bakış açısında düşman kabilenin (savaş sırasında) vurulan, öldürülen savaşçılarının yenmesi, yamyamlık sayılmamaktadır. Görünürde türlerin doğal tarihinden çıkaracağımız ahlaki sonuç, farklı türlere tahammül etmeyi, kendi kültürel ve ulusal kibrimizi üzerimizden atmayı öğrenmemiz ve tıpkı bizim kendimizinkilere sadakatle bağlı olduğumuz gibi, diğer kültürlerin üyelerinin bağlı oldukları norm ve ritüellerin de saygı görmeyi ve kutsal kabul edilmeyi aynı ölçüde hak ettiklerini anlamamız gerektiğidir. İnsanın, kaynağını bu bilgiden alacak olan hoşgörünün eksikliği halinde, kötü'nün kişileşmiş resmini ve modelini komşusu için kutsal olanda görmesi işten bile değildir. Sosyal norm ve ritüellerin tam da en yüksek değer-

lerine ulaştıkları, kırılmaz, yasalaşmış, kalıplaşmış biçimleri, bütün savaşların en tüyler ürpertici olanına, din savaşlarına yol açabilir; ki bugün bize kendini dayatan sorun, tam da budur!

İşte bu noktada, insan davranışını, bilimin bakışından görüldüğü biçimiyle tartıştığım çoğu zamanlarda söz konusu olduğu gibi, bir kez daha yanlış anlaşılma tehlikesiyle karşı karşıyayım. Evet! Bütün geleneksel âdetlere duyulan insan sadakatinin kaynağında, bildik alışkanlık geliştirme süreci ve onların kırılması halinde ortaya çıkan hayvani korkunun yattığını söyledim; elbette. Aynı şekilde, insana özgü ritüellerin de sosyal içgüdülerin insan ve hayvan evriminin izlediği sürece ana hatlarıyla benzer şekilde, doğal bir sonuç olarak ortaya çıktığına ilişkin olgunun da altını çizdim. Bunun da ötesinde, insanın gelenekte yüce ve kutsal bulduğu her şeyin, ahlaki açıdan mutlak bir değer oluşturmadığını, sadece belirli bir kültürün sınırları içinde kutsal görüldüğünü de net bir biçimde açıklığa kavuşturdum sanıyorum. Ancak bunların hiçbiri, bir insanın devraldığı kültürün âdetlerine sıkıca bağlı olmasını sağlayan kararlı sadakatin değerini ve gerekliliğini dışlamaz.

Demem o ki insanın tekrarlayıp durduğu davranışları ritüel düzeyine taşıyan ve inatla iyi amaçlı bir şeylere yönelik olduğunu düşündüğü davranışlara sımsıkı sarılan "alışkanlık hayvanı"nı alaya alıp durmayalım. Zaten o kadar az değerli şey bulunmaktadır ki, alışılmış olan şey, anlatılan tarzla katı bir biçimde donmamış ve başına buyruklaşmamış ve kutsal bir amaç düzeyine yükselmemiş olsaydı, ortalıkta inandırıcı bir haber, güvenilir bir birbirini anlama iliş-

kisi, sadakat ve yasa da bulunmazdı. Bunların hepsi, o inatla öyle düşünmenin sonuçlarıdır. Aksi halde yeminler kimseyi bağlamaz, sözleşme yapan taraflar (uymamaları halinde tıpkı benim küçük Martina'mı merdivenin beşinci basamağında saran büyü gibi bir mahvolma korkusuna kapılmasalar), zedelenmez, ritüelleşmiş ortak alışkanlıkların temelinde buluşmasalar, sözleşmeler geçerliliğini yitirirdi.

6

İÇGÜDÜLERİN BÜYÜK MECLİSİ

Nasıl da her şey bütünün örgüsüne katılıyor
Bir şey ötekine etkiyip onun içinde yaşıyor!

GOETHE

Önceki bölümde anlatılanlardan çıkarabileceğimiz gibi, ritüelleşmenin oluşmasını sağlayan türeyim tarihi süreci, her seferinde, bütün öteki içgüdüye dayalı itici güçlerin etki örgüsüne, bağımsız, kendi başına buyruk bir kuvvet olarak etki yapan yepyeni bir içgüdü yaratmıştır. Bildiğimiz gibi, yaptığı iş başlangıçta bir haber iletmekten, bir "iletişimden" ibaret olan ritüelleştirme, saldırganlığın zarar verici etkilerini, aynı türün üyelerinin birbirlerini karşılıklı olarak anlamalarını sağlayarak engelleyebilmektedir. Ötekinin kendisine kötü bir şey yapacağı biçimindeki *yanıltıcı sanma* sonucunda birbirine girenler sadece insanlar değildir. Daha bu yanlış anlama konusu bağlamında bile ritüel, ele aldığımız sorun açısından çok büyük bir önem taşımaktadır. Öte yandan, kazların zafer çığlıkları seremonisi örneğinde daha açık görebileceğimiz gibi, bir ritüel, daha doğrusu başına buyruk bir dürtü olarak içgüdülerin oluştur-

duğu o büyük meclisin içinde onun getirdiği bağımsız içgüdü, saldırganlığın gücüne başarıyla karşı çıkabilecek kadar büyük bir güce ulaşabilir. Böyle tek bir yeni içgüdünün, ötekileri, aslında zayıf düşürmeden ve 3. bölümde anlattığımız, türün hayatta kalmasının sağlayacak o faaliyetlerden alıkoymadan nasıl olup da zaptı rapta alabildiğini anlaşılır kılabilmek için, içgüdülerin nasıl etkili olduklarını, bu etkinin oluşturduğu örgüyü biraz açıklamam şart. Burada çok sayıda birbirinden bağımsız değişkenin karşılıklı etkileşimlerinden meydana gelen az çok uyumlu, bütünlüklü bir sistemden söz edebileceğimiz için, ayrıca da hakiki demokratik işleyiş özelliği, tarihsel sınamaların ve deneyimlerin sonucu olarak ortaya çıkmış olduğu için, bu etki örgüsü bir meclise benzemektedir. Hani söz konusu olan her zaman hakiki bir uyum değilse de, farklı çıkarlar arasında tahammül edilebilir, hayatı mümkün kılan uzlaşmalar oluşturabilen bir meclistir bu.

"Bir" içgüdü nedir? Gündelik dilde farklı içgüdüsel itici güçleri belirten tanımlamalara "ereksel" ya da teleolojik dediğimiz düşüncenin kötü mirası musallat olmuş gibidir. Bu bağlamda, sözcüğün kötü anlamında ereksel diye karşıladığımız "finalci" düşünceye bağlı kimse, "hangi amaçla" sorusunu "niçin/neden" sorusuyla karıştıran, bu yüzden de herhangi bir faaliyetin, işlevin, bir türün hayatta kalmasını sağlama bakımından anlam ve önemini göstermekle bu faaliyetin ortaya çıkış nedenini de bir problem olmaktan kurtardığını sanan kimsedir. Türü ayakta tutma ve hayatını sürdürme bakımından önem ve değerleri tartışılmaz şekilde

apaçık olan, sözgelimi beslenme, çiftleşme (üreme) ya da kaçma gibi "iyi" diye tanımlanabilecek faaliyetlerin her biri için özel bir dürtü ya da "içgüdü" "görevlendirmek", hem akla yatkın hem de caziptir. Örneğin "çiftleşme/üreme dürtüsü" tanımını ağzımızdan düşürmeyiz. Gelgelelim bunu yaparken, maalesef birçok içgüdü araştırmacısının aksine, böyle bir sözcüğü bu faaliyete ayırmakla, söz konusu olaya bir "açıklama" getirmiş olduğumuza da kendimizi ikna etmememiz gerekir. Bu türden tanımlamalara karşılık gelen kavramlar, John Dewey'in sert bir ifadeyle belirttiği gibi, aldatıcı bir şekilde, tanımladıkları olgulara ilişkin açıklamalar içerir gibi görünseler de, söz gelimi "horror vacui" (boşluk korkusu)[1] ya da *phlogiston*[2] gibi, sadece belli bir adlandırma olmaktan öteye geçemezler. Bu kitapta belli bir içgüdünün, yani saldırganlık içgüdüsünün *işlevini şaşırmasına* (hatalı işlemesine) nedensel bir açıklama getirmeye çalıştığımız için, 3. bölümde yaptığımız gibi, artık bu içgüdünün "hangi amaç ve hedeflere" yönelik olduğunu anlamakla yetinemeyiz. Bu aksaklığın nedenlerini anlayabilmek ve mümkünse onu ortadan kaldırmanın çarelerini bulabilmek istiyorsak, normal nedenleri, öteki deyişle motivasyonları kavramaya yönelmemiz şarttır.

Besin alma, üreme ya da hayatta kalma gibi, organizmanın işlevine bakılarak tanımlanan bir faaliyet, elbette hiçbir zaman tek bir nedenin (motivasyonun) ya da tek bir

---

(1) Aristoteles, doğanın her köşede boşluk doldurma eğilimi gösterdiğini ileri sürmüştü. Tanım bu varsayımdan türetilmiştir.

(2) 18. yüzyılın bir bilimsel teorisine göre yanabilen bütün cisimlerden yanma sonucu serbest kaldığı varsayılan bir madde.

dürtünün eseri değildir. Dolayısıyla da *üreme içgüdüsü* ya da hayatta kalma dürtüsü gibi kavramların açıklayıcılık değeri, aynen, benim külüstürün hâlâ çalıştığını anlatmak için başvurmaya hakkım olan "otomobil kuvveti" tanımı gibi, boş bir tanım olmaktan öteye gidemez. Bu arabayı kullanmak için gerekli onarım giderlerini cebinden karşılayan biri, böyle bir mistik motor kuvvetine elbette inanmayacaktır. Önemli olan onarımlardır bu bağlamda! Doğuştan getirilen, içgüdü dediğimiz davranış mekanizmalarının patojenleşip yaptıkları hatalı işlevleri bilenler, hayvanların ve insanların, nedenlerini açıklamaya bile gerek bulunmayan yön gösterici, ereksel, öteki deyişle teleolojik, hedefsel karakterli etmenlerce yönlendirildikleri yolundaki kaçık düşünceye pabuç bırakmayacaklardır.

Besin alma ya da üreme gibi faaliyet olarak bir bütünlük oluşturan davranış tarzı, türlerin dönüşümlerini sağlayan o iki tasarımcının, seleksiyon ve mutasyonun "icat" etmekle kalmayıp enikonu testten geçirdikleri çok sayıda fizyolojik nedenin karmakarışık etkileşimlerinin sonucunda gerçekleşmektedir. Bu çok sayıda fizyolojik neden çoğunlukla dengeli bir etkileşim ilişkisi bağlamında birbirine etkir; kimileyin biri ötekini, bir "geri besleme" ilişkisi içinde biraz daha fazla belirler; gene aralarından bazıları, bütünün etkileşim örgüsünden nispeten bağımsız davranır ve içinde yer aldıkları bütünün (sistemin) kendisini, onun kendilerini etkilediğinden daha fazla etkileyebilirler. "Bütünden nispeten tamamen bağımsız yapı elemanlarına" iyi bir örnek, "iskeleti" oluşturan öğelerdir.

Davranışlar alanında kalıtımın koordine edilmesinde etkin öğeler ya da içgüdüsel hareketler, bütünden tamamen bağımsız yapı elemanları olarak anlaşılabilirler. Aynen en sert iskelet parçaları gibi biçimleri katı ve değişmez bu iki davranış öğesinin her biri kendi kamçısını organizmanın bütünü üzerinde sallayıp durur. Artık bildiğimiz gibi, bunların her biri uzun süre susmak zorunda kalmışsa, var gücüyle söz almak için öne atılır ve hayvanı ya da insanı, ayağa kalkıp, herhangi başka bir kalıtım koordinasyonunu ya da içgüdüyü değil de tam da o koordinasyon ve içgüdüyü başlatıp sürdürecek o özel uyarım durumunu arayıp bulmaya yönlendirir. Öyleyse örneğin besin aldırıp türün devamını sağlamaya yönelik olan içgüdü gibi, her bir içgüdüsel hareketin, ille de açlık sonucu harekete geçmesi gerektiğini düşünmek büyük bir yanılgıdır. Köpeklerimizin, koklama, koşma, kovalama, üzerine atlama ve boyundan tutup silkeleyerek öldürme gibi davranışları, aç değilken de büyük bir istek ve tutkuyla sergilediklerini biliyoruz; ve köpeklerle dost olan herkes, av tutkusuyla yanıp tutuşan bir köpeği ne kadar doyurursak doyuralım bu hevesinden vazgeçiremediğimizi görmüştür. Aynısı kedilerin avlanma içgüdülerinde de karşımıza çıkar; gene sığırcıkların, kuşun açlık durumundan tamamen bağımsız olarak ortaya çıkan ve kesintisiz sürüp giden "pergel" hareketi, kısacası türün ayakta kalabilmesine hizmet eden koşma, uçma, kemirme, gagalama, çukur açma, kendini temizleme vb davranışları, hep bu bağlamda anlaşılmalıdırlar. Bu kalıtım koordinasyonlarının her biri, kendiliğindenlik, öteki deyişle "spontan olma" özelliği gösterir ve hedefsiz, amaçsız arama davranışları gi-

bi görünürler. Peki bu parça dürtüler, bir bütün, bir mozaik oluştururlarken, bu mozaiği, türün ayakta kalmasını sağlayan o iki tasarımcıya mı borçluyuz? Aşırı, öyle genel geçerli olmayan durumlarda geçerli olabilir bu söylediklerimiz; gerçekten de "karşılaştırmalı davranış araştırmalarının" en gözü pek dönemlerinde sadece *tek bir* dürtünün hayvanı bir bütün olarak egemenliği altına aldığı ve bunun da özel, istisnai değil de genel geçerli bir durum olduğu düşünülüyordu. Julian Huxley, bu bağlamda gerek insanı gerekse de hayvanı, birçok kaptanın komuta ettiği bir gemiye benzetmişti; ben bu etkili ve güzel örneği kendi derslerimde de yıllarca kullandım. "İnsanın söz konusu olduğu durumda, komut verenlerin hepsi aynı anda kaptan köşkünde bir araya gelirler," diyordu Huxley, "ve her bir kaptan, kendi düşüncesini açıklar." Huxley'e göre, bu kaptanlar kimileyin akıllıca bir uzlaşma sağlayabilirler kendi aralarında; bu uzlaşma, kaptanların en akıllısının özel düşüncesine göre mevcut sorunları çözme bakımından çok daha iyi bir yol gösterebilir; ama kimileyin de aralarında anlaşamazlar, bu durumda gemi aklı başında bir dümenciden yoksun demektir. Hayvanlarda ise kaptanlar, aralarındaki bir anlaşmaya sadık kalırlar ve her defasında aralarından sadece birinin kaptan köşküne çıkıp idareyi ele almasına izin verirler ve aralarından biri oraya çıkar çıkmaz, öteki kaptanlar geri çekilmek durumundadırlar. Evet, Huxley böyle düşünüyordu. Huxley'in bu son benzetmesi, ihtilaf durumlarında hayvanların davranışını açıklamak bakımından hedefi tam on ikiden vurmaktadır ama böyle durumların, alabildiğine istisnai, özel durumlar olduğunu gözden kaçırdığı-

mızda geçerlidir Huxley'in bu tespitleri. Ayrıca bu örnek ya da yorum, birbiriyle rekabet içindeki dürtülerin etkileşimini en basit biçimiyle, birinin ötekini bastırması ya da tamamen devre dışı bırakması durumunu ele almaktadır. Böyle olunca da, o günlerde, hani sıkça rastlanmasalar da, başta en sade ve en kolay analiz edilebilecek olay ve süreçlere yönelmek tamamen haklı ve doğru bir yol izlemek anlamına gelmiştir.

Gerçekliğin içinde ise birbirinden bağımsız dönüştürülebilen iki itki, iki güç arasında akla gelen gelmeyen her türlü ilişki ve etkileşim söz konusudur. İtkilerden biri, tek yanlı bir etkiyle ötekini teşvik edebilir ve hareketlendirebilir; ikisi birbirini destekleyebilir; aralarında başka bir ilişki kurmaksızın aynı davranış tarzı içinde bir toplam oluşturup üst üste binebilirler; ve nihayet, her iki güç de karşılıklı olarak birbirini engelleyebilir. Burada saymakla bitiremeyeceğimiz bu türden karşılıklı etkileşimlerin yanı sıra, ender bir özel durum daha vardır ki, bu ilişkide iki güçten biri, "ya hep ya hiç" yasası gereği daha zayıf olanı "yük boşaltma tepkisi" diye tanımlanan bir etkiyle tamamen devre dışı bırakır. İşte bir tek bu istisnai özel durum Huxley benzetmesine karşılık gelmektedir, ve sadece bu tek bir itki, güç ya da dürtü, yani "kaçma dürtüsü" söz konusuysa, bu dürtünün öteki bütün (daha zayıf) dürtüleri devre dışı bıraktığı söylenebilir. Gelgelelim bu içgüdünün bile tepesinde çoğu zaman bir "efendi" bulunabilmektedir.

Türün ayakta kalmasına hizmet eden "küçük uşaklar" diye tanımladığım sıradan, sıkça ortaya çıkan, çok yönlü kullanılabilen, "ucuz" içgüdü hareketleri, *genellikle* birden

fazla "büyük" dürtünün emrine amadedirler. En başta yer değiştirme hareket tarzları, koşma, uçma, yüzme vb bu öbeğe girerler; ayrıca gene gagalama, kemirme, çukur açma vb'ye yönelten itki güçleri, besin bulma, üreme, kaçma, saldırma içgüdülerinin hizmetine girmiş olabilir. Destekleyici de olabilen bu dürtüler, bu halleriyle çeşitli hiyerarşik sistemlerin, özellikle de burada saydığımız o "dört büyük" içgüdünün nedenlerine, başka deyişle motivasyon kaynaklarına boyun eğdikleri için, onları belli bir anlamda araç ya da alet gibi düşünebiliriz; bu anlamda onları araç/alet-aktiviteleri olarak tanımlıyorum. Gerçi bu başka dürtünün hizmetinde olma durumu, bu hareket biçimlerinin kendilerine özgü karakterlerini tamamen yitirdikleri anlamına kesinlikle gelmemektedir; bunun tersi durum söz konusudur: Doğadaki ekonominin çok yaygın bir ilkesi doğrultusunda, bir köpeğin ya da kurdun ortalığı koklama, koku alma, koşma, avlanma ya da silkeleyerek öldürme vb gibi kendiliğinden üretilen tek tek dürtüleri, aşağı yukarı açlığın önlerine koyduğu ihtiyaca göre ayarlanmışlardır. Basit önlemlerle açlık dürtüsünü dışta tutmak için hayvanın yemek tasını sürekli dolu tuttuğunuzda, hayvanın gene önceden olduğu gibi, besin ihtiyacını karşılamak için çok gerekliymişçesine etrafı kokladığını, koku almaya çalıştığını, koştuğunu, avlanma hareketlerine giriştiğini görmekte fazla gecikmezsiniz. Sadece, köpek fazla açsa, bu davranışları gözle görülebilecek kadar *fazlalaşır* o kadar. Demek ki örnek verdiğimiz araç/alet içgüdüler kendilerine özgü karakteristiklerini bir yandan korurlarken açlık onları "dürtüp", kendi başlarına bırakıldıklarında olduğun-

dan çok daha fazla faaliyete *sürüklemektedir.* Evet, bir dürtü de dürtülebilir!

Aslında kendine özgü karakteristiği olan bir (dürtüsel) işlevin başka bir yerden gelen bir uyarımla böyle dürtülüp sürüklenme hali, fizyoloji için ender bir durum olmadığı gibi, yeni bir şey de değildir. Bir içgüdü faaliyeti, dış bir uyarımın dürtüklemesi ya da başka bir dürtünün etkisiyle (de) başlayabildiği için bu faaliyet bir "tepki" özelliği taşır. Bu uyarılar ortadan kalktığında, o içgüdü de kendine özgü karakteristiğini sergilemeye başlar.(1)

---

(1) Kalbin uyarım üreten merkezleri benzer bir faaliyeti ne zamandır gözlerimiz önüne sermiştir. Kalp atışları normalde, kanın kalbin kulakçığa girdiği yerde bulunan sinus düğümleri dediğimiz ve alabildiğine uzmanlaşmış kas dokularından oluşan ritmik-otomatik uyarımlarla gerçekleşmektedir. Keith ve Flack düğümü, Tawva düğümü ya da his düğümü adı verilmiş bu düğümler kalp atışlarını düzenleyici uyarımlar yayarlar. Kan akışı yönünde aşağıya biraz indiğimizde, kanın karıncığa döküldüğü yerde, gene böyle artrio-ventrikular düğüm denen ikinci bir organcık bulunmaktadır; ve birinci organcıktan buraya uyarım aktaran kas lifleri uzanır. Her iki kas düğümü de kalp kulakçıklarını ve odacıklarını kasılmaya (sistol) yönelten uyarım darbecikleri yayarlar. Sinus düğümü, ikinci düğüm olan artrio-ventrikular düğümden daha hızlı çalışır. Dolayısıyla da ikinci düğüm, artrio-ventrikular organcık, normal durumda kendiliğinden hareket etme imkânından yoksundur, çünkü kendi başına bir uyarım atışı yapmaya ne zaman kalkışsa, üst merkezden, sinus düğümünden gelen ani uyarım onu bastırır; ikinci düğüm, kendi başına hareket etmesi halinde yapacağından biraz daha önce atış yapar! Böylece tiran, astına, kendi çalışma ritmini dayatmış olur. Stannius'un (Hermann Friedrich Stannius, 1808-1883; karşılaştırmalı anatomi, fizyoloji ve genel patoloji alanında çalışmalar yapmıştır.) klasikleşmiş deneyini tekrarlayıp iki düğüm arasındaki uyarım irtibatını keserek bağlan-

Artrio-ventrikular düğüm ile sinus düğümü arasındaki ilişkiyi andırır bir şekilde içgüdüsel davranışların çoğu, motivasyonları yollayan ve kendilerine göre hiyerarşik kademesi üstte olan çeşitli motivasyon kaynakları ile ilişkilendirilmişlerdir. Ancak içgüdülerin söz konusu olduğu yerde, hizmet eden araç tepkilerinde söz konusu olduğu gibi, çoğunlukla bir uşağın birden fazla efendisinin bulunması ve bu efendilerin çok farklı tabiatlara sahip olması, burada işi epey karıştırmaktadır. Bu kaynaklar, sinus düğümü örneğindeki gibi, kendiliğinden ritmik uyarı üretebilecek organ olma özelliğini temsil edebilecekleri gibi, organizmanın, açlık, susuzluk ya da oksijen eksikliğini gidermeye yönelik ihtiyaçlarını karşılatmaya yarayan iç ve dış uyarımları alan ve gerekli yerlere ileten reseptörler de olabilirler; motivasyonun kaynakları gene, hormonları harekete geçirip belli başlı sinir iletim süreçlerini devreye sokan iç salgı bezleri biçiminde de karşımıza çıkabilirler. Ancak bütün bu ve benzeri durumlarda hiyerarşik düzlemi daha yüksek bir yerden gelen komutun yol açtığı hareket ya da etkinlik, "ref-

---

tıyı kopartacak olur, artrio-ventrikular düğümü üst'ünün tiranlığından kurtarmayı denerseniz, özgürleşmiş bu düğüm, özgürlüğüne kavuşan her kölenin bu durumda sıkça yaptığını yapıp çalışmayı bir yana bırakır! Anlayacağınız, kalp bir an için durur. Epey bir zamandır bu duruma "ön-otomatik-ara" tanımı yakıştırılmıştır. Özgürlüğüne kavuşmuş artrio-ventrikular düğüm, bu kısa mı kısa aranın hemen ardından aslında uyarımları kendisinin yolladığını "fark eder" ve bunu seve seve kendisi yapmaya başlar. Daha önce, kendisi uyarım yaymaya her kalkışında saniyenin kesir zamanı aralıklarıyla, arkadan kıçına tekmeyi yediği için, bunu yapmak da hiç aklına gelmemiştir!

leks" karakteri taşımaz, yani içgüdü hareketlerinin bütününe hâkim organizasyon, kullanılmadığı sürece atıl kalan ve harekete geçebilmek için ille de birisinin şalterini açmasını "bekleyen" bir makine gibi davranmaz. Bu organizasyon daha çok, efendisine gerektiği gibi hizmet edebilmek için mahmuz ve dizginlere ihtiyaç duyan, ama fazla enerjinin yol açabileceği olayları engelleyebilmek için her gün gezdirilmesi, hareket ettirilmesi şart olan bir ata benzemektedir. Aksi durumda, burada bizi en başta ilgilendiren tür içi saldırganlık durumunda epey tehlike ortaya çıkabilecektir.

Daha önce de ima ettiğimiz gibi, belli bir içgüdüsel hareketin kendiliğinden, karakteristik "üretiminin" miktarı, hemen her zaman, ortaya çıkması muhtemel ihtiyaca epey uygun olmaktadır.

Kimi durumlarda, artrio-ventrikular düğümün söz konusu olduğu yerdeki gibi, bu "üretim" miktarını kılı kırk yararak hesaplamak gerekmektedir; çünkü bu düğüm, sinus düğümünün ondan talep edebileceğinden fazla enerji üretirse, sinirli insanların şu çok iyi tanıdıkları ekstrasistol denen çarpıntılardan geçilmez olur; bu da, normal kalp atışı ritminin içine dalan kasılmaların artması demektir. Gene başka hallerde, devamlı bir üretim fazlasının mevcut olması durumunda, aşırı enerji zararsız, hatta yararlı bile olabilir; sözgelimi bir köpek, avlanmak için gerekenden daha fazla koşuyor ya da bir at herhangi bir dış neden olmadığı halde şaha kalkıyor, sıçrıyor ve ön ayaklarıyla ezme hareketleri yapıyorsa (yani yırtıcı hayvanlardan kaçma ve kendini koruma hareketlerini onlar ortalıkta yokken de yapıyorsa), bunu sağlıklı bir kas alıştırması olarak anlamak,

"ciddi" ve gerçek durumlara bir hazırlık olarak görmek mümkündür.

Özellikle türün hayata kalmasını ve devamını sağlayıcı bir faaliyet gerçekleştirilmeden tek, özel durumlarda ne kadarına ihtiyaç duyulabileceğinin önceden kolay kolay söylenemeyeceği şartlarda, bu araçsal aktivitelerin kullanılabilir üretim fazlası, yeterli miktarda mevcut olmalıdır. Avlanan bir kedi, bir seferinde saatlerce bir fare deliğinin karşısında pusuya yatmak zorunda kalabilir, bir başka seferinde ise tesadüfen önünden geçen bir fareyi öyle pusu kurmaya ya da sürünerek yaklaşmaya ihtiyaç duymadan bir sıçrayışta yakalayabilir. Ancak genel ortalamada kolayca tahmin edebileceğimiz ve gözlemlerimizden de rahatlıkla çıkartabileceğimiz gibi kedi, ısırarak öldürme ve avı yeme gibi nihai tüketim aşamasına gelene kadar çok uzun süre ve sabırla pusuda bekleme ve sessizce sürünerek yaklaşma gibi faaliyetler gerçekleştirmek zorundadır. Böyle süreçleri gözlemlerken sıkça bunları insanın amaca yönelik davranışlarına benzetme, onunla karşılaştırma yanılgısına düşebiliriz; kedinin avlanmaya yönelik davranış biçimlerini sırf "yeme adına" gerçekleştirdiğini kabul etmeye istemeden de olsa eğilim gösteririz. Oysa gerçek durumun böyle amaçsal bir faaliyet ile uzaktan yakından alakası olmadığını deneyle kolayca göstermek mümkündür. Araştırmacı Leyhausen avlanmaktan çok hoşlanan kedilere peş peşe fareler sunarak avlanma ve avı yeme faaliyetlerinde ortaya çıkan bir dizi eylemi gözlemleme fırsatı bulmuştu. Kedi önce yemeyi bir yana bırakıyor, ama gene de peşi peşine birkaç fareyi öldürmekten de geri kalmıyor, onları öylece yerde bırakıyor-

du. Bunun ardından ilk gelen aşama, öldürme ısırığını gerçekleştirme eğiliminin gerilemesiydi. Ama bu durum, kedinin farelere sessizce yaklaşmasını, onları kapmasını önlemiyordu. Daha da sonra, bu yakalama davranışları da son bulmaya yüz tuttuğunda, kedi fareler için pusuya yatmaktan ve onlara sessizce yaklaşmaktan vazgeçmiyordu; ilginç olan, kedinin bu durumda ayağının dibinde dolaşanları değil de kendine mümkün olduğunca uzak, karşı odanın zemininde dolaşanları hedef almasıydı.

Bu deneylerde her bir parçasal faaliyetin, yorgunluktan gerileyinceye kadar kaç kez tekrarlandığını sayıp kaydetmek mümkün olmuştu. Elde edilen sayılar, kedinin gerçek yaşantısında, ortalama av faaliyetinde tükettiği parçasal eylemlerin toplam sayısına çok yakındı. Bir yakalama girişiminin başarılı olabilmesi için elbette avına yeterince yaklaşabilene kadar kedinin birçok kez pusuya yatması ve sessizce yaklaşması gerekmektedir. Çünkü ancak çok sayıda yakalama girişiminin ardından avını pençeleri arasına alma ve ona öldürücü dişlerini geçirme imkânı bulabilir; kaldı ki avını ilk ısırışında öldürmesi de düşük ihtimaller arasında yer alacağı için, avını yemeden önce birden fazla ısırma girişimi yapması gerekecektir. Bu parçasal davranışlardan herhangi birinin sadece kendi itkisinin verdiği güçle mi harekete geçtiği ya da başka itkiyle mi aktifleştiği ve bu itici güçlerin neler oldukları, bu türden karmaşık davranışların söz konusu oldukları yerde, o tek tek davranışlara yönelik talepleri ortaya koyan dış şartlara bağlıdır. Bildiğim kadarıyla ilk kez çocuk psikiyatristi Rene Spitz, bu

şartlara bağlı olarak tek tek dürtülerin asıl davranışın hizmetinde harekete geçmesi olgusuna dikkati çekmiştir. Çocuklar, kolayca süt emebilecekleri bir şişeden doyasıya süt içtikten, şişeyi bir yana ittikten sonra, emme davranışını sürdürüp bunu da süt şişesinin yerini tutan nesnelere yöneltmektedirler. Kazların, yiyecek bir şeyler bulma amacıyla gagalarıyla zemini tarasalar da hiçbir şey bulamayacakları bir göldeki davranışlar zinciri, bu çocuk davranışına çok benzemektedir. Aç kazlara, gölde gagalarıyla zemini eşeleyip durduktan ve yem bulamayıp kıyıya aç çıktıktan sonra yem sunmanız halinde de, onlar gölde yaptıkları, "gagayla yem arama", yeri tarama davranışını, bu yeni ortamda karşılığı olmadığı halde sürdürürler; belli bir yemle onları tıka basa, artık bir şey yiyecek halleri kalmayıncaya kadar doyurduktan sonra yemi suya serpip onları da peşinden bırakırsanız, kazlarımız tıka basa tok oldukları halde tekrar gagalarıyla bu kez suyun altındaki o zemin tarama, dibi eşeleme davranışını gösterip bulduklarını yutmaktan geri kalmazlar. Anlayacağımız, bu örnekte hayvanlar aç oldukları için yememektedirler; "sırf içgüdüsel gaga hareketini" gerçekleştirme adına yeme yönelmektedirler! Bu deneyleri ters çevirmek ve kazları, dalabilecekleri derinlikteki suların zemininde, oraya yaydığınız yiyecekleri zemini tarayarak kolayca besin bulacakları şekilde aramaya yönlendirerek yem arama "davranışının" işleyişini görebilirsiniz. Suyun içinde zemindeki yiyecekle karınlarını doyuran kazlar, karaya çıktıktan sonra da sunacağınız yiyecekleri aynı iştahla yiyeceklerdir.

Öyleyse, kendiliğinden işleyen, motivasyon (neden) üreten merciden (zemini tarama davranışına ve yeme davranışına komut veren merciden) hangisinin ötekine komuta ettiğini ve baskın olduğunu önceden söylemek mümkün değildir.

Buraya kadar organizmanın beslenme ihtiyacı örneğinde olduğu gibi, sadece bu türden parçasal dürtülerin aralarındaki ortak bir işlevi yerine getirmeye yönelik etkileşiminden söz ettik. Her biri ayrı bir işlev taşıyan, dolayısıyla da ayrı bir içgüdüsel organizasyona ait olan itki kaynakları arasındaki ilişki bundan biraz farklı bir özellik gösterir. Bu durumda birbirini karşılıklı olarak harekete geçirme ya da destekleme kuralı geçerli olmayıp bir anlamda bir rekabet ortaya çıkmaktadır: Harekete geçirici itki güçlerinin her biri, ayrı ayrı "haklı" olmaya çalışır. Erich von Holst'un[1] gösterdiği gibi en küçük kas kasılması hareketinde bile uyarım üretici birçok öğe birbirleriyle rekabete giriştikleri gibi, birbirlerini karşılıklı etkileyerek işlevsel uzlaşmalar da sağlayabilmektedirler. Kabaca tanımlamak istersek, bu türden etkilemelerin gerçekleşebilmesi, böyle iki endojen (kas içinde ortaya çıkan) ritimsel hareketin birbirlerine kendi

(1) 1908-1962; Max-Planck Enstitüsü'nün davranışbilim dalının kurucusu. 1955'te bu bölümün başkanlığını yaptı. *Başlangıçta Hidrojen Vardı* ve *Bilinç Gökten Düşmedi* (Hoimar von Ditfurth, çev: Veysel Atayman; Cumhuriyet Kitapları, 2007) kitaplarında adı geçen araştırmacı, özellikle solucanların sinir sistemi üzerinde yaptığı araştırmalarla ünlüdür. Ayrıca balıkların yüzme hareketinde, sadece merkezi sinir sisteminden gelen uyarıların değil, doğrudan yüzme kaslarında var olan uyarım etkilerinin de tayin edici rol oynadıklarını göstermiştir.

frekanslarını zorla kabul ettirmeye ve birbirlerini sabit bir dalgalı hareket durumunda tutmaya çalışmalarıyla mümkün olmaktadır. Bir kasın bütün liflerini saran sinir hücrelerinin hepsinin işlevsel bir şekilde aynı anda tetiklenmesi, bu karşılıklı etkileme çabasının bir sonucudur. Bu süreç işlemezse, aşırı sinirsel bitkinliklerde farkına vardığımız o kas liflerine bağlı kasılmalar ortaya çıkmaktadır. Bir uzvun temsil ettiği, birleşik kaslarla gerçekleşen üst düzlemdeki hareketlerde, örneğin bir balık yüzgecinde, aynı süreçler, "antagonist", yani, söz konusu uzvu mekân içinde birbirine aykırı yönlerde hareket ettirmeye yönelik, birbiriyle uzlaşmayan kaslar arasında işlevsel bir etkileşime yol açar. Bir yüzgecin, bir bacağın ya da kanadın, canlıların yer değiştirmesinde gözlemlediğimiz birbirine ters yönlü her bir ritmik hareketi, gerek bu harekette payı bulunan uyarım yollayan sinir sisteminin gerekse de kasların "antagonist", yani bağdaşmaz ters etkilerinin sonucudur. Bu yer değiştirmeleri sağlayan hareketler, birbirinden bağımsız, birbirleriyle rekabete girişmiş şekilde davranan empulsiyon kaynaklarının "çatışmalarının" ya da birbirleriyle anlaşmazlığa düşmüş olmalarının bir sonucudur ve bu kaynakların enerjisi, Von Holst'un deyişiyle, karşılıklı etkileme durumunda ortaya çıkan ve enerjiyi düzenli, bütünün lehine (örneğin uçma, yüzme) kanallara sevk eden "nispi koordinasyondan" kaynaklanır.

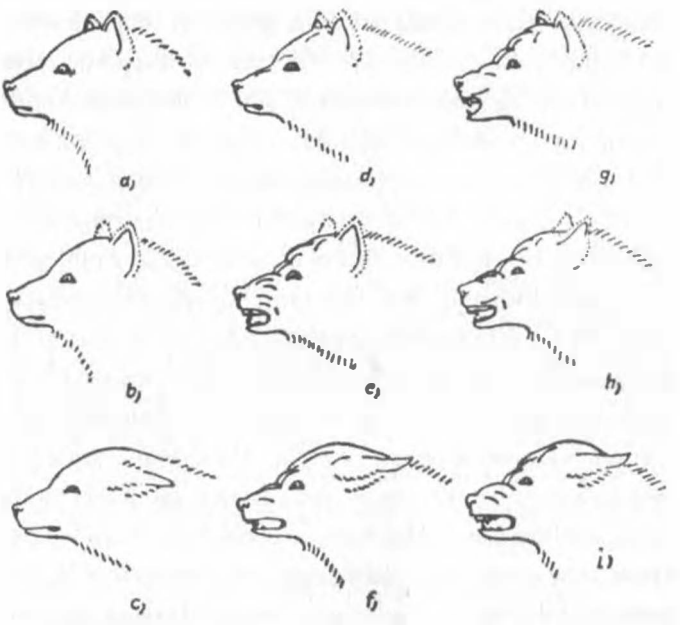
Anlayacağımız burada her şey, bu birbirinden bağımsız itkileri üreten mercilerin, ünlü Yunan özdeyişinde "her şeyin efendisi olan savaş" durumunda değilse de birbirleriyle bir tür ihtilaf, anlaşmazlık içinde oluşlarının sonucudur. Bu ihtilaf hali, somut bir benzetmeyle, bütüne, beton

içindeki demirler gibi sağlamlık ve yapısal biçim kazandıran gerginlikler üretip durur. Bu söylediklerimiz, sadece balığın yüzgeç ya da kuyruk hareketi gibi, Von Holst'un *nispi koordinasyon* yasasıyla açıkladığı basit faaliyetler için değil, aynı zamanda çok iyi gözlemlenip test edilmiş, meclise özgü davranış kuralları doğrultusunda üyelerinin tek tek karar ve tercihlerini bütünün yararına bir ahenk içine girmeye zorlayan başka birçok harekete geçirici kaynak için de geçerlidir.

Açıklamalarımıza basit bir örnek olarak köpeğin, saldırma ve kaçma dürtüleri arasında bir çatışkının ortaya çıkması halinde gözlemlediğimiz yüz kasları hareketini verebiliriz. Genelde tehdit mimiği olarak tanıdığımız bu yüz hareketi, saldırma eğiliminin küçük, hatta kimileyin çok küçük bir korku nedeniyle engellendiği durumlarda karşımıza çıkmaktadır. Böyle bir korkunun var olmadığı durumlarda, köpek, sol üst şekilde gösterildiği gibi, tehdit belirtileri göstermeden ısırır; yüz ifadesi, kendisine yiyecek sunan bakıcısının kabına gözlerini diktiği durumlardaki gibi, çok az gergin, heyecanlıdır. Okur köpekleri iyi tanıyorsa, okumayı bırakıp bu şekillerde yansıtılan ifadeleri yorumlamaya çalışabilir. Köpeğinin bu şekillerde gösterilen yüz ifadelerini hangi durumda takındığını hatırlamaya çalıştıktan sonra, ikinci adım olarak, bu ifadelerin ardından hayvanın ne yapacağını kendi deneyimleri yardımıyla tespit edebilir.

Birkaç şekli çözümlemeyi ben de denemek istiyorum. Üst sıranın ortasındaki köpeğin ifadesine baktığımda, kendisiyle aynı güçte olan, ciddiye aldığı, ancak öyle fazla korkmadığı ve en az kendisi kadar eyleme geçme konusunda çe-

kingen davranan bir rakip ile karşı karşıya bulunduğunu söyleyebilirim. Bu ifadenin ardından nelerin olup bittiğini tahmin etmem gerekirse, her iki köpeğin de aynı mimiklerle ve tepkilerle birbirlerine bakmayı dakikalarca sürdürdüklerini, ardından ağır ağır, aynı yüz ifadesini bozmadan birbirlerinden ayrıldıklarını ve sonuçta aynı anda birbirlerinden hızla uzaklaşmak için birbirlerine sırtlarını dönüp tabanları yağladıklarını söyleyebilirim. Üst sıranın en sağındaki köpek de korkmamaktadır, ama öteki köpeğe göre daha öfkelidir; bu ifadeleri dışa vuran karşılıklı iki köpek arasındaki olaylar da aynen önceki gibi geçebilir; ne var ki, iki köpekten birinin en küçük bir tereddüt ve korku belirtisi

göstermesi halinde, öteki köpeğin yaygaranın dozunu artırıp karşısındakine terör estirerek ciddi bir dövüşe yönelebileceğini tahmin etmek yanlış olmaz.

Yazdıklarımızı buraya kadar iyi takip edebilmiş her okur, yukarıdaki köpek portrelerinin belli bir kaygı ve düşünceyle sıralanmış olduğunu da fark etmiş olmalıdır: Aşağıya doğru korku ve endişenin dozu yükselirken, sağa doğru da saldırganlık artmaktadır.

Köpeğin davranışını yorumlamaya ve daha sonraki muhtemel tepkilerini tahmin etmeye yönelik çabalar, korku ve saldırganlığın en üst düzeyde olduğunu gösteren şekiller aracılığıyla o ölçüde kolaylaşırken, sağ en alt köşedeki mimiğin bu bağlamda en rahat yorumlanabilecek mimik olduğunu belirtmek bile gereksiz. Böylesine büyük korkuya bağlı böylesine büyük bir öfke, tek bir durumda, yani köpeğin müthiş kızdığı ama kendisinden de paniğe kapılmasına yol açacak kadar korku duyduğu bir düşmanı karşısında belli bir mesafede sıkışıp kaldığı ve hangi nedenle olursa olsun *kaçıp kurtulamadığı* durumlarda ortaya çıkabilir. Böyle bir durumun ortaya çıkabileceği iki muhtemel ortam geliyor aklıma; bunlardan biri köpeğin kaçamayacağı şekilde bir yere sürüklenmesi, sözgelimi bir köşeye sıkıştırılması, bir tuzağa ya da benzer bir hareket kısıtlayıcı ortama düşmesi ya da bir dişi köpeğin yavrularını korumak zorunda kalmasıyla ortaya çıkabilir. Alabildiğine romantik ama mümkün bir durum da, bir köpeğin ağır hasta ya da yaralı sahibini savunması halinde görülebilir. Bu şekle bakarak daha sonra neler olabileceğini söylemek de o ölçüde kolaydır: Düşman, ne kadar ağır bassa da durması gereken

yerden öne doğru bir adım attığı anda daha önce sözünü ettiğimiz "çaresizlikten doğan saldırı" davranışı, *kritik tepki* (Hediger) gerçekleşecektir.

Burada yöntem üzerine bir tartışma açmanın da işlevsel olacağını düşünüyoruz. Köpekleri tanıyan okurumdan şekillere bakarak yapmalarını beklediğim şeyi, N. Tinbergen[1] ve J. Van Iersel *motivasyon analizi* diye tanımlamışlardır. Bu analiz, ilkece üç bilgi kaynağından yararlanan üç aşamadan ibarettir. Önce imkânlar nispetinde, durumun içerdiği uyarımların miktarına ve şiddetine bakarak bunlar değişik anlamlarla ilintilenmeye çalışılır. Köpeğim öteki köpekten mi korkmaktadır? Öyleyse, bu korkunun boyutları nedir? Ondan nefret mi etmektedir yoksa eski bir arkadaşı, sürünün başı olan köpeğe saygı mı duymaktadır? türünden sorular bu anlamlandırmaya yardımcı olur. İkinci adım olarak, gözlemlenen hareket, parçalarına ayrıştırılmaya çalışılır. Şemamızda kaçma hareketini gerçekleştirme itkisinin köpeğin kulaklarını ve ağzını arkaya ve aşağıya doğru nasıl çekip kıstığını, saldırma itkisinin de üst dudağı gerip ağzını açmasına yol açtığını görüyoruz. Bu her iki hareket de, ısırmaya hazırlık anlamına gelen "niyet/amaç hareketleri"dir. Bu hareketler, öteki deyişle pozisyon alışlar, gayet kolay ölçülebilir olma özelliği gösterirler. Hareketlerin yol açtığı fiziksel değişiklikler milimetresine kadar ölçülebilir ve bu köpek şu miktar korku duymaktadır, şu miktar öfkeye kapılmıştır tespiti yapılabilir. Bu analizlerin ardından gelen üçüncü adımda burada çözümlenen davranışla-

---

(1) Nikolaas Tinbergen: Ünlü Hollandalı davranışbilimci. 1907-1988.

rı ve onların ifadesi olan mimikleri değerlendirerek, bunları *izleyecek* bir sonraki davranışın ne olacağını tahmin etme safhasına geçilir. Durum ve hareket analizlerinden çıkardığımız düşünceler doğruysa, örneğin en üst sırada sağdaki köpek hemen sadece öfkeli ve korkusuz ise, buradaki yüz ifadesinin ardından hemen istisnasız bir saldırı gelecektir, diyebiliriz; bu durumda kaçma ise kesinlikle söz konusu olamaz. İkinci sıranın ortasındaki köpekte korku ile öfke eşit parçalar halinde birbirine karışmış olduğuna göre, bu mimiğin ardından saldırı ile kaçma davranışları eşit oranda, yarı yarıya ortaya çıkacaklardır. Tinbergen ve çalışma arkadaşları elverişli davranış biçimlerini, özellikle martıların tehdit davranışlarını incelerken, bu türden motivasyon analizlerini bol bol gerçekleştirme fırsatı bulmuşlardır; sözünü ettiğimiz bilgi kaynaklarından edinilen sonuçlar arasındaki uyum, mümkün en geniş istatistiksel taban üzerinde burada çıkardığımız sonuçları doğrulamıştır.

Hayvanları iyi tanıyan genç öğrencileri bu türden hayvan davranışları motivasyonlarını incelemeye, öteki deyişle motivasyon analizi yapmaya yönelttiğinizde, genellikle katlanılan o zahmetli analizlerin, ayrıca sonuçları istatistiksel düzlemde değerlendirme çalışmalarının, aklı, gözü olan ve hayvanını tanıyan her insanın zaten görüp bildiğinden öteye bir gerçeği ortaya koymadığını söyleyip durur öğrenciler. *Oysa görmek ile ispat edebilmek arasındaki fark, sanatı bilimden ayıran farktır.* Dolayısıyla görmenin, gözlemin istatistiklerle tamamlanması şarttır. Her şeyi çok iyi görebilen birine, görmeyi önemsemeyip durmadan ispatlar, kanıtlar talep eden bir biliminsanı, kolayca dünyanın en zavallı

insanı gibi gelir ve aynı şekilde, analizler talep eden bir biliminsanı için de doğrudan algı, gözle görme, bir bilgi kaynağı oluşturma bakımından hiç de öyle güvenilecek, yeterli bir faaliyet sayılmaz. Davranışbilimin araştırma alanında *Amerikan Ortodoks Davranış Okulu* adıyla bilinen bir kol bulunmaktadır; bunlar, hayvanlara yönelik doğrudan gözlemi, metodolojilerinin dışında bırakmaya ciddi ciddi uğraşmaktadırlar. Gözümüzle gördüğümüzü, algıya dayalı incelemenin sonuçlarını bu okulun temsilcilerine ve başka "gözlerden yoksun" ama çok zeki insanlara, hem onların hem de *herkesin* inanacağı şekilde ispat etmek, her biliminsanının en soylu görevlerinden biridir!

Elbette öte yandan istatistiksel analiz, canlının yapı ve biçiminde o zamana kadar görsel algılama sonucu gözden kaçırdığımız uyumsuzluklara da dikkatimizi çekebilmektedir. Algılama, gözlemleme, hâkim ve geçerli yasaları *keşfetmek* için geliştirilmiştir; incelediği objeleri hemen hep olduklarından biraz daha güzel ve kurallı bütünsellikler olarak görür. Bize telkin ettiği sorun çözme yolu gerçi genelde çok "şık" olan ama fazlasıyla basitleştirilmiş bir çalışma hipotezi özelliği taşımaktadır gözlemleme. Özellikle de motivasyon araştırmaları alanında rasyonel (istatistiksel) analiz, biçim ve yapıyı algılamaya dayalı incelemenin hatalarını yamamakta genellikle epey bir işe yaramaktadır.

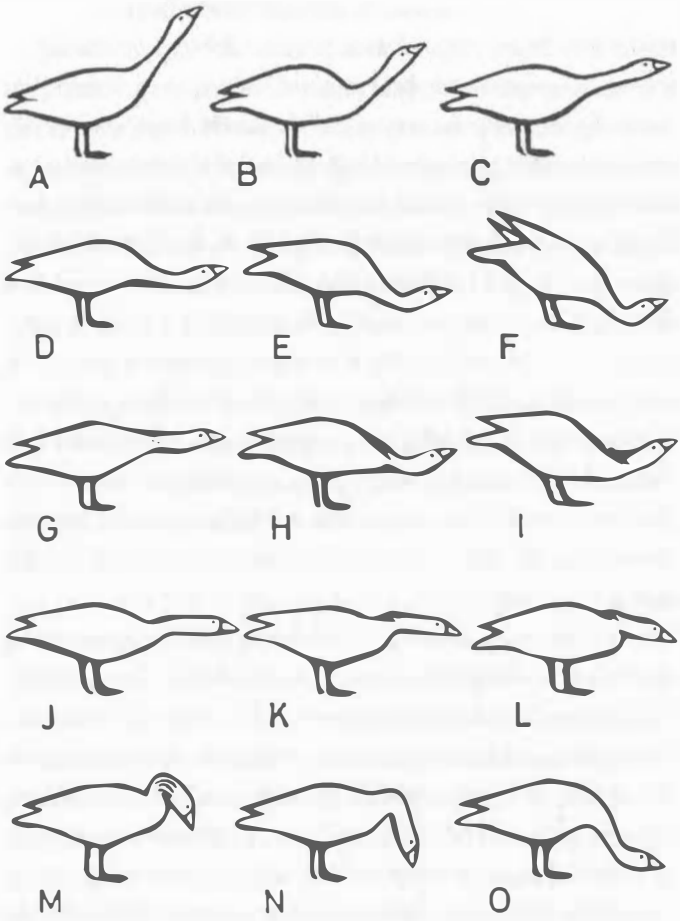
(Yöntem konusuna böylece kısaca değindikten sonra) 1980'lere kadarki motivasyon analizlerinin büyük bir bölümünün, ortaya çıkışlarında birbirleriyle rekabet içindeki sadece iki dürtünün payı bulunan davranış tarzlarını, yani dört büyüklerden, "açlık", "sevme", "kaçma" ve "saldır-

ganlık"tan genellikle ikisini ele aldıklarını söyleyelim. Bildiklerimizin şu anki sınırlı durumu göz önüne alındığında, mümkün olduğunca basit durumları, dürtü çatışkılarını incelemek için bile bile seçmek tamamen meşru bir durumdur; ayrıca, davranışbilimin klasik uzmanlarının, sadece tek bir dürtünün etkisi altındaki hayvanı incelemeye yönelmesi de aynı şekilde meşru ve haklı bir sonuçtur. Ama öte yandan sadece iki dürtü gücünün etkisi altındaki bir davranışın da öyle pek sık görülür bir durum olmadığını, buna karşılık bir başına ve rahatsız edilmeden çalışan bir davranışı etkileyen tek içgüdünün ise daha sık rastlanır bir olay olduğunu bilmemiz gerekir.

Kusursuz bir motivasyon analizi yapabilmek için uygun bir nesne arandığında, iki eşdeğerli içgüdünün etkisiyle gerçekleştiğinden az çok emin olduğumuz bir davranış seçmek doğru olacaktır. Bu amaçla kimileyin asistanım Helga Fischer'in, gri gerdanlı kazların tehdit davranışlarının motivasyon analizini gerçekleştirebilmek için izlediği yola başvurmak gerekebilir. Saldırganlık ile kaçmayı mümkün olduğu kadar salt halleriyle analiz edebilmek, kazların bizim Ees-Gölü bölgesindeki dar "arazisinde" imkânsız görünüyordu; çünkü bu hayvanların mimik ve jestlerinde, ifade taşıyan hareketlerinde başka nedenler, değişik motivasyonlar, en başta da cinsel motivasyonlar rol oynamaktaydı. Buna karşılık, aynı kazların yabancı "arazide" bulunmaları halinde cinselliğin sesinin hemen tamamen kesildiğini tesadüfi gözlemler sonucunda tespit etmek mümkün olmuştu. Böyle durumlarda kazlar bir bakıma göç halindeki sürüler gibi hareket ediyor, birbirlerine iyi-

ce sokuluyor ve aralarındaki sosyal ilişkilerde cinsellik davranışını hemen hiç göstermeksizin, öteki iki içgüdünün etkilerini hemen hemen salt haliyle gözlemlemeye imkân veriyorlardı. Bunu fark eden asistanım denek kaz sürüsünü yemle eğitip şartlandırarak, onlara, bizim enstitü mıntıkasının dışına, araştırmacının daha önceden belirlediği alana geçip orada yemlenmeyi öğretmişti. Denek kazların her biri boyunlarına takılan renkli halkalarla tanınabiliyorlardı, dolayısıyla da bir erkek kaz sürünün öteki bireyleriyle saldırganlığa yol açıcı anlaşmazlıklara düştükçe, bu davranışlar kaydediliyor, istatistikleştiriliyor, ayrıca her bir davranışa eşlik eden ifade biçimleri, mimik ve jestler de bunlara ekleniyordu; birkaç yıla yayılan bu deneylerde her bir kazın sürü içindeki hiyerarşik konumu, sürünün güç ilişkileri, özellikle de yaşlı, hiyerarşide üstte olan erkek kazlarınki en ince ayrıntısına kadar bilindiğinden, burada iyi bir durum analizi yapmaya elverişli ortam da hazır demekti.

İki motivasyonun böyle salt haliyle incelenmesine imkân veren bu ideal koşullarda bile, sırf o iki itici gücün birlikte etkimelerinden yola çıkarak açıklanamayacak hareket biçimleri kendilerini ele vermekteydiler. Boyunları yatay biçimde yukarıya uzanan A ve B kazlarının bu davranışında üçüncü, bağımsız bir motivasyonun, yani kendini güvenceye alma davranışının tayin edici olduğunu biliyoruz; başın yüksekliği önündeki öteki kazların üzerinde kalmaktadır burada. A ile C ve D ile F durumlarında saldırganlık aynı kalmakla birlikte sosyal korku soldan sağa doğru artmaktadır; bunun nedeni, büyük ihtimalle meydan okuma ile kaç-

A
B
C
D
E
F
G
H
I
J
K
L
M
N
O

ma duygularının yoğunluğu arasındaki farkla ilintilidir. Buna karşılık en alt sırada M-N-O hareket biçimlerine bir başka motivasyon daha damgasını basmaktadır, ama doğal karakterinin ne olduğu henüz belli olmamıştır.

Araştırmanın, motivasyon analizleri yaparken kendine inceleme nesnesi olarak, yukarıda olduğu gibi, sadece iki dürtü kaynağının belirleyici olduğu örnekleri seçmesi muhakkak ki iyi bir strateji oluşturacaktır, ama işte bu elverişli koşullar altında bile, o iki dürtünün rekabet kavgasından yola çıkarak açıklanamayacak hareket öğelerine çok dikkat etmek gerekmektedir. Bu alandaki her analizin başlatılmasından önce cevabı verilmesi şart olan ilkesel soru, belli bir davranış tarzında etkili olan motivasyonların sayı ve özelliklerinin ne olduğu sorusudur. P. Wiepkema gibi araştırmacılar, bu sorunu çözebilmek için *faktörler analizi* denen yöntemi başarıyla uygulamışlardır.

Daha analizin başından itibaren *üç* ana faktörün bilinmesi gerekliliğini gösteren güzel bir örneği öğrencim Beatrice Öhlert doktora çalışmasında sunmuştur. Çalışmanın konusu, belli başlı çiklit cinslerinden, birbirini tanımayan iki bireyi yan yana getirdiğinizde nasıl davranışlar gösterdikleri sorusuna yönelikti. Dış görünüşleri bakımından erkek ile dişinin birbirlerinden ayırt edilmesinin hemen hemen imkânsız olduğu cinsler seçilmişti; dolayısıyla da hem "kaçma" hem "saldırma" hem de "cinsel bağ kurma" dürtülerinin motive ettiği davranış tarzlarını birbirine göstermeleri beklenen balıklardı bunlar. Davranışları körükleyen güç kaynaklarının hangi davranışlara yol açtığını belirlemek bu balıkların söz konusu olduğu yerde özellikle kolay olu-

yordu, çünkü hareket tarzlarının sıklığında ortaya çıkan en ufak bir değişme bile mekânın içinde (akvaryumda) çeşitli yönlerdeki hareketlerle kendini ele veriyordu. Yuva çukurunun kazılması, yumurta bırakılacak taşın temizlenmesi, yumurta bırakma ve dölleme gibi hareketlerin yönü zemine doğru oluyordu, kaçmaya yönelik bütün hareketler, daha en küçük kaçma iması bile rakipten uzaklaşma ve yüzey yönünde gerçekleştiriliyordu. Tehdit davranışı dışında, az çok "kaçma dürtüsüyle" de dolu saldırganlık davranışları,tam karşı yöne dönüklük göstermekteydiler. Bu genel kuralları ve bunların yanı sıra bazı ritüelleşmiş ifade tarzlarını biliyorsak, bu balıkların söz konusu olduğu yerde, adı geçen dürtülerden hangisinin belli bir anda ve durumda davranışlara tayin edici etkiler yaptığını tespit edebiliriz. Ayrıca aralarından birçoğunun cinsel uyarılmışlık, saldırganlık ve korkma hallerinde farklı renklere bürünmeleri, işimizi daha da kolaylaştırabilmektedir.

Bu motivasyon analizlerinin beklenmedik bir yan sonucu da, araştırmacı öğrencimin, sadece bu balıklarda değil, çok sayıdaki omurgalı hayvanda rastlanan, iki cinsin birbirini karşılıklı tanıyıp kabul etmesini sağlayan mekanizmayı keşfetmesiyle ortaya çıkmıştı. Söz konusu analiz çalışmalarında çiklitlerin erkeği ve dişisi birbirine sadece dış görünüşte benzemekle kalmayıp yumurtaların bırakılması ve döllenmesi gibi cinsel birleşme edimi de dahil olmak üzere en küçük hareket biçimlerinde de büyük benzerlik gösterdiklerinden, o çalışmaya kadar, bu hayvanların davranışlarında hangi süreçlerin ve olayların aynı cinsten balıkların bir araya gelmesini engelledikleri tam bir muamma olarak

duruyordu. Bir davranış araştırmacısının yeteneklerine yöneltilecek taleplerin başında, bir hayvanda ya da bir hayvan grubunda aslında iyice yaygın olan, belli başlı davranış biçimlerinin niçin görülmediğine de dikkat etmesi talebi gelir. Örneğin kuşlar ve sürüngenlerde ağzını kocaman açıp aynı zamanda derin nefes alma biçimindeki, bizim esneme dediğimiz hareketi koordine etme özelliği bulunmamaktadır; canlıları biyolojik bir sistem içinde sınıflandırma, yani *taksonomi* açısından çok önemli olan bu özellik, Heinroth'tan önce kimsenin dikkatini çekmemiştir. Benzer başka örnekler de bulunmaktadır.

Dolayısıyla çiklit erkeğinin belli başlı davranış tarzlarını sergileyememesinin ve dişisinin de gene başka davranışlardan yoksun oluşunun, aynı cinsten olmayan çiklitlerin çift olarak bir araya gelebilmesini sağlayan etmen olduğunun keşfi, çok dikkatli yapılan gözlemlerin "aferin" dedirtecek bir sonucuydu. Burada söz konusu olan balıkların erkek ve dişisinde, değindiğimiz üç davranış tarzının oluşturduğu karışımın, kaçma-saldırma-cinsel ilişki dürtülerinin payı farklı oranlarda kendilerini ele veriyorlardı. Erkekte, "kaçma ve cinsellik" motivasyonlarının birbiri içine geçmesi durumu gözlemlenmemişti. Erkek karşısındakinden ufak bir korku duyduğu anda, cinsellik adına bütün itkisi anında devre dışı kalıyordu. Dişide ise bu ilişki, "saldırganlık ile cinsellik" dürtüsü bağlamında, farklı biçimde karşımıza çıkıyordu: Dişi, partnerine, saldırma davranış ve isteğini tamamen bir kenara bırakacak kadar "saygı" duymuyorsa, ona en ufak cinsel bir "arzu" da göstermiyordu. Cinsel davranış göstermeye ne kadar hazırsa, yani yumurtlama-

ya ne kadar yakın, kanındaki yumurta bırakmayı yönlendiren hormon seviyesi ne kadar yüksekse, bu saygı duymadığı erkeğe, *Niebelungen Destanı*'nda Siegfried'in karşısına çıkan savaşçı Brünhilde gibi olanca hışmıyla saldırıyordu. Oysa erkekte saldırganlık ile cinsellik gayet iyi uyum sağlamışlardı; dişisine öyle sert darbeler vurmaksızın, akvaryumun içinde onu bir köşeden o köşeye kovalıyor, ara sıra da cinsellik dürtüsünün varlığını gösteren hareketlerle saldırganlık-cinsellik karışımı akla gelebilecek bütün davranış biçimlerini sergiliyordu. Dişi, erkeğinden büyük korku duysa da bu korku onun cinsellik motifli davranış tarzlarını kesinlikle bastırmaya yetmiyordu. Bakire dişi balığımız, erkekten ciddi bir endişeyle kaçıyor olsa da, bulduğu her soluklanma fırsatında, cinsel motifli kur hareketlerini karşısındakinden esirgemiyordu. Kaçma ile cinselliğin karışımından oluşan bu sentez biçimi evrim içinde ritüelleşerek, bizim "çekingen, cilveli, mahcup" davranma olarak tanımladığımız ve çok belli bir ifadeyi dışa vurmaya yarayan, *"Sprödigkeitsverhalten"* (coynes behavoir) tanımını uygun gördüğümüz davranışa dönüşmüş, klişeleşmiştir.

Cinsiyetlere göre karışımları farklı olabilen bu üç dürtü ya da güç kaynağı nedeniyle, bir erkek ancak hiyerarşik düzeyi kendisinden altta olan, dolayısıyla çekingen, ürkütülebilecek bir dişiyle birleşebilir; demek ki burada anlatmaya çalıştığımız davranış mekanizması, cinsiyetleri farklı çiftlerin bir araya gelmesini sağlamaktadır. Farklı cinsiyetlerin birbirini bulması olayı, çeşitli dönüşümler geçirerek ve değişik ritüelleşme süreçlerinde değişimlere uğrayarak, çok sayıda omurgalıda ve de insanda önemli bir rol

oynar hale gelmiştir. Aynı mekanizma, bir yandan da saldırganlığın başka dürtü ve motivasyonlar ile kurduğu sentezlerde, motivasyonların etkileşiminin oluşturduğu ahenkler oyunu sayesinde, türün hayatta kalması ve devamı bakımından kaçınılmaz işlevler yüklenmiştir. Bunları 3. bölümde gerektiği kadar ayrıntılı konuşamadık, çünkü içgüdülerin meclisinde kopan o kıyametten, o rekabet kavgasından henüz yeterince haberimiz yoktu. Meclisteki bu kavga, bize ayrıca, aynı türün erkek ve dişisinin "büyük" dürtülerinin ne kadar birbirinden farklı olabileceğine ilişkin örnek de sunmaktadır: Cinsiyetin birinde hemen hiç fark edilmeksizin engelleyici etki yapan ve gelişigüzel bir karışımla birbirinin üstüne binmiş iki motif, öteki cinste devre dışı kalabilmektedir!

Daha önce de belirttiğimiz gibi, o "dört büyük içgüdü" hayvanların, dolayısıyla da duruma göre insanların davranışlarında her zaman ana motivasyonları temsil etmemektedirler. Ayrıca kaynağı çok çok eskilere giden "büyük" ve yaşlı bir itici güç ile özel davranışlara yol açan, daha yakın zamanlı "genç" güdüler arasında bir ast-üst ilişkisinin sürüp gittiğini, yaşlı olanın genç güdüleri devre dışı bırakabildiğini düşünmek yanıltıcıdır. Oldukça yeni, "modern" oldukları su götürmez davranış mekanizmaları, sözgelimi birlikte yaşamaya alışkın hayvanlarda sürünün bir arada kalmasını sağlayan özel dürtüler, çoğu türün bireylerine öylesine egemen olmuşlardır ki, duruma göre, öteki bütün dürtüleri bastırabilirler. Sürü başı koçun ardından uçuruma hiç tereddütsüz atlayan koyun örneği, özdeyişlere girmiştir. Sürüden kopmuş bir gri gerdanlı kaz, sürüyü bula-

bilmek için her çareyi dener ve sürü içgüdüsü onun kaçma içgüdüsünü rahatlıkla aşabilir: çünkü dışarıdan gelme yabani gri kazların bizim sürüye karıştıktan sonra, insanlardan hiç çekinmeden bundan böyle *orada kalıp*, onlara birlikte yaşadığına şahit olmuşuzdur. Yabani kazların ne kadar ürkek olduklarını bilince, bu anlattığımız olay, onların sürü dürtüsünün gücü hakkında iyi bir fikir verecektir. Aynı şey birlikte yaşamaya yatkın, çok sayıda omurgalı türü ve de şempanzeler için de geçerlidir; hani Yerkes'in çok yerinde bir tespitle "tek şempanze şempanze değildir" dediği şempanzeler için de.

Türsel evrim düzleminden, yani filogenetik açıdan söyleyecek olursa, ritüelleşme sayesinde bağımsızlıklarına kavuşabilmiş, meclise genç üyeler olarak girip orada yerlerini almış ve içgüdülerin büyük meclisinde oy hakkına sahip içgüdüsel hareketler bile, "açlık" ve "sevme" gibi bütün öteki dürtülerin seslerini bastırabilirler. Kazların zafer çığlıklarında, bu kanatlıların hayatlarını öteki dürtülerin hepsinden çok daha fazla belirleyen bir *seremoninin* varlığını yakalarız. Ama öte yandan elbette kendi ritüelleşmemiş örneklerinden hemen hiç kopamamış, bağımsızlığını oluşturamamış, dolayısıyla da davranışların bütünü üzerindeki etkileri çok sınırlı kalan birçok ritüelleşmiş hareket tarzı mevcuttur; daha önce, 5. bölümde üzerinde durduğumuz "kışkırtma" davranışında da gördüğümüz gibi, ritüelleşmiş davranışların motive ettiği hareket biçimleri, ötekilere göre biraz daha fazla tercih edilen ve onlara göre biraz daha sık tekrarlanan mümkün hareket biçimleri içinde yer alır.

Ritüelleşmiş bir hareket tarzının, dürtülerin verdiği konserde, o büyük orkestra ya da mecliste "güçlü mü" yoksa "zayıf mı" bir sesle yer aldıkları sorusuna cevap vermeye kalktığımızda motivasyon analizi iyice yokuşa sürülür; bunun nedeni, böyle ritüelleşmiş bir davranış tarzının birden fazla, bağımsız dürtünün bir araya gelmesiyle oluşmuş bir davranış izlenimi vererek, bunları taklit ederek bizleri *yanıltabilmesidir.* Önceki bölümde birçok kolun birleşmesiyle bir birlik oluşturmuş, tekleşmiş bir ritüel özellikli hareketin, kalıtsal yoldan oluşmuş bir işbirliği biçimi göstermeyip, çoğunlukla, ördek hanımının kışkırtma durumunda gösterdiğimiz (5. bölüm) birden fazla dürtünün ihtilafından türeyen hareket dizilerini *kopya* ettiğini görmüştük. Gene aynı yerde belirttiğimiz gibi, kopya ile orijinal çoğunlukla aynı hareket içinde birbirini örttüğünden, harekette orijinalin ne kadar kopyanın ne kadar payı bulunduğunu ortaya çıkarmak çok zordur. Ancak, başlangıçta birbirinden bağımsız olan bu güdü kollarından biri, kazın kışkırtma örneğinde olduğu gibi, tehdit edilen düşmana doğru yönelip ritüelleşmişliğin sabitleştirdiği hareket koordinasyonuna aykırı düştüğünde, burada yeni, bağımsız, değişken öğelerin işin içinde olduğu belli olur.

Jan van Iersel'in üzerinde deneysel motivasyon analizlerinin en ilklerinden birini yaptığı erkek dikencenin "zikzak dansı", çok zayıf bir "ritüel hareketin" güç bela fark edilebilen üçüncü bağımsız değişken olarak iki "büyük" dürtünün ihtilafının içine nasıl karışabileceğini göstermiştir. Van Iersel, cinsel olgunluğa erişmiş, kendine ait bir bölge-

ye sahip olan dikence erkeğinin yaklaşan her dişi karşısında sergilediği ve deneyler öncesine kadar basitçe "kur yapma dansı" olarak bilinen hareketlerinin duruma göre farklılık gösterdiğini tespit etmiştir. Kimi zaman zikzak hareketinin ilk düz yönü dişiye doğru yönelmekte, kimileyin "zak", yani eğik çizgi üzerindeki hareket dişiden uzaklaşmaya yönelik olmaktadır. Dişiden uzaklaşma hareketi fazlaca "vurgulandığında", erkeğin dişiyi içine çekmek istediği yuvayı işaret etmektedir. Balık, zikzak hareketinin ilk yarısında, önünden geçen hanımı görünce, hızla ona doğru yüzer, tam önünde fren yapar, geri döner; özellikle de dişi ona hemen karnını gösterince, yuvanın girişine doğru yüzer, sonra yan tarafına uzanıp belli bir seremoniyle yuvayı dişiye gösterir. Bir başka, oldukça uç durumda, dişi yumurta bırakacak olgunluğa tam erişmemişse, erkek zikzak hareketinin daha ilk yarısında dişinin üzerine saldırır.

Van Iersel bu gözlemlerinden yola çıkarak, zikzak hareketinde, dişiye doğru yapılan ilk düz hareketin saldırganlık güdüsünün motifini taşıdığını, sonraki oradan yuvaya yönelik eğri hareketin ise cinsel dürtüce aktifleştirdiğini tespit etmiş, bu tespitinin doğruluğunu deneysel olarak ispatlayabilmiştir. Van Iersel, belli bir erkek hayvanda saldırganlık ve cinsellik dürtüsünün şiddet ve yoğunluğunu ölçmeyi sağlayan yöntemler bulmayı başarmıştır. Erkek balığın karşısına onun rakibini temsil eden, standart büyüklükte bir maket koyup dövüş tepkilerinin sıklığını ve yoğunluğunu kaydetmeyi başaran araştırmacı, cinsel dürtünün yoğunluğunu ölçebilmek için erkeğe bir dişinin bütün karakteristik özelliklerini taşıyan bir maket gösterip bu sahte balığı

belli bir süre sonra aniden ondan uzaklaştırmıştır. Bu durumda erkek balık aniden bloke olan cinsel dürtüsünü yavru bakımı davranışına geçiş yaparak, yuvaya, yuvadaki (varsayımsal) yavrulara taze su akışını sağlayarak telafi etmiş, daha doğrusu "boşaltmıştır" Bu yavru bakımına yönelik davranışın süresi, cinsel dürtünün şiddeti hakkında da güvenilir bir ölçüdür. Araştırma aynı yollardan, erkeğin "zikzak" dansının neye benzeyebileceğini önceden kestirebilmeyi başarmış, ayrıca bu dansı doğrudan gözlemleyerek saldırganlık ile cinsellik dürtüsünün davranışa hangi oranlarda yön verdiklerini doğru tahmin edebilmiştir.

Biçimleri kabaca belirlenebilen bu iki dürtünün yanı sıra erkek dikencenin hareket tarzında, onun zikzak hareketinin bir aşamasından (düz çizgi hareketinden eğik harekete) geçiş ritimlerinin ne kadar düzenli olduğunu gören, ritüelleşmiş hareketlerin ne demek olduğunu bilen biri, zayıf da olsa üçüncü bir dürtünün motivasyon olarak bu davranışta yer aldığını tahmin edebilecektir. Ritüelleşmenin sonucu olan yeni, üçüncü bir hareket koordinasyonu öğesi işin içine girmemiş olsa, birbirine zıt iki güçün itkisi altındaki git-geller, hiçbir zaman öyle düzenli, periyodik bir hareket olarak ortaya çıkamaz. Bu üçüncü, yeni öğe işe karışmamış olsa, balığın çeşitli yönlerdeki minik ani hareketleri, iç içe geçip, çok tipik, aşırı kararsız durumdaki bir insanın sözgelimi bir odada dolaşmasından çok iyi bildiğimiz düzensiz bir dağılım tablosu çizeceklerdir. Buna karşılık ritüelleşmiş hareket, 5. bölümde verdiğimiz nedenlerle, birbirinin tıpatıp aynısı hareket öğeleri sayesinde, daha çok bir "sinyal etkisi" ortaya koyar.

Burada ritüelleşmiş bir davranış motifi işe karışmış mıdır şüphesi, kur dansı yapan dikence erkeğinin, yatay hareketi yaparken, cinsel dürtünün motive ettiği bu hareketin, dosdoğru yuvanın yönünü göstermesi gerektiğini tamamen unutmuş görünüp dişinin etrafında muhteşem bir yatay hareketler çelengi örmesiyle, bütün düz hareketlerin dişi yönünde, yatay olanların da yuva değil de gene dişiden uzaklaşma yönünde gerçekleşmesiyle tamamen ortadan kalkar ve üçüncü etkinin varlığı kesinleşir. Zikzak hareketlerinden yeni bir ritmik zikzak oluşturmaya çalışan bu üçüncü hareket düzeni, nispeten ötekilerden zayıf olmakla birlikte, iki motivasyon kefesinin arasındaki dengenin "terazi dili" olarak her iki hareket ettirici güç arasında *düzenli* bir yer değiştirmenin gerçekleşmesini sağlar. Ancak ritüelleşmiş hareketleri koordine edici böyle bir düzenin o apaçık müdahale gücünün, zayıflığına ve azlığına rağmen yaptığı ikinci önemli iş, zikzak hareketlerinde yuvaya yönelik hareketi değiştirmesi gibi, temeldeki ritüelleşmemiş ve başka itici güçlerin doğurduğu hareketin *mekân içindeki yönünü* değiştirmektir. Bunu, bir ritüelin klasik örneği olan, ördek hanımın *kışkırtma* davranışında konuşmuştuk.

7

AHLAK BENZERİ DAVRANIŞ BİÇİMLERİ

Öldürmeyeceksin
5. EMİR

Ritüelleşme sürecini konu alan 5. bölümde, nedenleri hâlâ gizliliğini koruyan ve aynen "açlık", "kaçma" ya da "sevme" gibi, görünürde bütün organizmaya bir başlarına hâkim olan "büyük dürtüler"in "emirleri" kadar karşı konmaz bir güçle, organizmaya "yapman gerek"ler dikte eden tamamen yeni içgüdülerin ne şekilde ortaya çıktığını göstermeye çalıştım. Bir önceki bölümde ise bundan da güç bir işe kalkışıp çeşitli, başına buyruk içgüdüler arasındaki etkileşimin ne şekilde gerçekleştiğini, hangi genel kurallara tabi olduğunu ve de bütün iç içe geçmiş zorluklara rağmen, birbirleriyle yarış halindeki dürtülerden oluşan etki ağında temellenen bu davranışları hangi yöntemlerle kavramaya çalışabileceğimizi kısa ve anlaşılır bir dille anlatmaya çalıştım.

Bu bölümlerde –belki de yersiz bir umuda kapılarak– önceki iki bölümde büyük içgüdüler ile yeni türeyenler hakkında söylenenlerin sentezini yapmakla kalmayıp, bunlar-

dan çıkan sonuçları, sorumuzun yanıtı bağlamında işe yarayacak şekilde kullanabilmeyi umuyorum. O halde şu soruyu sorabilir miyiz: Nasıl oluyor da ritüel, türün devamını ciddi şekilde tehlikeye atabilecek tür içi saldırganlığın bütün olumsuz etkilerini, *türün korunması bakımından vazgeçilmez önem taşıyan işlevleri devre dışı bırakmadan önleme gibi, neredeyse imkânsız bir işi başarıyor?* Bu italik cümlede sözü edilen şart, ortak yaşam sürmeleri kendilerine avantaj sağlayan hayvan türlerinde saldırganlığın neden zamanla yok olup gitmediğine ilişkin (fakat bununla beraber olsa olsa saldırganlığın iç yapısını yanlış tanımış birinin soracağı akla ilk gelebilecek) şu sorunun yanıtını içinde barındırmaktadır: Yakın ilişkilere dayalı bir birlikte yaşamanın avantaj sağladığı hayvan türlerinde saldırganlık, niçin toptan ortadan kalkmamıştır? Kalkmamıştır, çünkü saldırganlığın 3. bölümde değindiğimiz işlevleri vazgeçilmezlik özelliği taşımaktadır.

Türlerin büyük tasarımcıları seleksiyon ve mutasyonun, bu problemi halletme yolu, öteki çözümlerin ilkesine uyar: *Genele fayda sağlayan, türe yararlı, hatta vazgeçilmez olan dürtü değiştirilmeksizin bırakılırken, zararlı olabileceği özel durumları önlemek için bir sosyal engel mekanizması ortaya çıkar.* İnsanlık tarihinde ortaya çıkan halkların tarihsel-kültürel gelişimi burada da benzerlikler gösteren bir yol izler; gerek Musa'nın "on emrinin" gerekse de bütün diğer yasa tabletlerinin en önemli talimatlarının birer "buyruk" değil de engelleyici, "yasak" olması böyle açıklanabilir. Burada şöyle bir değindiğimiz ilişkiyi, ilerde ayrıntısıyla yeniden ele alacağız; yani geleneklerle aktarılan ve alış-

kanlık sayesinde insanların uyduğu yasakların, tabuların, olsa olsa Tanrı'nın himayesine sağınmış kutsal, tabu koyucu kişiler açısından, Kant'ın anladığı anlamda akla dayalı bir ahlak ile ilişkileri olabilse de, bu tabulara, yasaklara uyan inançlı (mümin) insanlar için yasaklar ve tabular ile olan ilişki, kesinlikle bu Kantçı akıl ahlakı yolundan açıklanamaz. Tıpkı hayvanlardaki sosyal davranışlara aykırı (asosyal) davranışları önleyen içgüdü kaynaklı engeller ve ritüeller gibi, tabu da (yasak da) hakiki ahlaki olana sadece işlevi yönüyle benzeyen bir davranışa yol açar; diğer bütün yönleriyle bakıldığında, hayvanla insan arasında ne kadar fark varsa, tabular ile ahlaki yasalar arasında da o kadar fark vardır. Bununla birlikte, yasak ile ahlaki buyruk arasındaki bu ilişkiyi iyi kavramış biri, hayvanlara, biz insanların içimizdeki ahlaki yasanın bize fısıldadığı emirlerin işlevini hatırlatan ve hayvana kendi iyiliğini değil de, topluluğunkini amaçlayan özverili davranışlara benzer davranışlar dikte eden fizyolojik mekanizmaları iş başındayken izlediğinde, her seferinde yeniden hayrete düşmeden edemeyecektir.

İnsan ahlakının sonucu olan davranışlara benzeyen davranışların etkileyici bir örneği, hayvanlardaki "müsabaka"dır. Müsabakaların düzenleniş biçimi, rakiple mücadelenin en önemli hedefine; yani, zayıf olana kayda değer zararlar vermeden, rakiplerden hangisinin daha güçlü olduğunu ortaya çıkarma amacına yöneliktir. Turnuva ya da spor dediğimiz olgu da aynı amacı güttüğünden, hayvanlarda görülen bu tür rekabet mücadelelerinin hepsi, "şövalyelere yaraşırlık" (mertlik) ve "centilmenlik" gibi izlenimler bırakır insanda. Kemiklibalıklar familyasında, *Cichlasoma biocel-*

latum adlı, dürüstlüğü ve centilmenliğiyle ün salmış bir balık vardır; sözünü ettiğim balık, bu özelliği nedeniyle Amerikalı hayranları arasında, dünyaca ünlü boks şampiyonu Jack Dempsey'in ismiyle anılır.

Balıklarda görülen müsabaka benzeri mücadeleler ve özellikle de, dövüş sırasında rakibe zarar vermeye yönelik bir zamanlarki mücadele biçimlerinden ritüelleşerek farklılaşma süreçleri hakkında epeyce şey biliyoruz. Neredeyse bütün kemiklibalıklarda asıl dövüşten önce, 6. bölümde anlattığım gibi, "saldırma" ve "kaçma" dürtülerinin yol açtığı kararsızlıktan kaynaklanan tehdit hareket ve ifadeleri görülür. Tehdide yönelik bu beden dilleri arasında kendine özgü bir gelişim sonucunda özel bir ritüele dönüşen davranışlardan biri de, rakibe bedeninin yan, geniş tarafını çevirerek onu etkileme duruşudur. Kuşkusuz, başlangıçta hem korku itkisiyle *rakipten uzaklaşma* hem de kaçma dürtüsünün etkisi altında olmayan dikey yüzgeçleri açma şeklindeki bu hareketle, bedenin mümkün mertebe en geniş konturlarıyla düşmanın "gözüne sokulması" amaçlanmış olduğundan, bütün akvaryumseverlerin Siyamlı kavgacıdan ve daha başka birçok "popüler" balıktan tanıdığı bu etkileyici duruşun gelişmesi mümkün olmuş, abartılmış jestlerle birlikte yüzgeçlerde ortaya çıkan bütün şekil değişmeleri, bu gelişmeyi sağlamışlardır.

Kemiklibalık türlerinde bu "yan duruş"la oluşturulan tehdit davranışıyla yakın bir bağ içinde ortaya çıkan yaygın bir diğer "gözdağı" verme jesti de, kuyruk çırpmadır. Rakibinin karşısında yanlamasına duran ve bedenini iyice gergin tutan balık, kuyruk yüzgeciyle düşmana doğru güçlü bir

hareket yapar. Gerçi öteki bu darbeyi bedeninde hissetmez; ama bedeninin yan tarafındaki basınç duyargaçlarıyla, oluşan bu basınç dalgasını algılar. Bu sırada oluşan basınç dalgasının gücü, tıpkı yan duruşta etkileme davranışı gibi, balığa, rakip dövüşçünün büyüklüğü ve dövüşme gücü ile ilgili veriler sağlar.

Çeşitli levreğimsilerde ve başka kemiklibalıklarda görülen bir diğer tehdit biçimi de, kaçma eğiliminin frenlediği tam cepheden, bodoslama bir çarpma hareketinden doğmuştur. Çarpmaya hazırlık için, gergin bir yay gibi "S" biçimine getirdikleri bedenleriyle, her iki rakip birbirlerine doğru yavaşça yaklaşırlar; bu sırada çoğu zaman ya solungaçlarının kapaklarını açar ya da solungaç derilerini şişirirler. Bu davranış, balığın yan duruşta, bedenini mümkün mertebe büyük göstermek için yanlara doğru açtığı yüzgeçleriyle sergilediği davranışla ilkece aynıdır. Birbirini cepheden tehdit etme dediğimiz bu ikinci tehdit biçiminin devamında birçok balık türünün, birbirlerine doğru uzattıkları çenelerine doğru aynı anda yaptıkları bir hamleyle rakibi ısırmaya çalıştığı görülür; gelgelelim bu davranış, tehdit duruşunun sergilenmesine yol açan sürecin içerdiği ihtilafa uygun olarak gerçekleşir; yani saldırılar vahşi, kararlı birer imha hamlesi olarak değil, ilkece her seferinde biraz tereddütlü ve tutuk gerçekleşir. Çene mücadelesinin bu biçiminden, levreğimsiler takımına sadece belirli özellikleriyle dahil edilebilecek ve kemiklibalıkların bir bakıma prototiplerini temsil eden çiklitlerde, labirent balıklarında, düello halindeki tarafların birbirlerine zarar vermeden, hatta kelimenin gerçek anlamıyla sadece "boy ölçüştükleri", ritüelleş-

miş "çene güreşleri" türemiştir. Bu tarz kendine özgü rekabet mücadeleleri yapan bütün türler, birbirlerini kalın, zedelenmesi zor bir deri ile kaplı çenelerinden kapıp olanca güçleriyle çekiştirirler. Böyle olunca da, İsviçre köylülerinin "paça kapma" dediği ve tarafların fiziksel güç bakımından birbirlerine denk oldukları durumlarda [Türkiye'deki Kırkpınar güreşleri tarzında] saatlerce devam edebilen bir güreş biçimi çıkar karşımıza. Bir defasında mavi renkli bir geniş alınlı renkli çiklit türünden, güç dengeleri birbirlerine çok yakın iki erkek arasında yapılan böyle bir "güreşin" sabah saat 8:30'dan öğleden sonra saat 2:30'a kadar sürdüğünü tespit etmiştik.

Çene güreşi dediğimiz ve bazı türlerin birbirini ağızlarından çekiştirmek yerine "ittiği" bu mücadelenin ardından, türden türe zamansal aralığı değişkenlik gösteren ve balıkların hiçbir engelle karşılaşmaksızın birbirlerini yanlardan yakalayıp kötü yaralanmalara yol açtıkları, o bildik zarar verme mücadelesi ortaya çıkmıştır. Demek ki tehditlerin zarar vermeyi engelleyici bir "yoruma" imkân verişinin ardından gelen, tarafların boy ölçüşmesi davranışı, gerçekte mücadelenin asıl, bir zamanlarki "erkeği öldürmeye dönük" kısmına girişi temsil etmektedir. Gelgelelim tam da bu "ön oyun" sayesinde, rakipler arasında daha zayıf olana ümitsiz bir mücadeleden zamanında kaçma fırsatı vermeye yarayan, son derece önemli bir işlev yerine getirilmiş olur. Böylece bireyin zarar görmesine ya da kurban olmasına gerek kalmadan rekabet mücadelesinin türü koruyucu işlevi, başka deyişle güçlü olanın seçilmesi çoğu kez sağlanmış olur. Sadece dövüşçülerin gücünün eşit ya da birbi-

rine çok yakın olduğu ender durumlarda, sonuç zorunlu olarak kanlı yoldan belli olacaktır.

Gerek az gerekse çok gelişmiş dövüş biçimlerine sahip türlere ilişkin karşılaştırmalı incelemeler ya da tek tek bireylerde, düzensiz saldırı hamleleriyle dövüşen genç balıktan başlayıp centilmence dövüşen Jack Dempsey'lere doğru tırmanan gelişme basamakları, "müsabaka" mücadelelerinin evrim tarihine ilişkin sağlam referanslar sunarlar. Rakibe zarar vermeyi hedef almış ham bir serbest stil güreşten, centilmence müsabakaların doğmasına kadar uzanan gelişme aşamaları, birbirinden bağımsız üç ana süreç sonucu ortaya çıkmışlardır. Bir önceki bölümde tanıştığımız "ritüelleşme", sözünü ettiğimiz bu üç ana sürecin *en önemlisi* olmakla birlikte, bunlardan sadece biridir.

Zarar vermeye yönelik dövüşten, tarz ve biçimi klişeleşmiş müsabaka benzeri mücadeleye uzanan gelişmenin ilk adımı, az önce ima ettiğim gibi peyderpey, kızışarak artan ve sonunda eyleme dökülen tek tek tehdit jestlerinin sergilenişi ile ardından gelen eylem aşaması arasına giren zaman aralıklarının *uzamasıyla* atılmıştır. Yavrusunu ağzında büyüten renkli bir tür balıkta olduğu gibi, salt zarar verme amaçlı dövüşen türlerde tehdit etmenin, yüzgeçlerini açmanın, yan duruşla etkilemenin, solungaç derisinin şişirmenin ve çene güreşinin süresi sadece saniyeler sürer ve bu tehdit davranışlarının hemen ardından, karşı tarafın yumuşak yan tarafında ağır yaralar açan saldırılar gerçekleştirilir. Bu minik balıklarda büyük bir hızla artıp azalan heyecanın sonucunda, yukarıda saydığımız aşamalardan bazılarının atlandığı bile olur; hatta aniden parlayan ve öfkelenme eşikleri

iyice düşük olan erkek balığın, karşılaşmayı doğrudan zarar verici hamlelerle açarak düşmanca niyetini baştan belli ettiği de olur. Aynı olaya, bu türe yakın akraba olan mücevher çiklit türlerinde hiç rastlanmaz; çünkü bunlar, tehdit hareketlerinin belirttiğimiz sırasına harfiyen ve her zaman uyarlar; bir sonraki harekete geçmeden önceki her bir aşamayı, uzun bir süre boyunca, çoğu kez dakikalarca sergilerler.

Tehdit hareketlerinin zaman dilimlerine bölünerek ortaya çıkması ile ilgili olguyu, fizyolojik olarak iki farklı yoldan açıklayabiliriz. Ya öfkenin artışı sırasında öfkelenmeyi, "sinirlenmeyi" ayarlayan eşik değerler hayvanın öfkesindeki artış ve azalmalara rağmen davranış sıralamasını değiştiremeyecek kadar birbirinden uzaktır; ya da öfkenin artması dizginlenmiş, daha alçak bir seviyede ve daha düzenli bir eğri çizmeye zorlanmıştır. Burada bir tartışmaya girmemize kapsamları bakımından imkân vermeyen nedenler, bu varsayımların birincisini desteklemektedir.

Daha önce 5. bölümde anlattığım gibi, tehdide dönük tek tek hareketlerin arasındaki sürelerin uzaması sonucunda, bunların ritüelleşmesi, iki Kızılderili şefin varsayımsal buluşması örneğinde açıklamaya çalıştığımıza benzer biçimde jest ve mimik abartılarını, ritmik tekrarlamaları ve hareketi görsel açıdan *daha özel* kılan yapı ve renkleri ortaya çıkarmışlardır. Sadece açıldıklarında görülebilen, renkli desenlerle bezeli büyütülmüş yüzgeçler, solungaç kapaklarında ya da derilerinde, sadece yüz yüze tehdit duruşunda ortaya çıkan dikkat çekici "gözler" ve bunlara benzeyen bütün o tiyatral süsler, canlılar hiyerarşisindeki nispeten ge-

lişmiş türlerin temsilcileri arasında görülen dövüş geleneklerine ilişkin incelemelerimizi hayranlık uyandırıcı bir sahne şölenine çevirmektedir. Heyecandan kor kor parlayan renklerin çeşitliliği, tehdit hareketlerindeki şaşmaz ritimler ve rakiplerin karşılıklı güç gösterisi, gözümüzün önünde olan bitenin sanat adına bir gösteri değil de gerçek bir kavga olduğunu, neredeyse unutturuverir bize.

Doğrudan zarar verici tehlikeli saldırıdan centilmence müsabakaya geçişin bu ikinci aşamasından sonra gelen üçüncü süreç ise, ana konumuz çerçevesinde, en az ritüelleşme kadar önem taşımaktadır: Bu gelişmede, *zarar verici saldırı hareketlerini engelleyen* ve davranış psikolojisinin ilgi alanına giren özel mekanizmalar ortaya çıkar. Bunlara birkaç örnek verelim.

İki "Jack Dempsey", yan duruşta tehdit ve kuyruk darbeleri savurarak yeterince uzun süre karşı karşıya durduktan sonra, taraflardan birinin, diğerine kıyasla saliseler önce çene güreşine geçmek istemesi olağandır. Bu gibi durumlarda bu "erkenci" balık, yan duruş pozisyonunu terk eder ve ağzı açık halde, henüz hâlâ yan duruşta tehdit aşamasında bulunan, dolayısıyla da böğrünü korumayan rakibine doğru darbe vurucu hamlesini yapar; gelgelelim bu savunmasız durumunda rakibini asla gafil avlamaz; her seferinde, dişleri karşısındaki düşmanının derisine tam değeceği anda hamlesini durdurur.

Artık hayatta olmayan arkadaşım Horst Siewert[1], en ince ayrıntısına kadar yukarıdakine çok benzeyen bir süre-

(1) Horst Helmut Siewert: Alman fizyolog ve yazar; doğm. 1948.

ci alageyikler üzerinde gözlemlemiş, betimlemiş ve filme çekmişti. Bu hayvanların boynuzlarını havada yay çize çize tokuşturdukları ve ardından çok belirli bir biçimde, ileri geri hareket ettirerek sergiledikleri yüksek düzeyde ritüelleşmiş boynuz dövüşünde, geyikler önce "uygun adımla" yan yana ilerlerken, bir yandan da koca boynuzlarını aşağı-yukarı sallayarak birbirlerini etkileme davranışı sergiledikten sonra "dövüşme" aşamasına geçerler; daha net bir ifadeyle, bu aşama, birinci evreyi bir önkoşul olarak arar. Bu birinci davranışın ardından her iki hayvan âdeta komut verilmiş gibi bir anda durur ve boynuzlarını yere yakın konumda gürültü patırtıyla tokuştururlar. Hemen ardından da, tıpkı "Jack Dempsey'lerde" olduğu gibi, sonunda en uzun dayanabilenin galip geldiği "yumuşak" bir güreşe tutuşurlar. Aynen bir önceki örnekte olduğu gibi, alageyiklerde de, dövüşçülerden birinin, dövüşün ilk aşamasından ikinci aşamasına diğerinden biraz daha önce geçmek istemesi ve bu sırada silahının, kendine paralel yürüyen düşmanının korunmasız olan böğrüne gelmesi ihtimali yüksektir. Ağır ve keskin boynuzların hızı ve sertliği düşünülünce, son derece tehlikeli bir durumdur bu. Ancak beriki, yani ritüelin kuralını bozup çok az da olsa erken davranan geyik, bunu, aynı durumdaki çiklitlerden de çabuk fark edip hemen hareketini frenler ve başını kaldırır. Fakat olan bitenden habersiz, "uygun adımda" paralel ilerleyen rakibinin birkaç metre önde olduğunu fark edince de adımlarını sıklaştırır ve yanına vardığında, daha iyi senkronize olmuş boynuz sallamalarıyla güreş aşamasına geçene kadar, bir yandan da boynuzlarını aşağı-yukarı sallayarak sakin sakin diğerinin yanı sıra yürüyüş düzenine katılır.

Yüksek düzeyde gelişmiş omurgalı hayvanlar dünyasında türdeşe zarar vermekten alıkoyan bu gibi engellerin sayısı çoktur. Hayvan davranışını insan gözüyle değerlendiren bir gözlemcinin, herhangi bir saldırganlığın söz konusu olduğunu ve bunun bastırılması için özel mekanizmaların gerektiğini aklının ucundan geçirmediği birçok durumda bile, bu engelleyici mekanizmalar vazgeçilmez bir işlev taşırlar. Örneğin anne hayvanın, özellikle de yeni doğan ya da yumurtadan yeni çıkan yavrulara karşı özel engellerle saldırgan olmaktan alıkonması, "şaşmaz" annelik içgüdüsünün "mutlak hâkimiyetine" inanan kimseye, oldukça paradoks görünecektir.

Gerçekte, saldırganlığın önlenmesini hedef alan bu gibi özel engellerin çok gerekli olmalarının asıl nedeni, yeni nesli besleyip büyüten ebeveynlerin, özellikle de yavruların küçük ve savunmasız olduğu dönemlerde diğer bütün canlı varlıklara karşı saldırgan davranma zorunluluğundan kaynaklanır. Demek ki, kuluçkadaki bir kuşun, yuvaya yaklaşan ve bir şekilde aşina olduğu bütün canlılara karşı saldırgan olması şarttır. Hindi, yuvada oturduğu sürece fare, keme, gelincik, karga, saksağan vb. gibi çeşitli düşmanlara karşı var gücünü kullanarak saldırmaya her an hazır olmalıdır. Fakat aynı davranışı, türdeşleri karşısında da sergileyebilmelidir; çünkü ister kabadayı bir horoz, isterse de kendine yuva yapmak için bölge arayan tavuk, hindi olsun, bunlar da kuluçkadakiler için diğer avcılar kadar tehlikeli olabilmektedir. Bu nedenle hayvanın saldırganlığının, tehdit eden canlı bir varlığın onun dünyasının merkezine, yani yuvasına yaklaştığı oranda artması zorunludur. Saldırgan-

lığının bu kadar yoğun olduğu bir dönemde kabuğunu kırıp dünyaya gelmiş olan kendi yavrusu ise bu ebeveynin zarar vermemesi gereken biricik canlı varlıktır! Wolfgang ve Margret Schleidt adlı iki meslektaşım, hindilerde kendi yavrusuna saldırmayı önleyen engellerin, sadece akustik yoldan, yani yavrunun sesinin tanınmasıyla ortaya çıktığını tespit ettiler. Bu iki araştırmacı, erkek hindinin ses uyarımlarına verdiği bazı tepkileri incelemek amacıyla, belirli sayıda hindiyi, kulak iç kısmında yapılan bir ameliyatla sağırlaştırmışlardı. Söz konusu ameliyat sadece yavruluk döneminde yapılabildiğinden ve o yaştaki hayvanların cinsiyetlerini kesin olarak belirlemek imkânsız olduğundan, bu sağır hindilerin arasına istemeden dişiler de karışmıştı. İşte, yapılacak deneyde işe yaramayan bu sağır dişiler, başka bir inceleme konusu için, anne ile yavru ilişkisinde çok tayin edici bir rol oynayan sesi yanıtlama davranışının işlevini ortaya çıkarma amacı taşıyan incelemeler için uygundular. Örneğin kuluçkadan yeni çıkan gri kaz yavrularının, "yalnızlık ıslıklarına" türe özgü birtakım seslerle cevap veren ilk nesneyi anne yerine koyduklarını iyi biliyoruz. Schleidt'lar da, yumurtadan yeni çıkmış civcivleri, duyabilen ve seslere doğru şekilde cevap veren dişi hindiler ile, sağırlaştırılmış, dolayısıyla da çağrılarını civcivin ıslıklarına yanıt olarak değil, gelişigüzel, karavana "dağıtan" bir dişi hindi arasında nasıl bir seçim yapacaklarını gözlemlemek için bu iki ana hindiyle yan yana getirmişlerdi.

Deney, davranışbilimde sık sık olduğu gibi, kimsenin ummadığı, fakat beklenenden daha ilginç sonuçlar çıkarmıştı ortaya. Sağır dişi hindiler kuluçka dönemlerini tama-

men olağan şekilde tamamlamıştı; kuluçkaların yumurtadan çıkmasından öncesinde de bunların sosyal ve cinsel davranışlarında herhangi olağan dışı bir şey gözlemlenmemişti. Fakat civcivler yumurtadan çıktıktan sonra, deneyde kullanılan dişilerin annelik davranışlarının dramatik boyutlarda bozuk olduğu anlaşıldı: Bütün sağır dişiler, yavrularını kuluçkadan çıkar çıkmaz gagalayarak öldürüyordu. Yapay yumurtalar üzerinde normal kuluçka dönemini tamamlamış, dolayısıyla da civcivi kendi yavrusu olarak kabul etmeye hazır olması gereken sağır dişi, annelik davranışları sergilemek ve bir günlük yavruyu anne hindilere özgü sesli ifadelerle çağırmak yerine, civciv daha metrelerce mesafedeyken, sağır anne tüylerini savunmaya hazır biçimde kabartarak ve yavruya tıslayarak, menziline girince de, elinden geldiğince sert darbelerle onu öfkeyle gagalayarak tepki veriyordu. Şayet sağır dişinin duyma yetisi dışında başka "özürleri"nin bulunmadığını kabul edecek olursak, bu davranıştan çıkarılabilecek tek bir sonuç vardır: Dişi, yavrusunun neye benzeyeceğine ilişkin doğuştan verili en ufak bir bilgiye sahip değildir. Yuva yakınlarında hareket eden ve hayvanın kaçma tepkilerinin saldırganlığını bastırmasına yetmeyecek boyutta olan *her şeye,* kulakları duymayan "saldırgan", gagalayarak tepki vermektedir. Doğuştan verili olup da annelik davranışını tetikleyerek etkinleştiren ve de saldırganlığı baskı altına alarak engelleyen tek şey, civcivin çıkardığı seslerdir.

İşitme arızası bulunmayan hindilerle daha sonradan yapılan deneyler, bu yorumu doğrulamaktadır. Kuluçkadaki dişi hindinin önüne uzunca bir telle, biçimsel olarak haki-

ki hindi civcivlerine benzeyen içi doldurulmuş "sahte", maket civcivler sürüldüğünde, hayvan, tıpkı sağır hindinin de yaptığı gibi gagalamaya başlamaktadır. Fakat civciv maketinin içine monte edilmiş bir ses aygıtı ile bu yavruların daha önceden kaydedilmiş "ağlamaları" duyulmaya başlandığında, saldırı, görünüşe bakılırsa çok güçlü bir engel tarafından tıpkı kemiklibalıklara ve alageyiklere ilişkin örneklerde anlattığım gibi, bir anda durdurulmaktadır; bu seslerin ardından dişi, hindilerin evcil tavuğun gıdaklamasına benzer, liderlik yaparken çıkardıkları tipik, yönlendirici, yol gösterici çağrı sesleri çıkarmaya başlamaktadır.

Hayatında ilk kez kuluçka çıkaran her deneyimsiz hindi, yuva yakınlarında dolanan ve büyüklükleri kabaca küçük bir fareden büyükçe bir kediye kadar her şeye saldırır. Kaçırılması gereken yırtıcıların özelde neye benzediğine ilişkin doğuştan gelen kalıtımsal bir "bilgisi" yoktur bu "kuşun" Önlerine konan birer gelincik ya da altın hamster maketine saldırıları ile, içi doldurulmuş bir civcive yönelik saldırıları arasında bir şiddet farkı bulunmamaktadır; dahası, kümes hayvanlarının bu iki baş düşmanının kürklü maketleri içine monte edilmiş hoparlörlerden çıkan civciv sesleriyle, bunların hindi yavruları olduklarını "ispatlamaları" halinde, dişi hindi hem gelinciğe hem de hamstere civciv muamelesi yapmaya, her ikisine de annelik davranışları sergilemeye hazırdır. Daha birkaç saniye öncesinde önüne konan sessiz civcivi gagalayan böyle bir dişinin birden bire annelik çağrıları arasında cik cik sesleri çıkaran gelincik yavrusunun, en doğrudan anlamıyla bu cin bebeğinin [Bir inanışa göre, cinlerin asıl bebeği çalarak ye-

rine bıraktığına inanılan bebek] sürüne sürüne yumuşak karnının altına girmesine (daha doğrusu, deneycilerin bunları oraya sürmesine) izin verişini gözlemlemek etkileyici bir deneyimdir doğrusu.

Kanatlılarla yapılan araştırmalara bakılacak olursa, yuvaya yaklaşan düşmana yönelik doğuştan gelen tepkiyi artıran tek karakteristik özellik, tüylü, kıllı yüzey yapılarıdır. En azından ilk deneylerimizden çıkan sonuçlara göre, post benzeri maddelerden yapılmış maket düşmanların bu tepkiyi tüysüz, düz maketlere göre daha kolay ve daha şiddetli tetiklediklerı izlenimini edinmiştik. Yuva yakınlarında dolanan, olgunlaşmış, üstüne üstlük yeni büyümüş tüyleriyle endişelendirici bir yavrunun, annede sürekli bir yuvayı koruma davranışına yol açmaması düşünülemez; ama işte bu tüylü yavru durmadan çıkardığı "cik cik" sesleriyle kaçınılmaz "evlat cinayetini" önler. En azından ömründe ilk kez kuluçkadan yavru çıkaran ve kendi yavrularının görünüm itibarıyla neye benzeyeceğine ilişkin bir deneyim edinmemiş dişiler için geçerli bir durumdur bu. Sözünü ettiğimiz bu davranış biçimleri, bireysel (ontogenetik) öğrenme ile çok hızlı bir şekilde değişebilme özelliği gösterir.

Anne hindinin yukarıda değindiğimiz "annelik" davranışının ilginç bir şekilde çelişkilerle dolu yapısı, bizi bu olgu üzerinde düşünmeye yöneltiyor. "Annelik içgüdüsü" ya da "kuluçka bakımı içgüdüsü" olarak tanımlanabilecek bir davranış bütününün var olmadığı açıkça belli olmaktadır; hatta kendi yavrularını tanımaya yarayacak doğuştan verili bir "şema" bile bulunmamaktadır annede. Yavrunun hayatta kalması bağlamında annenin yavrulara amaca uygun

şekilde davranmasının kaynadığında, evrim tarihine mal olmuş bir dizi tepki, engel ve hareket biçimi yer almaktadır. Seleksiyon ve mutasyon dediğimiz iki inşacı, normal ya da uygun çevre koşullarının var olması durumunda bütünsel bir sistem olarak bu biçimleri ve işlevlerini öyle organize etmiştir ki, sanki söz konusu canlı, türün korunması ve bireyin hayatta kalmaya dönük çıkarları çerçevesinde "ne yapması gerektiğini biliyormuş gibi" bir görünüm ortaya çıkmaktadır. İşte dişi hindide, kuluçka bakımı içgüdüsü olarak tanımlanan genelde "içgüdü" dediğimiz sistem, *mevcut, verili* bir sistemdir. Öte yandan, içgüdü kavramının (yukarıdaki biçimiyle anlaşılması halinde bile) kavramı tanımlayıcı faaliyetlerin tamamını kapsayıcı, kapalı, sınırları kesin bir özellik taşımaması nedeniyle, yanıltıcı olması mümkündür. İçgüdülerin oluşturduğu sistemin organizasyonunda, sözünü ettiğimiz örnekteki saldırganlık ve saldırganlığı tetikleyen alımlayıcı mekanizmalar gibi, bambaşka itici güçler de söz konusudur. Yuvanın üstünde ve çevresinde dolanan tüylü civcivin hindide saldırganlığı tetiklemesi, istenmeyen bir aksaklık olmayıp, kuluçkadaki neslin korunması açısından alabildiğine elverişli şartlar yaratmaktadır; çünkü ana hindi, yavrular, özellikle de onların o güzelim tüylerinin yarattığı görüntü sayesinde sinirli, huysuz, her an saldırabilecek bir atmosfere girmektedir. Civcivin çıkardığı sesler, annenin bu saldırganlığının yavrularına yönelmesini güvenilir biçimde engellemektedir; böyle olunca da büyük ihtimalle annenin öfkesini hep diri tutarak, saldırganlığını yuvaya yaklaşan başka canlılara yöneltme eğilimi güvence altına alınmıştır. *Sadece* bu bir tek davranış sistemi içinde

işlevselleşerek devreye giren özel, biricik organizasyon, civcivin sesine yanıt olarak (seçici biçimde) devreye girip gagalamayı engelleyen organizasyondur.

Demek ki kuluçkaya yatan türlerde ebeveynin yavrularına zarar vermeme davranışı olağan bir doğa yasası olmayıp, anne hindide gördüğümüz gibi, her bir duruma uygun, özel engellerle güvence altına alınması gereken bir davranıştır. Hayvanat bahçesinde görevli olanlar, tavşan ya da kürk hayvanları besleyenler, bu engel mekanizmalarının "çökmesi" için görünüşte ne kadar basit etmenlerin yeterli olduğu hakkında iki çift laf edecek bilgiye sahiptir. Bunlara verebileceğim örneklerden biri, Lufthansa uçaklarından birinin sis nedeniyle, rotasından saparak bir kızıl tilkinin gri-siyah renkli akrabalarının yetiştirildiği çiftliğin üzerinden "biraz" alçaktan geçmesiyle, o dönemde yavruları olan bir grup dişi tilkinin yavrularını yemelerine yol açmış oluşudur.

Doğumdan sonra yavrularıyla ilgilenmeyen bazı hayvanlar ya da sadece belirli, kısa süreliğine yavru bakımı yapan birçok omurgalı hayvan türünün genç üyeleri, erkenden, bedenleri daha nihai ölçülerine ulaşmadan çok önce, üç aşağı beş yukarı yetişkin türdeşleri kadar becerikli, güçlü ve (söz konusu türler zaten çok az şey öğrenebildiklerinden) en az yetişkinler kadar zekidirler. Dolayısıyla bu türlerin genç üyeleri, korunmaya öyle çok muhtaç da değildirler; yaşlı türdeşleri de onlara pek özen göstermezler. Öğrenme ve bireysel deneyimin büyük önem taşıdığı ve gencin "hayat okulunun" uzun sürmesi nedeniyle ebeveyn gözetimine apayrı bir işlev düşen yüksek düzeyde gelişmiş

omurgalı hayvanlarda ise durum bambaşkadır. Geçmişte birçok biyolog ve sosyolog, öğrenme yetisi ile yavruların bakım süresi arasındaki bu yakın ilişkiye işaret etmiştir.

Genç bir köpeğin, kurdun ya da kuzgunun bedeni nihai ağırlığına değilse de, nihai büyüklüğüne ulaştıktan sonra bile, bu hayvanların yetişkin türdeşlerinden gelebilecek ölümcül saldırılara karşı kendini korumaları şöyle dursun, sakar ve beceriksiz halleriyle, dıştan gelen saldırılardan yeterince hızlı kaçarak kurtulabilmeleri bile mümkün değildir. Yukarıda sözünü ettiğim canlılar ve bu gruba dahil olan başka hayvan türlerinin gençlerinde bu iki yetinin eksikliğinin (savunma/kaçma), yavruyu sadece türdeşinin tür içi saldırganlığı karşısında değil, özellikle de bu gruba dahil türlerin büyük hayvanlarla beslenen avcı türler olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, türdeşinin kendi türünü avlama alışkanlığına karşı da tamamen savunmasız bıraktığını ve sırf bu yönüyle bile çok önemli bir eksiklik olduğunu düşünebiliriz. Oysa yamyamlık, sıcakkanlı omurgalılarda çok ender görülür. Muhtemelen memeli türlerde yamyamlığı engelleyen etmen, türdeşlerinin "tadının" pek de hoş olmamasıyla sağlanmıştır. Kutup kâşifleri, ölmüş ya da mecburen öldürülmüş köpeklerinin etiyle başka köpekleri beslemek istediklerinde bu engelle karşılaşmışlardır. Bir tek yırtıcı kuşlar, bunların arasında da başta atmacalar, uzun süre dar bir alanda esaret altında kaldıklarında bazen türdeşlerini öldürüp yiyebilmektedir; fakat aynı durumun bu hayvanın doğal çevre koşullarında ortaya çıkmış olduğuna ilişkin herhangi bir örnek tanımıyorum. Bu eylemlerini hangi engellerin önlediği ise henüz bilinmiyor.

Sözünü ettiğimiz kuşların ve memeli hayvanların bedensel olarak yetişkinliğe erişmiş fakat beceriksiz, "acemi çaylak" yavruları için yetişkin türdeşlerinin saldırgan davranışları, yamyamlık heveslerinden kat kat daha tehlikelidir aslında. Ancak bu tehlike, son derece sıkı kurallara göre işleyen, hakkında yine nispeten az şey bildiğimiz, çok az araştırılmış engelleme mekanizmalarınca önlenmiştir. Davranış araştırmalarının basit ve kolay anlaşılır olmasına fırsat vermesi nedeniyle küçük bir bölüm ayırdığımız gece balıkçıllarının "sevgisiz toplumu" bu konuda bir istisna oluşturur. Bu davranış mekanizması, uçma yeteneğine kavuşmuş genç balıkçıllara nispeten aralıksız sınırlarla yan yana durma ve de yetişkinler arasında kıskançlık dolu kapışmalara konu olan yuva sınırları arasındaki kesişim noktalarında barınma ve koloninin içinde kalma imkânı sağlamıştır. Genç balıkçıl, yuvadan uçtuktan sonra "yalvarma" denen davranışı sergilediği sürece, yetişkin gece balıkçıllarının saldırılarına karşı mutlak bir güvence altındadır. Kendisinden daha yaşlı bir balıkçıl, bu gençle kapışmak niyetiyle ona yaklaşmaya görsün, bizimkisi hemen kendine özgü kikirdeme sesleri arasında kanatlarını açıp kapatarak yetişkinin üstüne doğru yürümeye başlar; yaşlı olanın yanına geldiğinde ise, onu gagasından yakalayıp, tıpkı küçük çocukların ebeveynlerinden "mama" istediklerinde onların çenelerini ve dudaklarını tutup çekerek yaptığı gibi, "sağma hareketleri" eşliğinde aşağıya doğru çeker. Genç gece balıkçıllarının ebeveynlerini kişisel olarak tanımadığını biliyoruz. Ebeveynlerin yavrularını kişisel olarak tanıyıp tanımadığı konusunda ise kesin bir bilgiye sahip değilim; an-

cak aynı yuvadan gelen yavruların birbirlerini kişisel olarak tanıdıklarını kesin olarak söyleyebilirim. Tıpkı yaşlı gece balıkçılı gibi, genç gece balıkçılı da –beslemeye yönelik bir ruh hali içinde değilse– kendisine doğru yaklaşırken bu "yalvarma" davranışını sergileyen diğer yavrulara karşı saldırganlaşmamaktadır. *Enfantil* (çocukluk dönemine özgü) davranışın, tür içi saldırganlık karşısında koruyucu bir etkiye sahip olduğunu birçok hayvanda rastlanan benzer örneklerden zaten biliyoruz.

Çoktan beri bağımsızlığına kavuşmuş, erişkin, ancak mücadele için hâlâ eşit yeteneklerle donanmış olmayan yavru gece balıkçıla koloni sınırları içerisinde küçük bir yerleşim alanına sahip olma imkânı veren, daha da basit bir başka davranış mekanizması daha bulunmaktadır. "Çizgili elbisesi"ni üç yıldır üzerinde taşıyan genç gece balıkçılı, nihai renklerine kavuşmuş yetişkine kıyasla, yaşlı türdeşinin saldırganlığını daha az tetikler. Bu olgu, Altenberg'de serbest doğada kuluçkaya yatan gece balıkçılı kolonisi üzerinde tekrar tekrar gözlemlediğim ve burada sizlere aktarmak istediğim ilginç bir olaya neden olmuştur: Genç balıkçıl, herhangi bir hedeften yoksun bir şekilde, kuluçkaların bulunduğu bölgenin yakınlarında bir yere konuverir. Şansı yaver gitmiştir, çünkü onun bu rastgele inişi, kuluçka bakımını üstlenen yetişkin balıkçılların özenle koruduğu yerleşim alanına, yani yuvanın dosdoğru merkezine rastlamamıştır. Ne var ki onun gelişi, komşulardan birini gene de öfkelendirmiştir: Yetişkin, yuva sahibi komşu kuş, tehdit duruşuna geçen balıkçıllara özgü hareketlerle bu genç mütecavize doğru ilerlerken, yuvasını mütecavizin bulunduğu yo-

lun üzerine kurmuş bir diğer balıkçıl çiftinin alanına girmeden edemez; böyle olunca da ihtişamlı görünümü ve aslında davetsiz genci hedef alan tehdit duruşuyla komşularının saldırganlık dürtülerini genç kuştan çok daha fazla tetiklediği için, rahatsız ettiği komşularının saldırılarının kendisine yönelmesine neden olur. Bu karşı saldırı asıl hedef olması gereken genci neredeyse her seferinde kıl payı es geçer ve bu şekilde, istemeden de olsa onu korumuş olur. Bu nedenle, henüz nihai renklerine kavuşmamış genç balıkçılların, yetişkinlerin yerleşik olduğu iki kuluçka bölgesinin *tam arasına*, onların bölge merkezlerinin kesişim noktalarına konduğu çok sık görülen bir durumdur.

Avrupa kökenli köpeklerin tamamında, yetişkinleri, 7-8 aylık bir yaş sınırının altındaki genç köpekleri ciddi bir şekilde ısırmaktan alıkoyan sosyal engel mekanizması ise pek kolay anlaşılır bir mekanizma değildir. Tinbergen'in gözlemlerine göre bu sosyal engel, Eskimo köpeklerinde, aynı sürüye dahil genç köpeklere karşı geçerlidir sadece; sürü dışı, yabancı genç köpekleri ısırmamaya yönelik bir engel ise yoktur. Muhtemelen bu, kurtlarda da geçerlidir. Türdeşlerin genç olduğunu, yetişkinlerin hangi özelliklere "bakarak" anladıklarını açıklamak güçtür. Gencin beden büyüklüğü herhangi bir rol oynamamaktadır anlaşılan; küçücük, yaşlı ve ısırma huyu olan bir foxterrier, kocaman ve kaba saba oyun davetleriyle bıktırıp usandıran bir Sen Bernard yavrusu karşısında, kendi türünden bir yavru karşısında olduğu kadar dost ve saldırganlığı engellenmiş davranışlar sergiler. Saldırganlık engelini devreye sokup onu etkinleştiren temel faktör, muhtemelen genç köpeğin davranışı, bir ihti-

malle de onun kokusudur. Saldırma engelini harekete geçiren etmenin koku olduğu, genç köpeğin, yaklaşan yetişkine ısrarla kendini koklatmasından da anlaşılabilmektedir: Köpek, yetişkinin tehdit oluşturduğu kanısına kapılmayagörsün, yavrulara has tüysüz göbeğinin de görülmesine imkân verecek biçimde kendini sırtüstü yere atarken, yetişkinin kokusunu hemen alacağı birkaç damla idrar bırakır.

Yetişkin fakat beceriksizliği hâlâ üzerinden atmamış genç köpekleri koruyan ve saldırıları önleyici engeller arasında kimi yönüyle kokuya göre çok daha ilginç ve daha muammalı engel, "zayıf cinsiyet"e karşı "centilmenlikten uzak" davranışları önleyen davranış mekanizmalarında karşımıza çıkıyor. Bilindiği gibi, davranışlarını anlattığım dansçı sinekler, peygamber develeri ve örümcekler dahil olmak üzere diğer birçok böcek türünde daha güçlü cinsiyeti dişi temsil ettiğinden, mutlu damadın *gereğinden erken* yenmesini önlemek için özel davranış mekanizmalarının faaliyete geçmesi gerekmektedir. *Mantide* familyası üyesi olan peygamber develerinde dişiler, çoğu kez erkek bedeninin arka yarısıyla çiftleşme edimini gerçekleştirirken, onun diğer yarısını afiyetle yemeye koyulurlar.

Gene de burada bizi bu gibi acayip, aşırı örnekler değil, birçok kuş ve memeli türünde karşılaştığımız, hatta insanda, kadınları ve genç kızları dövmeyi tamamen önlemese de iyice zorlaştıran engeller uğraştırmalıdır. "You can not hit a woman", bir kadını dövemezsin ilkesi, insanlar söz konusu olduğunda sınırlı ölçüde işe yaramaktadır. Hüzünlü tonların altına sevecenliği yerleştirmeyi çok iyi bilen Berlinlilerin mizah anlayışından bir örnek vermek istiyorum.

Kocası tarafından dövülmüş kadın, duruma müdahale eden centilmen yabancıya şöyle cevap verir: "Canım kocam beni 'okşamışsa' bundan sana ne?" Normal, yani patolojik olmayan koşullar altında, erkeğinin dişisine en ufak bir saldırıda bulunmadığı birçok hayvan türü vardır.

Bu söylediklerim, örneğin köpekler ve elbette ki kurtlar için de geçerlidir. Dişisini ısıran bir erkek köpeğe derin bir güvensizlik beslediğim gibi, sahibine de özellikle çocukların evde olduğu zamanlarda çok dikkatli olmasını tavsiye ederim; çünkü hayvanın sosyal engelleri ile ilgili bir sorunu olduğu apaçık meydandadır. Bir zamanlar dişi köpeğim Stasi'yle çiftleştirmek üzere eve getirdiğim koca bir Sibirya kurduyla oyun oynamamı kıskanan Stasi, öfkelenip ona var gücüyle saldırmıştı. Koca kurt, salyalarını sağa sola saça saça üstüne yürüyüp onu ısırmaya başlayan bu öfke tanrıçasından gelen ısırıkları, bedeninin daha az hassas bölgeleriyle karşılamaktan başka bir şey yapmamış, dişiye saldırmama engeline boyun eğmişti. Bazı ispinozgiller ve şakrak kuşu türlerinde, hatta *Lacertinae* familyası üyesi Avrupa yeşil (zümrüt) kertenkeleleri gibi bazı sürüngenlerde de bunlara benzeyen, dişiye saldırmayı önleyen mutlak engeller görülmektedir.

Yukarıda sözünü ettiğim sürüngen türünün erkeğinde türünün bir başka erkeğine saldırmayı tetikleyen etkenler arasında en önemli olanı, rakibin, gırtlak ve çene bölgesi deniz mavisi renginde, geri kalanı ise tamamen yeşil renkteki göz alıcı giysisidir. Öte yandan dişiyi ısırmayı yasaklayan engelin de, karakteristik kokulara bağlı olduğu açıkça bellidir. G. Kitzer ve ben bunu, en büyük dişi züm-

rüt kertenkelemizi erkek renklerine boyadığımızda keşfetmiştik. Neye benzediğinden elbette ki bihaber olan dişi kertenkeleyi açık alandaki yerine geri götürdüğümüzde, hayvan dosdoğru eşinin bölgesine yönelmişti. Erkek de onu fark eder etmez, muhtemel saldırı kaynağı olan bu "sahte mütecavize" doğru atılmış; ancak ısırmak için ağzını kocaman açtığı anda, makyajlı sahte erkeğin bedeninin dişi kokusunu almış, kokuyu aldığı gibi de zınk diye durması bir olmuştu. Bu ani duruş, erkeğin makyajlı dişinin üstünden takla atarak geçtikten sonra yere kapaklanmasına neden olmuştu. Doğrulup onu diliyle etraflıca kokladıktan sonra, saldırganlığını tetikleyen bu erkek zümrüt kertenkelelere özgü renkleri, bir daha hiç dikkate almamıştı. Aslına bakarsak bu, bir sürüngen için kesinlikle küçümsenmemesi gereken bir davranıştı. İşin ilginç yanı, bu erkek kertenkelenin, yaşadığı sarsıcı deneyim yüzünden olsa gerek, olaydan uzun süre sonra bile saldırısını başlatmadan önce dövüşeceği erkekleri de koklamaya, daha net bir ifadeyle onların kokularını denetlemeye başlamış olmasıydı. Anlaşılan, az kalsın bir hanımefendiyi ısırmış olma ihtimali onu çok derinden etkilemişti!

Erkeklerinin, dişiyi ısırma konusunda mutlak bir engele takıldıkları bu hayvan türlerinin "hanımlarının" bütün erkek cinsiyetine karşı arsız ve aşırı cesur davrandıkları düşünülebilir. Oysa tuhaf bir şekilde tam tersi bir durum söz konusudur. Öteki dişilerle öfke dolu kavgalara giren büyük, saldırgan dişiler, en çelimsiz, hatta bazen de böyle dişilerin üçte biri kadar olabilen ve de erkeklikleri, tıpkı bıyıkları yeni terlemiş bir lise öğrencisi gibi, gırtlağında henüz yeni ye-

ni belirmeye başlayan o mavi renkle kendini belli eden karşı cinsleri karşısında bile kilitlenip kalmaktadırlar. Bu gibi durumlarda Avrupa yeşil kertenkelesinin dişisi (zümrüt kertenkele) ön ayağını havaya kaldırır ve tıpkı piyanistlerin yaptığı gibi, parmaklarını "alıştırır". Sözünü ettiğim (Kramer'in Almanca "treteln" kavramıyla tanımladığı) bu davranış, bütün kertenkelelerin ortak bir özelliği olup itaati ifade eden bir beden dilidir. Özellikle Kuzey kurtlarına yakın ırkların dişileri, erkek tarafından daha önce hiç ısırılmış ya da erkek onun üzerinde herhangi fiili bir üstünlük kurmaya çalışmış olmamasına rağmen, seçtiği erkek karşısında, neredeyse köpeklerin olağan koşullarda sahibi olan insanlara gösterdiği boyun eğici bir saygı sergilerler. Bütün bu davranışlar arasında en ilgi çekici olanı ise saka kuşlarının, şakrak kuşlarının, florya kuşlarının ve kanaryaların da dahil olduğu *Carduelide* familyası mensubu kuş türlerinde karşımıza çıkan ve ilk bakışta çok karmaşık ve tuhaf görünen bir hiyerarşi ilişkisidir.

R. Hinde'nin gözlemlerine göre, örneğin floryalarda, çiftleşme döneminde dişiler erkeğe, yılın geri kalan zamanlarında ise erkekler dişiye üstündür. Bu sonuca ulaşmak için eşlerden hangisinin gagaladığını ve kimin kimin gaga saldırıları karşısında geri çekildiğini gözlemlemek yeterlidir. J. Nicholais'in incelemeleri sayesinde çok iyi tanıdığımız ve yıl boyunca beraber yaşayan şakrak kuşu çiftlerinde de aynı gözlem ve akıl yürütmelerle, bu kuşlarda dişilerin, erkek üzerinde değişmez bir hiyerarşik üstünlüğe sahip olduğu sonucuna varabiliriz; hanım kuş, her zaman az da olsa saldırgandır; sık sık erkeğini ısırır ve hatta "gaga flörtü"

dediğimiz erkeği selamlama seremonilerinde bile, ritüelleşmiş biçimde de olsa, önemli miktarda saldırganlık varlığını korumaktadır. Şakrak kuşu erkeği ise dişisini asla gagalamaz ya da ısırmaz ve basitleştirilmiş nesnel bir bakış açısıyla, hiyerarşik düzendeki yerini sadece gagalama ile gagalanmaya bakıp belirlemek istersek, dişinin kesinlikle erkeğin üstünde yer aldığını söylemek zorunda kalırız. Ne var ki daha dikkatli bakacak olursak tam tersi bir görüşe ulaşırız; çünkü şakrak kuşu çiftinin erkeği, eşi tarafından ısırıldığında ya da gagalandığında, teslim olma ya da korku ifade eden tavırlar takınmaz; tam tersine, hayvanın bu gibi zamanlarda sergilediği tavır, dişiyi cinsel yönden etkileme ve sevecenlik göstermektir. Demek ki erkek, dişinin ısırmasıyla sıralama bakımından daha alt bir konuma itilmediği gibi, tersine dişisinin saldırılarına karşılık vermeden bunları kabul edişi ve özellikle de bunların etkisiyle cinsel isteklilliğini kaybetmemesi, yani bu edilgen tavrı, görünüşe bakılırsa sadece gözlemci için değil, dişisi için de, son derece "etkileyici" olmaktadır.

Köpek ve kurt erkekleri de dişiden gelen saldırılara karşı çok benzer tepkiler verir. Daha önce Stasi ile ilgili örnekte anlattığım gibi, saldırıların niyeti ne kadar ciddi olursa olsun, ritüel, erkeklerin dişiyi kesinlikle ısırmamasını talep etmekle kalmaz, aynı zamanda arkaya doğru yatırılan kulaklarla ve herhangi bir buruşukluk kalmayacak hale getirilen dümdüz alın hatlarıyla ifade edilen "dostluk suratı" ifadesini korumasını da ister. *Keep smiling!* (Gülümsemeye devam et!) Bugüne kadar dişi köpeğin erkeği ısırması durumunda devreye girdiğine tanık olduğum ve ilginç şekil-

de Jack London'un da *Beyaz Diş* romanında sözünü ettiği tek savunma, hayvanın vücudunun arka kısmıyla yandan vurup ötekini geriye fırlatma biçiminde gerçekleşir; hele, sevecenlik ifade eden suratını hiç bozmadan olduğu yerde kalıp, ciyak ciyak bağırarak kendisine doğru *hızla* yaklaşan dişiye karşı uygulandığında, onu metrelerce uzağa fırlatabilecek kadar etkili bir savunmadır bu.

Köpeğin ya da kertenkele dişisinin saldırganlığına erkeğin gösterdiği edilgen tavrın, "hanımları" bayağı etkilediğini söylersek, onlara, insana özgü birtakım özellikler atfetmiş olacağımızı sanmıyorum. Saldırıdan etkilenmemenin karşı tarafta cezbedici bir etki yarattığına ilişkin genel ilke, G. Kitzler'in kapışan Kars kertenkelesi erkekleri üzerinde tekrar tekrar yaptığı gözlemlerde de kendini ele verir. Kars kertenkelesinin ritüelleşmiş muhteşem rekabet dövüşlerinde taraflar, ilk etapta karşı tarafı etkileme duruşunda kalarak, sağlam bir zırhla donanmış başlarını, taraflardan biri ilk hamleyi yapıp kapana kadar birbirlerine sunarlar; kısa bir süre birbirlerini yokladıktan sonra hamleyi yapan taraf, rakibini serbest bırakır ve onun hamlesini bekler. Eşit güçlere sahip rakipler arasında bu git-gel, rakipler en ufak bir yara bile almadan, fakat aralarından biri bitkin düşmüş hale gelip dövüşten yenik ayrılana kadar sürer. Kan ısıları değişken "soğuk kanlı" başka türlerde de olduğu gibi, Kars kertenkelelerinde beden olarak daha genç ve daha küçük bireyler, büyüklere kıyasla daha çabuk "gaza" gelir; yani türün bu yaştaki üyelerinde, yeni ortaya çıkan bir uyarılmışlık halinin artışı, büyük ve yaşlı bireylerinkine göre çoğu kez daha hızlı olur. Bu olgu, Kars kertenkelelerinin rekabet dövüş-

lerinde karşı tarafın başını arka kısmından yakalayıp sağa sola çekiştirme aşamasına geçen tarafın çoğunlukla daha küçük birey olmasına yol açar. Rakip erkeklerin boyları arasında büyük farkların bulunduğu durumlarda, ilk ısıran ve cüssece küçük tarafın, rakibinin başını serbest bıraktıktan sonra, karşı tarafın saldırısına hiç zaman tanımadan yukarıda anlattığım "parmak kıpırdatma" şeklindeki boyun eğme jestine başvurup ardından da hemen kaçtığı olur. Anlaşılan küçük kertenkele, rakibinin salt edilgen direncinden, karşı tarafın kendisine üstün olduğunu fark edebilmektedir.

Olağanüstü komik etki yaratan bu olay bana, uzun zamanlardır hafızalardan silinmiş bir Charlie Chaplin filmini hatırlatır hep: Şarlo, elinde ağır bir sopayla devasa rakibine arkadan gizlice yaklaşır, iyice gerinir ve sopayı onun kafasına indiriverir. Dev adam önce yukarıya bakar ve sanki bir sinek onu gıdıklamış gibi eliyle darbe alan yeri kaşır. Bunun üzerine çaresizliğini fark eden Şarlo, arkasını döner ve o kendine özgü tarzıyla tabanları yağlar.

Güvercinler, ötücü kuşlar ve papağansılarda, eşler arasındaki hiyerarşik düzenin yüksekliği ile esrarengiz bir oranti ilişkisi kurmuş bir ritüel bulunmaktadır: Eşlerin birbirlerini beslemesi ritüelidir bu. Dikkatsiz bir gözlemci için çoğunlukla "gagalaşma", yani bir tür öpüşme gibi görünen bu besleme biçimi, aslında hayvan ve insanlarda "özveri" ve "centilmenlik" gibi ifadelerle anlatılabilecek diğer birçok davranış biçimi gibi sadece sosyal bir görev olmayıp eşler arasında sosyal hiyerarşideki sıralamada daha üst konuma sahip bireye düşen bir haktır da. Aslında "vermek, almaktan kutsaldır" ilkesi uyarınca ya da yiyeceğin gırtlaktan ta-

şacak kadar bolken, onu diğerinin gagasına boşaltmanın, almaktan daha "kutsal" olduğu durumda, her eş ötekini ağızdan beslemek isteyecektir. İdeal koşullarda gözlem yapma şansı yakalanabilirse, eşlerden hangisinin besleyeceği, hangisinin de ağzını açıp kendini besleten, hiç de istenmeyen, küçük çocuk rolünü oynamak zorunda kalacağı sorusunun cevabını bulmak için, hiyerarşik sıralama uğruna verilen küçük bir kavgayı değerlendirmek gerekir.

Nicolai bir zamanlar Afrika küçük isketesi familyası üyesi gri şarkıcı ispinozlardan genç bir çifti uzun süren bir ayrılıktan sonra yeniden kavuşturduğunda eşler birbirlerini hemen tanımış, birbirlerine doğru uçmuşlardı. Gelgelelim bu ayrılık sürecinde dişi, eşiyle arasındaki hiyerarşik sıralamadaki alt konumunu unuttuğundan olsa gerek, gelir gelmez gırtlağındaki yiyecekle erkeğini beslemeye kalkmıştı. Beriki de aynı şeyi yapmaya kalkınca işler önce biraz karışmış, ancak bu fikir ayrılığı erkeğin üstün gelmesiyle çok geçmeden bertaraf edilerek dişinin beslemekten vazgeçip beslenme isteğini ifade etmesiyle çözüme kavuşmuştu. Yıl boyunca birliktelikleri süren şakrak kuşu türlerinde eşlerden tüy dökme aşamasına ilk gelen tarafın bazen erkek olması ve dişi her iki konuda da tamamen aktifken, erkeğin cinsel ve sosyal konumda "dibe vurması" söz konusu olabilmektedir. Bu hayvanlarda, hem normal koşullarda hem de erkeğin patolojik nedenler yüzünden egemenliğini kaybettiği daha özel durumlarda, besleme-beslenme ilişkisinin temsilcileri yer değiştirebilir ve dişi, zayıf düşen erkeğini besler. Olan bitene insan ilişkileri perspektifinden bakan biri, bitap düşmüş kocasına bakan dişinin

bu davranışından etkilenmeden edemeyecektir; daha önce anlattıklarımız düşünülünce bunun hatalı bir yorum olduğu açıktır; erkek onu hiyerarşik sıralamadaki baskınlığı ile bundan alıkoyuyor olmasaydı, dişi bunu zaten her zaman seve seve yapardı.

Demek ki, tıpkı köpeklerde olduğu gibi, şakrak kuşlarında da, dişilerin eşler arası sosyal hiyerarşideki üstünlükleri, erkeğin dişiye zarar vermesini engelleyen "centilmenlik" engellerince belirlenen sadece görünüşte bir üstünlüktür. Batı uygarlığı insanlarının gelenekleri, görenekleri ile hayvanların ritüelleşmiş davranışları arasında bu alanda da çok büyük bir kültürel benzerliğe rastlıyoruz. Kadınları yüceltme konusunda sınır tanımayan Amerika'da bile gerçekte kadına *boyun eğen* kişi, maalesef çevresinde saygı görmez. İdeal erkekten beklenen şey, onun bir eş, bir erkek olarak hem zihinsel hem de fiziksel yönden kadından üstün olduğu için (!) ritüeller üzerinden düzenlenmiş yasalar uyarınca eşinin ufak tefek huysuzluklarına katlanmasıdır. Bizim kültürümüzde de "kılıbık" kavramıyla tanımlanan, gerçekte *boyun eğen* erkeği anlatan ve hayvan davranışlarından esinlenen bir ifade vardır. Anglosakson dilinde bu erkeğe "henpecked" yani "tavuk tarafından gagalanan" denir. Bu, erkeğin pısırıklığının, boyun eğmesinin ne ölçüde anormal olduğunu vurgulayan bir benzetmedir; çünkü hiçbir horoz, isterse en favori dişisi olsun tavuk tarafından gagalanmaya izin vermez. Bu arada belirtmeden geçmeyelim, horozların, tavukları "pataklamalarını" önleyecek bir içgüdüsel engel bulunmamaktadır!

Türdeş dişiyi ısırmaya en güçlü engel Avrupa hamsterlerinde karşımıza çıkar. Söz konusu engelin bu kemirgenlerde bu ölçüde önemli oluşunun nedeni, erkeklerinin dişiye göre birkaç kat ağır ve uzun kemirme dişlerinin kötücül yaralar açabilecek kadar tehlikeli olmasından kaynaklanmaktadır. Eibl-Eibesfeldt'in[1] tespitine göre erkeğin, kısa süren çiftleşme döneminde dişinin mıntıkasına zorla girmesi halinde hayatlarını tek başlarına sürdürmeye alışmış bu iki bireyin birbirine alışması epey bir zaman alır. Bu aşamada ve sadece bu dönemde, dişi hamster, erkeği karşısında korkak ve çekingen bir tavır sergiler! Geri kalan dönemlerde ise dişi, erkeğin gözünün yaşına bakmadan, öfkeli bir bela gibi erkeğini ısırabilmektedir. Bu hayvanların esaret altında yetiştirilmesinde çiftleri, çiftleşme tamamlandıktan sonra birbirinden uzaklaştırmak gerekir; aksi takdirde erkek cesetleriyle karşılaşmaya hazır olunmalıdır.

Az önce hamsterlerin davranışı aracılığıyla dile getirdiğim üç olgu, öldürme ve zarar vermeyi engellemeye yönelik sosyal engel mekanizmalarını karakterize edici niteliktedir. Bu özelliklerinden ötürü onları biraz daha yakından incelememiz yerinde olacaktır. *Öncelikle, Bir türün silahlarının potansiyel gücü ile bu silahları türdeşe karşı kullanmayı önleyen sosyal engeller arasında bir ilişki vardır. İkincisi: Saldırgan türdeşin engelleyici mekanizmalarını devreye sokmayı amaçlayan ritüelleşmiş davranış biçimle-*

(1) Irenaeus Eibl-Eibesfeldt: Avusturyalı davranışbilimci; doğm. 1928.

ri vardır. Üçüncüsü: Engelleyici mekanizmalara her zaman güvenmemek gerekir; onlar da zaman zaman "iflas" edebilmektedir.

Zarar vermeyi hatta öldürmeyi önleyen bu engellerin en çok da "meslekten" birer avcı olarak, avlanacak hayvanı hızlı bir şekilde öldürebilecek silahlarla donanmış, ama aynı zamanda sosyal bir birlik halinde yaşayan türlerde güçlü ve güvenilir nitelikte olmasının, türün hayatta kalması bakımından zorunluluk taşıdığını daha önce etraflıca anlatmıştım. Sansar ya da kedi gibi türlerin tek tek bireyler olarak yaşayan üyelerinde cinsel uyarılmışlığın, çiftleşmenin tehlikesiz biçimde tamamlanmasını sağlayacak geçici bir süre boyunca saldırganlığı engellemesi yeterli olmaktadır. Ancak kurt ya da aslan gibi, kendilerinden büyük hayvanları da avlayan ve daima birlikte yaşayan yırtıcılar için güvenilir ve sürekli işleyen, hayvanların değişken ruh halinden etkilenmeyen, bağımsız engel mekanizmaları her zaman faal durumda olmalıdır. Hal böyle olunca da, Dante'nin "bestia senza pace" [amansız canavar] diye adlandırdığı kurtlar başta olmak üzere, dünyanın en yırtıcı hayvanlarının aynı zamanda öldürmeme bağlamında en güvenilir sosyal engellere sahip canlılar olmasıyla ilgili paradoks çıkar karşımıza. Torunlarım kendi yaşıtları ile oynarken onları gözetecek bir yetişkin mutlaka gereklidir; oysa benim av meraklısı o koca çoban köpeği-çovçov kırması köpeklerimin yanında gönül rahatlığıyla bırakabilirim onları. Bunu yaparken güvendiğim sosyal engeller, kesinlikle köpeğin evcil hayvan olma sürecinde bireysel öğrenme yoluyla edinilmiş

bir şey değildir; hayır, bunlar, kuşkusuz ona kurttan, bestia senza pace'den kalıtımla devredilen engellerdir!

Sosyal engel mekanizmalarını harekete geçiren, onları aktive eden karakteristik özelliklerin türden türe çok farklı olduğu kesindir. Örneğin az önce gördüğümüz gibi erkek zümrüt kertenkelenin dişisini ısırmasını imkânsız kılan sosyal engeli, kimyasal uyarınlara bağlıdır; kuşkusuz, erkek köpeğin dişiyi ısırma engeli de yine kimyasal uyarımlara bağlıyken, bütün yavru, küçük köpekleri sakınması, besbelli ki yavruların davranışlarından da destek almaktadır. İleride daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, engel, aynen kendisi gibi aktif bir dürtünün karşısına dikildiğinden ya da onu değiştirdiğinden, aynen bir içgüdü hareketinin başlatılmasından söz edişimiz gibi, engelleme süreçlerinin başlatılmasından da söz etmemiz yerinde olacaktır. Üst düzeyde gelişmiş hayvanların hepsinde aktif yanıt davranışları tetiklemeye yarayan çok-biçimli uyarı gönderme aygıtları sosyal engelleri harekete geçiren aygıtlardan temelde çok farklı değildir. Her iki durumda da uyarı göndermeye yarayan organlar, dikkat çekici, göze çok çarpan yapılardan, göz alıcı renklerden ve ritüelleşmiş hareket biçimlerinden, çoğu kez de bu üçünün kombinasyonundan oluşur Hareketi tetikleyici uyarımlar ile hayvanların sosyal engellerini tetiklemeye yarayan uyarım yollayıcıların aynı inşa ilkelerine göre nasıl doğup ortaya çıktıklarını gösteren hoş bir örnek, turnagiller familyasında dövüşü başlatıcı uyarımları gönderen aygıt ile bazı su tavuğugillerde bulunan ve yavruyu ısırmayı önleyen engeli harekete geçiren aygıttır. Sözünü ettiğim iki türde de, kuşun başının arka kısmında küçük bir "kel bölge" gelişmiştir. Bu böl-

gede, deri altında şişebilme özelliği gösteren ve kılcal damarlardan oluşan bol dallı bir ağ odacığı bulunur. Anlatılan her iki durumda da bu organa kan pompalanır ve hayvan bu haliyle öne doğru şişmiş, yakut kırmızısı bir şapka gibi ensesini türdeşine çevirip gösterir. Bu her iki kuş cinsinde birbirinden tamamen bağımsız şekilde gelişerek ortaya çıkmış bu tetikleyicilerin işlevleri birbirlerine taban tabana zıt özelliktedir: Bu sinyal turnalarda saldırgan bir ruh haline işaret eder ve rakibin artık gücüne göre ya karşı saldırganlığın ya da kaçışa yönelik ruh halinin tetiklenip ortaya çıkmasına neden olur. Su tavuğu ve ona akraba bazı türlerde hem organın kendisi hem de sözü geçen şekilde hareket etme biçimi, sadece türün yavrusuna özgüdür; işlevi de daha yaşlı türdeşlerin yavruya saldırmasını, onu gagalamasını engellemekle sınırlıdır. Ayrıca bu yavru su tavukları, trajikomik biçimde kırmızı renkteki kel bölgelerini "yanlışlıkla" türdeş olmayan saldırganlara da göstermeye kalkarlar. Bir zamanlar bu türden yavru bir kuş yetiştirmiştim; o bu davranışı ördek civcivlerine karşı sergilemişti. Su tavuğu türüne özgü bu sinyale yanıt verecek mekanizmaya sahip olmayan ördek civcivleri, daha da azgın bir şekilde kuşun kafasındaki kırmızı bölgeyi gagalamaya başlayınca da, civciv gagası istediği kadar yumuşak olsun, onu ördeklerin yanından ayırıp uzaklaştırmak zorunda kalmıştım.

Türdeşte saldırganlığı engelleyici mekanizmaları harekete geçiren ritüelleşmiş hareket tarzlarını, boyun eğici ya da uysal veya yatıştırıcı, memnun edici jestler, mimikler diye tanımlarız. Karşıdakini "yatıştırıcı" bir davranış tarzına bu tanımı uygun görmemiz yerinde olacaktır, çünkü bu,

hayvana "insani özellikler" atfetmemizi, onu "antropomorflaştırmamızı" önler. Aynen ritüelleşmiş davranış biçimleri gibi, bu tür seremoniler de çok çeşitli yollarla gelişip ortaya çıkabilmektedir. Ritüelleşme sürecini konuşurken "anlaşmazlık" durumundaki davranışların ya da niyeti ima edici davranışların vb temelindeki bildirim işlevi taşıyan sinyallerin ne şekilde doğup ortaya çıkabileceğini ve bu türden ritüellerin ardında nasıl bir güç bulunduğunu tespit etmiştik. Bundan sonra ele almak istediğim "yatıştırmaya", karşı tarafı "memnun ve tatmin etmeye" yönelik hareketlerin yapısını ve faaliyet biçimini anlatabilmek için bütün bunlara değinmem zorunluydu.

Çok çeşitli, geniş bir hayvanlar yelpazesinde, hayvanların ötekini yatıştırmaya yönelik davranışlarının, mimik ve jestlerinin çoğu, dövüşü başlatan davranış mekanizmalarının yol açtığı seleksiyon baskısı altında ortaya çıkmıştır. Bir türdeşini yumuşatmaya, yatıştırmaya çalışan hayvan, (insana özgü kavramlarla ifade edecek olursak) karşısındakini "sinirlendirmemek" için elinden geleni yapar. Bir balık, ihtişamlı elbisesini göstererek, yüzgeçlerini iki yana açarak ya da solungaç kapaklarını şişirerek bedenini olabilecek en iri şekilde göstererek ve çalımlı çalımlı ilerleyerek türdeşinin saldırganlığını tetiklerken, gene aynı balık, kendinden üstün bir rakibini yatıştırmak istediğinde bütün bunların tam tersi yapar: Hayvanın renkleri "solar, sararır"; yüzgeçlerini "elinden geldiğince" toplar, küçültür; yatıştırması gereken türdeşine bedeninin dar yanını gösterir ve yavaş hareketlerle karşı tarafın saldırganlığını tetikleyebilecek bütün uyarımlardan kaçınarak oradan "sıvışır". Beş dakika önce ra-

kibinin gazabına uğrayıp dayak yemiş olan horoz, kafasını bir köşeye sokarak ya da bir siperin ardında gizleyerek rakibinde dövüşü tetiklediği kanıtlanmış olan kırmızı ibiklerini ondan gizlemeye çalışır. Kor gibi yanan giysileri tür içi saldırganlığı tetikleme özelliğine sahip kimi mercan balıklarının, çiftleşme döneminde barışçıl olmaları gerektiğinden, bu elbiseleri "çıkardığını" daha önce görmüştük.

Dövüşe yol açıcı sinyalin ortalıktan kaybolması, önce sadece tür içi saldırganlığın başlatılmamasını sağlar, ancak bu sinyalin içinde, çoktan ilerlemekte olan bir saldırganlığa müdahale ederek onu durduracak, önleyecek engel yer almaz. Gene de evrim tarihinden bakıldığında, saldırganlığın tetiklenmesinden kaçınmayı sağlama ile, bir kez yola çıkmış, başlamış bir saldırganlığı engelleme davranışlarının arasında sadece bir geçiş adımı bulunduğu anlaşılmaktadır. Dövüş başlatıcı aynı "sinyallerin" "negatifleri", bu evrim tarihi ilişkisini göstermek bakımından elverişli örnekler sunmaktadır. Doğal olarak, ister dişleri, ister gagaları, pençeleri, kanatları, isterse de yumruğu olsun, silahlarını çok şey ifade edecek şekilde rakibine döndürüp âdeta onun "gözüne sokarak" tehdidini yansıtan birçok hayvan türü bulunmaktadır. Söz konusu hayvan türlerinde bütün bu güzelim davranış ve hareketler, bunlara muhatap olan tarafın sinyali yollayıcıdan daha güçlü ya da daha zayıf olmasına bağlı olarak ya karşı tehdide ya da kaçmaya sebep olan, "anlamları" taraflarca doğuştan bilinen sinyalleri temsil ettiklerinden, az önce konuştuğumuz, dövüşmeyi engelleyici "yatıştırma" davranışının doğup ortaya çıkış tarzı da kaçınılmaz bir ihtiyaç olmuştur: Yatıştırma biçimindeki bu en-

gelleme yolu, barışı arayan tarafın silahlarını rakibe yöneltmekten kaçınmasını sağlar.

Gelgelelim silah çoğunlukla sadece saldırı amacına dönük olmayıp (aynı zamanda) "kılıç sallayarak", vuracakmış gibi yaparak kendini savunmayı hedefleyen bir araç olduğundan, yatıştırmaya yönelik davranışın büyük bir "kusuru" bulunmaktadır: Bu davranışa başvuran her hayvan, tamamen savunmasız kalıp büyük bir tehlikeye düşer, hatta çoğu durumda bedeninin yaralanmaya en müsait yerini saldırgana savunmasızca sunma ihtimali vardır. Buna rağmen boyun eğmenin bu biçimi, canlı türleri arasında çok yaygındır ve birçok omurgalı hayvan, söz konusu davranışı birbirlerinden bağımsız olarak "keşfetmiştir." Kurt, kendisinden üstün rakibi karşısında başını yana çevirerek ona en zayıf, ısırmanın etkisini en iyi şekilde artıracak yerini, boynunu sunar. Küçük kargalar, başlarındaki korunmasız kavisi karşı tarafın gagasının altına getirerek, bu kuşların tam da öldürme amacıyla saldırdıkları noktayı rakibe sunarlar. Benim için bu bağlantı öyle belirgin ve göze batar nitelikteydi ki, yaralanmaya en müsait bölgeyi rakibe sunma ile ilgili davranışın bu gibi boyun eğme gösterilerinin etkisini belirleyici, onun vazgeçilmez ve temel öğelerinden biri olduğu fikrinde uzun süre takılıp kaldım. Kurt ve köpeklerde, merhamet için yalvaran mağlubun, galibe gerçekten boynundaki şah damarını uzattığını düşünmeden edemezsiniz. Silahı rakipten uzaklaştırma davranışının, sözünü ettiğimiz ifade hareketinin başlangıçta tek başına etkili temel öğesini oluşturduğu muhakkak; ancak bu konuya ilişkin eski düşüncemde de hâlâ belirli oranda hakikat payı bulunmaktadır.

Bir yandan dövüşü başlatan uyarımları ortadan kaldırmasının rakibin ona saldırısını önlemeye yeteceğine güvenerek dövüşün orta yerinde, dövüşme uyarımı en üst düzeye tırmanmış rakibine hayvanın aniden bedeninin en zayıf yerini korunmasız biçimde sunması, gerçekten de intihar demektir. Çünkü belli bir anda baskın ve egemen olan bir dürtünün yerini başka bir dürtüye bırakması sürecinin ne kadar ağır ilerlediğini çok iyi biliyoruz; bu bilgiden yola çıkarak, dövüşü tetikleyen ve başlatan uyarımları ortadan kaldırmayı amaçlayan, yatıştırma gibi davranışların beklenen sonuçlarının rakip hayvanın saldırgan ruh halini çok yavaş dağıtacağını rahatlıkla söyleyebiliriz. Gene de, *aniden* boyun eğme tutumunu benimsemenin, rakibin devam etmekte olan saldırısını engellediği yerde, bu ani teslim olma davranışının, bu spesifik uyarım durumunun, saldırgan hayvanda etkin bir engeli harekete geçirdiğini kabul edebiliriz.

Köpekler için kesinlikle geçerli bir durumdur bu; her gözlemimde mağlup köpeğin boyun eğme duruşuna geçip boynunu savunmasız şekilde rakibine sunmasının ardından, saldırganın karşısındaki köpeği boynundan yakalayıp silkeleyerek öldürmek yerine, "kuru sıkı" ateş ettiğini, anlayacağınız bu silkeleme hareketini rakibin boynuna yakın bir yerde, ancak ağzı kapalı halde, yani ısırmadan gerçekleştirdiğini gördüm. Benzer bir durum, kara bacaklı martılar ve küçük kargalar arasında çıkan anlaşmazlıklarda da görülür. Davranışlarını Tinbergen ve onun öğrencilerinin incelemeleriyle daha yakından tanıdığımız bu üç parmaklı martı, kayalık alanlardaki dik uçurumlarda bulunan yarıklara yuva yapma alışkanlığı sonucunda, içinde yaşadığı eko-

lojik çevrenin özelliğine bağlı olarak bir "yuva sakini" olmuştur. Yuvadaki yavrular, diğer martılardan gelebilecek muhtemel saldırılara karşı etkili bir korumaya muhtaçtırlar. Yerde yuvalayan martı türlerinde aynı şey söz konusu değildir; çünkü bu yavruların en azından bu gibi saldırılardan kaçarak, yuvadan uzaklaşarak kurtulma imkânları vardır. Bu yüzden kara bacaklı martıda saldırganı yatıştırmaya yönelik davranış hem daha gelişmiştir, hem de yavrunun bedenindeki özel renkli desenlerle bu dilin etkisi desteklenip artırılmıştır. Gaganın karşıdakinden uzaklaştırılıp başka yöne çevrilmesi bütün martı türlerinde yatıştırma davranışı olarak kullanılır. Bu hareket, *Larus* cinsi üyesi büyük tür martıların, riga, kara sırtlı martı ve başka türlerinde pek dikkat çekmemesine ve özel bir ritüel gibi görünmemesine rağmen, aynı hareket, karabaş martılarda dans adımlarıyla sergilenen ve de koreografisi kesin olarak belirlenmiş bir seremoni oluşturur. Bu seremoninin sergilenişi sırasında taraflardan (her iki martının da "kötü niyet" taşımaması halinde) her biri, aynı anda, 180 derecelik tam bir dönüşle enselerini birbirlerine çevirirler. Karabaş martılarda, İngiliz yazarların "head flagging" (başlarını bayrak gibi sallama) dediği bu ifade, görsel yönden de desteklenir; koyu kahverengi yüz maskeleri ve koyu kırmızı gagaları, bu yatıştırma jesti sırasında bir görünüp bir kaybolurken, kar beyazı ense tüyleri kabarır. Karabaş martılarda siyah maskenin ve kırmızı gaganın ortadan kaybolup durması, saldırganlığı tetikleyici uyarımların ortadan kaldırılması için ön plana çıkarken, yavru üç parmaklı martılarda renkli desenlerle donanmış enselerin karşı tarafa döndürülmesi, davranışı renkler-

le pekiştirmeyi hedeflemektedir: Bembeyaz fonun önünde, saldırgan davranışı önleyen özel bir engeli harekete geçirdiği belli olan koyu renk bir görüntü ortaya çıkar.

Martıların saldırganlığı engelleyici bu sinyallerine paralel bir gelişmeyi kargalarda da görmek mümkündür. Karga familyasının büyük, siyah ve gri renkli üyelerinin neredeyse hepsinde, başın türdeşten "anlamlı" bir şekilde uzaklaştırılması hareketi, yatıştırmaya yönelik bir jest ve mimiği ifade eder. Leş kargaları ve Afrika zırhlı kargası gibi türlerde, "yatıştırılacak, memnun edilecek" rakibe sunulan başın arka kısmı ve ense, açık renkli tüylerle "vurgulanarak" ön plana çıkarılmıştır. Koloniler halinde burun buruna bir arada yaşadıkları için çok etkili bir yatıştırma jestine ihtiyaç duyan küçük karga türünde, bölgedeki tüyler ipek gibi parlaklıkları ve açık gri rengi sayesinde siyah tüylerden iyice farklılaşmakla kalmamıştır; bu tüyler hem daha uzundur, hem de kimi balıkçılların süsleyici tüylerindeki kıvrımlardan yoksundurlar; böylelikle göze çarpıcı, yumuşak, parlak bir tacı andıran bu tüylü bölge, hayvanın boyun eğme jestiyle kabartılarak rakibin gagasına sunulur. Bu durumda, rakibin, kendisine sunulan bölgeyi gagaladığı hiç görülmemiştir; hatta kendisinden daha güçsüz olan karga yatıştırma jestini sergilerken, ona karşı saldırma girişimini başlatmış olsa bile, saldırıdan vazgeçer. Çoğu durumda da, az önce olanca hışmıyla saldıran taraf, kendisine sevecenlikle boyun eğen türdeşinin kafasının arka kısmını kaşıyıp temizleyerek sosyal "cilt bakımı" davranışları sergilemekten geri kalmaz. Barış yapmanın dokunaklı bir biçimi değil mi bu?

Çocuksu davranış tarzlarından türetilebildikleri gibi, dişinin çiftleşme davranışından doğmuş olduğu besbelli, saldırganlığı engelleyici bir dizi başka jest daha vardır. Ne var ki bu jestlerin şimdiki işlevleri, ne enfantil dediğimiz çocuksu, inatçı davranışlarla ne de dişinin cinselliği ile bağlantılıdır; bunlar, insan diliyle söyleyecek olursak, "lütfen bana dokunma!" anlamına gelmektedir. Söz konusu hayvan gruplarında, bu ifade hareketlerinin genel sosyal önem ve anlamlarına kavuşmadan önce, çok özel engellerin, yavrulara, dolayısıyla da dişilere yönelik saldırıları önlediklerini düşünmek akla yatkındır; hatta spekülasyonumuzu sürdürüp, bu gruplarda daha geniş ve büyük olan sosyal hayatın, çiftlerden ve aileden türemiş olabileceğini de ileri sürebiliriz.

Yavru hayvanın o inatçı, dediğim dedik ifade hareketlerinden türemiş olan saldırganlığı engelleyici boyun eğme davranışları, özellikle köpek cinsi hayvanlarda *(Coniformia)* görülmektedir.

Söz konusu hayvanların çocuklara saldırmasını önleyen güçlü engelleri düşündüğümüzde, bu tespit bizi hiç şaşırtmamaktadır. R. Schenkel, fiilen boyun eğmenin birçok biçiminin, yani aslında kendisine "saygı duyulan" ama kendisinden korkulmayan, hiyerarşik konumu daha üstteki hayvana gösterilen dostça "itaatin", doğrudan yavrunun annesi ile olan ilişkisinden türediğini göstermiştir. Schenkel'e göre, ağız çevresiyle birbirine dokunmak, pati atmak, ağzın kenarlarını yalamak gibi, sevecen köpek tavırlarına ilişkin davranışların hepsi, anne memesinden süt emme ve yiyecek için yalvarmaya yönelik davranışlardan türemiştir. Nasıl ki, gerçekte kendilerini ötekinden ayıran hiyerarşik

bir düzen ilişkisinin varlığına rağmen, kibar insanlar karşılıklı olarak birbirlerinin üstünlüğünü kabul eden davranışlar gösterebiliyorsa, iki dost köpek de, özellikle uzun sürmüş bir ayrılığın ardından birbirleriyle selamlaşırken karşılıklı olarak çocuksu boyun eğme jestleri sergileyebilirler. Bu karşılıklı iltifatlar yabani kurtlarda öylesine ileri gider ki, araştırmacı Murie, McKinley dağlarında kurtlara yönelik harika gözlemlerinde, iki yetişkin kurt erkeğinin birbirlerini selamlama seremonilerini izlerken, hayvanlardan hangisinin daha üst bir hiyerarşik konuma sahip olduğunu bir türlü tespit edememiştir. Ulusal Park'taki Superior gölü üzerinde bulunan Royal adasında S.L. Allen ve L.D. Mech, selamlaşma seremonisinin hiç akla gelmeyen bir işlevini gözlemlemişlerdi. Yaklaşık 20 kurttan oluşan bir sürü, kışı mus ya da palmat denen Amerikan geyiklerini avlayarak geçirmişti; kurtların avladıkları hayvanların sadece zayıf düşmüş, bitkin hayvanlar olduğu anlaşılmıştı. Kurtlar ele geçirebilecekleri her geyiği kıstırmakta, ancak karşıdaki olanca gücüyle kendisini savunmaya kalkınca ona saldırmaktan vazgeçmekteydiler. Parazit hastalıkları yapan kurtçukların pençesine düşmüş, enfeksiyon kapmış ya da bu hayvanlarda sıkça görülen diş fistülü hastalığına yakalanıp bitkin düşmüş hayvanlarla karşılaşır karşılaşmaz, karşılarına bir av umudunun çıktığını fark edince sürünün bütün üyeleri bir araya geliyor, ağızlarını birbirine değdirerek ve kuyruklarını sallayarak, kısacası, gezintiye çıkarmak için kulübelerinden çıkardığımız ev köpeklerimizden bildiğimiz davranışların aynısını göstererek ortak bir seremoni yapıyorlardı. Bu burun buruna gerçekleştirilen komün toplantısı, kuşkusuz,

az önce keşfedilen hayvana karşı düzenlenecek çok ciddi av konusunda karşılıklı "görüş birliği" oluştuğu anlamına gelmektedir. Bu durumda, hangimizin aklına, aslan avı için gerekli cesareti toplayabilmek amacıyla Massai savaşçılarının yaptıkları dans seremonileri gelmez ki!

Dişinin çiftleşme talebinden türeyip gelişmiş sosyal boyun eğmeyi ifade eden hareketler, maymunlarda, özellikle de babun (Habeş maymunu) cinsinde karşımıza çıkmaktadır. Hayvanın, görsel inceleme bakımından akıl durduracak bir ihtişamla sergilediği, bedenin renkli arka kısmını ritüelleşmiş bir davranışla karşısındakine dönmesinin bugünkü haliyle babunlarda artık ne cinsellikle ne de cinsel nedenlerle bir ilgisi kalmıştır. Bu davranış sadece, ritüeli gerçekleştiren maymunun, poposunu gösterdiği türdeşinin hiyerarşik üstünlüğünü kabul ettiği anlamına gelmektedir. Gencecik maymunlar bile kendilerine bir yol gösteren olmadığı halde bu âdete riayet etmektedirler. Katharina Heinroth'un[1], neredeyse doğduğu andan itibaren insanların koruması altına büyümüş babun "kızı" Pia, daha önce hiç adımını atmadığı bir odada bırakılınca, kendisini korkuttukları apaçık belli olan sandalyelere tek tek poposunu dönme seremonisini sergilemekteydi. Bir babun erkeği, dişisine epey kaba ve egemen davranır; gerçi Washburn ve De Vore'un gözlemlerine göre, bu hayvanlar, kafeslerde tutsakken yapılan gözlemlerden çıkartılan sonuçların düşündürdüğünün aksine, özgürken o kadar da sert değillerdir, ama elbette köpek cinslerinin ve kazların nezaket seremonileri-

(1) Katharina Bertha C. Heinroth: 1945-1957 arası Berlin Hayvanat Bahçesi müdürü; 1897-1989.

nin yanında onlarınkinin lafı bile olamaz. Böyle olunca da babunlarda "Ben senin karınım" ve "Senin kölenim" davranışlarının anlamının hemen hemen eşit olması da anlaşılır olmaktadır. Bu ilginç jestin içerdiği sembolün türeyimsel kökeni, hareket biçimiyle olduğu kadar, muhatap tarafından kabul ediliş tarzıyla da kendini ele vermektedir. Bir keresinde Berlin Hayvanat Bahçesi'nde iki güçlü, yaşlıca kürklü babunun çok ciddi bir şekilde birbirine girdiğini görmüştüm. Bir an sonra maymunlardan biri, peşinde üstün gelen maymun, kaçarak bir köşeye sıkışmıştı. Çıkış yolu bulamayan mağlup maymun boyun eğme jestine başvurunca, beriki ona sırtını dönüp etkileme tavrını bozmadan uygun adım oradan uzaklaşmıştı. Bunun üzerine, yenik düşen maymun yalvarma sesleri çıkartarak onun peşine takılıp, ikide birde renkli poposunu ona dönerek bıktırana kadar peşinden dolaşmış, sonunda galip maymun onun boyun eğişini kabul ettiğini göstermek için biraz bıkkın bir yüz ifadesiyle ve birkaç gevşek hareketle "cinsel ilişki kuruyormuş" gibi yapmıştı. İşte ancak bundan sonra boyun eğen taraf sakinleşip yatışmış ve âsiliğinin bağışlandığından emin olabilmişti.

Çeşitli köklerden türeyip gelen farklı yatıştırma seremonileri arasında, kanımca konumuz bakımından en önemli olan bir-iki seremoninin daha konuşulması gerekiyor. Bunlar, yeni ya da yönü değiştirilmiş saldırma hareketlerinden türemiş olan ve daha önce de sözünü ettiğimiz yatıştırma ya da selamlama davranışlarıdır. Bunlar, şimdiye kadar konuştuğumuz öteki bütün yatıştırma seremonilerinden, saldırganlığı engellemeyip, belli türdeşlerine değil de, yön değiş-

tirip başka hayvanlara yöneltmeleriyle ayrılırlar. Saldırgan davranışın yeniden yönlendirilmesi olayının, mutasyonun dahiyane buluşlarından biri olduğunu daha önce söylemiştim; ama işte, saldırganlığı başka yöne kanalize etmenin bundan da fazla bir yönü bulunmaktadır. Yeniden yönlendirilmiş yatıştırma ritüelleri, gözlemlediğimiz her yerde ve durumda, seremoni ve bu seremoniye katılan partnerin bireyselliğince belirlenmektedir. Belli bir hayvanın saldırganlığı, gene ikinci ve belli, bireysel olarak seremoniye katılmış hayvandan kaydırılarak, öteki, belirsiz, anonim bütün türdeşlere engelsiz yönlendirilir. Böylece dost ile yabancı ayrımı doğduğu gibi, evrimde ve dünyada ilk kez bireyler arasında kişisel bağların kurulması mümkün olmuştur. *Hayvanların kişi olmadıkları itirazını bana yöneltecek olanlar çıkarsa, onlara, kişiliğin, iki tek tek varlığın her birinin ötekinin dünyasında ortaya çıktığı ve rol aldığı ve bu rolün başka hiçbir tür üyesince öylece (olağan) karşılanamayacağı andan itibaren (tarihsel-evrimsel) başlangıcını yaptığı cevabını veririm.* Başka türlü söylersek, kişilik, kişisel, bireyden bireye dostluğun ilk kez doğduğu yerde başlamıştır.

Kökenleri ve başlangıçtaki işlevleri bakımından kişisel bağlar saldırganlığı engelleyici, yatıştırıcı davranış mekanizmaları arasında yer alırlar; dolayısıyla da ahlaki davranışları andıran davranışlar bölümüne girerler. Ancak insan toplumunun inşası bakımından öylesine vazgeçilmez bir temel oluştururlar ve bu kitabın tematik içeriği bakımından öylesine önemlidirler ki, onları enikonu incelemeden geçemeyiz. Ama bu bölüme geçmeden önce, önüne üç bölüm daha yerleştirmemiz gerekmektedir, çünkü ancak kişisel dost-

luğun ve sevginin herhangi birleştirici bir rol oynamadığı sosyal yapıları tanımamız durumunda dostluk ve sevginin insan toplumu bakımından taşıdığı anlam ve önemi hakkını vererek tartabiliriz. Bu bağlamda "Anonim Sürü" başlıklı bir bölümün ardından, gece balıkçıllarının sevgiden yoksun sosyal yaşamlarını ve nihayet aynı ölçüde hem saygı hem de tiksinti kaynağı olan keme topluluklarının organizasyonunu tartıştıktan sonra, yaşadığımız yeryüzünde en güzel ve en güçlü bağ olan bir bağın, birlikte yaşamanın doğal tarihine geçeceğiz.

8

ANONİM SÜRÜ

Kitleyi ancak kitleyle zorlayabilirsiniz.
GOETHE

Belli bir anlamda en eski ve muammalarla dolu, karanlık bir fon oluşturan ve kişisel dostluk/sevgi üzerine inşa edilmiş topluluklar ile karşılaştıracağımız üç toplum biçiminden ilki, üyelerinin kişisel bağlarının birleştirici rol oynamadığı *anonim sürüdür.* Bu sürü, toplumsallaşmanın en sık görülen ve hiç şüphesiz en ilkel biçimini temsil etmekte, canlılar evriminin en eski basamaklarında, omurgasız canlılarda, mürekkep balıkları ve böceklerde bile karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu, söz konusu topluluk biçimine gelişmiş hayvanlarda hiç rastlanmadığı anlamına gelmemektedir; hatta insan bile, bilinen, alabildiğine ürkütücü, korkunç şartlar altında, anonim sürü oluşturma aşamasına geri düşebilmekte, paniğe kapıldığında, o düzeye inebilmektedir.

"Sürü" derken, sözgelimi çok sayıda sineğin ya da akbabanın bir leş etrafında toplanmalarıyla oluşan ya da gelgit mıntıkasında elverişli bir alanda kıyı salyangozlarının ya da deniz anemonlarının yoğun kalabalıklar halinde belli bir alanda biriktikleri, aynı türden canlıların her türlü tesadü-

fi yığışımını anlamıyoruz. Sürü kavramını belirleyici özellikler, bir türün bireylerinin karşılıklı cazibelere kapılıp birbirlerine tepkiler vermeleri, yani, *bir ya da birden fazla tek tek hayvanın ötekinde harekete geçirdiği* davranış tarzları sayesinde bir topluluğun oluşmasıdır. Bu nedenle birçok canlının yoğun bir birlik halinde aynı yönde yola çıkması, sürü oluşumunun karakteristik özelliğini oluşturur.

Anonim sürülerin bir arada yaşamaları ve beraberlikleri konusunda davranış fizyolojisinin ortaya attığı sorular, tek tek sürü üyelerinin birbirlerine yönelişinde, dolayısıyla "olumlu anlamdaki çekici dış uyarımlarla yan yana gelişinde" etkili olan duyu organları ve sinir sistemi faaliyetlerini araştırmak ya da göz önünde tutmakla kalmaz, bu sürü olma hareketinin alabildiğine yüksek düzlemdeki seleksiyon işleviyle de ilgilenir. Bir sürü varlığının ne pahasına olursa olsun öteki birçok canlının hemen yakınında bulunmak istemesi ve ancak çok mecbur olduğunda sürünün yerini tutan başka tür yedek "nesnelerle" yetinebilmesi, elbette açıklanmaya muhtaç bir ilişkiyi temsil etmektedir. Örneğin kendi türlerinin kanat renklerinin oluşturduğu sinyali seçerek bu kanatların taşıyıcısının peşi sıra uçan ördeklerde olduğu gibi, hayvanın bu davranışı doğuştan programlanmış olabileceği gibi, hayvanın bireysel öğrenmesinin sonucunda da (ontolojik yoldan) ortaya çıkmış, dolayısıyla doğuştan sonra öğrenmeye bağlı bir davranış da olabilir.

"Hangi amaçla?" sorusunu sürü bağlamında da ele alıp tartışmadığımız sürece, anonim sürülerin bir arada kalmalarının ortaya attığı çok sayıdaki "niçin?" sorusuna öyle doyurucu birer cevap bulmamız pek mümkün olmaya-

caktır. Bu soruyu oluştururken bir paradoksla karşılaşıyoruz: Türün korunması, ayakta kalması ve tutunabilmesi amacına yönelik işlev ve "icraatlarını" 3. bölümde öğrendiğimiz "kötücül saldırganlığın" hangi amaçlarla birlikte ele alındığında olumlu ve yararlı olduğunu gösterdikten sonra, artık, saldırganlık "ne işe yarar ki?" sorusunun cevabını vermek ne kadar kolaysa, balıklarda, kuşlarda ve birçok memeli türünde karşılaştığımız o dev sürülerin oluşturduğu bir aradalığın ne işe yaradığı sorusuna yanıt bulmak da, ilginçtir ki, o ölçüde zordur. Bu çeşit toplumsallaşma adım başı karşımıza çıktığı için, onu görmeye fazlasıyla alışkınızdır; üstelik kendimiz de sosyal varlıklar olduğumuz için duygularımızı hayvanlara aktarıp tek yaşayan bir sardalye balığının, sığırcık kuşunun ya da bizonun bu durumda kendini iyi hissetmeyeceği hissine kapılırız. Böyle olunca da sürü halinde yaşamanın ne işe yaradığını, hangi amaçlara dönük olabileceğini sormak aklımıza pek gelmez. Gelgelelim, bir araya gelmiş onca hayvana yiyecek bulmanın güçlüklerini, doğal seleksiyonun büyük önem verdiği gizlenmenin, ötekilerden saklanmanın artık imkânsız hale gelişini, asalaklara ve benzer hastalık yapıcılara karşı daha az bağışık duruma düşüldüğünü, dolayısıyla büyük sürüler oluşturmanın apaçık ortada olan olumsuz sonuçlarını göz önüne alacak olursak, peki sürü hangi amaçla oluşmuş olabilir sorusunun ne kadar yerinde ve haklı olduğunu anlaşılacaktır.

Kendi başına dünya denizlerinde dolaşıp durabilecek bir sardalyenin sonbaharda başını alıp yolculuğa çıkabilen bir dağ ispinozunun ya da kıtlığın başlamasıyla tek başına besince zengin bölgeler aramaya kalkabilecek bir Kuzey ya-

bani sıçanının, kalabalıklar halinde yaşayan bir sürüde olduğundan çok daha fazla hayatta kalma şansına sahip olacağı ve kümeler halinde saldırganlara av olan ya da sürüler halinde açık deniz balıkçılarının avı olmaktan kurtulamayan kendi türdeşlerine göre avantajlı sayılabilecekleri düşünülebilir. Hayvanları sürüler halinde bir arada tutan gücün, muazzam, karşı konmaz bir dürtü olduğunu ve sürüde yer alan tek tek bireylere ya da küçük gruplara yönelik cazibenin, sürünün büyüklüğü ile doğru orantılı olarak arttığını ve bu artışın muhtemelen geometrik bir seyir izlediğini biliyoruz. Bu orantı ilişkisi yüzünden kimi hayvanlar, aslında hiçbir zaman tek başına yaşamayan dağ ispinozu sürülerinde rastlandığı gibi, ölümcül bir kısırdöngünün içine düşebilirler. Sözgelimi belli bir bölgede kayın fıstığının, tamamen rastlantısal şartların etkisiyle bir ara çok fazla yetişmesi sonucu ispinozların olağan koşullarda kışın oluşturdukları sürü normal sınırlarını büyük ölçüde aşıp çığ gibi büyür ve ekolojik tahammül ölçülerini aşar; bu da kuşların açlıktan kitleler halinde ölmesine yol açar. 1951 kışında İsviçre'nin Thunersee bölgesinde inceleme fırsatı bulduğum devasa büyüklükteki bir sürünün geceyi geçirmek için tünediği ağaçların dibinde her gün sayısız kuş cesedi buluyordum. Birkaç otopsi incelemesinden çıkan sonuçlar, apaçık açlıktan kaynaklanan ölümlere işaret etmekteydi.

Sanırım, büyük sürüler halinde yaşamanın beraberinde getirdiği ispatlanabilir büyük olumsuz sonuçlara bakarak, sürü hayatının, söz konusu olumsuzlukları telafi etmekle kalmayıp sürünün bir arada kalmasını sağlayacak

karmaşık davranış mekanizmalarını geliştirip iyileştiren bir seleksiyon baskısının ortaya çıkmasına imkân verecek ölçüde ağır basarak, herhangi başka bir yönden yarar sağladığı sonucunu çıkarmamız bir zorlama olmasa gerekir.

Küçük kargalar, küçük geviş getiriciler ve küçük maymunlar gibi sürü hayvanlarının kendilerini savunma konusunda *çok zayıf* olduklarını düşünecek olursak, birleşmenin güç ve güvenilirlik oluşturduğunu gayet kolay anlayabiliriz. Yırtıcı saldırganın geri püskürtülmesi ya da onun saldırdığı bir sürü üyesinin savunulması, türün hayatakalmasına katkı açısından büyük bir değer taşıyabilmek için ille de anlık, hemen sonuç veren, elle tutulur başarılar ortaya koymak zorunda değildir. Örneğin küçük kargaların toplu savunma eylemleri, şahinin yakaladığı kuşu kurtarma başarısını göstermese de, şahini, küçük kargalara saldırma yerine saksağanları biraz daha tercih etmeye yönlendirecek kadar sıkıştırıyorsa, bu, yoldaşların birlikte savunma harekâtına dolaylı yoldan türün korunması bakımından büyük bir değer kazandırmaya yetip de artacaktır. Sürü halinde usandırıcı savunmalar için söylediklerimiz, bir erkek karacanın yırtıcı hayvanlar peşindeyken çıkardığı "alarm sesleriyle" sürüsüne yaptığı çağrılarla onları ürkütmesi ya da bir küçük maymun sürüsünün, kaplan ya da leoparın ulaşamayacağı ağacın tepesinde güvenli bir yüksekliğe kadar tırmanıp nefret dolu sesler çıkartarak bu yırtıcıların sinirlerini bozma çabaları için de geçerlidir. Bu ve benzeri başlangıç davranışlarından gayet iyi kavranabilecek geçişlerle, buffalo boğalarının, babun erkeklerinin ve benzer barış kahramanlarının oluşturduğu ağır silahlarla donanmış savunma gücü yüksek sürü-

ler, karşısında en korkunç yırtıcı hayvanların bile geri çekildikleri savunma organizasyonları geliştirmiştir.

Peki de sardalye ya da öteki küçük sürü balıkları, muazzam ordular halinde seferlere çıkmış küçük kuşlar ve benzeri bütün öteki hayvanlar gibi savunmasız bu türlere, sürünün o kalabalık, yoğun beraberliği ne gibi yararlar getiriyor olabilir ki? Bu soruya epey tereddütle getirdiğim öneri biçiminde bir açıklamam var sadece; aslında yırtıcı, avcı hayvanların hedefi olan avı sürü halinde yaşamaya yönlendirebilecek hani çok yaygın da olsa, küçük, tek bir zaafının, bunların davranışlarında böylesine geniş kapsamlı sonuçlara yol açıp onları sürü halinde yaşamaya zorlayacak kadar etkili olabileceğine benim de inanmam oldukça zor. Bence söz konusu zaaf, avlananın değil, avcının zaafı olarak anlaşılmalıdır. Hepsi birden tek tek av hayvanlarını hedef almış avcı yırtıcıların görüş alanına eşdeğerli çok sayıda av hayvanın girip oradan oraya kaçışması sonucunda, avcının tek bir hayvan üzerinde yoğunlaşıp dikkatini ona vermesi alabildiğine zorlaşmaktadır. Siz kendiniz, içi çok sayıda kuş dolu bir büyük kafesten tek bir kuş yakalayıp dışarıya çıkarmayı deneyebilirsiniz. İlle de belli bir kuşu tutmak zorunda olmayıp tek tek bütün kafesi boşaltmayı amaçlamış olsanız bile, o kalabalık arasında kuş yakalamak istiyorsanız, ister istemez kafesteki belli bir kuş üzerinde dikkatlerinizi iyice yoğunlaştırmak zorunda kaldığınızı hayret içinde fark edeceksiniz. Ayrıca dikkatinizi o belli kuşa ayarlayıp onun üzerinde tutmanızın da inanılmayacak kadar zor olduğunu ve görünüşte daha kolay yakalanabileceğine karar verdiğiniz bir başka kuşa dikkatinizi kolayca kaydırmaktan nasıl

kurtulamadığınızı kavramakta gecikmezsiniz. Çünkü insana daha kolay yakalanabilirmiş gibi gelen öteki kuşu hemen hiçbir zaman yakalayamamamızın nedeni, onun hareketlerini birkaç saniye öncesinden izlememiş olmamız, bu yüzden de birkaç saniye sonra nasıl hareket edeceğini önceden kestirememizdir. Öte yandan insan şaşırtıcı bir şekilde genellikle, kendisini hedef olarak çeken iki eşit yönün bileşenine doğru uzanmaktadır.

İşte birçok etçil avcı hayvan da birden fazla hedefle karşılaştıklarında aynen bu duruma düşmektedir. Örneğir Japon balıkları üzerinde yapılan gözlemler, önlerine bir anda alışık olduklarından daha fazla su piresi atılması halinde, normalde olduğundan çok daha az su piresi yakalayabildiklerini göstermiştir. Radarlarla otomatik yönlendirilen uçakları hedef almış roketler de aynen "böyle" davranmaktadırlar: İki hedef birbirine çok yakın ve simetrik bir konumda atış hattı üzerinde hareket ediyorlarsa, roketler, bu iki hedefin bileşen hattı üzerinden yol alırlar. Yırtıcı balık, aynen roket gibi, iki hedeften birini bile bile görmezlikten gelme, başka deyişle hedefine ötekini yerleştirmek için hedeflerden birine kör gibi davranma yeteneğinden yoksundur. Büyük ihtimalle sardalyelerin sıkışık sürüler halinde bir araya gelerek hareket etme nedeni de, havada uçarken gözlemlediğimiz jet avcı uçaklarının, hani pilotlar ne kadar usta olurlarsa olsunlar tehlikesiz diyemeyeceğimiz, birbirlerine çok yakın uçuş düzenlerinin nedeninin aynısıdır.

Konuya yabancı ve epey uzaktan bakan kimseye fazla dolambaçlı ve geniş tutulmuş gelebilecek bu açıklamanın doğruluğunu destekleyen önemli argümanlar bulun-

maktadır. Bilebildiğim kadarıyla, sürünün tek tek üyelerinin, huzursuzlaştıklarında, öteki deyişle bir yırtıcının yakınlarda dolandığı endişesine kapıldıklarında, birbirlerine iyice yanaşıp burun buruna sokulmadıkları, sürü halinde yaşayan tek bir hayvan türü bile bulunmamaktadır. Savunmasız küçük hayvanlar, bu davranışı en belirgin biçimde sergileyenlerin başında gelmektedirler; evet hatta birçok balık cinsinde sadece yavrular bu davranışı gösterirken aynı cinslerin yetişkinleri sürü davranışına hiç itibar etmemektedir. Kimi balık cinsleri, tehlike anında kümeyi tek ve büyük bir balık gibi gösterecek şekilde bir araya toplanıp yoğun bir blok yapı görünüşü sunarlar; baraküdalar gibi hatırı sayılacak ölçüde aptal balıklar havasızlıktan boğulma korkusuyla öyle büyük avlara saldırmaktan kesinlikle kaçındıklarından, bu davranışın önemli bir korunma işlevi içerdiğini söyleyebiliriz.

Açıklamamın doğruluğunu gösterebilecek bir başka argüman da, "meslekten" avcı büyük tek bir hayvanın birbirine iyice sokulmuş bir sürünün ortasına hemen hiçbir zaman doğrudan dalmadığı gerçeğinden türemektedir. Sadece aslan ve kaplan gibi büyük yırtıcı memeliler, bir Afrika bufallo sürüsü arasındaki tek hayvana saldırmadan önce avlarının savunma imkânlarını uzun uzun kestirmekle ve onu sürünün dışına çekip tek yakalamayı hedeflemekle kalmazlar, savunmasız av hayvanlarının sürülerine saldıran daha küçük avcılar bile, sürü içinden tek bir hayvanı koparıp ayırmadan önce, ona yönelik ciddi bir avlama girişiminde bulunmazlar. Doğan ya da ağaç atmacası dediğimiz kuş, tam da bu amaca yönelik, özel bir hareket tarzına sahiptir. Açık

denizdeki kimi balıklarda benzer özellikler keşfeden W. Bebe, kehribar renkli dikenli uskumru cinsinden büyük bir balığın küçük kirpi balıklarından oluşan bir sürüye saldırmadan önce onları sabırla izlediğini ve sürü içinden bir balığın başka bir yeme yönelmek için sürüden koptuğu anda onun üzerine atıldığını gözlemlemiştir. Böyle sürüden ayrılıp yem bulamaya yönelik her girişim, küçük balığın büyük balığın midesini boylamasıyla noktalanmaktadır.

Sığırcıkların oluşturduğu göçmen sürüleri, haydudun hedefe odaklanma zorluğundan yararlandıkları apaçık belli bir davranışla, onun sığırcık avlama hevesini kursağında bırakacak bir "alışkanlığından vazgeçirme" pratiği uygularlar. Bu kuşlardan oluşan bir sürü, havadaki bir delice doğanın ya da ağaç atmacasının görüş alanına girer girmez, sürü birbirine sokularak öylesine sıkı bir yapı görünümü sunar ki, gören, kuşların uçmak için kanatlarını bile kullanamadıkları izlenimine kapılabilir. Ne var ki sığırcıklar oluşturdukları bu düzenle yırtıcı kuşun önünden değil de arkasından hareket eder, sonunda da bir amibin suda bir besin parçacığını her yandan kuşatması ve onu çepeçevre sarıp "vakuole" dediğimiz küçük bir boşluktan içine çekmesi gibi, onu da aralarına alırlar. Kimi gözlemciler, bu hareketin oluşturduğu manevranın yırtıcı kuşun kanatları altındaki havayı boşalttığını, dolayısıyla onun uçmakta iyice güçlük çektiğini, hele saldırmaya hiç fiziki imkân bulamadığını ileri sürmüşlerdir. Elbette saçmalıktır bu; ancak böyle bir olay yaşayan yırtıcı kuşun, az evvel değindiğimiz anlamda vazgeçirici bir terbiye etme ya da şartlandırma deneyimi sonucunda, saldırma hevesinin iyice kaçacağı kesindir; bu da,

sürünün bu davranışına bir bütün olarak türü koruyucu bir değer kazandırmaktadır.

Birçok sosyolog, *ailenin,* sosyal birlikteliğin en eski biçimi olduğu ve üst düzeyde gelişmiş canlılarda karşılaştığımız toplumsallaşmanın farklı bütün biçimlerinin, türeyim tarihi içinde, ondan türediği görüşünü savunmaktadır; bu görüş, devletimsi yapılar kuran bazı böcekler ve insanı da kapsayacak şekilde bazı primatlar, dolayısıyla da memeliler için geçerli olabilirse de, bu tespitin bütünüyle genelleştirilmemesi gerekir. "Toplumun" en eski biçimi, sözcüğün olabilecek en geniş anlamıyla, büyük denizlerin bize tipik örneklerini sunduğu anonim sürü oluşumlarıdır. Bunların yapısı ve biçimi ne olursa olsun, bu sürülerde kesinlikle lider ve idareci bulunmaz; sadece eşit ve aynı öğeler muazzam bir şekilde bir araya gelmişlerdir, o kadar. Elbette bu öğeler birbirlerini karşılıklı etkilerler, elbette sürüyü oluşturan bireyler arasında iletişimin, birbiriyle anlaşabilmenin en basit biçimleri mevcuttur. Aralarından biri bir tehlike sezip kaçtığında içine girdiği "ruhsal havayı", korkusunu algılayabilen öteki sürü üyelerine bulaştırır. Bu durumda paniğin büyük bir sürüye hangi boyutlarda yayılıp hâkim olacağı, onu bütün olarak kuşatıp dönüp kaçmasına yol açıp açmayacağı, cevabı, sürüdeki kaç bireyin korktuğuna ve kaçtığına ve bu kaçışın ne kadar şiddetli olduğuna bağlı, tamamen niceliksel bir sorudur. Gerektiği gibi hareket edilerek, olumlu tepkiler gösterilerek karşılanan uyarımlara, bu uyarımlar sadece tek bir sürü öğesince ya da üyesince alınmış olsa da, bu anlamda verilen cevaba bütün bir sürü katılmış olabilir. Bu tek üyenin kararlı bir şekilde söz konusu

yönde yüzmekte ısrar etmesi, kesinlikle öteki bütün balıkları da çekip peşinden sürükleyecektir; gene burada da bu davranışa bütün bir sürünün katılıp katılmayacağı sorusu, cevabı sadece niceliksel olan bir sorudur.

Ruh halini sürüye yaymanın bu niceliksel, belli bir anlamda alabildiğine *demokratik* tarzı, belli bir balık sürüsünün, içerdiği birey sayısı ne kadar çoksa ve bunların sürü dürtüsü ne kadar güçlüyse, o kadar zor "karara" varmalarına sebep olmaktadır. Hangi nedenlerle olursa olsun belli bir yönde yüzmeye başlayan bir balık, çok geçmeden sürüden kopup açık denizde kendisiyle baş başa kalmaktan kurtulamayacak, ama aynı zamanda da onu sürüye geri çeken uyarımların etkisi altında hareket edip duracaktır. Sürünün yöneldiğinin dışındaki herhangi uyarımlarla sürüden farklı, aynı yönde yüzmeye başlayan balıkların sayısı çoğaldıkça, sürüyü de peşlerinden çekme ihtimali artacaktır; bu iki uçlu harekette sürünün öğe sayısı ne kadar büyük, dolayısıyla çekme gücü ne kadar yüksekse, sürüden ayrılıp da belli bir yönde yüzen girişimcilerin öyle sürüden fazla uzaklara gitme şansı da büyük olmayacak, bunlar mıknatısla çekilmiş gibi sürünün içine geri alınacaklardır. Küçük ve birbirine iyice sokulmuş balıklardan oluşan büyük bir sürü, bu ilişki bakımından hüzün verici bir kararsızlık görüntüsü sunar. İkide birde, serüven seven tek tek balıkların oluşturdukları ve amibin sahte ayağı gibi ana gövdeden çıkan ve öne doğru uzayıp duran küçük kümeler oluşur. Bu türden amipvari sahte ayaklar uzadıkça incelirler ve bu uzantı yönünde sürünün o yönde hareketi de o ölçüde güçlenir ama çoğu zaman bütün bu öne doğru uzama, sonunda bu uzan-

tıyı oluşturan hayvanların telaş içinde kaçarak sürünün kalbine geri dönmeleriyle son bulur. İnsan bu sahipsiz, amaçsız dolaşmaları, bu kararsız uzama ve toplanmaları gördükçe, demokrasi denen şeye güvenini kaybedip otoriter bir yönetimden yararlar umacağı geliyor!

Ama işte kazın ayağı hiç de öyle değil. Ortaya koyduğu sonuçlar, sosyoloji açısından çok geniş bir alana yayılan Erich von Holst'un[1] mini inci balıklarıyla yaptığı deneyler, demokrasi ve otoriter politika konusundaki görüşümüzün hiç de haklı olmadığını göstermektedir. Von Holst bu balık cinslerinden birine uyguladığı mini bir ameliyatla hayvanın ön beyin kısmını çıkartmıştı; bu bölümde en azından bu balıkların söz konusu olmaları durumunda sürü oluşturma dürtüsünün bütün tepki ve hareket programları yer almaktaydı. Ön beyinden yoksun balık görüyor, yiyor ve gene normal bir balık gibi yüzüyordu; onu hemcinslerinden ayıran biricik karakteristik özellik ise sürüden kopup yüzmeyi ve bir başka sürü üyesinin aynı şeyi yapıp peşinden gelmeyişini hiç önemsememesiydi. Belli bir yönde yüzüp sürüden uzaklaşma isteği çok yoğun olsa da, daha ilk hareketlerinin ardından dönüp sürüdeki arkadaşlarına bakan ve arkasından gelenler var mı, varsa çoklar mı, bunu görüp etkilenen normal balığın bu temkinli davranma alışkanlığı, ameliyat edilmiş balığımızda tamamen ortadan kalkmıştı. Ön beyni alınmış dostumuz, peşinden gelen var mı yok mu, hiç umursamıyordu; bir yerde yiyecek gördüğünde ya da herhangi nedenlerle herhangi bir yere yüzmek istediğinde ka-

(1) Alman biyolog ve davranış fizyoloğu. 1908-1962.

rarlılıkla o yana doğru yüzüyordu; ve, sıkı durun şimdi: *Bütün bir sürü de* onun peşinden aynı yere yöneliyordu. Besbelli ki ameliyatla ön beyni alınmış hayvan, bu kusuru sayesinde sürünün tartışılmaz lideri oluvermişti!

Aynı türden hayvanları birbirinden uzaklaştıran ve aralarına mesafe yerleştiren tür içi saldırganlığın yol açtığı sonuçlar, sürü dürtüsünün sonuçlarının tam karşısında yer almaktadırlar; dolayısıyla güçlü bir saldırganlık ile birbirine sımsıkı sarılmış bir sürünün bu birlikteliği elbette birbirlerini dışlayan iki duruma işaret etmektedir. Gelgelelim bu iki durumun her birinin öyle karşı uçlarda gezinmediği hallerde, bunların birbiriyle bağdaştırılması imkânsız değildir. Çok büyük sürüler oluşturan türlerde de sürünün bireyleri belli bir ölçüyü aşarak birbirlerine yanaşmazlar, iki hayvan arasında hep sabit bir mesafe korunur. Bir inci kolyenin incileri gibi telgraf teli üzerinde yan yana sıralanmış duran sığırcık kuşları bu mesafeli dizilişe verilebilecek en iyi örnektir. Sürünün bireyleri arasındaki mesafe, iki kuşun gagalarıyla birbirlerine ulaşabilecekleri uzaklık ile tayin edilir. Sığırcıklar bir yere konmalarının hemen ardından, önce düzensiz bir dağılımla yerlerini aldıktan sonra birbirine fazla yakın duranlar, Hediger'in çok yerinde bir tanımlamayla ifade ettiği gibi, "bireysel mesafe" sağlanana kadar birbirlerini gagalamayı sürdürürler. Çapı bireyden bireye mesafelerin toplamıyla belirlenmiş çemberi, küçük, belli bir anlamda taşınabilir bir "arazi parçası", bir bölge olarak anlayabiliriz; çünkü bu "bölgenin" korunmasını güvence altına alan davranış mekanizmaları az önce anlattığımız yoldan bölgenin sınırlarını belirleyen mekanizmaların ilkece

aynısıdır. Örneğin, aynen sığırcıkların yan yana duruşlarının dağılım biçimini gerçekleştiren ve koloniler halinde yavrularını büyüten sümsük kuşları sahici bölgeler de oluştururlar: Bir sümsük kuşu çiftinin kapladığı minicik alan, komuşu yuvanın kuşuyla birbirine boyunlarını istedikleri kadar uzatsınlar, birbirine gaga ucuyla değmelerini önleyecek mesafeye göre ayarlanmıştır. Başka deyişle, iki yuvanın merkezi, her bir kuşun gagasını ötekine doğru uzatabildiği mesafenin en az iki katıdır.

Burada sırf konunun bütünlüğünü sağlamak adına sürünün oluşturduğu bir aradalık ile tür içi saldırganlığın birbirlerini öyle tamamen dışlamadıklarına değindik. Genelde ve tipik hallerde sürü hayvanlarında saldırganlığın hiçbir türüne rastlanmadığı gibi buna bağlı olarak bireyler arası her türlü mesafe de ortadan kalkmıştır. Sardalye ya da ringa türü balıkların sürüleri huzursuzlaştıklarında, ama en sakin anlarda bile bedenleri birbirine değecek kadar birbirine sokulurlar; ayrıca kuluçkalama döneminde alabildiğine saldırgan ve bölgeci kesilebilen balıklarda da, birçok renkli çiklitlerde, dikencelerde ya da başka balıklarda rastladığımız gibi, bunlar kuluçka döneminin dışında sürüler halinde yaşarlarken, saldırgan davranışların hepsi ortadan kalkar. Bu durumda, çoğunlukla sürünün saldırganlıktan uzak "havası" dıştan bakıldığında, hayvanın özel renk modellerinden kolayca anlaşılabilir. Bir çiftin eşlerinin sonbahar ve kış boyunca hiçbir birlik ve gruba katılmadıkları leyleklerde, balıkçıllarda, kırlangıçlarda ve çok sayıda başka ötücü kuşta, kuluçka dönemi dışında büyük sürünün anonimliğinin içine çekilme âdeti hâkimdir.

Sadece kuğularda, kırlangıçlarda, yaban kazlarında olduğu gibi, çok sınırlı sayıdaki kuş türünde büyük göçmen sürülerin içinde çiftler, dolayısıyla yavrular ve ana-baba bir arada bulunurlar. Sürü üyelerinin sayısı yüksek ve çoğunlukla büyük olan kuş sürüleri, kolayca anlaşılacağı gibi, belli bireylerin, bu sürülerin çoğunlukla zaten pek de önemli olmayan partnerler halinde bir arada kalma imkânını zora sokar. Toplumsallaşmanın biçimi de zaten zorunlu olarak tamamen anonimdir; her birey için türdeşiyle ya da başka kuşla oluşturulan yakınlık "memnuniyet vericidir". Kişisel, tek tek kurulacak dostluklar fikri, bu sürü varlıklarına yabancıdır; *her arkadaş bir başka arkadaştan farksız, onun kadar iyidir, ne daha iyisini bulabilirsin ne de daha kötüsünü; dolayısıyla da belli bir tek bireye arkadaş, yoldaş olarak yapışıp kalmanın da bir anlamı yoktur!*

Böyle bir anonim sürüyü bir arada tutan bağ, biz insan toplumlarına güç ve dayanıklılık sağlayan kutsallaştırılmış kişisel dostluk bağından çok farklıdır. Kişisel dostluğun ve sevginin, türümüzün barışçıl toplumsallaşmasının ürünü olarak ortaya çıktığını da düşünmek mümkündür; anonim sürünün, türeyim tarihi çizgisinde, kişisel bağların oluşmasından çok daha önce doğup ortaya çıkmış olduğu gerçeği, bu varsayımımızı güçlendirir gibidir. Belli bir yanlış anlaşılmanın önünü kesmek için, 9, 10 ve 11. bölümlerin ana konusuna burada değinmek yerinde olacaktır. Anonim sürü oluşumu ile kişisel dostluk bağlarının birbirini dışlamasının nedeni, *kişisel dostluğun ilginç bir şekilde hemen hep saldırgan davranış ile düğümlenmiş halde ortaya çıktığı gerçeğidir. Kişisel dostluk kurma yeteneği taşıyıp da saldır-*

ganlık göstermeyen tek bir canlı varlık tanımıyoruz. Sadece üreme dönemlerinde saldırganlaşan, bu dönemler dışında saldırganlığı dışlayan anonim sürüler halinde yaşayan hayvanların kişisel dostluk ile saldırganlık arasında gidip gelen davranışları da, özellikle etkileyici bir tablo sunmaktadır. Bu iki farklı durumu temsil eden hayvanlar, üreme döneminde kurdukları kişisel bağın işlevini yitirmesiyle birlikte, saldırganlığın da sönüp gittiğini gösteren örnekler sunarlar; bu nedenle leyleklerin, kayın ispinozlarının, çiklitlerin partnerleri, bu türler büyük anonim sürüler halinde kış göçüne başladığında artık bir araya gelmezler.

Bizim insan özellikli aklımızın kavrayışıyla kişisel dostluklar en kutsal sayılan değerlerden birini temsil etmektedir ve bu sevgi ve dostluk temelinde kurulmamış herhangi bir sosyal organizasyon bizde insancıl olmadığı duygusu yaratmadan edemez. Öte yandan anonim sürüleşmenin görünüşte en masum mekanizması bile, insancıl olmadığı gibi, ürkütücü bile olabilecek özelliklere bürünebilir. İnsan toplumlarında ise bu mekanizma, bireyler arasındaki anonim olmayan, kişinin kişiyi tanımasına dayalı, iyi kurulmuş ilişkiler sayesinde bastırılıp iyi kötü gizlenmiş halde kalır; ancak bu mekanizmanın bir yanardağın denetlenemez gücüyle patlayıp insana tamamen hâkim olduğu ve artık insancıl demeye hakkımız olmayan davranışlara yol açtığı bir durum bulunmaktadır. Sürü halinde davranışın bu en eski halinin korkunç bir şekilde nüksettiği durum *kitlesel panik* durumudur. Bir zamanlar, bu insanlığını yitirme sürecinin aniden ortaya çıkıp çığ gibi büyümesinin sonuçlarına istemeden tanıklık etmiştim ve bu paniğin girdabına çekilme-

mişsem, bunu sürü davranışı konusunda bildiklerime, dolayısıyla yaklaşan tehlikeyi ötekilerden önce fark edip kendi tepkilerime karşı önlem alabilmiş olmama borçluyum. Benim için bu anıda az da olsa bir övünç ve gurur payı saklıdır; öte yandan, kendisinden çok daha cesur, ilkece disiplinli ve kendini denetleyebilen kimselerin, körü körüne, birbirine sımsıkı sokulmuş, gözleri dönmüş, önlerine çıkan her şeyi sağa sola fırlatarak ya da atlar, sığırlar gibi ayakları altında ezerek hepsi aynı yönde çılgın gibi koştuklarına tanık olmuş kimse, böyle durumlarda kendini denetleyebileceğine öyle fazlaca güvenemez ve güvenmek için de bir neden bulamaz.

9

SEVGİSİZ TOPLUM DÜZENİ

...kalbine kadar buz gibi duygusuz
GOETHE

Önceki bölümün sonunda anonim sürü ile kişisel bağın birbirlerinin karşısına konmasının nedeni, sadece bu iki sosyal davranış mekanizmasının birbirini karşılıklı olarak büyük ölçüde dışladıklarını göstermek içindi; yoksa bunların dışında başka mekanizmaların bulunmadığı anlamına gelmemektedir bu açıklamalarımız. Hayvanlarda belli başlı bireyler arasında, bunları uzun süreler hatta ömür boyu arada kişisel bağ kurulmasına gerek olmadan da birbirine bağlayan ilişkiler bulunmaktadır. Nasıl ki insanlar arası ilişkilerde birlikte gayet iyi çalışan ama hiçbir zaman birlikte bir gezi yapmayı ya da herhangi bir şekilde bir araya gelmeyi akıllarının ucundan bile geçirmeyen iş ortakları varsa, bazı hayvan türlerinde de, sadece doğrudan, partnerlerin ortak bir girişimden bekledikleri ortak bir çıkar nedeniyle oluşan, daha doğrusu bu girişimden ibaret bireysel bağlar söz konusudur. Hayvan ilişkilerine insanmerkezci gözle bakan bir hayvansever, aralarında ömür boyu çift olarak yaşayanların bile bulunduğu birçok kuş cinsinin, ne erkeği-

nin ne de dişisinin birlikteliğe önem verdiklerini, yuva ya da kuluçka yönünde herhangi bir işlevi birlikte yerine getirmek durumunda değillerse, sözcüğün gerçek anlamıyla birbirlerini hiç umursamadıklarını duymaktan elbette hiç hoşlanmayacak, tecrübelerimizden bildiğimiz gibi buna inanmayacaktır.

Böyle bireysel ama partnerlerin birbirlerini birey olarak karşılıklı tanımadıkları ve sevgi bağı oluşturmadıkları aşırı bir duruma örnek, Heinroth'un "yaşadığı yere bağlı çift" diye tanımladığı bağ şeklidir. Örneğin zümrüt kertenkelenin erkeği ve dişisi birbirlerinden bağımsız olarak ayrı bölgelere sahip çıkarlar ve her bir hayvan, kendi mıntıkasını sadece dişiyse dişiye, erkekse erkeğe karşı savunur. Erkek, kendi mıntıkasına dişinin girmesine karşı hiçbir girişimde bulunmaz; daha önce sözünü ettiğimiz engellenmeden ötürü, dişiye yönelik her türlü saldırının önü zaten kesilmiştir. Dişi de yavruya ve kendisine göre çok daha güçsüz olan bir erkeğe saldıramaz, çünkü, gene aynı sayfalarda belirttiğimiz gibi, erkekliğin belli başlı karakteristik işaretlerine doğuştan getirilmiş saygı duyma davranışı onu bundan alıkoyar. Dolayısıyla da tür içi ilişki bölgesinde aralarına özel bir mesafe koymaları gerekmeyen iki farklı türün hayvanında olduğu gibi, erkek ile dişi, birbirlerinden bağımsız şekilde kendi mıntıkalarının sınırlarını çizebilmektedirler.

Zümrüt kertenkelenin erkek ve dişisinin aynı türden oldukları, sadece, ikamet edecekleri bir deliğe yerleştiklerinde ya da yerleşmek için bir yer seçtiklerinde, aynı "zevki" paylaşmalarından belli olmaktadır. Gelgelelim ne bizim

oluşturduğumuz, 40 metrekareden daha geniş, etrafı çitlerle çevrili yaşama alanı içinde ne de serbest doğada, kertenkeleler, yüksek kayaların, topraktaki deliklerin içinde öyle sınırsız, çok cazip ikamet imkânlarına sahip değillerdir. Böyle olunca da aralarına hiçbir şeyin mesafe yerleştirmediği bir hanımın ya da beyin aynı yere yerleşmek istedikleri olur. Öte yandan mevcut iki konut imkânının birbirine denk değerde, aynı çekicilikte olması ender rastlanan durumlardan olduğu için, bizim çitlerle oluşturduğumuz alanın içinde belli, elverişli bir şekilde güneye bakan bir yuva deliğinin bütün bir kertenkele kolonisinin en güçlü erkeğini ve dişisini "ağırlaması", onlara mekân sunması hiç de şaşırtıcı olmamıştı. Bu şartlar altında devamlı olarak birbiriyle yakın temas kuran hayvanlar, elbette tesadüfen mıntıkanın sınırlarından geçen bir hayvanla olduğundan çok daha sık çiftleşeceklerdir; ama bu, aynı yeri paylaşan iki hayvan arasında bireysel bir tercihin varlığını tespit ettiğimiz anlamına kesinlikle gelmemektedir. Aynı yeri paylaşan çiftlerden birini, deneme adına oradan uzaklaştırdığımızda, bizim özel mıntıkadaki kertenkeleler arasında, alabildiğine cazip bir erkeğin (ya da dişinin) yanında boşalmış bir yerin taliplilerine açık olduğu haberi hızla yayılıyor ve durumun öğrenilmesi pek uzun sürmüyordu! Derken ilgilenenler arasında şiddetli bir mıntıka kavgası kopuyor, bu da, önceden de kestirilebileceği gibi, kavgacılar arasındaki en güçlü erkeğin ya da dişinin, yuvada tek kalmış karşı cinsten kertenkele ile birlikte yuvayı da ele geçirmesiyle sonuçlanıyordu.

Bizim evimizin leylekleri de şaşırtıcı bir şekilde neredeyse aynen bu kertenkeleler gibi davranıyorlardı; avcı pa-

lavralarının ürettiği, beyaz leyleklerin yuvalandığı yere ilişkin ürpertici hikâyeyi bilmeyenimiz yoktur; bu hikâyenin ciddiye alındığı da olmaktadır; dolayısıyla da ara sıra herhangi bir günlük gazetede çıkan bir haber, Afrika'ya göç etmek üzere olan leyleklerin ödünsüz bir duruşma gerçekleştirdikleri, yolculuğa çıkmadan önce tek tek her bir leyleğin hata ve suçlarını gözden geçirip büyük leylekler meclisinde ele aldıklarını, özellikle de eşine ihanet etmiş dişi leylekleri ölüme mahkûm edip hiç acımadan infaz edildiklerini yazar. Oysa hakikatte leylek eşini pek umursamaz, hatta ortak yuvalarının uzağında onu gördüğünde tanıyıp tanıyamayacağı da bilinmemektedir. Bir leylek çiftinin, kesinlikle kazlarda, kırlangıçlarda, kuzgun ya da küçük karga eşlerinde gördüğümüz ve eşler birbirinden ne kadar uzaksalar onları o ölçüde güçlü birbirine çeken "sihirli" bağdan yoksun olduğu apaçık bellidir. Leylek erkeği ve dişisi, başka çiftlerin ya da yukarıda değindiğimiz türlerin yaptığının aksine, hemen hiç belli bir aralıkla uçmaz, kaldı ki erkek ve dişi büyük göçte de beraber hareket etme ihtiyacı göstermeyip, farklı dönemlerde yola çıkabilmektedir. Leylek erkeği ilkbaharda dişisinden, daha doğrusu aynı yuvaya ait olan dişiden daha önce döner. Ernst Schütz, Rossiten kuş gözlem istasyonunun idareciliğini yaptığında evin çatısında yuvalanan leylekler üzerinde çok yönlü sonuçlar veren şu gözlemlerde bulunmuştu: Bu gözlemlerin yapıldığı yıl yuvaya erken dönmüş erkek "evde" birkaç gün geçirdikten sonra, yuvasında dururken, yabancı bir dişi ortalıkta belirivermişti. Erkek gaga şaklatmalarıyla hanıma hoş geldin demiş, o da hemen yuvaya inip aynı şekil-

de erkeği selamlamıştı. Erkek leylek bu yeni "tanıştığı" hanıma yuvaya girme izni vermekle kalmamış, epeydir beklediği dişinin dönmüş olması halinde ona göstereceği bütün özen ve davranışı da bu yeni misafirinden esirgememişti. Profesör Schütz bana, hani ayağındaki işaret halkaları eksik olmasa –o da bu eksiklik sayesinde iyi ya da hiç de iyi olmayan bir gerçeği öğrenmiş oluyordu– bu yeni gelen misafirin, tanıdık, beklenen eş olduğuna kesinlikle yemin edebileceğini söylemişti.

Bizim iki leylek yuvayı toparlamakla ve yeni dallarla genişletmekle meşgulken, eski hanım çıkagelmişti. Gelir gelmez de iki dişi arasında, erkeğin eski karısını yeni sevgilisine ya da tersine yeni sevgilisini eski karısına karşı koruma yönünde herhangi bir girişimde bulunmaksızın kayıtsızca izleyip sonucunu beklediği bir mıntıka kavgası başlamıştı. "Yuvada hakkı olan" eski dişinin üstün gelmesi üzerine, yeni gelen dişi tası tarağı toplayıp oradan uzaklaştıktan sonra, erkek, hiçbir şey olmamış gibi yeni-eski eşiyle ortalığı düzeltmeye, yuvayı tahkim etmeye, az önceki rekabet kavgası yüzünden kaldığı yerden devam etmişti. Gözlemler, erkeğin karşısındaki eşin iki kez değiştiğini algıladığına ya da fark ettiğine dair hiçbir belirti bulamamıştı. Şu avcı palavralarıyla beslenmiş leylek mahkemesi hikâyesiyle alabildiğine çelişen bir gerçektir bu. Değil ihanetin cezasını vermek, burada sözünü ettiğimiz gibi, erkeğin, "kendi eşini" biraz ötedeki damın üzerindeki yuvada başka bir erkekle "aşkmeşk" yaparken görse bile, o dişinin kendi dişisi olduğunu anlaması bile muhtemelen söz konusu olmayacaktır!

Gece balıkçıllarında da ilişkilerin böyle yürüdüğü ortadadır; ancak bu tespit, Otto Koenig'in[1] gösterdiği gibi, eşlerin birbirlerini hiç şüpheye yer bırakmayacak şekilde bireysel olarak tanıdıkları ve yuvanın uzaklarında da belli bir dereceye kadar birlikteliklerini sürdürdükleri birçok balıkçıl cinsini kapsamaz. Bahçemde yapay oluşturulmuş bir kolonide bu türe ait serbestçe dolaşan kuşların eş seçme, yuva kurma, kuluçkaya yatma ve yavrularına bakma davranışlarını en küçük ayrıntısına kadar gözlemleyebildiğim için, bu gece balıkçıllarını oldukça iyi tanırım. Bir çiftin eşleri tarafsız bir bölgede, anlayacağınız, ister gölde balık yakalamak için olsun ister beslenmek için yuvadan yaklaşık 100 metre uzaklıktaki bir çayırda olsun, o küçük ortak yuva mıntıkasından epey uzak bir yerde birbirine rastladıklarında birbirlerini tanıdıklarına ilişkin en ufak bir belirti bulamıyordunuz. Balık kaynayan bir yerde karşı karşıya geldiklerinde, birbiriyle hiç alakası olmayan iki gece balıkçılı gibi olanca öfkeleriyle birbirlerini bu beslenme alanından kovmaya çalışıyor ya da onlara, bu uzak bölgede elimle yiyecek verdiğim hallerde, aynı iki yabancı balıkçıl gibi öfkeyle yem için kavgaya tutuşuyorlardı. Bir çiftin eşleri de hiçbir zaman birlikte uçmazlardı. Alacakaranlığın içinde büyük ya da küçük bir sürü halinde balık avlamak için Tuna'ya doğru uçtuklarında, bu sürü tamamen anonim bir toplumsallaşma özelliği sergiliyordu.

---

(1) Alman zoolog, davranışbilimci ve yazar; Konrad Lorenz'in öğrencisi; 1914-1992.

Bu kuşlarda yavrulama döneminde oluşturulan kolo-ninin organizasyonu da, küçük kargaların yerleşim bölgesinde karşılaştığımız, dışa kesinlikle kapalı dostluk çemberinden tamamen farklıdır. İlkbaharda üreme havasına girip geri dönen balıkçıl, yuvasını bir başka balıkçılın yakınına kurar, ama çok da burnunun dibine kurmamaya dikkat eder. Öyle ki, insan, bu kuşun, kendine düşman belledi̇ği komşusuna yönelik o "sağlıklı öfkeyi" diri tutmaya çalıştığı, bu öfke olmaksızın çiftleşme havasına giremeyeceği düşüncesine kapılmadan edemez. Yavruların büyütüleceği yuvanın işgal ettiği alan daha evvel sığırcıklarda anlattığımız gibi, iki komşu kuşun gagalarının, boyunlarını uzatarak da olsa birbirine değme imkânı bulamayacakları mesafeye göre düzenlenmiştir. Demek ki yuvaların birbirine göre merkezleri arasındaki mesafe, her bir kuşun gagasını uzatma mesafesinin en az iki katı olmalıdır. Sığırcıklara göre daha uzun boyunlu olan balıkçıllarda elbette iki yuva merkezi arasındaki mesafe de epey açılmaktadır.

Balıkçıl komşuların birbirlerini tanıyıp tanımadıklarını söyleyebilecek durumda değilim. Ancak yuvadaki bir balıkçılın, hemen önünden geçerek kendi yuvasına doğru uçan belli bir türdeşinin yaklaşmasına alıştığını, ona sinir olmadığını hiç görmedim. Aynı kuşun, endişeli, tüyleri büzülmüş halde, berikinin yuvasını ele geçirmek gibi bir niyetinin kesinlikle bulunmadığını belli ederek yüz kez önünden geçip gitmesi sonucunda, bizim "budala" balıkçılın eninde sonunda durumu anlaması gerektiğini düşünebilirsiniz. Ne gezer! Gece balıkçılı, komşusunun da kendisi gibi bir mıntıkanın sahibi olduğunu, dolayısıyla da kendisi

için bir tehlike oluşturmadığını bir türlü anlayamamakta, bölgeye yabancı, yuva alanı için tehlike oluşturabilecek işgalci bir yabancı ile bu kuş arasında bir ayrım yapamamaktadır. Hayvanlara insana özgü özellikler atfetmeyip onları doğru anlamaya yatkın bir hayvansever bile, gece balıkçıllarının oluşturdukları kolonide gece gündüz demeden kopan kıyamete, sonu gelmez, nefret dolu gagalaşmalara sinir olmaktan kendini alamayabilir. İnsan bu boş yere enerji kaybının kolayca önlenebileceğini, kavgaya gerek olmadığını, çünkü gece balıkçıllarının ilkece, türdeşlerini kişisel olarak tanıyabildiklerini haklı olarak düşünebilecektir. Bir yuvadaki ufaklıklar daha o aşamada yuva sakinleri olarak birbirlerini gayet iyi tanırlar ve yuvaya dıştan konmuş başka yavrulara karşı, hani bunlar tamı tamına aynı cinsten olsalar da öfkeyle karşı koyup onlarla mücadele ederler. Uçup yuvayı terk ettikten sonra da bir süre için beraberliklerini sürdürürler; korunmak için birbirlerine güvenir ve saldırılara karşı antik Yunan çekiç tümeni *phalanx* biçiminde kapalı sürüler halinde karşı koyarlar. Bu gerçekler karşısında yuvada kuluçkaya yatmış ve yavrularını büyüten balıkçılların, kendi mıntıkalarının sınırlarında yuvalanmış gece balıkçıllarına, onun da başka bir yuvada gözü olmayan iyi niyetli bir yuva sahibi olduğunu "biliyor" gibi davranmayışlarına şaşırıp kalırız.

İnsan yüksek sesle, gece balıkçılları niçin ve nasıl olup da kendi türdeşini tanıma yeteneğini "keşfetme" gibi bir adım atamamış ve bu yeteneği seleksiyon sayesinde alışkanlığa dönüştürüp mıntıka komşusuna uygulamamış, böylelikle boşuboşuna inanılmaz gerginlikler yaşamaktan ve

enerji harcamaktan kurtulmamış diye sormak istiyor. Bu soruya cevap vermek çok zor olduğu kadar, belki de yanlış bir sorudur bu. Doğada sadece türün ayakta kalmasını, devamını hedeflemiş amaca uygunluk ilkesi geçerli değildir çünkü; öte yandan da bu amaca pek de öyle ters düşmeyen, türün varlığını tehlikeye sürüklemeyen ara durumda çok şeyle de karşılaşırız.

Gece balıkçılının üstesinden gelemediği, saldırma gibi bir niyeti olmadığı bilinen komşusuna alışarak gereksiz yere saldırgan davranışlar sergilemekten kurtulma becerisini, gösterdiği büyük marifetler ve "icraatlarıyla" gayet iyi tanıdığımız çiklitler grubundan bir cins gösterebilmektedir. Kuzey Afrika'nın Gafsah vahasında, sosyal davranışlarını, Rosl Kirchshofer'in bu doğal ortamda yaptığı gözlemlerden çok iyi bildiğimiz, yavrusunu ağzında büyüten küçük bir çiklit cinsi yaşamaktadır. Erkekler yuvalardan, daha doğrusu yumurta bırakma çukurlarından oluşan bir yerleşim alanı kurarlar ve dişiler, erkekler tarafından döllenmek üzere yumurtaları bu çukurlara bırakırlar, daha sonra döllenmiş yumurtaları ağızlarına alıp kıyının bitkice daha zengin başka bölgelerine götürüp orada yavruların doğumuna kadar bekler, sonra da bu yavruların bakımını üstlenirler. Her bir erkek, kuyruğuyla süpürerek ve ağzının ucuyla kazarak oluşturduğu, hemen bütünüyle yumurta bırakma çukurunun kapsamıyla örtüşen, nispeten minik bir yuva mıntıkasına sahiptir. Erkekler bu çukurları açtıktan sonra, çukurların önünden geçen dişileri ritüelleşmiş kur yapma hareketleriyle ve yol gösterme dediğimiz yüzme davranışıyla yuvaya çekmeye çalışırlar. Erkekler bu faaliyetle yılın büyük

bir kısmını geçirirler, hatta bütün bir yıl boyunca bu yumurtlama çukurunun bulunduğu yerde dolanıp durdukları görülmüştür. Mıntıkalarını sıkça değiştirdiklerini varsaymamızı gerektirecek veriler de yoktur. Eh bu durumda da her bir erkek komşusunu tanıyacak kadar bol bol boş zaman bulmaktadır ve çiklitlerin bu tanıma işinde gayet yetenekli olduklarını da biliyoruz. Dr. Kirchshofer, yuva kolonisinin bütün erkeklerini yakalayıp onları tek tek tanımasını sağlayacak o kapsamlı ve zahmetli işten gözünün yılmasına izin vermeyip, onları işaretlemiştir. Gerçekten de her bir balık, hemen komşu mıntıkadaki yuvanın erkeğini gayet iyi tanımakta ve onun, burunun dibinde yuva çukuru açıp beklemesine tahammül edebilmekte, ama aynı tahammülü, çukuruna daha uzaktan yaklaştığını gördüğü yabancıdan esirgemektedir.

Türün bireyini kişisel olarak tanıyıp onunla barış içinde yaşayan erkek Gafsah çiklitinin bu davranışı, 11. bölümde bizi ilgilendirecek olan dostluk bağını temsil etmemektedir. Bu hayvanlarda, birbirini kişisel olarak tanıyan balıkların sürekli olarak bir arada yaşamasına yol açacak olan ve mekân içinde bir araya toplanmasını sağlayacak çekim gücü, etkileyici cazibe henüz ortalarda yoktur. Oysa bu özellik, dostluğun nesnel olarak tespit edebileceğimiz bir göstergesidir. Ancak karşılıklı itmenin her adım başı ortalığa hâkim olduğu bir kuvvetler alanında, iki belirli nesne arasındaki karşılıklı birbirini itme, dışlama kuvvetindeki her azalma, birbirini çekmekten kolayca ayırt edilemeyecek sonuçlara yol açmaktadır. Birbirine komşu Kuzey Afrika çiklitli erkeklerinin saldırmazlık paktı, bir başka yönden de sa-

hici dostluğu andırmaktadır: Birbirilerini itmelerine yol açacak saldırganlığın azalması ile birlikte dost olmanın çekici etkisi, o tek tek balıkların birbirini *tanıma derecesinin yüksekliği* oranında artar. Birey, kişi olarak tanınan türdeşten yayılan uyarınların ve çekici güçlerin seçe ayıklaya oluşturduğu alışkanlık, büyük ihtimalle her türlü kişisel bağın kurulmasının önkoşulunu oluşturmuş ve sosyal davranışların evrim sürecinde bu bağların öncüsü olmasına yetmiştir.

Birbirini yakından tanımanın (ama elbette tamamen genel bir tespit olarak, ve elbette eşit şartların bulunması durumunda) saldırganlığı engelleyici olabildiğine en iyi örneklerden biri, tren yolculuğunda bir vagondaki davranışlarımızdan da çıkartılabilir: Ayrıca kompartımanlar, tür içi saldırganlığın getirdiği, birbirini itmeye yol açan kendi mıntıkamızı sınırlamaya yönelik alışkanlığın etkisini incelemeye yarayacak en ideal mekânlardır. Mıntıkaya girmiş rakibi itmeye, kovmaya yönelik bütün davranışlar, kompartımanda net olarak sergilenir; boş olan yere paltomuzu, valizimizi koyarak berikinin oraya yerleşmesini engellemeye çalışmakla kalmaz, ayaklarımızı oraya doğru uzatır, yetmezse, horul horul uyuyormuş gibi iğrenç sesler çıkartırız; bu ve benzeri davranışlar, birey olarak hiç tanımadığımız (kompartıman) işgalcisine yöneliktir; ve yeni gelen, şöyle kıyısından köşesinden "tanıdığımız" biri olduğunu gösterdiği andan itibaren, bu itici davranışlarımızdan eser kalmaz.

10

KEMELER

Bütün şeytan törenlerinde
iyice belirleyicidir sonuçta,
tarafların korkunç kavgası
GOETHE

Şimdiye kadar ele aldığımız konularda rastlamadığımız bir diğer saldırganlık biçimiyle öne çıkan ve bir topluluğun bir başka topluluğa karşı kolektif mücadele ettiği bir toplum düzeni daha vardır. Bu bölümde tür içi saldırganlığın bu sosyal biçiminin "hatalı icraatlarının", işlev bozukluklarının, sözcüğün bildiğimiz anlamıyla "kötü"yü temsil ettiğini göstermeye çalışacağım. Tam da bu nedenle, sözünü ettiğimiz topluluk düzeninin bu biçimi, bizzat biz insanları tehdit eden bazı tehlikeleri gözümüzde canlandırmak açısından iyi bir model oluşturmaktadır.

Bu bölümde anlatacağım hayvanların kendi topluluklarının üyelerine karşı sergiledikleri davranışlar, onları ideal, örnek sosyal davranışların modeli yapmaya yeter. Gelgelelim aynı hayvanlar, kendilerininkinin dışındaki bir topluluğun üyeleri karşısında gerçek birer canavara dönüşürler. Bu tip topluluklar, üyelerin birbirlerini bireysel olarak

tanımasına imkân vermeyecek kadar kalabalıktır; belli bir sosyal topluluğa aidiyet, bütün cemaate has belli bir *koku* ile belirlenmiştir.

Milyonlarca üyeye sahip "devletler" kuran böcek toplulukları, aslında bütün bir koloninin temelini atan tek bir anaya ya da tek bir çifte dayandığından, bunların *tek* bir aile olduğu bilinen bir şeydir. Böyle büyük aileler halinde yaşayan arıların, termitlerin ve karıncaların da ailenin her bir üyesini, ait oldukları aileye özgü bir petek, yuva ya da topluluğun kendine özgü kokusu sayesinde tanıyabildikleri ve yabancı bir koloni üyesinin yanlışlıkla bu koloninin yuvasına girmesi veya örneğin insanın deneysel olarak böyle iki yabancı koloniyi aynı mekânda bir araya getirmesi halinde çıngar çıktığı ve deneyin ölümlerle sonuçlandığı da öteden beri bilinmektedir.

Memeliler arasında kemirgenlerde de aynı davranışları sergileyen büyük aileler olduğu, bildiğim kadarıyla ilk kez 1950'de yapılan araştırmalardan sonra ortaya çıkmıştır. F. Steiniger ve I. Eibl-Eibesfeld, birbirlerinden bağımsız olarak aynı dönemde, ilki kahverengi göçmen kemeler, diğeri ise ev fareleri üzerinde yaptıkları deneyler sonucunda, bu önemli gerçeği gün ışığına çıkarmışlardır.

O zamanlar çalışmalarını henüz Wilhelminenberg'deki Otto Koenig Biyoloji Merkezi'nde yürüten Eibl, incelemesine konu ettiği hayvanlarla olabildiğince yakın temasta kalma şeklindeki davranışbilime çok uygun bir ilkeyle hareket ediyordu: Eibl, kulübesinde serbestçe yaşayan ev farelerini sadece izlemekle kalmamış, onları düzenli olarak beslerken, gösterdiği sakin ve özenli yaklaşımla, herhangi bir en-

gelle karşılaşmadan bu hayvanları çok yakından gözlemesine imkân verecek biçimde kısa sürede onları evcilleştirmişti. Günün birinde Eibl'ın çok sayıda büyük, koyu renkli ve yabani biçimine çok da uzak olamayan deney farelerini yetiştirdiği kafesin kapağı açılıverir. Hayvanlar kafesten dışarı çıkıp odada koşuşturmaya başlayınca, kulübede serbest yaşayan diğer yabani farelerin amansız bir öfkeyle gerçekleştirdikleri saldırıya maruz kalırlar ve eski hapishanelerine sığınıncaya kadar şiddetli bir mücadele vermeye mecbur olurlar. Daha sonra deney fareleri, hapishanelerini, içeriye girmeye çalışan yabani ev farelerine karşı başarıyla savunurlar.

Steiniger ise, farklı yerlerden yakalayıp getirdiği göçmen kemeleri, onlara eksiksiz doğal yaşama koşulları sağlayan büyük çitlerle çevrili açık bir alana yerleştirmişti. Hayvanlar ilk başta birbirlerinden korkmuş gibi görünmüşlerdi; dolayısıyla ortalıkta saldırı havasından eser yoktu. Ancak tesadüfen karşılaştıklarında, özellikle de bunlardan ikisi çitin köşelerinde araştırmacı tarafından birbirlerine doğru hızla itildiklerinde, birbirlerinin üzerine çullanıyorlardı. Asıl saldırganlıkları ise hem birbirlerine hem de yerlerine alışıp yerleşme alanlarını belirledikleri zaman ortaya çıkmaya başlamıştı. Farklı yerlerden getirilen ve birbirlerine yabancı olan kemelerin çiftler oluşturması da yukarıda anlattığım süreçlere paralel olarak ortaya çıkmıştı. Aynı anda birden fazla çiftin oluşturulması halinde kavgaların sonuçlanması uzun zaman alabiliyordu; fakat aralarından bir çiftin ötekilerden daha erken bir araya gelmesi durumunda eşlerin birleşen kuvvetleriyle oluşan ittifak, çitlerle sınırlanmış özel alanın diğer sakinleri üzerinde öyle amansız bir te-

rör estiriyordu ki, diğer bütün çift olma girişimleri mutlaka kesintiye uğruyordu. Çift oluşturamamış bekâr kemelerin sosyal "rütbeleri" belirgin biçimde düşüyor ve bunlar, birleşme adımını en önce atmış o çift tarafından durmaksızın kovalanıyordu. Böyle bir çiftin, 64 metrekarelik koca bir alanda bile, bütün bölge sakinlerinin, yani 10-15 yetişkin ve güçlü kemenin kökünü kurutması çoğunlukla bir-iki haftadan fazla sürmüyordu.

Bu muzaffer çiftin erkeği ve dişisi, zayıf türdeşlerine karşı da aynı derecede merhametsizdi; ancak özellikle erkeğin erkek kemelere, dişinin de dişi kemelere eziyet edip onları ısırmayı tercih ettiği apaçık görülebiliyordu. Yenilgiyi kabul etmiş kemeler, kendilerini savunmak için çok az çaba sarf ediyorlardı ve kurtulmak için, olağan koşullarda kemelerde ender görülen çok tehlikeli bir şeyi göze alıp çaresizlik içinde yükseklere tırmanmaya çalışıyorlardı. Steiniger, kemelerin kalabalık olduğu noktalarda çalılara ve ağaçlara tırmanmış birçok yaralıya ve dövüşmekten bitap düşmüş kemeye sık sık rastladığını kaydetmiştir. Yaralar ağırlıklı olarak, takipçinin kovaladığı kemeyi en kolay yakalayabileceği yer olan sırt ve kuyruk bölgesindeydi. Ölümün ani ve derin bir yarayla ya da kan kaybı nedeniyle gerçekleştiği durumlar çok enderdi; hayvanlar çoğu kez, özellikle de karın bölgesini delen ısırık yaralarının yol açtığı kan zehirlenmesinden ölüyorlardı. Ama genel ölüm nedeni bedensel yorgunluk ve böbreküstü bezlerinin iflas etmesine yol açan sinir çöküntüsüydü.

Steiniger, öldürmenin hainçe bir biçimini, türdeşlerini öldürme uzmanına dönüşmüş dişi kemelerde gözlemle-

miştir. "Sessiz sedasız yaklaşıp aniden sıçrayarak, örneğin yemek yemekte olan kurbanının boynunun yan tarafını, akıl almaz bir sıklıkta da atardamarı ısırır," diye yazar Steiniger. "Bu mücadelelerde kapışma birkaç saniyeden fazla sürmez. Kurban iç kanamadan ölür ve hayvanın deri altında ya da bedeninin iç boşluklarında önemli kanamalar görülür."

Hayatta kalan keme çiftinin bütün bölge üzerinde egemenlik kurmasını sağlayan kanlı trajedileri izleyen biri, çok geçmeden, bu ölümlerin hemen ardından, mücadelenin galibi katillerin çocuklarının kurduğu "yeni cemaat"le karşılaşacaktır. Memelilerde annelerin yavrularıyla kurduğu ilişkinin en temel göstergesi olan yumuşakbaşlılık ve hatta şefkat, bu topluluk biçiminde sadece babayı değil, amca, teyze, büyük amca ve büyük teyzeler dahil, en uzak akrabalara kadar ulaşan bir "sülale"yi kapsar. Anneler, farklı yavru gruplarını aynı yuvada dünyaya getirir ve büyük olasılıkla bu anneler kendi çocuklarının yanı sıra, başka annelerin çocuklarına da bakmaktadır. Üye sayıları düzinelere vardığında bile, aileler arasında ciddi kapışmalar görülmez. Üyeleri birbirine neredeyse nezakete varacak kadar hoşgörülü ve eşit davranan kurt sürülerinde bile av ganimetinden ilk lokmayı yiyenler, sosyal sıralamanın en üst temsilcileridir. Keme sürülerinde ise sosyal bir hiyerarşi yoktur. Kurtlar avlanma sırasında kurbana kapalı bir grup olarak saldırır ve avın zapt edilmesinde en büyük rolü, büyük ve güçlü kurtlar üstlenir. Kemelerin beslenmesi konusunda ise, Steiniger'in ifadesini aynen aktarıyorum: "Nispeten küçük hayvanlar daha bir girişkendir: Büyükler iyi niyetle sıralarını küçüklere *kaptırır.*

Genç üyeler çiftleşme konusunda da daha girişken ve aktiftir. Kısacası bütün 'yasalar' onlardan yana işler; aralarında en yaşlı olan bile onlara karşı gelmeyecektir."

Sürü içerisinde ciddi kavgalar olmaz; yaşananlar ısırarak değil, ön ayak patileriyle ya da arka ayaklarının tekmeleriyle çözüme kavuşturdukları ufak tefek çekişmelerdir. Sürü üyeleri arasında bireysel mesafe (*individualdistanz;* Hediger) bulunmaz; aksine bu hayvanlar, Hediger'in dediği gibi, birbirlerine dokunmaya bayılan temas-sever hayvanlardır. Temasa hazır olduğunu belli eden bu gösteri özellikle gençlerde türdeşin altına girme şeklinde ifade edilirken, yaşlılar, türdeşlerine olan yakınlıklarını onların üstüne çıkarak ifade ederler. İlginçtir ki bu hayvanlar arasında çıkan ufak çaplı sürtüşme ve çekişmelerin başlıca nedeni de bu tür alta girmeli, üste çıkmalı ısrarcı dostluk beyanlarıdır. Yaşlıca bir keme, beslenme sırasında altına girmeye çalışan ya da tepesine tırmanmaya çalışan genç bir hayvana ön patileriyle vurup onu uzaklaştırır. Kıskançlık ve "kaşık düşmanlığı" ise hiçbir zaman bu tatsızlıkların nedeni değildir.

Sürü içerisinde hızla işe yarayan ve ruhsal atmosferin ötekilere aktarılması ilkesi üzerine kurulu bir haberleşme sistemi bulunmaktadır; cemaat içerisinde bir kez elde edilmiş deneyimin korunması ve gelenek aracılığıyla aktarımı söz konusudur. Steiniger'in gözlemleri doğrultusunda vardığı sonuca göre, kemeler yeni ve henüz tanımadıkları bir besinle karşılaştıklarında, topluluğun bu besini yiyip yemeyeceğine karar veren de genellikle onu ilk keşfeden kemedir. Sürünün birkaç üyesi yemin başına toplandıktan sonra ona ağızlarını sürmemişlerse, sürüden kimse bir daha ora-

ya yanaşmaz. Özellikle yemin başına ilk gelen kemeler, zehirli bir yemi geri çevirmişlerse, üstüne işeyip pisliklerini bırakarak yemi iyice mundar ederler. Yerel durumun, yani coğrafi koşulların ya da engebelerin, dışkıyı reddedilen yemin üzerine bırakmayı çok zorlaştırdığı durumlarda bile, böyle reddedilmiş yemlerin üstünde sıkça dışkıya rastlanır. İnsanı asıl hayrete düşüren şey ise şudur: Belirli bir besinin tehlikeli olduğu bilgisi, kuşaktan kuşağa aktarılarak onunla bir zamanlar çok kötü deneyimler edinmiş bireylerin ömrünü çok çok aşar. İnsanoğlunun en başarılı biyolojik rakiplerinden biri olan göçmen kemeyle iyi sonuçlar alacak şekilde mücadele etmenin zorluğu, ilkece bizzat onun da insanoğlununkine benzer araçlarla çalışmasından ileri gelir. Deneyimin aktarılması ve gelenekleştirilerek sıkı bir dayanışma içinde olan topluluk üyeleri arasında yayılması, insana özgü faaliyetleri anımsatır.

Aynı büyük ailenin bireyleri arasında da ciddi ısırmaların, yaralanmaların yaşandığı, birçok açıdan son derece önemli ve ilginç bir durum vardır; o da, sürüye yabancı bir kemenin aileye dadanmasıyla açığa çıkan, aynı türün üyeleri arasında aileleri toplu kavgalara iten saldırganlıktır. Yabancı bir sülalenin üyesi, bölge sınırlarını aşıp ötekilerin mıntıkasına girdiğinde (ya da deneyci tarafından oraya bırakıldığında) ortaya çıkan manzara, hayvanlara ilişkin gözlemlerin en dehşet verici, ürpertici ve aynı zamanda en iğrenç olanlarından biridir. Yabancı hanedanlığa ait keme, korkunç sonundan habersiz bir şekilde, dakikalar hatta daha da uzun süreler boyunca etrafta dolaşabilir; aynı şekilde yerli kemeler de olağan etkinliklerini sürdürebilir. Fakat er

geç, kendisine biraz daha fazla yaklaştığı yerli kemelerden biri yabancının kokusunu alacaktır. İşte o an "yerli" keme, bedeninden bir elektrik akımı geçmişçesine titremeye başlar ve bu ruhsal atmosferin koloniye yayılmasıyla bir anda bütün keme topluluğu alarma geçer; göçmen kemeler, tepkilerini ifade hareketleriyle belli ederken ev sıçanları keskin, şeytanca tiz çığlıklar atarak tepkilerini gösterirler; onları duyan bütün sülale artık ayaklanıp aynı havaya girmiştir. Kemeler, gözleri yuvalarından uğramış ve tüyleri diken diken halde keme avına çıkarlar. Öfkeleri öyle büyüktür ki, aynı koloninin iki üyesi "yanlışlıkla" çarpıştığında önce mutlaka hırsla birbirlerini ısırırlar. "Bu gibi durumlarda görülen gerginlikler çoğunlukla 4-5 saniye sürer," diye anlatır Steiniger, "ardından, boyunlarını öne doğru alabildiğine uzatıp birbirlerini koklar ve sonra barışçıl bir şekilde yollarına devam ederler. Yabancının peşine düştükleri gün, koloni üyeleri birbirlerine karşı da çok sinirli ve güvensiz olurlar." Görünüşe bakılırsa burada üyeler, küçük kargalarda, kazlarda ya da maymunlarda olduğu gibi, birbirlerini kişisel, bireysel olarak değil, arılar ve koloni kuran daha başka böceklerdeki gibi, klanın kendine özgü kokusundan tanımaktadırlar.

Deneyde koloninin ortasına bırakılan yabancı keme gibi, gerekli önlemlerle kokuyu etkileyerek bir üyeyi koloniye yabancı hale getirmek ya da tersine, bir yabancıyı koloniden biri gibi algılatmak mümkündür. Eibl, keme kolonisinden bir hayvanı alıp onu yapay kurulmuş bir başka alana bıraktıktan birkaç gün sonra koloniye geri getirdiğinde, sülale ona yabancı muamelesi yapmıştı; ancak hayvanı başka yere götürmeden önce yanına koloni bölgesinden biraz

toprak, dışkı alıp bunları temiz bir kapta karıştırdıktan sonra, hayvan sülalenin kokusuna sahip bir "çeyizle" donatılınca, koloniden haftalarca uzak kalsa bile geri getirildiğinde hiçbir dirençle karşılaşmadan kabul ediliyordu.

Eibl, ev fareleri kolonisinden bir üyeyi koku oyunlarıyla yabancı hale getirip benim de bulunduğum bir sırada koloni alanına bıraktığında, farenin durumu yürekler acısı olmuştu. Elbette kokusu değiştirilen hayvan büyük sülalenin oluşturduğu koloninin kokusunu unutmamıştı. Ama tabii kendi kokusunun yapay müdahaleyle değiştirilmiş olduğunu bilmiyordu. Çitlerle sınırlandırılmış eski alana geri getirildiğinde kendini güvende ve evinde hissettiği kesindi; böyle olunca da dostlarının o korkunç ısırıklarını hiç beklemiyordu. Birçok kez ısırıldığı halde korku tepkisi vermiyor, yabancı bir farenin saldırgan koloni üyelerinden biriyle daha ilk karşılaşmasında yapacağı gibi, kaçma denemesine girişmeyi aklına bile getirmiyordu. Yufka yürekli okurlarımızı rahatlatalım; ama bilimci dostlarımıza da biraz tereddütle itiraf edelim: Deneyde o korkunç ve kaçınılmaz sonu beklemeden, deney hayvanını küçük bir tel kafese alarak kokusu geçip de eski "ulusal" kimliğini yeniden kazanana kadar koloni mıntıkası içinde korumuştuk.

Bu gibi duygusal müdahaleler yapılmadığında, kolonin yabancısı farenin sonu korkunç olur. Böyle bir duruma düşen hayvanın başına gelebilecek en iyi şey, S. A. Barnett'in bazı gözlemlerinde karşılaştığı gibi, aşırı korkunun yarattığı şok etkisiyle hayvanın ani bir ölüme kurban gitmesidir. Aksi halde, türdeşleri tarafından yavaş yavaş parçalanacaktır. Çaresizliğin, panik derecesinde korkunun ve ay-

nı anda korkunç bir ölümün kapıya dayanmış olduğunu bilmenin izleri, infaz edilmek üzere olan bir hayvanda çok belirgindir. İnsan, bu durumdaki kemenin ya da farenin davranışını, kendisini köşeye sıkıştıran büyük bir yırtıcının saldırısına uğradığında göstereceği davranışla karşılaştırmadan edemez. Aslında ne yaparsa yapsın kurtulma şansı neredeyse sıfır olan hayvan, kendinden çok yönden kat kat üstün olan güçlü avcısı karşısında kendini savunurken en etkili savunma yöntemi olan saldırı ile karşılık verir. Köşeye sıkışmış bir göçmen kemenin, türüne özgü savaş çığlıkları atarak yüzüne sıçramasını yaşamış biri, bu söylediklerimi çok iyi anlayacaktır. Oysa saldırı, kendi kolonisinin üyelerinden geldiğinde, eli kolu bağlı halde ölümü bekler hayvan. Keme kolonilerinin birbirlerine duyduğu bu nefretin, evrim açısından faydası nedir peki? Bu davranış bir türün ayakta kalmasını hangi yoldan sağlamaktadır? İşte bu noktada ürpertici ve biz insanlar için son derece rahatsız edici bir durumla karşı karşıya kalırız: Çünkü Darwin'e göre türün yararına bir seleksiyonun gerçekleşebilmesi için, tür içi seçici ayıklayıcı saldırganlıktan farklı, böyle öldürücü, imha edici bir saldırganlığın, ancak çevreden, "dıştan" gelmesi gerekir. Oysa sadece aynı türün üyeleri arasındaki rekabetin seleksiyona yol açtığı durumlarda, bildiğimiz gibi, türdeşlerin o kör rekabet kavgası sonucu birbirlerini evrimin en budala çıkmaz sokaklarına sokma tehlikesi mevcuttur. Daha önce, Argus sülününün kanatlarından ve Batı uygarlığının çalışma temposundan söz ederken, evrimin, yolunu şaşırmış bir "körebe"nin hareket biçimine benzetebileceğimiz iki örneğini ele almıştık. Buna göre, keme türü-

nün klanları arasındaki nefreti hiçbir işe yaramayan bir "şeytan icadı" olarak görmek mümkündür. Öte yandan bu davranışın oluşumunda dış dünyadan kaynaklanan, henüz tanımadığımız daha başka faktörlerin etkili olmuş olması ve hâlâ da iş başında bulunmaları hiç de ihtimal dışı değildir; fakat bir şeyi kesin olarak biliyoruz: Türler arası saldırganlıktan tanıdığımız ve vazgeçilmezliğini 3. bölümden bildiğimiz, türü korumaya yönelik faaliyet ve bunun işlevi, kemelerde gördüğümüz *tür içi, aileler, sülaleler arasındaki amansız kavgalarca yerine getirilmez.* Bu ölümcül kavgalar, ne türün mekânda dağılımını, ne aileyi koruyacak güçlü bireylerin belirlenmesini sağlar (çünkü bu bireyler, gördüğümüz gibi, ender durumlarda sonraki kuşağın babalarını temsil eder), ne de 3. bölümde saydığımız işlevlerden herhangi birini desteklemeye yararlar. Ama öte yandan birbirine komşu iki keme hanedanlığı arasında hâkim olan bu süreğen savaş halinin, giderek artan bir dövüşme becerisini destekleyeceği ve hafife alınamayacak kadar etkili bir seçme-ayıklama baskısı uygulayıp mücadele hevesi zayıf olan aileleri er geç yok olmaya mahkûm edeceği de apaçık ortadadır. Birbirleriyle dayanışma halindeki üyelerinin sayısı komşusununkine kıyasla daha az olan klanların düşmanla dövüşte dezavantajlı olduğunu göz önünde tutarsak, muhtemelen seleksiyonun burada türü mümkün mertebe kalabalık aileler oluşturması yönünde desteklemiş olması mümkündür. Steiniger, Hallig Norderoog'da, küçük bir kara parçası üzerinde yaklaşık elli metrelik bir şeridi boş bırakmış ve keme ailelerinin bu kimseye ait olmayan bölgeyi, aralarında paylaştıklarını görmüştü; keme aileleri bu el-

li metrelik şerit üzerinde kavgaya tutuşup duruyorlardı. Sayıca nispeten daha az üyesi olan ailenin daha büyük bir alana dağılmak zorunda oluşu nedeniyle, bu sülale bölgesini koruma bakımından bu durumdan olumsuz etkilenecektir. İnsan spekülasyon yapmaktan alamıyor kendini: Aynı türün aileleri ve klanlar arası nefretin artmasına ödül koymuş bir seleksiyon baskısı buraya hâkim olduğu için, Hallig'deki keme klanlarının sayısı gittikçe azalacak, hayatta kalanlar giderek daha büyük ve daha kana susamış bireylere dönüşecekler. İnsanlığa yönelik yozlaşma tehditlerini her zaman aklında tutan bir davranışbilim araştırmacısı için, burada alıntılanabilecek en güzel sözleri, *Faust*'ta Auerbach'ın bodrumunda Altmeyer von Siebel söylemişti:

Mutsuzluk onu uysallaştırdı ve yumuşattı;
O şişmiş sıçanda,
Kendi doğal ikizini gördü.
(Goethe; Faust)

11

SOSYAL BAĞ

Seninle kol kola – korkmuyorum artık
Yüzyılımı, kişiyi sınırlayıcı engeller içine taşıyorum
SCHILLER

Önceki bölümlerde anlattığım üç farklı tipteki sosyal düzende, bireyler arasındaki ilişkiler özel, kişisel olmaktan tamamen uzaktır. Bireyler üstü böyle bir birliğin bireyleri, birer öğe olma özellikleriyle, bu birlik içinde neredeyse rasgele birbirlerinin yerini tutabilirler. Bu sosyal yapılar içinde ilk kez kişisel ilişki gibi bir şeyin belirtilerini, yavrusunu ağzında taşıyan Gafsah balığının, komşularıyla bir saldırmazlık anlaşması yapan ve sadece yabancı mütecavizlere karşı saldırgan kesilen bölgenin hâkimi ve sahibi olan erkeğinin davranışlarında görmüştük. Burada karşılaştığımız durum, tanıdık olan komşuya edilgen biçimde tahammül etme olayından başka bir şey değildi. Henüz taraflardan hiçbiri, ötekinin oradan yüzerek uzaklaşması halinde partnerinin peşinden gitmeye ya da partneri yerini değiştirmezse, orada onunla birlikte beklemeye ya da partnerin ortadan kaybolması halinde onu ciddi ciddi aramaya yöneltecek kadar çekici ve etkileyici değildi.

Ama işte, tam da bu objektif olarak tespit edilebilen beraberlik davranışları, bu bölümün konusunu oluşturan ve benim kısaca bağ/topluluk kavramıyla tanımlayacağım şu kişisel sıkı ilişkilerin kurulmasını sağlarlar. Böyle bir topluluğu kuşatan sosyal beraberliğe de grup (öbek) diyeceğim. Grup, aynen anonim sürü gibi, grubun bir üyesinin bir başkasında yol açtığı tepki üzerinden bir arada kalmayı sağlar, ancak öte yandan, kişilikleri öne çıkarmayan toplumsallaşmaların aksine, öbeği bir arada tutan tepkiler, *grup üyelerinin bireyselliklerine* sımsıkı bağlıdır.

Gafsah balığının birbirine karşılıklı tahammül anlaşmasında olduğu gibi, sahici bir grubun oluşması da, grubun tek tek hayvanlarının, grubun öteki üyelerinin bireyselliklerine seçerek tepki göstermeleri ve cevap vermeleri şartına bağlıdır. Sadece tek bir yerde, kendi yuva çukurunda komşusuna bir yabancıdan çok farklı davranan balığın, bu çok özel davranışında bir sürü yan etmen işin içine karışmaktadır. Her iki balığın başka bir yerde karşılaşmaları halinde, balığın, o alıştığı, tanıdığı komşusuna hâlâ eskisi gibi davranıp davranmayacağı belli değildir. Oysa hakiki bir grup oluşumu, bu oluşumun yere, bölgeye bağlı olmadan her yerde mümkün olması şartına bağlıdır. Hakiki bir grupta grubun her bir üyesinin öteki bireyin hayatında oynadığı rol, çevre koşulları değişmesine rağmen değişmemektedir; başka bir deyişle, içinde yaşanılan yer ve şartlar ne olursa olsun, hakiki bir grubun üyelerinin birbirlerini, partnerlerini *kişisel olarak tanımaya devam ettikleri* görülmektedir; bu da hakiki, gerçek bir grup oluşturmanın temel koşuludur. Demek ki grup oluşturmak, anonim sürülerin oluştu-

rulmasında çoğunlukla karşılaştığımızın aksine, hiçbir zaman sadece doğuştan getirilen (genetik) davranışların eseri değildir. Bir grup üyesinin ötekini ya da partnerini tanıması, öğrenmesi, elbette kişisel olarak, bireysel deneyim üzerinden gerçekleşmesi gereken bir olaydır.

Yaşama tarzlarını bir sıraya sokup onları basitten karmaşığa yükselen bir çizgide izleyecek olursak, az önce tanımladığımız anlamda bir grup oluşumunu, ilk kez üst düzeyde gelişmiş kemikli balıklarda, dikenli yüzgeçlilerde, bunların arasında da özellikle çiklitler ile melek balıkları, kelebek balıkları ve "damsel" gibi öteki yakın akraba çiklit türlerinde görüyoruz.

Daha önce anonim sürü oluşumunu anlattığım yerlerde, toplumsallaşmanın bu en eski ve en yaygın biçiminin, kemelerin kavgacı cinslerinde ve kimi başka memelilerin beraberliklerinde olduğunun aksine, aileden, anne baba ve çocukların birliğinden türemediğini söylemiştim. Biraz farklı bir anlamda da olsa, kişisel beraberliklerin ve grup oluşumunun evrim tarihindeki en eski biçimi, kesinlikle, *soyun (ardılların) geleceği için birlikte çaba gösteren çiftlerin* dayanışma ve bağlarının gelişmesiyle ortaya çıkmıştır. Gerçi böyle bir beraberlik bağından, bildiğimiz gibi, kolaylıkla bir aile topluluğu türeyecektir; gelgelelim burada sözünü ettiğimiz bağ, bir aileden çok daha özel bir tarza işaret etmektedir. Önce, bu bağın çiklitlerde (bize birçok konuda bilgi veren bu balıklarda) nasıl gerçekleştiğini görselleştirici örneklerle anlamaya çalışalım.

Hayvanlardan anlayan bir gözlemci ve işi bilen, bilgili biri olarak 6. bölümde çiklitlerin farklı cinsten çiftlerinin

bir araya gelmesine yol açan, ayrıntısıyla anlatılmış olayları dikkatle inceleyecek olursak, müstakbel eşlerin birbirlerine ne kadar öfkeli davranabileceklerini düşündükçe, sinirleriniz bile bozulabilir. Bunlar ciddi dövüşlerde birbirlerinin üzerine çullanmaya o kadar hazırlardır ki, bu dövüşler çoğu zaman, ölüme yol açma sınırının kıl payı sınırında gerçekleşir. Taşıyacağınız bu endişe, bu balıkların dışavurdukları davranış belirtilerini yanlış yorumlamanızla ilgili filan da değildir. Balık bakan ya da yetiştiren herkes, çiklitlerin erkeğini ya da dişisini aynı akvaryumda bir araya getirmenin ne kadar tehlikeli ve bu arada çift oluşturma sürecini gözetim altına almazsanız, akvaryumun dibinde bir balık ölüsü bulmanızın kaçınılmaz olduğunu bilir.

Doğal şartlarda "alışkanlık", müstakbel eşler arasında bir mücadelenin gelişmesine büyük ölçüde engel olabilmektedir. Bir akvaryum içinde serbest ortamın koşullarını taklit edip gerçekleştirebilmek için, mümkün olduğu kadar büyük bir akvaryum içine, birbirleri ile henüz iyi geçinebilen genç balıklar koymak ve bunların birlikte büyümesini sağlamak gerekir. Eşlerin birbirini bulması sürecinde genellikle, cinsel olgunluğa erişen balık, çoğunlukla da erkek balık, akvaryumda kendine güvenli bir mıntıka seçip öteki balıkları oradan kovacaktır. Bu temizlik harekâtından sonra talepkâr bir dişi çiftleşmek istediğinde, bölgenin sahibine temkinli bir şekilde yanaşıp erkeğin hiyerarşik üstünlüğünü kabul ettiğini belli ederek, erkeğin başlangıçtaki tamamen ciddi saldırılarına daha önce 6. bölümde anlattığımız çekingen davranışıyla cevap verir. Bildiğimiz gibi bu davranış, kısmen çiftleşme kısmen de oradan kaçma dürtüle-

rinin oluşturduğu davranış öğelerinin sentezinden doğmuştur. Erkek balık, dişinin jest ve davranışlarının saldırganlığını önlemeye yönelik etkisinden gene de yılmayıp eyleme geçmeye kalktığında, dişi anında bölgeden uzaklaşabilir; ancak er geç geri gelecektir. Aralardaki kaç-dön sürelerinin değişip durduğu bir zaman aralığı sonunda, artık her iki balık da birbirinin varlığına iyice alışınca, partnerin saldırganlığı tetikleyen kaçınılmaz uyarımları da etkisini yitirmeye başlar. Çok özel bir alışkanlığın benzer birçok örneğinde karşılaştığımız gibi, burada da rastlantısal olarak egemenleşmiş, ama hayvanın sonunda iyice alıştığı birçok yan unsur, sürecin bütününe etki eder. Bu rastlantısal unsurların, bu tamamlayıcı şartların birinin olsun süreçte eksik olması halinde, alışkanlığın bir bütün olarak ortaya koyduğu sonuç etkisi zedelenir. Özellikle ilişkinin başlangıcının kavgasız olması, bu yan koşullardan birini oluşturur. Partner bu aşamada her seferinde alışılmış yollardan ve mekânın "alışılmış tarafından" ortaya çıkmaya dikkat etmek zorundadır; aydınlatma da öncekilerden farklı olmamalıdır vb; aksi halde her balık ötekini dövüşe sebebiyet veren bir yabancı olarak algılamadan edemeyecektir. Partner ortaya çıkışında kendisini çevreleyen tanıdık koşulları aramaktan vazgeçmedikçe, herhangi bir aksiliğin önünü almak, kapışmaları engellemek amacıyla balıkları başka bir akvaryuma almak, bu kez de çiftleşmeyi imkânsızlaştıracaktır. İki balık arasındaki tanışma gitgide daha da yakınlaşmaya dönüştükçe, balığın ortaya çıkışına eşlik eden şartların oluşturduğu sahnenin görüntüsü de önemini yitirecek, aynılığın korunması şartı etkisizleşecektir. Gerek *gestalt* psikologla-

rının gerekse araştırmacıların şartlı refleks olgusundan iyi bildikleri gibi, artık ortaya çıkışına eşlik eden o fona ihtiyacı kalmayan bu balık görüntüsü, tanımlayıcı ve önemli olanı kendinde yoğunlaştıran bu biçim görüntüsü (gestalt/yapı, biçim, fiziksel görünüş) sayesinde, karşı tarafta şartlı refleksi harekete geçirmeye yetecek hale gelir. Bu sürecin sonuna doğru, partnerin, ortaya çıkışlara eşlik eden yan koşullara (aynı yerde ortaya çıkma, aynı yönden aynı ışık altında gelme vb) olan bağımlılığı, aralarındaki bağı zedelemeden çiftleri başka akvaryumlara koyabilecek, hatta onları birlikte uzak akvaryumlara taşıyabilmeye fırsat verecek kadar azalmıştır. Tanışma bir kez bu aşmaya geldikten sonra, bu yeni akvaryum şartları altında çiftleşme için gerekli bağın kurulması, bizi bu bağın eski aşamalarından birine götürebilir; hani yıllarca evli kalmış insanların alışkanlıklarının gündelik tekdüzeliği içinde çoktan yitip gitmiş gösteriler tekrarlanmaya başlar; kur yapma ve memnuniyet seremonileri sergilenir.

Akvaryumdaki çiftlerin eşleşme süreci aksamadan ilerliyorsa, erkekte cinsellikle ilgili davranış biçimleri giderek öne çıkmaya başlar. Aslında cinsel motifli davranışlar (dişiye ilk ciddi saldırıların içine karışmış halde) daha önce de kısmen mevcutturlar; fakat şimdi, *saldırgan ruh haline işaret edecek ifade hareketleri hâlâ kaybolmaksızın* cinsel motifler (bu ifadelere göre) çok daha yoğunlaşmış ve sıklaşmışlardır. Büyük bir hızla kaybolmaya başlayan şey ise dişinin başlangıçtaki kaçma eğilimi, ürkekliği ve "itaatkârlığıdır" Dişide korkuya, dolayısıyla kaçma eğilimine işaret eden ifade hareketleri eşleşme sürecinin sağlamlık kazanmasına pa-

ralel olarak gerilemeye başlar; hatta çoğu zaman bu kaybolma o kadar hızlı gerçekleşir ki, ilk çiklit gözlemlerinde bu olguyu fark etmemiş ve bir ast-üst ilişkisi tespit edemeyince, yıllarca bu türün eşleri arasında hiyerarşik bir düzenin olmadığını sanmıştım. Hakikatte ise "rütbe düzeninin" cinsiyetlerin birbirini tanımasında ve karşılıklı olarak konumlarını kabul etmelerinde ne kadar önemli olduğunu daha önce görmüştük. Aslında bu hiyerarşi, dişinin, çiftleşme isteğine paralel olarak erkeğe itaatini gösteren hareket ve davranışları kesin biçimde bir yana bırakmasından sonra bile örtük biçimde varlığını korumaya devam eder. (Çok ender durumlarda, örneğin eski bir çiftin kavgaya tutuştukları yerde dişi bu itaatini yeniden göstermektedir.) Bizim çifte dönecek olursak, başlangıçta korkak davranan ve boyun eğen dişinin partneri karşısındaki korkusunun ortadan kalkmasıyla (dişinin itaatkârlığa son vermesiyle) birlikte, saldırgan davranışlar göstermesini önleyen engeller de yıkılır.

Artık balığın önceki çekingenliğinden eser kalmamış, itaatkârlığı, uysallığı bir anda son bulmuştur; âsi, küstah, diklenen bir halde erkeğin mıntıkasının göbeğinde, yüzgeçlerini germiş, müthiş etkileyici bir biçimde, söz konusu türün erkeklerinde görülen o muhteşem, rengârenk giysiden hemen hiç ayırt edilemeyen bir giysi içinde, dişimiz ona meydan okumaktadır. Tahmin edebileceğimiz gibi, erkek öfkelenir, çünkü müthiş bir etki yayan eşin yol açtığı uyarım ortamı, daha önceki uyarım analizlerimizde "dövüş başlatıcı anahtar uyarımlar" dediğimiz olguyu eksiksiz sahnelemektedir. Derken erkek de müstakbel "karısının" üzerine doğru gider, aynen onun gibi etkileyici bir görünüme bürünür ve saniyenin

onda biri kadar bir süre için, dişisine saldıracak izlenimi verdikten sonra, benim bu kitabı yazmama neden olan şey gerçekleşir: *Masaya indirilen yumruk ile karşılaşırız!*

Erkek dişiyi tehdit etme işini öyle uzun tutmaz; ya da bir-iki saniye için dişiye yönelik böyle bir tehdit belirtisi verir, ama işte işi sadece tehdit aşamasında bırakamayacağı kadar uyarılmış, çılgına dönmüş gibidir; ve hakikaten de saldırıya geçer; *fakat eşine değil, keskin bir manevrayla onu teğet geçip civardaki başka bir türdeşe,* olağan koşullarda çoğu kez de hemen yanındaki bölgede yerleşik olan komşuya yöneltir saldırısını!

Sözünü ettiğim şey, Tinbergen'le beraber *redirected activity* diye adlandırdığımız, yön değiştirmiş, yönü yeniden belirlenmiş hareket sürecinin klasik bir örneğini oluşturmaktadır. Bu süreç, belirli bir davranışın belirli bir nesne tarafından tetiklenmesi, fakat aynı zamanda bu nesnenin engelleyici uyarımlar da göndermesi nedeniyle ortaya çıkan bu tepkinin bir başka nesne üzerine kanalize edilmesi, yönlendirilmesi biçiminde tanımlanabilir. Benzer şekilde karşısındakine öfkelenen biri de onun suratına değil, örneğin masaya indirir yumruğunu; çünkü bir yandan öfke âdeta bir volkan gibi patlamak ve iç basıncını dengelemek "isterken", belli başlı engeller onu bunu yapmaktan alıkoymaktadır. Bilinen "yön değiştirmiş" hareketlerle ilgili davranışların çoğu, aynı zamanda korku uyandıran bir nesnenin, karşısındakinde tetiklediği saldırganlıkla ilgilidir. B. Grzimek[1], yön değiştirmiş hareket ilkesini ilk olarak keşfeden

(1) Alman zoolog ve davranışbilimci; 1909-1987.

ve "bisikletçi-tepkisi" diye adlandıran kişiydi. Bu tanımlamada "bisikletçi", bir pedalı aşağı doğru basarken diğerini yukarı doğru iten etmendir. Bu davranışa yol açan mekanizmayı kavramamızda bize yardımcı olabilecek en iyi örnek, hayvanın uzak bir mesafeden öfkesini uyandıran nesneye doğru yönelip onun yakınına geldiğinde bu rakibin aslında onu ne kadar korkuttuğunu bir anda fark edince, doruk noktasına kadar tırmanan saldırı tepkisini frenleyemediğinden, öfkesini etraftaki zararsız herhangi bir varlığa yönlendirdiği durumlardır. Elbette, bu yön değiştirmiş saldırı hareketinin farklı şekillerde ortaya çıktığı sayısız başka örnek de vardır: Birbiriyle çatışma halindeki birçok güdü bunlara neden olabilir. Çiklit erkeğiyle ilgili örneğin konumuz açısından önemli olmasının nedeni, benzer olay ve süreçlerin yüksek düzeyde gelişmiş hayvanların birçoğunun ve insanın, aile ve topluluk hayatında önemli bir rol oynamasından ileri gelir. Anlaşılan omurgalılar âleminde partner tarafından tetiklenerek ortaya çıkarılan saldırganlığı hem engellemeye, hem de onu komşu düşmanla mücadelede kullanmak üzere yönlendirmeye yarayan "keşfi", birçok tür birbirinden bağımsız olarak yapmıştır.

Çiklit erkeğiyle ilgili gözlemden aktarılan dramatik örnekte kendini ele veren, partnerin tetiklediği, istenmeyen, arzu edilmeyen, zararlı saldırganlığın kanal değiştirmesi ve düşman komşuya yönlendirilmesi ile ilgili davranış, hayvanın kritik anda keşfettiği ya da keşfedemediği bir şey değildir. Bu davranış, çok uzun süre önce ritüelleşmiş ve türün içgüdüler envanteri içindeki yerini almıştır. 5. bölümde ritüelleşme süreçleri hakkında öğrendiğimiz her şey,

en başta, saldırganlığın yönünün kaydırılıp yeniden tayini biçimindeki davranışın da, değişmez bir ritüeli temsil ettiğini, dolayısıyla bir ihtiyaca, eylem ve davranışların bağımsız bir nedenine dönüşebildiğini anlamamıza yardımcı olabilecektir.

Bir zamanlar, Kretase diye bilinen Tebeşir Devri'nin muhtemelen sonlarına doğru (burada 1 milyon yıllık bir sapmanın önemi yoktur!), tarih, tesadüfen, aynen 5. bölümdeki iki Kızılderili kabile reisinin çubuk tüttürme örneğindeki gibi yol almış olsa gerekir; aksi halde ritüelin ortaya çıkması mümkün olmazdı. Türsel dönüşümlerin ve değişimlerin iki büyük tasarımcısı, mutasyon ve seleksiyondan ikincisi, müdahale edebilmek için, rastlantı sonucu ortaya çıkmış bir dayanağa, bir tutunma noktasına muhtaçtır; işte ona bu dayanağı ve malzemeyi sunan da onun kör ama, çalışkan meslektaşı "kalıtım-değişmesi", mutasyondur.

Bedenin birçok fiziksel özelliğinde ve içgüdü kaynaklı hareketlerin çoğunda olduğu gibi, bireyin gelişmesi, yani ontogenez, kabaca, ritüelleşmiş bir seremoninin, yani filogenetik (türsel evrimin) oluşumunun izlediği yolu tekrarlar. Gerçi yakından bakarak söylemek gerekirse, aslında bireysel gelişme, öteki deyişle ontogenez, atalarının oluşturduğu biçimlerin sırasını aynen izlemeyip Carl Ernst von Baer'in doğru tespit ettiği gibi, bu biçimlerin ontogenetik yani bireysel gelişmeler üzerinden oluşturdukları sırayı izler; ancak bizim amaçlarımız bağlamında kabaca, birçok fiziksel özelliğin ve içgüdüsel hareketin söz konusu olduğu yerde bireysel, ontogenetik gelişmenin, filogenetik oluşumun yolunu izlediğini söylememiz yeterlidir.

Demek ki yön değiştirmiş, başka bir hedefe yönlendirilmiş bir saldırıdan doğan ritüel ortaya ilk çıkışı sırasında kendisinin henüz ritüelleşmemiş olan prototipine, sonradan olabileceğinden çok daha fazla benzer.

Dolayısıyla, yeni eşleşmiş bir çiklit erkeğinin, özellikle de tepkilerinin bütün olarak öyle pek yoğun düzeye ulaşmadığı durumlarda, aslında dişisine şöyle okkalı bir darbe indirmek isterken son anda başka bir motifle engellenince bu eyleminden vazgeçip "hıncını" komşu türdeşinden çıkarmaya çalıştığını açık seçik görebiliriz. *Eksiksiz, tam gelişmiş seremonide (gösteride) "sembol" (simge), sembolleştirdiği şeyden alabildiğine uzak düşmüş haldedir; ve seremoninin kaynağı, hem eylemin bir bütün olarak "tiyatro oyunu" biçimde sergilenişi hem de eylemin aşikâr şekilde salt kendisi için, yani kendi kendisinin amacı olarak gerçekleştirilmesi yüzünden, karşımıza iyice örtük, motivasyonları belirsiz bir şekilde çıkar.* Böyle olunca da ritüelin sergilenişinde, yani seremonide, kaynağından, motivasyonlarından çok işlevi ve sembol özelliği öne çıkıp gözümüze takılmakta, nedensel kökenler kaybolmaktadır. Dolayısıyla ritüellerin oluşturduğu gösteride (seremonide) kökeninde birbiriyle ihtilaf içinde olan güçlerin, yani temeldeki motivasyonların bu gösteri içinde tek tek ne kadar temsil edildiğini anlayabilmek için, çok yakın analizlere ihtiyaç vardır. Bundan 20-25 yıl önce dostum Alfred Seitz'le birlikte sözünü ettiğim ritüelleri keşfettiğimizde, çiklitlerde "bir davranışın, bir ritüelin yerini bir başkasının alması" ve "selamlama" seremonilerinin bu yüzeye çıkmış işlevini kavramamız çok sürmemişti; ancak onun evrim süreci içindeki

türeyiş kaynaklarını tanıyıp tespit etmemiz yıllarımızı alacaktı.

O zamanlar yakından incelediğimiz Afrika mücevher balıklarında doğrudan dikkatimizi çeken şey ise "tehdit etmeye", korkutmaya dönük jestler ile "selamlama"ya yönelik jestler arasındaki büyük benzerlikti. Bunları birbirinden ayırmayı ve hangisinin ne zaman mücadeleyle ya da çift oluşmasıyla sonuçlanacağını tahmin edebilmeyi daha yolun başında başarabilmiştik, gelgelelim vardığımız sonuçta hangi tayin edici özelliklerin belirleyici olduğunu uzun süre bulamadık. İşte, erkeğin müstakbel eşini ilk tehdidi ile onu selamlamaya yönelik seremonisi arasındaki geçişken sınırların farkına varıp bunları daha yakından incelemeye yöneldiğimizde, bu iki seremoni arasındaki fark net biçimde karşımıza çıktı:

Tehdit ve korkutma sırasında balık, tehdit ettiği balığın tam yanına geldiğinde, yaptığı hamleyi aniden yavaşlatır; özellikle de "saldırgan" sadece ötekini etkilemeye yönelik davranışı sergilemekle "yetinemeyecek ölçüde heyecanlı" ve kendini tutamayıp yandan ona kuyruk vuracak kadar tahrik olmuşsa, ötekinin tam yanında birden hareketsiz kalır. Balık, karşısındakini yatıştırmaya, onu etkilemeye yönelik bir davranış sergilemek istediğinde ise, karşısındaki partnerinin önünde aniden hareketsiz kalma durumuna geçmediği gibi, onu bedeninin geniş, yan görüntüsüyle etkilemek ve kuyruk yüzgecini ona doğru sallayabilmek için hareketlerini abartarak onun önünden geçer. Demek ki bir balığın seremonisini sergileyiş yönü de, seremoninin işlevine bağlı olarak değişebilmekte, etkileme hareketlerinin ser-

gileniş biçimi, saldırı amaçlı hareketleri sırasında "tercih ettiği" yönden daha farklı olmaktadır. Şayet balık, seremoni başlamadan önce eşinin yakınlarında bir yerde suda hareketsiz durmuşsa, etkilemeye ve kuyruk çırpmalarına geçmeden önce kararlı bir şekilde öne doğru yüzmektedir. Bu davranış, saldırının nesnesinin eş olmayıp uzaklarda, ötelerde, yüzme yönünde ve bambaşka bir yerde bulunduğunu, neredeyse apaçık anlaşılacak şekilde "sembolize" etmektedir.

Seremoninin işlevinin değiştirilmesi ilkesi, türlerin dönüşümünün iki büyük tasarımcısı seleksiyon ve mutasyonun, evrimin ilerleyişiyle işlevleri aşılmış organizasyon kalıntılarına yeni görevler vermesini sağlayan bir araçtır. Evrimin yaptığı buluşları koruyup onlara değişen (gelişen) işlevler yüklemesine birkaç örnek vermek gerekirse, bu iki tasarımcı, cüretkâr, şaşırtıcı hayal gücü sayesinde suyun akışını sağlayan bir solungaç kanalını gelişmiş canlılarda havayı tutan ve ses dalgalarını aktaran işitme kanalına (organına) dönüştürmüş, çene ekleminin iki kemiğinden kulak içi örs ve çekici oluşturmuş, kafatasının tam ortasına gelen bir ışık duyargacını, bir tür ilkel gözü, beynin ortasına çekerek hipofiz bezini ortaya koymuş[1] sürüngenin kolunu kanada dönüştürmüştür vb. Ne var ki, sadece o en baştaki haliyle değil, hâlâ karşımıza çıkan haliyle de en azından kısmen, motivasyonları tür içi saldırganlığa dayanan davranış

(1) "Tepegöz" denen bu üçüncü gözün hipofiz bezine dönüşmesi ile ilgili olarak Hoimar von Ditfurth'un *Başlangıçta Hidrojen Vardı* kitabında geniş bir bölüm bulabilirsiniz; Cumhuriyet Kitapları, 2007.

tarzını ritüel içinde sabitleştirerek ona yeniden başka bir yön kazandırıp buradan bir yatıştırma, memnun etme davranışı oluşturduğu yerde, seleksiyon ve mutasyon, sözünü ettiğimiz o mütevazı ve yumuşak dönüşümlere göre çok daha dâhice bir adım atmışlardır. Bu adım, saldırganlığın bütün itici etkilerinin tam tersine çevrilmesinden başka bir şey değildir: Ritüelleşme süreci ile ilgili bölümümüzde de gördüğümüz gibi, ritüelleşerek kendini bağımsızlaştırmış olan seremoni, bütün diğer başına buyruk içgüdü hareketleri gibi, kendi kendinin amacına, doğrudan bir *ihtiyaca* dönüşmüştür. İşte tam da bu yönüyle, eşlerden birini diğerine bağlayan sıkı bağın oluşması anlamına gelir bu. *Çünkü bu gibi yatıştırmaya, memnun etmeye yönelik özel seremonilerin en temel özelliği, aynı türden gelen üyelerin bir başka türün üyesiyle değil, sadece ve sadece bir diğer türdeşiyle birlikte uygulanabilecek seremoniler olmalarıdır.*

Burada ne çeşit bir çıkmazın, çözümsüz görevin ne kadar basit, şık ve mükemmel biçimde çözüme kavuşmuş olduğunu iyice kavramamız gerekir: Aslında iki balığın rengi, biçimi, desenleri, tıpkı kırmızı bezin boğanın çileden çıkmasına yetmesi gibi (bu da yanlış bilinmektedir ya!), iki balığın birbirinin "boğazına sarılmasına" yetecek sinyalleri içerse bile, saldırganlıkları had safhadaki iki hayvanın (eşlerin), çok dar bir alanda, yuvada, yani her ikisinin de bölgelerinin merkezi olan, dolayısıyla da tür içi saldırganlık düzeyinin genelde doruğa ulaştığı noktada, aralarında en ufak bir sürtüşme çıkmadan geçinmeleri anlamına gelmektedir bu. Kaldı ki çözümü yeterince zor olan bu görev, aslında türü koruma işlevi bakımından vazgeçilmez olan tür içi sal-

dırganlığın, eşlerin ikisinde de azalmasına yol açabileceği için bir kat daha güçleşir. Saldırganlığın önemini ve komşu türdeşe saldırmaya yönelik heveste en ufak bir azalmanın bile yerleşilen bölgeyi kaybetmeye, dolayısıyla da beklenen yeni nesil için gereken besin kaynaklarının kaybına götürdüğünü kitabımızın 3. bölümünden biliyoruz. Böyle olunca da, eşler arası mücadeleyi önlemek amacıyla, itaat davranışları ya da çocuksu jestler gibi saldırganlığın yapılarının yıkılmış olması şartına dayanan memnun etme, yatıştırma seremonilerine başvurmayı bir türün "göze alması", saldırganlığı yok etmeye kalkması imkânsızdır. İşte ritüelleşmiş halleriyle yönünü değiştiren davranışlar, sadece bu gibi istenmeyen, saldırganlığı engelleyici sonuçları önlemekle kalmaz, eşlerden birinin kaçınılmaz biçimde yaydığı dövüşü tetikleyici anahtar uyarımlara yeni bir işlev yükleyip bunlardan, partnerin komşuya karşı kışkırtılması yolunda faydalanır. Davranıştaki bu mekanizmayı dahiyane bulduğum gibi, insanın komşusu ya da bir üstü karşısında duyduğu hınçı saklayıp akşam evde bütün sinirini ve öfkesini zavallı karısına boşalttığı, yönü değişmiş benzer davranış ile karşılaştırıldığında, onun insanınkinden çok daha dürüst ve "mertçe" olduğunu düşünüyorum!

Başarılı ve yapıcı bir çözüm, canlıların evrimsel türeyim ağacının birçok kolunda ve dalında çoğu zaman birbirinden bağımsız olarak keşfedilmiştir. Böcekler, balıklar, kuşlar, yarasalar kanat dediğimiz uzvu, mürekkepbalıkları, İchtiozoruslar ve balinalar bedenlerinin mermi biçimini, birbirlerinden bağımsız olarak keşfetmişlerdir. Dolayısıyla da saldırganlığın ritüelleştirilerek yeniden yönlendirilmesi sonucun-

da oluşan mücadeleyi önleyici davranış mekanizmalarının, çok sayıda çeşitli hayvanda birbirinden bağımsız oluşup ortaya çıkmış olmasına da fazla şaşırmamak gerekir.

Örneğin, genellikle turnaların "dansı" olarak adlandırılan ve bu hayvanların hareketlerinin sembol dilini bir kez öğrenmiş kimseyi, gözünün önünde sahnelenen davranışları insan diline tercüme etmeye âdeta davet eden o harika memnun etme, yatıştırma seremonisi, bu söylediğimize bir örnektir: Kuşlardan biri dimdik ve tehdit edici bir duruşla diğerinin önünde dikilir ve muhteşem kanatlarını iki yana açar. Gagasını karşısındakinin bedenine doğru çevirmiş, gözlerini delici bakışlarla partnerine dikmiş haldeki bu turna, gerçekten de tehdidin cisimleşmiş halinden başka bir şey değildir; ve bu aşamaya kadar sergilediği yatıştırmaya yönelik beden dili, saldırıya hazırlığın da ifadesidir. Ürkütücülüğünü bu şekilde sahneye koyan kuş, bir sonraki anda, kanatları hâlâ genişçe açılmış halde kendi ekseni çevresinde 180 derece dönerek savunmasız bölgesini ve de bilindiği üzere Avrupa turnalarında ve daha başka birçok türde de başın arkasında bulunan yakut kırmızısı renkteki lekesini gösterir. "Dans" eden kuş, bu duruşunda saniyelerce ısrar eder ve bu şekilde ötekinin anlayacağı bir sembol diliyle tehdidinin partnerine değil, tam tersine, ötelere bir yere, kötülük dolu dış dünyaya yönelik olduğunu ifade eder. Kısacası, bu davranışın içinde arkadaşını savunma ve koruma motifi de kendini ele vermektedir. Derken turna yeniden dostuna döner ve ihtişamını ve gücünü bir kez daha sergiler; hemen ardından tekrar geri döner ve bütün içerisinde çok da anlamlı diyebileceğimiz şekilde, civarda seçtiği herhangi bir *yedek nesneye*, en çok da yakınlarda dolaşan ve dost

olmayan bir diğer türdeşine, kimileyin de alakasız bir başka canlıya, örneğin oradaki bir kaza, hatta bazen de bir odun parçasına ya da küçük bir taşa saldırır; yedek nesnesinin cansız ve küçük bir şey olması halinde onu gagasıyla yakalar ve üç-dört kez yukarıya doğru savurur. Olan biten, insan dilinde net bir ifadeyle dile getirebileceğimiz kadar açıktır: "Ben, kocaman ve ürkütücü biriyim, ama sana değil, şuradakine, evet, evet şuradakine karşı böyleyim."

Kazlar, ördekler ve kuğularda (Oskar Heinroth tarafından *zafer çığlıkları* diye adlandırılmış) yatıştırmaya yönelik beden dili, bıraktığı izlenim itibarıyla daha az dramatik olsa bile, turnaların beden dili ile kıyaslandığında daha geniş bir anlam yelpazesine sahiptir. Bu ritüelin konumuz açısından önemi ise, bu beden dilinin sergilenişinin, kaz ve ördek gruplarının çeşitli temsilcilerinde çok farklı gelişmişlik basamaklarıyla karşımıza çıkmasıdır; dolayısıyla bu farklı basamakları ve çeşitleri inceleyerek, öfkeyi başka yöne kanalize etmeye yarayan mahcupluk, çekingenlik ifadesinin, evrim sürecinde hangi aşamalardan geçtikten sonra topluluğa üye bireyler arasında dayanışmayı sağlayan ve biz insanları birbirimize bağlayan esrarengiz bağla yakın akraba olan "birlik, beraberlik bağına" nasıl dönüştüğüne ilişkin bir fikir edinmemiz mümkündür.

En ilkel biçimiyle yeşil başlı ördeklerin "reb reb[1] tartışmalarından" bildiğimiz gibi, tehdit etme, "selamlaşma"

(1) Hayvan seslerinin harf işaretiyle "yansıtılması"ndan kaynaklanan güçlükler, çevirideki çözümlerin, okurun kendi deneyiminden tanıdığı sesleri çağrıştırmaktan öteye bir işlevi olmadığını hatırlatmamızı zorunlu kılıyor. Ç.N.

davranışından çok, ama çok az bir farklılık gösterir. Gene de ben, bu "reb reb" (vak-vak) patırtısının bir yandaki tehdit davranışı ile öte yandaki selamlama davranışından hangisine yönelik olduğunu, dolayısıyla bu iki davranış arasındaki belli belirsiz farkı, ancak yeniden yönlenmiş memnun etme seremonisini çok daha rahat anlama fırsatı veren çiklitleri ve kazları eni konu inceleyerek, bu seremoni ilkesine akıl erdirdiğimde kavramıştım. Ördekler, seremoni sırasında, öne doğru uzattıkları ve hafifçe yukarı bakan gagalarıyla karşı karşıya gelir ve ikisi, hızlı ve heyecanlı bir şekilde "duygularını" iki heceli bir sesle ifade ederler. Erkek ördekte bu ses, bildiğimiz "reb reb" şeklinde çıkar. Dişide ise biraz daha "burundan" çıkan bir ses duyulur. Bu ördeklerde sadece saldırganlığın sosyal engelleri değil, partnerden duyulan korku da tehdidin yönünde sapmalara yol açabildiği için, çenelerini kaldırıp birbirini reb reb sesleriyle ciddi şekilde tehdit eden iki erkek ördek de genellikle gagalarını tam olarak birbirlerine çevirmezler aslında. Gagalarını doğrudan birbirlerine çevirdiklerinde de artık tehdit, korkutma bitmiş, niyet fiile dökülmüş demektir; bu durumda ördekler hırsla birbirinin göğüs tüylerine saldırırlar. Ancak tamamen düşmanca karşılaşmalarda bile, birbirlerini biraz olsun kollayıp hafifçe es geçtikleri olur.

Ancak erkek kaz eşleştiği dişisiyle karşılıklı "çene çalıyorsa" ve hele bu reb reb seremonisiyle müstakbel eşinin kışkırtma davranışına cevap veriyorsa, (5. bölüm) erkeğin, kur yapma heyecanının artması ölçüsünde "içgüdünün", onun gagasını kurun muhatabı olan ördekten uzaklaştırdığını açıkça görebiliriz. Bu durum, en uç örneklerde, erke-

ğin bir yandan "söz düellosunu" sürdürürken (biçim olarak aynen 7. bölümde anlattığımız, martıların yatıştırma seremonisi dediğimiz davranışına benzer şekilde), ensesini partnerine dönmesine yol açar; bu seremoninin, başka bir ritüelin yeniden yönlendirilmesiyle değil, orada anlattığımız biçimde ortaya çıkmış olduğu muhakkaktır. (Kestirme yoldan benzerlikler bulmaktan kaçınılması gerektiği yönünde, meslektaşlara da bir uyarı bu!) Erkek ördeğin ensesini partnere dönmesi hareketi, ritüelleşmeye devam edip çeşitli aşamalardan geçtikten sonra, davranış envanterinde enseyi dişiye dönme şeklinde sergilenen bir beden dili haline gelerek, başka yüzücü ördek cinslerinde ve İzlanda kökenli, çok yumuşak tüylü, siyah-beyaz bir ördek grubu türlerinin kur yapma davranışlarında önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Yeşilbaş ördek eşlerinin bu reb reb seremonisini en içten sergiledikleri anlar, çiftin birbirini uzun bir süre kaybettikten sonra yeniden buluştuğu anlardır. Aynı şey, bu bölümde anlattığımız gibi, çiklit eşlerinde daha önce de gördüğümüz o bedeninin geniş yanını göstererek ötekini etkilemeye yönelik beden dili ve kuyruk çırpma hareketi için de geçerlidir. Bu yatıştırma, ötekini memnun etme hareketi, en çok da birbirinden ayırdığımız eşlerin yeniden bir araya gelişlerinde sergilendiği için, gözlemciler bu davranışı "selamlaşma" olarak yorumlamışlardır.

Bu türden çok belli başlı ve alabildiğine özelleşmiş seremoniler bağlamında bu yorum yanlış olmasa bile, yatıştırmaya, karşıdakini memnun etmeye yönelik jestin özellikle bu yeniden bir araya gelme durumunda karşımıza çıkan yoğunluğu ve sıklığı, bu jestin başlangıçta "selamlaşma", bir

"merhabalaşma"dan bambaşka bir anlama gelmiş olduğunu apaçık göstermektedir: Hayvanın partnerine alışmış olması sonucunda körelmiş olan bütün saldırgan tepkiler, daha doğrusu bu körelme, alışkanlığı oluşturan cezbetme durumunun kısa bir süre için de olsa ortadan kalkması, eşlerin bir süreliğine de olsa ayrılmaları sonucunda tamamen geriler. Birlikte büyümüş, birbirine çok alışmış, bu nedenle de aralarındaki alışkanlık sayesinde düşmanlıkların patlak vermesine fırsat vermeyen genç horozların, Şama ardıçlarının, çiklitlerin, dövüş balıklarının ya da aynı ölçüde saldırgan benzer başka tür ve cinslerin bir bireyini, herhangi bir nedenle şöyle bir saatliğine olsun sürüden yalıtmak zorunda kalıp ardından onu gene "yoldaşlarının" yanına bırakmaya kalktığınızda, çok etkileyici örneklerle karşılaşabilirsiniz. Kaynayan suyun tam o buharlaşmaya geçtiği sırada engellenmek istenmesi durumunda olduğu gibi, bu noktada saldırganlık da patlamaya doğru tırmanır.

Durumun bütününde ortaya çıkan en ufak değişiklikler, bildiğimiz gibi, alışma sürecini bir anda bozup onu etkisiz hale getirebilir. Benim yaşlı Şama ardıcı çifti, 1961 yazında aynı odada bir başka kafesteki, onların ilk kuluçkasından gelen bir "evlada", normal koşullarda bu hayvanların yetişkin yavrularını bölgelerinden kovma vaktinin geldiğine karar vermeleri için gerekenden çok daha uzun bir süre tahammül etmişlerdi. Kafesin yerini değiştirip onu masanın üstünden alarak kitaplığın bir rafına koyduktan sonra anne-baba oğullarına öyle yoğun saldırılar düzenlemeye başladılar ki, dışarı uçup kafesteki yeni kuşak yavrularına besin getirmeyi bile unuttular. Alışkanlığa bağlı saldırgan-

lık engelleyici mekanizmaların böyle aniden çökmesi, bu metabolizmaları kuşatan şartların az ya da çok değişmesi halinde, örneğin çiftler kısa zaman için bile olsa birbirinden ayrıldığında onların arasındaki bağları tehdit eden bir tehlikeye zemin hazırlayabilmektedir.

Gene çok aşikâr olan bir şey de, ayrılmış çiftlerin tekrar bir araya getirilmeleri durumunda hep karşılaştığımız, karşıdakini yatıştırmaya, memnun etmeye yönelik seremoninin bu saldırma tehlikesini önlemekten başka hedefinin bulunmadığıdır. Bu varsayımla, söz konusu ayrılık ne kadar uzun sürmüşse "selamlaşmanın" o kadar heyecanlı, yoğun olduğu tespiti de örtüşmektedir.

Muhtemelen biz insanlara özgü *gülme* de, bir zamanlarki biçiminde, yatıştırmaya, memnun etmeye veya selamlamaya yönelik bir seremoniydi. Hiç kuşkusuz gülme ve gülümseme, aynı davranış biçiminin, farklı yoğunluk derecelerine karşılık gelmektedir; başka deyişle, bunların her ikisi de, farklı eşiklerdeki heyecanın, farklı niteliklerine cevap vermektedir.

En yakın akrabamız olan şempanze ve gorillerde, biz insanların gülmelerine biçim ve işlev olarak benzeyen bir selamlaşma hareketi yoktur ne yazık ki; öte yandan, yatıştırmaya yönelik beden dili ifadesi olarak dişlerini gösteren ve bir yandan arada bir ağzını şapırdatırken bir yandan da kafasını sağa-sola sallayıp kulaklarını geriye yatıran makakların davranışları için böyle bir benzerlikten söz etmek mümkündür. İlginçtir ki selamlaşırken gülümseyen Uzakdoğulu bazı insanlar da, bunu aynen bu şekilde yapar. Fakat işin asıl ilginç yanı, bu insanların böyle kahkahayla gü-

lerken, başlarını, yüzleri selamladıkları insana doğrudan bakmayacak şekilde yana çevirmeleridir. (Bu ritüelin işlevsel yönüne bakarken, onun ne kadarının gende ne kadarının da nezaketle ilgili kültürel geleneklerde depolanıp klişeleştirilmiş olduğunun önemi yoktur.)

Ne olursa olsun karşıdakini selamlayarak ona gülümsemeyi, tıpkı kazların zafer çığlıkları (seremonileri) gibi yönünü değiştirmiş bir tehdidin ritüelleşmesiyle ortaya çıkmış, ötekini yatıştırmaya dönük bir seremoninin parçası olarak yorumlamak her halükârda insana cazip geliyor. Çok nazik Japonların birbirlerine gülümserken sırıtıp dişlerini göstermediklerine sık sık tanık olunca, insan kendini böyle düşünmekten alamıyor.

Uzun süreli ayrılıkların ardından karşılaşan iki dostun duygu dolu, coşkulu selamlaşmalarında, her birinin kendi duygularıyla çelişik ve o ana hiç de uygun düşmeyen bir şekilde, olağan gülümsemelerinin, aniden vejetatif katmanların derinliklerinden yükselerek gelen sesli kahkahalara dönüşmesi gerçeği, bu varsayımımızı destekler niteliktedir. Tekrar buluşmuş insanların bu davranışlarında, olaya objektif yaklaşan davranışbilimcisi, ister istemez kazların zafer seremonilerinin izlerini bulacaktır. Tetikleyici durumlar da, bazı yönlerden bu davranışlara benzerler. Örneğin bir grup masum küçük çocuğun bir olup gruba dahil olmayan bir ya da birkaç kişiyle gülerek alay ederken sergiledikleri davranış, tıpkı yön değiştirmiş bütün diğer yatıştırma işlevli beden dillerinde olduğu gibi dışa, grup üyesi olmayanlara yönelik yoğun bir saldırganlık içerir. Bir ihtilaf, anlaşmazlık durumunun aniden çözüme kavuştuğu rahatla-

ma, gerginliğin ortadan kalkma anlarında ortaya çıkan bu olguyu tanımasak anlaşılması çok zor sesli gülme davranışının, birçok hayvanın yatıştırma ve selamlamaya yönelik beden dilinde karşılığını bulmak mümkündür. Köpekler, kazlar ve muhtemelen daha başka birçok hayvan, kötü bir davranışta bulunmuş olmasından kaynaklanan anlaşmazlık durumlarının aniden giderilmesi ve rahatlama anlarında yoğun bir selamlaşma havasına girerler. Kendime ilişkin kişisel gözlemlerimden yola çıkarak, birlikte gülmenin saldırganlığı kanalize edici, onu başka taraflara yönlendirici işlevinin ötesinde, sosyal bağlılığı sağlamlaştıran belirgin bir duygu yarattığını da rahatlıkla söyleyebilirim.

Yukarıda sözünü ettiğimiz ritüellerin hepsinin en eski, hatta bazı durumlarda da asıl işlevi, dövüşü en kestirme ve basit yoldan engellemek olabilir. Buna rağmen örneğin yeşilbaşların "atışmalarının" gösterdiği gibi, nispeten daha alt bir gelişmişlik düzeyinde bu ritüeller, amaçları sadece kendilerinden ibaret olabilecek kadar başlarına buyruk kesilebilirler. Bir yeşilbaş ördek uzata uzata o tek heceli reebreeb çağrısını yaparak dişisini ararken ve onu bulduktan sonra, gagasını havaya kaldırıp ensesini dişiye çevirerek, bu seslerden oluşturduğu bir orji içinde âdeta erirken, bunları gözlemleyen biri, insana özgü bir yorum yapıp, bizimkinin dişiyi bulduğu için "çılgınca sevindiğini" ve bu zahmetli arayışın selamlama seremonisinin hazzı ile motive edilmiş olduğunu düşünmeden edemez. Zafer çığlıklarının, örneğin sunalarda, hele de hakiki kazlarda karşımıza çıkan ve gelişmişlik bakımından daha yüksek düzeyleri temsil eden asıl biçimleri karşısında ise, bu izlenim gözlemcinin zihnin-

de iyice yer edecektir; ve bu durumda selamlaşma kavramını tırnak içine almak insana iyice gereksiz görünecektir.

Aşağı yukarı bütün yüzücü ördeklerde ve diğer akrabalarının çoğunda görülen zafer çığlığı ya da başka deyişle reb-reb seremonilerinin, bu ördeklere yakın bir tür olan sunalarda ikinci bir işlevi daha bulunmaktadır. Bu seremonide sadece erkek yatıştırma seremonisini sergilerken, dişi, 5. bölümün başında anlattığım şekilde onu tahrik edip *kışkırtır*. Ayrıntılı bir motivasyon analizi bize burada tehditlerini komşu bir erkek türdeşine yöneltmiş olan erkeğin, gönlünün "derinliklerindeki" saldırganlığın aslında eşine, dişisine yönelik olduğunu, oysa dişisinin erkeğine karşı saldırganlık isteği duymadığını, ama yabancı türdeşine karşı saldırgan duygular beslediğini göstermektedir. Erkeğin yön değiştirmiş tehdidiyle dişinin kışkırtmasının oluşturduğu bu kombine ritüel, her iki partnerin de birbirini "pas" geçerek tehdit ettikleri zafer seremonisi ile işlev bakımından benzerlik gösterir. Avrupa fiyularında ve sunalarda bu ritüeller, birbirinden bağımsızdır. Öte yandan Şili fiyularının da alabildiğine farklılaşmış, zafer seremonisine çok daha benzer bir seremoni sergilediğini görüyoruz; bu seremonide, hakiki kazların ve çoğunlukla sunaların iri cinslerinin davranışlarında görüldüğü gibi, eşler birbirlerini yön değiştirmiş ritüellerle tehdit ederler. Şili fiyularının dişisi, diğer türlerinde sadece erkeğin sahip olduğu, başı parlak yeşil, göğsü kızıl-kahverengi büyüleyici bir giysiye sahiptir; bütün yüzücü ördekler arasında tek istisnadır bu...

Her ne kadar angıtlar, Nil kazları ve onların birçok akrabasında dişinin kışkırtma davranışı birbirine benzese de,

erkeğin bu kışkırtmalara verdiği tepki, eşinin önünden geçip giderek onu tehdit etme ritüeli olarak değil de, dişisinin gösterdiği "düşman komşu" hedefine fiili bir saldırı şeklinde ortaya çıkar. Bu düşman yenilgiye uğratılır ya da kapışma çift için öyle çok da kötü sayılmayacak bir sonuca bağlanırsa, sonu gelmeyen zafer çığlıkları seremonisi başlar. Bu seremoni, Orinoko kazı, And kazı gibi başka birçok türde, sadece erkek ve dişinin seslerinin birbirinden farklı oluşundan kaynaklanan ses cümbüşü yüzünden değil, aynı zamanda kullandıkları beden dilindeki aşırı abartı nedeniyle hem tuhaf, hem de komik etki yaratan bir oyunu andırır. Bir And kazı çiftinin sevgili dostum Tinbergen'i yenilgiye uğratışını konu alan filmim hakiki bir güldürü harikasıdır. Dişi erkeğine yaptığı göstermelik bir saldırıyla önce partnerini Tinbergen'in üstüne kışkırtmaya çalışır; derken yavaş yavaş gaza gelen erkek kaz dişinin kışkırtmasıyla gerçekten de ünlü etologa saldırır; bu arada kendini öfkeye öyle kaptırmıştır ki sert kanat kemikleriyle Tinbergen'e indirdiği darbelerin ardından, dostumun kaçışı epey inandırıcı görünmektedir; Tinbergen kendini kolları ve bacaklarıyla korumaya çalışırken, aldığı darbelerin ve ısırıkların etkisiyle her yeri mosmor olmuştu. İki ayaklı düşmanların ortadan çekilmesinin ardından gelen ve bitmek bilmeyen zafer çığlıkları seremonisi, içerdiği fazlasıyla insana özgü ifadelerin çokluğu bakımından, filmde gerçekten de eğlendirici bir etki yaratmaktaydı.

Sunalar grubuna dahil bütün türler arasında Kuzey Afrika Nil kazının dişisi, erkeğini, ulaşabileceği türdeşlere ve bunların yokluğunda ne yazık ki sık sık başka kuşlara kar-

şı da kışkırtıp duran ender türlerdendir. Ne yazık ki, diyorum, çünkü hayvanat bahçesi bakıcıları, türün bu özelliğinden ötürü, o güzelim kuşları kimi zaman ampüte etmek (yani kanat uçlarını kesip uçamaz hale getirmek) ve onları çiftler halinde, ötekilerden ayırmak zorunda kalmaktadır. Mısır kazının dişisi, eşinin bütün kapışmalarını âdeta profesyonel bir boks hakemi gibi dikkatle takip eder; ancak ona asla (gri kaz dişilerinin bazen, çiklit dişilerinin de her seferinde yaptığı gibi) yardımcı olmaz. Sonuç erkek için kötü olursa, dişi, "düşman" tarafa geçmek için hazır bekler sadece. Erkeğin mücadele gücüne ve hevesine "büyük ödüle" konarak karşılık aldığı bu davranış, cinsel seleksiyon üzerinde belirleyici bir etki yapıyor olmalıdır. Bu noktada, daha önce kitabımızın 3. bölümünün sonunda gündeme gelmiş olan bir soru çıkıyor karşımıza: Belki de, hatta büyük ihtimalle, Mısır kazının gözlemciye anlamsız gelen o dövüşme hevesi, tür içi seleksiyonun bir sonucudur ve türün hayatta kalması, varlığını sürdürmesi bakımından kesinlikle değer taşımamaktadır. Bu olasılık, daha sonra da değineceğimiz gibi, insanın saldırganlık dürtüsünün evrim tarihinde izlediği gelişimle de benzer olduğu için biraz rahatsızlık vericidir.

Mısır kazları, zafer çığlıklarının yatıştırma işlevinin zaman zaman *aksayabildiği* nadir türlerdendir. Bu türün iki çiftini saydam, fakat sağlam bir engelle birbirinden ayırdığınızda, eşler giderek artan bir öfkeye kapılır ve çiftler birbirine "sataşmaya" başlarlar; derken çiftlerin eşleri bir anda, âdeta komuta üzerine dönüp acımasızca birbirlerine saldırarak korkunç kavgalara tutuşurlar. Türdeş bir "şamar

oğlanını" çiftlerden birinin yanına koyup hemen ardından, üçü arasındaki kapışma tam hızıyla ilerlerken hayvanlara mümkün mertebe fark ettirmeden bizim şamar oğlanını kafesten çıkardığınızda da aynı sonuca ulaşmak mümkündür. Ardından çiftler, gerçek bir ekstaza kapılıp, gittikçe vahşileşen, ritüelleşmemiş tehditten gitgide daha az ayırt edilebilen zafer çığlıkları atmaya başlarlar; derken o çok sevgili çift aniden birbirinin "yakasına yapışır" ve eşler birbirlerini kıyasıya dövmeye başlar; bu kavgalar çoğu kez, genelde dişiye göre daha iri ve güçlü olan erkeğin üstünlüğüyle son bulur. "Kötü komşunun" sürekli eksikliği halinde biriken ve başka yöne kanalize olamayan saldırganlığın, bazı çiklit türlerinde gözlemlediğimin aksine kazlarda eşin ölümüne varacak kadar ileri gittiğine ise hiç rastlamadım.

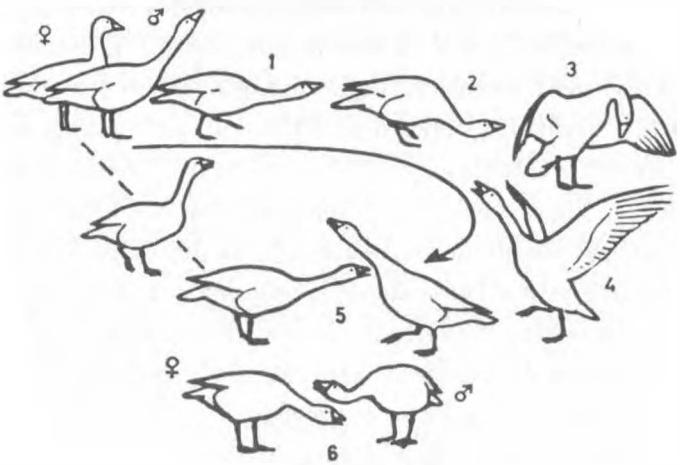
Göründüğü kadarıyla zafer çığlıklarından oluşan seremoninin Mısır kazlarında ve angıt cinslerindeki en önemli işlevi "paratoner" görevi yapmalarıdır. Bu seremoniye, en başta "fırtına" tehdidinin arttığı yerde, yani gerek hayvanların içinde bulundukları ruh halinin gerekse de tetikleyici unsurlar olarak dış koşulların tür içi saldırganlığı harekete geçirebileceği durumlarda başvurulur. Her ne kadar bizim Avrupa sunalarında zafer çığlıkları iyice farklılaşmış, koreografik yönü abartılmış hareket şemalarından ibaret olsa da, bu ördek türünün ve birçok ördeğin 3. bölümde tarif ettiğimiz daha alt gelişmişlik düzeyindeki "selamlaşma" klişesinde olduğu gibi, çatışma durumunun temelinde yatan orijinal dürtülerinden henüz tamamen kopmamıştır. Sunaların "selamlaşma" seremonilerinin itici gücünün büyük bölümünü hâlâ, yön değiştirmiş hareketlerin doğmasına ne-

den olmuş ihtilafların temelinde yatan çok eski dürtülerden aldığı apaçık belli olmaktadır. Zafer seremonisi o andan kaynaklanan, sahici saldırma hevesine ve bu hevese karşı yönden etki eden faktörlere bağlıdır. Bu nedenle söz konusu türlerde seremoni, sert mevsimsel değişkenlere bağlıdır; çiftleşme döneminde en yoğun biçimiyle yaşarken dinlenme dönemlerinde tamamen ortadan kaybolur ve anlaşılabileceği gibi, türün erişkinliğe ulaşmamış genç üyelerinde hiç görülmez.

Bütün bu davranışlar ve işlevleri, gri kazda ve bütün hakiki kazlarda tamamen farklıdır. Bir kere, zafer çığlıkları ile ilgili seremoni bu türlerde artık sadece çiftler arası bir işleve sahip olmanın ötesine geçip sadece çiftleri değil, aynı zamanda aileleri, hatta sıkı dostluk ilişkileri olan bireylerin oluşturduğu grupları bir arada tutan bir bağ haline gelmiş, seremoni bunlarda temelindeki cinsel dürtülerden neredeyse ya da tamamen bağımsızlaşmıştır ve dönemlere bağlı olmaksızın, grubun en genç bireylerinin bile sergilediği bir davranış haline gelmiştir.

Aynı zamanda seremoninin sergilenişinde hareketlerin seyri de, şu ana kadar anlattığım yatıştırma ritüellerine göre daha uzun ve karmaşıktır. Saldırganlık çiklitlerde ve sunagillerde selamlaşma seremonisi sayesinde partnerden türetilip düşman komşuya yapılacak bir saldırıya önayak olurken, kazlarda bu saldırı, selamlaşma seremonisinden önce gerçekleşir. Başka türlü söyleyecek olursak, partnerin, çoğu kez de grubun en güçlü üyesinin, dolayısıyla çiftlerde erkeğin, saldırmak üzere hakikaten ya da görünüşte düşman

olana doğru yönelerek onunla mücadele edip az çok tatmin edici bir zaferin ardından sesli selamlama ifadeleri eşliğinde kendi tarafında olanlara geri dönmesi, bu seremoninin ayrılmaz bir parçasıdır. Zafer çığlıkları seremonisi, adını, Helga Fischer'in şemasını çizdiği (aşağıda) bu tipik durumdan almıştır.

Saldırı ile selamlama arasındaki zaman aralığı, heyecanın çok yoğunlaştığı durumlarda, ortada saldırganlığa sebep olacak herhangi bir durum olmasa da bütünsel bir seremoninin devreye girmesine yetecek kadar ritüelleşmiştir. Bu durumda saldırı oralardaki masum bir zavallı kaza yönelik sahte bir saldırıya dönüşür ya da seremoninin bu sahnesine eşlik eden, düdüğümsü, kaba bir boru sesini andıran, *rolling* denen bir gürültü-patırtı arasında boşa gider.

Demek ki elverişli koşullarda sadece ritüelin bağımsız motivasyon olarak tetiklemesiyle ortaya çıkan bir *rolling* saldırısı söz konusu olabilmekteyken, erkek kazın saldırganlık tetikleyici güçlü uyarım koşulları altında bulunması, *rolling* saldırısının oluşmasında önemli bir rol oynayabilmektedir. Dikkatli bir motivasyon analizinin de göstereceği gibi, erkek kuşun saldırma ile korku ve sosyal bağlar arasında kararsız bir ruh hali içinde kaldığı durumlarda *rolling* davranışı özellikle ortaya çıkabilmektedir. Erkek kaz, kendisini dişisine ve yavrularına bağlayan bağla belli bir yere (mekâna) sımsıkı bağlanmıştır ve rakibi onda saldırganlığı tetiklemenin dışında güçlü bir "korku dürtüsü" tetiklese de oradan kaçamamaktadır. Erkek kazın durumu, köşeye sıkıştırılan farenin durumuyla aynıdır ve görünüşte kahramanlara yaraşır bir cesaretle kendinden çok daha güçlü düşmanlarının bile karşısına dikilen aile babasının sergilediği cesaret de 3. bölümde gördüğümüz "çaresizlikten doğan cesaretten" başka bir şey değildir.

Erkek kazın alçak ama duygulu bir ses eşliğinde partnere yönelmesiyle sergilenen zafer seremonisinin ikinci sahnesi, hareketlerin akışı itibarıyla tehdit anlamına gelen beden diline benzer; aradaki tek fark, ritüeli sahneye koyan tarafların yüzlerinin, ritüel tarafından belirlenmiş olan yön değiştiren davranışın etkisiyle birbirini az bir farkla es geçmesinde yatar. (Bkz. s.301; 5 numaralı resim) Normal koşullarda buradaki tehdit etme davranışında ya çok az saldırganlık motivasyonu vardır ya da hiç yoktur. Birbirini bu şekilde tehdit etme davranışı, ritüelin bağımsız itici güçle-

rince, sanırım haklı nedenlerle *sosyal* diyebileceğimiz özel bir içgüdü tarafından harekete geçirilmektedir.

Vak-vaklar eşliğindeki selamlaşmanın saldırganlıktan arınmış yumuşaklığında *zıtlık etkisi* dediğimiz bir etkinin önemli payı bulunmaktadır. Erkek kaz sahte saldırısında ve *rolling* sesleri çıkardığı sırada saldırganlığının büyük bir bölümünü boşaltmıştır ve aniden rakibinden uzaklaşıp sevgili ailesine yönelmesi, bilinen fizyolojik ve psikolojik sarkaç yasalarına göre, saldırganlığı hedefin tam tersi yöne çeviren bir ruh hali değişmesiyle birlikte gerçekleşir. Seremoninin doğrudan kendisinin motivasyon olarak yetersiz kaldığı durumlarda, bu gürültü-patırtılı selamlaşmaların biraz daha fazla saldırganlık içermesi mümkündür. Daha sonra değineceğimiz çok belirli koşullarda, selamlaşma seremonisinin bir "regresyon"a boyun eğmesi, yani evrimsel tarihindeki eski bir uğrağına geri dönmesi ve bu durumda hakiki saldırganlığın da seremoniye "karışması"na yol açması mümkündür.

Selamlaşma ve tehdit etme jestleri hemen hemen aynı oldukları için, saldırganlık dürtüsünün bu ender ve pek de normal olmayan yoldan hareket tarzlarına karışmış olduğunu görmek neredeyse imkânsızdır. Dostluk ifade eden selamlaşma jestinin motivasyonunun eski tehdit jestininkinden temelde farklı olmasına rağmen selamlaşmanın tehdit mimiklerine ne kadar çok benzediği, hayvanlar arasında yanlış anlaşılmalara neden olabilmesinden bellidir. S. 301'deki şekle dikkatle baktığımızda, profilden göründüğü kadarıyla ne bir gözlemci ne de kaz, partnerine bu tarzda yaklaşan erkek kazın onunla dövüşmeye mi yoksa "konuşmaya" mı

çalıştığını anlayamaz. Davranışın saldırıya yönelik olmadığını belli eden küçücük farkı, ancak muhatap partner gibi, karşıdan baktığımızda, baş ve boyun birbirini "es" ya da "teğet" geçtiğinde görebiliriz. İlkbaharda aile bağları yavaş yavaş çözülüp genç erkek kaz yavruları beceriksiz adımlarla kendi yollarına gitmeye başlayınca, erkek kardeşlerden birinin diğeri ile ailece bir zafer çığlığı atması mümkündür; aynı genç, bir yandan da yabancı genç bir dişi kaza evlenme teklif etmeye çalışabilir; ama bu teklif hiçbir şekilde çiftleşme talebi içermeyip yabancı kazlara saldırma vesilesi oluşturur; bizim delikanlı, bir başka kaza saldırdıktan sonra, hızla dişiye koşar. İşte böyle bir anda aynı ailenin mensubu erkek kardeş bu olayı profilden her gördüğünde, kur yapan erkek kazın yabancı genç dişiye saldırmak istediğini sanır; ve birlikte zafer çığlıkları atan erkekler grubu, kapışmalarında her zaman birbirlerine destek çıktıklarından bu erkek de öfkeyle kardeşinin müstakbel gelininin üstüne yürür ve ona karşı bir şey hissetmediğinden de "kızı" fena halde pataklar. Burada saldıran erkeğin kullanacağı güç, kardeşinin müstakbel gelini selamlarken kullandığı beden dilinin selamlama değil de tehdide dönük olması halinde içermiş olacağı şiddetin karşılığı olan saldırganlığın derecesine denk düşer. Ardından dişi kaçınca, ona kur yapan birinci erkek büyük bir şaşkınlığa kapılır; mahcup olur. Bu söylediklerim asla ve asla olayı insana özgü ilişkiler şeklinde yorumladığım anlamına gelmemektedir; çünkü şaşkınlığa kapılmanın ve mahcubiyetin nesnel ve fizyolojik temelinde birbiriyle çatışma halindeki itici güçler yer alır; işte kur yapan erkek kazın içinde bulunduğu durum da hiç kuşkusuz budur: Kur yap-

tığı dişiyi koruma güdüsü, genç bir erkek kazda son derecede güçlüdür; ama hâlâ dayanışma halinde olduğu ve birlikte zafer çığlıkları attığı "kanka" sına saldırmayı önleyen engelleri de aynı ölçüde belirleyicidir. Bu engelin ne kadar aşılmaz olduğuna daha sonra etkileyici örnekler ışığında bir kez daha değinmemiz gerekecek.

Zafer çığlığının ancak ilk *rolling* davranışına eşlik eden aşaması kayda değer bir saldırganlık içerip daha sonraki "gevezelik" eşliğinde seyreden selamlaşma aşamasında saldırganlığın yer almaması, Helga Fischer'e göre ikinci aşamanın kesinlikle yatıştırmaya yönelik olmadığını göstermektedir. Gerçi bu ikinci aşamadaki vak-vaklar eşliğindeki selamlaşmada da yön değiştirmiş tehdit, sadece biçimsel olarak "hâlâ" içerilse de, partnerler arasında, artık kanalize edilmeyi gerektirecek şiddette bir saldırganlık, dolayısıyla da "yatıştırma" jesti bulunmamaktadır.

Selamlaşma-tehdit-yatıştırma hareketleri arasındaki ilişkiyi anlamaya çalışırken, bir açıklama daha yapabiliriz. Bireysel gelişmenin (ontogenezin) sadece hızla yaşanıp geçilen çok belli bir evresinde, "selamlaşma" davranışının da içinde, en eski köklere bağlanabilecek ve yeniden yön değiştirmenin temelinde yer almış dürtülerin var olduğu açık seçik gösterilebilmektedir. Ayrıca gene Helga Fischer'in ayrıntıyla incelediği gri kazlardaki zafer çığlıklarının bireysel gelişmesi (ontogenez), bu seremoninin türeyim tarihindeki doğuş ve oluşumunun özümsenmiş bir tekrarı değildir. Bu bölümün girişinde yaptığım, ontogenezin, yani bireysel ömrün gelişimi içinde birçok fiziksel özelliğin ve içgüdünün filogenetik evrimi tekrarlaması gibi, ritüelleşmiş bir se-

remoniyi de kabaca tekrarladığı tespitinin geçerlilik alanını fazla abartmamak gerekir.[1] Kuluçkadan yeni çıkan kaz yavrusu daha yürümeyi, ayakta durmayı veya beslenmeyi beceremezken, bir yandan incecik bir sesle cicikleyip dururken bir yandan da boynunu ileri doğru uzatır. Tıpkı ördek yavrularının çıkardığı sesler gibi bu ses de başlangıçta iki hecelidir. Aradan birkaç saat geçmeden bu ses, yetişkin kazlarda görülen vak-vak gevezelikleri eşliğindeki selamlaşma ile ritim bakımından tamamen örtüşen dört heceli bir "vivivi"ye dönüşür. Hiç kuşkusuz, yavrunun boynunu ileriye uzatma hareketiyle çıkardığı "vi" sesleri, ilerleyen süreç içerisinde *hem* tehdit ifade hareketlerinin *hem de* zafer çığlığı seremonisinin ikinci ve asıl tayin edici bölümünün gelişeceği temeli oluşturan zorunlu bir uğraktır. Selamlaşmanın, yön değiştirip ritüelleşmiş tehditten doğmuş olduğunu, davranışların evrim tarihine ilişkin karşılaştırmalı incelemelerden kesin olarak biliyoruz. Bireysel gelişme, yani ontogenez düzleminden baktığımızda ise, biçimsel olarak aynı olan selamlaşma ve tehdit davranışı, *önce selamlaşma anlamı taşır.* Yavru kaz zorlu ve çok da tehlikesiz olmayan kuluçkadan çıkma aşamasını ıslak bir kahraman olarak geride bıraktıktan sonra boynunu halsizce uzatmış dururken, onda harekete geçirebileceğimiz tek bir tepki vardır. Üzerine hafifçe eğilip kazlarınkine benzer sesler çıkardığınızda

(1) Hamileliğin başlangıcını bireysel gelişmenin, insanın ontogenez sürecinin içinde kabul ettiğimizde de, görürüz ki, hamilelik boyunca cenin, solungaçlılık evresinden üzerinde bir post taşıdığı evrelere kadar, filogenetik aşamaları kabaca, bir tür izdüşümü gibi tekrarlamaktadır. Ç.N.

sağa sola sallanmasına engel olamadığı başını güvensizce kaldırıp boynunu uzatarak size "selam" verir. Yani küçük yaban kazı, daha herhangi bir hareketi yapma yetisinden yoksunken bile, içine doğduğu sosyal ortamı selamlar!

Gerek bir ifade hareketi olarak anlamı gerekse de tetiklediği uyarımlar bakımından genç gri kazların boyun uzatma hareketleri ve ıslığımsı sesleri, aynen yetişkinlerin (tehdit değil) selamlama hareketlerine benzer. Ama ilginçtir, bu hareketin biçimi önce tehdit ile benzerlik gösterir; çünkü selamlamanın ayrılmaz öğesi olan bildik uzamış boyunla ötekini teğet geçme davranışı bu minik kazlarda hiç görülmez. Ancak birkaç haftalık olana ve kalıcı tüyleri görünmeye başlayıncaya kadar bu durum da değişir. Genç kazlar bu dönemlerinde başka ailelerin üyesi olan kendileriyle yaşıt kazlara karşı belirgin bir saldırganlık göstermeye başlarlar, başka deyişle boyunlarını öne doğru uzatıp ıslığımsı sesler çıkararak üzerlerine yürür, onları ısırmaya çalışırlar. Gelgelim böyle bir dalaşmada iki kardeş jest, tehdit ve selamlama henüz aynı olduğundan, ister istemez yanlış anlaşılmalar da ortaya çıkacaktır. Bu gibi bir yanlış anlaşılma sonucunda kardeşlerden birinin bir diğerini ısırması sırasında ısırılanın bireysel gelişmesinin hemen başlarında ilk kez selamlaşma hareketinin ritüelleşmiş yeni yöndeki biçimi karşımıza çıkar: Kardeşi tarafından ısırılan kaz yavrusu ısırarak karşı koymaya çalışmaz; bunun yerine karşısındakini, selamlaşma seremonisinin gelişimini tamamlamış biçiminde olduğu kadar geniş bir açıyla değilse de, belirgin biçimde teğet geçen bir boyun uzatma hareketi yapar ve ısrarcı bir ıslıkla karşısındakine cevap verir. Bu hareke-

tin saldırganlık engelleyici etkisi apaçık bellidir; ve iki saniye öncesine kadar saldırgan bir ruh hali içerisinde olan erkek ya da dişi kaz yavrusu hemen dönüp, karşısındakini teğet geçtiği gözle görülür bir açıyla boynunu onun yanından uzatıp kardeşini selamlar. Zafer çığlığının belirgin bir biçimde barışçıl işlev gördüğü, hayvanın bireysel gelişimindeki bu evre, sadece birkaç gün sürer. Ardından ritüelleşmiş yön değiştirme aniden devreye girer ve kimi ender istisnalar dışında, selamlaşma jesti iyice belirginleşip bütün yanlış anlaşılmaları önler. Ayrıca selamlaşma ritüelleri seremoninin olgunlaşmasıyla, bağımsız ve sosyal bir dürtünün hâkimiyetine girer ve içerik olarak, partnere karşı ya hiç saldırganlık içermez ya da partnere saldırıyı önleyecek özel bir mekanizmayı gerektirmeyecek kadar az bir saldırganlık taşır. Bundan böyle zafer çığlığı seremonisinin yegâne işlevi, aile üyelerini bir arada tutan bir bağı temsil etmekten ibaret olacaktır.

Bu bağın kapsadığı grup şaşırtıcı ölçüde ayrıcalıklıdır. Kuluçkadan yeni çıkan küçük yavru, grup üyesi olmasını sağlayan doğuştan gelen hakkının keyfini sürer ve hatta kaz değil örneğin Amerikan ördeği olsa bile, gruba "koşulsuz" kabul edilir. Aradan birkaç gün geçmeden ebeveynler çocuklarını, çocuklar da ebeveynlerini "yakinen" tanımış olacaktır ve o andan itibaren artık başka kazlarla zafer çığlığı atmaya ihtiyaç duymayacaktır.

Küçük bir kazı alıp ona yabancı bir ailenin ortasına koymak gibi insafsız bir deneye kalkacak olursanız, ufaklığın diğerlerinin zafer çığlıklarına alışmasının ve yabancı grup tarafından kabul edilmesinin, eski ailesinin yanından

ne zaman koparıldığına bağlı olarak güçleştiğini görürsünüz. Küçük kaz, yabancılardan korkmaktadır ve korkusunu ne kadar belirgin ifade ederse, diğerlerinin hışmına o kadar fazla uğrayacaktır.

Henüz deneyimden yoksun olan yeni doğmuş kaz yavrusunun, karşısına çıkan ilk canlının ana-babasından biri olduğunu varsayıp zafer seremonisi eşliğinde ona dostluk teklifini fısıldamasında insana dokunan bir yan bulunmaktadır.

Bunun dışında gri kazın zafer çığlıklarını attığı, dolayısıyla da sonsuza kadar kalıcı sevgisini ve dostluğunu ifade ettiği tek bir durum vardır, o da genç bir erkeğin ansızın yabancı bir kıza âşık olduğu durumdur; burada da âşık sözcüğünü tırnak içine almadan kullanabiliriz. Bu ilk teklifler henüz erişkinliğe ulaşmamış gençlerin, yeniden kuluçka dönemine giren ebeveynlerini terk etmek zorunda oldukları zamana denk gelir. Bu dönemde aile bağları zayıflasa da asla tamamen kopmaz.

Yukarıdaki paragraflarda anlattığım ördeklerle kıyaslandığında, gri kazların zafer çığlıkları, partnerlerin birbirini kişisel olarak tanımasına daha fazla bağlıdır. Ördekler de sadece belirli türdeşleriyle "gevezelik ederler" gerçi; ama bu seremonilerde bireyleri birbirine bağlayan bağ ne o kadar güçlüdür, ne de bu seremoniyle kurulan bağlarda sosyal öbeğe kabul edilme şansı kazlarda olduğu kadar yüksektir. Kazlarda diğerlerinin yanına uçup gelen ya da sahibin öteki kazların arasına yeni satın alıp kattığı bir bireyin, grubun zafer çığlıkları seremonisine katılabilmesi için kimileyin yıllar geçmesi gerekebilmektedir.

Öte yandan ansızın âşık olma durumlarında ve aile kurma sırasında yabancının nispeten büyük "zafer çığlığı gruplarına" kabul edilmesi daha çabuk ve sorunsuz olur. Âşık olma ve aile grubunun içinde doğma gibi istisnalar dışında zafer çığlıkları, çığlıklara katılan tarafların *birbirlerini ne kadar uzun süre tanıdıklarına bağlı olarak* daha yoğun ve grubu birbirine kenetleyen bağ daha güçlü olmaktadır. Bütün öteki şartların aynı olduğunu varsaydığımızda, zafer seremonisi bağının birleştirme gücünün tarafların tanışıklık derecesi ile *doğru orantılı* olduğunu söyleyebiliriz. Ancak biraz zorlayarak diyebiliriz ki, bir zafer çığlığı bağının doğması, iki ya da daha fazla kaz arasında yeterince tanışıklığın ve güvenin oluşmasına bakar.

Baharda yaşlı kaz çiftleri kendilerini kuluçka işlerine, bir ve iki yaşına girmek üzere olan genç kazlar da aşk düşüncelerine vermişken, çeşitli yaşlardan bir dizi kaz, erotik işlerle hiç meşgul olmaksızın etrafta dolanırlar ve kısa süre içinde ya büyük ve tek ya da daha küçük gruplar kurarlar. Bunlara Almanca'da *Nichtbrüter* (kuluçkaya yatmayan, yavru büyütmeyen) diyoruz. Aslına bakarsak bu kavram biraz muğlak; çünkü henüz genç yaştayken sağlam bir evlilik kurmuş eşlerin de erotik işleri umursamadıkları olmaktadır. Bu gibi gruplarda da cinsellikle en ufak bir ilgisi olmayan son derece sağlam zafer çığlığı bağları gelişebilmektedir. Eşleşememiş iki kazın da birbirinin varlığına ihtiyaç duyduğu bazı durumlarda da erkek ve dişi bir kaz arasında böyle bir birlikteliğin oluşması da ihtimal dahilindedir. Geçen sene tam da böyle bir şey olmuştu işte; Ammersee'de gri kazlar beslediğimiz bölgeye dul ve yaşlı bir dişi uçup gelmiş, biz-

de yaşayan ve eşini niçin kaybettiğini bilmediğimiz gene dul bir erkekle dost olmuştu. Önceleri bu dostluğun, henüz başlangıç aşamasındaki bir çiftleşmeye işaret ettiğini düşünüyordum; asistan Helga Fischer ise daha başından itibaren, sergilenen zafer çığlıklarının çiftleşmeyi ve yavrulamayı hedeflemeyen zafer çığlıkları olduğundan emindi. Ne de olsa, erkekle kadın arasında aşkla ilgisi olmayan bir dostluk ilişkisi gerçekten de vardı. Gerçi böyle bir dostluğun kazlarda da dönüp dolaşıp aşka dönüşmesi ihtimali yüksektir. Hatta çiftleşmelerini istedikleri iki kazı, onları "yeni gelenler" olarak sevilmedikleri, dolayısıyla da, bu ikisinin birbirlerinin varlığına ve yakınlığına muhtaç olacakları başka bir hayvanat bahçesine ya da farklı yüzücü su kuşlarının yaşadığı yerlere götürmek, yaban kazı yetiştiricilerinin öteden beri başvurduğu bir çözümdür. Böylelikle en azından çiftleşmeye yönelik olmayan bir seremoninin sergilenmesini teşvik ederek buradan, bu zoraki göçe tabi tutulan ikilinin arasında çiftleşmeye yönelik bir birlikteliğin doğmasını ummak mümkündür. Bununla beraber, bu gibi teşvikle sağlanan beraberliklerin, kazların eski yaşama alanlarına geri getirildikleri andan itibaren bozulduğuna sıkça tanık olduğumu da belirtmek isterim.

Zafer ritüeli ile cinsellik, yani asıl çiftleşme güdüsü arasındaki ilişkileri kavramak oldukça güçtür; çünkü salt cinsel karakterli her şey, yaban kazlarının hayatında çok önemsiz bir yer tutar. Bir kaz çiftini ömür boyu bir arada tutan şey, onların çiftler arası cinsel ilişkileri değil, birlikte sergiledikleri zafer seremonisidir. Bir bakıma, zafer seremonisinin iki birey arasında sergilenmesinden doğan güçlü bağ,

onların cinsel ilişkilerinin belirli bir ölçüde "yolunu açıp" çiftleşmeyi teşvik eder. Bu seremoninin bireyleri birbirine bağlayan etkisiyle uzun süre birlikte yaşayan iki dişi ya da erkek kaz, sonunda çoğu kez çiftleşmeye çalışacaktır. Öte yandan tersine, daha bir yaşına yeni basmış ve henüz çiftleşme becerisine sahip olmaktan çok uzak genç kazların çiftleşme denemelerinin, zafer seremonisinin gelişmesine elverişli bir katkısı bulunmamaktadır. Genç kazların birbiriyle çiftleşmeye çalışmaları bunların ileride eşleşip eşleşmeyecekleri yönünde güvenilir bir veri sağlamaz genellikle.

Diğer taraftan, zafer çığlıklarının genç bir erkek tarafından en "sessiz" dile getirilmiş bir davetinin bile, dişide kabul görmesi, bu ikisinin ileride birleşip eş olacaklarına ilişkin ihtimali kuvvetle destekleyen bir belirtidir. Çiftleşmeyle ilgili tepkilerin hiçbir rol oynamadıkları bu gibi sıcak ilişkilerin temelindeki bağlar, yaz sonunda ve baharın ilk aylarında görünürde neredeyse tamamen kopar; ancak genç kazlar ikinci baharlarında ciddi ciddi kur yapmaya başlayınca, genellikle dikkat çekici bir şekilde, bir önceki bahardan kalma gençlik aşklarına geri dönerler. Bu türden gevşek ve bir anlamda tek yanlı sayılabilecek ve zafer seremonisi ile çiftleşmekten ibaret ilişkilerle, biz insanlardaki âşık olma ve kaba cinsellikle ilgili davranış biçimleri arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. En "salt" aşk, en yumuşak yaklaşımlar üzerinden yavaş yavaş bedensel yakınlaşmaya doğru götürür partnerleri; ama söz konusu şartlar altında bedensel yaklaşma asıl önemli yanı oluşturmaz; oysa tam tersine, en güçlü çiftleşme dürtülerini harekete geçiren durum ve partnerler, hiç kuşkusuz, âşık olmaya en çok yol

açanlar ile özdeş değillerdir. Her ne kadar, olağan durumlarda âşık olma ile çiftleşme dürtüsünün işlevlerini yerine getirme tarzının birbirini tamamlaması ve partner olarak âşık olunan ile çiftleşilen bireyin aynı olması gerekiyorsa da, bunlar türü koruyucu işlevlerini yerine getireceklerse, kazda bu iki işlev alanı, aynen insanda olduğu gibi birbirinden kopup başına buyruk hale gelebilmektedir.

"Normal olan" kavramı, biyolojide tanımı en güç ve ne yazık ki karşıtı "patolojik olan" kavramı gibi, bu bilim dalının vazgeçilmez kavramlarındandır. Arkadaşım Bernhard Hellmann, beden yapısı ya da davranış biçimi itibarıyla şaşırtıcı bir hayvan konu olduğunda, görünürde safça şöyle sorardı hep: "Evrimin iki mimarının amaç ve mantığına uygun mu bu?" *Hakikaten de canlılarda "normal" biçim ve işlevin ne olduğunu tanımlamanın biricik yolu, onun, türünün hayatta kalmasını sağlamaya yönelik seleksiyon ve mutasyon baskısı altında, başka türlü değil tam da bu biçimiyle doğup geliştiğini belirlemekten geçer.* Ne yazık ki bu tanım, tamamen rastlantı sonucu o biçimde olan ve başka türlü olmayan ve ille de normal olmayan, yani patolojik olan tanımına dahil edilmek zorunda olmayan her şeyi dışta bırakmaktadır. Normal olan dediğimizde kastettiğimiz ve bu kavram altında anladığımız şey, tek tek gözlemlenen bütün durumların hesaba katıldığı bir ortalama durumu ifade etmeyip türlerin dönüşümü boyunca inşa edilen ve anlaşılır nedenlerden ötürü ender olarak salt, ideal halde gerçekleşen ya da hiç gerçekleşmeyen *tip*'tir. Böyle olmasına rağmen bozuklukları, arıza ve aksamaları, sapmaları belirleyebilmek amacıyla bir karşılaştırma noktası olarak bu salt ideal yapı

inşası imgesine ihtiyaç duyarız. Koleksiyonlardaki kelebeklerimizin her biri şu ya da bu yönden hatalı oluşmuş, biraz bozulmuş ya da yara almış olduğundan, hayvanbilim kitapları, tamamen kusursuz, ideal bir kelebeği, hani tam da o biçim ve haliyle hiçbir zaman var olmamış ve olmayacak bir prototipi tanımlamadan edemezler. Aynı şekilde gri kazların ya da herhangi bir hayvanın sadece bozucu faktörlerin hayvana etki etmediği sürece gerçekleşen ve tıpkı o mükemmel kelebek gibi, aslında olmayan "normal davranışı"na ilişkin ideal bir tasarımdan da feragat edemeyiz. Biçim ve yapı algılama yetisi gelişmiş insanlar, belirli bir yapının ya da davranışın ideal tipinin özünü, asıl, salt halini, zorunlu olmayan ufak tefek kusurları ayıklayarak öne çıkarabilirler. Öğretmenim Oskar Heinroth artık bir klasik olmuş olan *Anatidenarbeit* (1910) eserinde gri kazların evliliklerinin ömür boyu süren koşulsuz sadakatini bu hayvanların "normal" davranışı olarak betimlerken bu türün bozukluk içermeyen ideal tipini çok doğru bir şekilde öne çıkarmıştı; oysa, bir kazın ömrü yarım asırdan biraz fazla ve kaz evlilikleri bu süreden sadece bir-iki sene daha kısa olduğu için bu ideal tipin gerçekleşmiş biçimini asla görmüş olamazdı. Buna rağmen bu konuda söyledikleri doğruydu ve bu türün davranışının tanımı ve analizi için oluşturduğu tasarım, tek tek gözlemlerin ortalamasından çıkarılacak bir norm'un işe yaramazlığı karşısında ona göre tamamen işlevseldi. Bundan kısa zaman önce, bu bölümü yazmaya başlamadan, kazlara ilişkin protokoller üzerinde Helga Fischer'le birlikte çalışırken, yukarıda yazdıklarıma ters düşecek şekilde, yetiştirdiğimiz onca kaz arasında öğretmenim tarafından ta-

nımlanan normal durumlara örnek olabilecek mutlak ve ömür boyu süren evliliklere çok ender rastlamış olmanın bende yarattığı hayal kırıklığını dile getirmiştim. Bunun üzerine Helga, hayal kırıklığıma duyduğu şaşkınlık içinde o asla unutulmayacak cümleyi kurdu: "Ne umuyordun anlamıyorum; *kazlar da sadece insan sonuçta.*"

Yaban kazlarında ve türün serbest olarak doğada yaşayan üyelerinde rahatlıkla belirlenebileceği gibi, evlilik ve sosyal davranış bağlamında norm'dan ciddi sapmalar söz konusu olabilmektedir. Bunlar arasında çok sık ve bazı insan kültürlerinde kesinlikle yasak olmasına rağmen kazlarda şaşırtıcı şekilde türün korunması açısından zararlı etkiye sahip olmayan bir örnek vardır: Kastettiğim şey, iki erkek arasındaki bağdır. Kazların dişileri ve erkekleri nitelik olarak ne dış görünüş itibarıyla, ne de davranış olarak kabaca bakıldığında birbirinden çok farklı değildir. Bunların yegâne eşleşme seremonisi olan ve her iki cinsiyette farklı biçimlerde sergilenen açı-boyun seremonisi, müstakbel eşlerin eşleşmeden önce birbirlerini tanımamaları, dolayısıyla biraz korkmaları durumunda sergilenen bir seremonidir. Bu ritüel atlandığında, erkek kazın zafer çığlığı teklifini dişi yerine bir erkeğe yöneltme ihtimali ortaya çıkabilmektedir. Böyle durumlar çok sık ortaya çıkar, ama kesinlikle sadece hayvanların doğal ortamları dışında tutsak halde birbirlerine fazlasıyla yakın olmalarına ve birbirlerini tanımalarına bağlı değildir. Max-Planck-Enstitüsü'ne bağlı Davranış Fizyolojisi bölümümüz çalışmalarını Westfalen'in Buldern kentinde yaptığı süre içerisinde bütün yüzücü kuşlarımızı nispeten küçük bir havuzda beslerken bu durumla o

kadar sık karşılaşmıştık ki, uzun zaman boyunca, kazlarda farklı cinsiyetlerden (heteroseksüel) partnerlerin birbirini bulmasının deneme-yanılma yöntemiyle mümkün olduğunu sandık. Ta ki uzun zaman geçip de, burada üzerinde daha fazla durmayacağımız açı-boyun seremonisinin bu bağlamdaki işlevini keşfedene kadar sürmüştü bu.

Böyle genç bir erkek kaz, zafer çığlığı davetini bir diğer erkeğe yönelttiğinde ve daveti kabul gördüğünde, her iki kaz da, bu önemli seremoni sayesinde bir dişide bulabileceklerinden daha iyi bir "kafadar" edinmiş olurlar. Tür içi saldırganlık seviyesi erkekte dişiye göre daha yüksek olduğu için, bu iki erkek, karşılıklı zafer çığlıkları ata ata cesur eylemlere girişirler. Dişi kazların gücü onlara asla yetmeyeceğinden bu gibi erkek kaz çiftleri sürü hiyerarşisindeki sıralamanın çoğu kez üst, hatta en üst konumlarını ele geçirirler. Bunlar, erkek-dişi partnerler gibi, ömür boyu birbirlerine bağlı kalırlar. Kazlarımız arasında en eski erkek çiftlerden olan Max ile Kopfschlitz'i birbirinden ayırıp Max'ı Amper-Stausee'deki genç dişilerden oluşan ayrı bir kaz sürüsünün yanına sürgüne göndermemizi izleyen bir yıllık yastan sonra her şey normale dönmüş, bahar geldiğinde iki erkek kaz da birer dişi bulup başarıyla eşleşmişti. Ancak Max'ı, eşi ve yavrularını almadan tekrar Ess-See'ye geri getirdiğimizde Kopfschlitz eşini, çoluğu-çocuğu bir anda unutup Max'a geri dönmüştü. İşin ilginç yanı, Kopfschlitz'in eşi ve yavruları durumu gayet iyi kavramış gibiydiler, çünkü Max'ı her gördükleri yerde öfkeli saldırılarla oradan uzaklaştırmaya çalışıyorlardı; fakat nafile. Bugün bu iki erkek kaz hâlâ sıkı bir dayanışma içinde birbirlerine destek

oluyorlar; Kopfschlitz'in sevgili eşi de mesafeyi korumaya devam ederek bu ikisini mutsuz adımlarla takip ediyor.

Genellikle eşcinsellik sözcüğüyle ifade edilen kavram da son derece belirsiz, çok kapsamlı ve kötü tanımlanmıştır. Bu tanıma göre arka mahalledeki lokale kadın giysileriyle giden oğlan da "eşcinsel"dir, Yunan efsaneleri kahramanı da. Halbuki bunlardan ilki, kendi davranışları itibarıyla karşı cinsiyete doğru kaymaktayken, ikincisi, doğrudan kendi eylemleri açısından bakacak olursak, hakiki bir erkek-üstü varlıktır ve sadece cinsel faaliyetlerinin nesnesinin seçiminde normlardan sapar. Bizim erkek kazlar da bu kategoridendirler. İnsanla kıyaslandıklarında bu hayvanlarda iki cinsiyet arasındaki fark çok belirgin olmadığından, kazların "hatası" Aşil ve Patrokolos'unkine göre "daha kolay affedilebilir" türdendir. Ayrıca çoğu insan eşcinsel gibi bunlar çok ender olarak çiftleşmeye ya da çiftleşme yerini tutan eylemlere kalkışırlar. Gerçi erkek kazların bahar aylarında, Hölderlin'in[1] kuğularda gözlemleyip şiirlerinde dile getirdiği o muhteşem ve şehvet dolu boyun daldırma biçimindeki çiftleşme öncesi seremonilerini sergiledikleri görülür. Bu ritüelin ardından birleşmeye geçtiklerinde doğal olarak her iki erkek de diğerinin üzerine çıkmayı dener; dişilerin yaptığı gibi su yüzeyinde birleşmeye hazır bir şekilde beklemek ikisinin de aklına gelmez. Süreç bu şekilde tıkandığında kazlar birbirlerine biraz kızsa da, çiftleşme denemelerinden öyle fazla sinirlenmeden ve aşırı bir hayal kı-

(1) Johann Christian F. Hölderlin. Alman romantik şair; 1770-1843.

rıklığına uğramadan vazgeçerler. Bir bakıma ikisi de karşısındakini dişi yerine koymaktadır; fakat bu "dişinin" o an için hafiften frijit olması ve çiftleşmeye pek de meyilli olmaması, aralarındaki büyük aşkı kayda değer ölçüde etkilemez. Baharın ilerleyen aylarında kazlar birbirleriyle çiftleşemeyeceklerini yavaş yavaş öğrenirler ve birbirlerinin üzerine çıkmayı denemeye kalkmazlar; fakat ilginç bir şekilde kış aylarında bunu unuturlar ve bir sonraki baharda yeni bir umutla çiftleme denemelerine kaldıkları yerden devam ederler.

Her seferinde değilse de, zafer çığlıklarıyla birbirlerine bağlanan erkek kazların çiftleşme dürtüsü bambaşka bir yönde tatmin olur. Henüz eşleşmemiş dişiler üzerinde olağanüstü bir çekim uygulayan şey de erkek kazların bir araya gelmeleriyle oluşturdukları güç sayesinde sosyal hiyerarşide kazandıkları öncelikli konumun bir sonucudur muhtemelen; ayrıntılı incelemelerden ve de olayların zaman içindeki akışından da görüldüğü gibi, eninde sonunda, böyle iki "delikanlı"yı mesafeyi koruyarak izleyip bu ikisinden *birine* âşık olan bir dişi kaz çıkar. Bunun gibi bir "kız", erkekler sonuç vermeyen çiftleşme girişimleriyle uğraşadururken, ilkin çekingen ve göze batmayan bir tavırla kenarda bekler veya yüzer; ancak er ya da geç, araya girip çiftleşmek için seçtiği erkeğin dikkatini çekmeyi başarır. Bu sırada dişi her zaman *aynı erkeğe sunar* kendini! Bu ikisi çoğu kez çiftleşir; ve yine çoğunlukla, bu erkek kaz, çiftleşme eyleminin hemen ardından erkek arkadaşına döner ve onun karşısında "çiftleşme sonrası dansı" denen bir seremoniyi sergiler: "Kusura bakma, aslında aklımda sen vardın!" Er-

kek arkadaşı da bu dansta ona eşlik eder çoğunlukla. Kayıtlara geçmiş "özel" bir vakada ise dişi kaz erkeklerin peşinden her gittikleri yere gitmeyip kazların birleşme bakımından en aktif oldukları öğle saatlerinde göletin bir köşesinde sevgilisini beklemişti. Erkek kaz telaşla yüzerek dişinin yanına gelip hemen ardından çiftleşme sonrası dansını sergilemek üzere gene telaşla erkek arkadaşına geri dönmüştü. Oldukça kaba bir davranış olduğu izlenimi bıraksa da, dişi kaz buna pek de "alınmış" gibi görünmüyordu.

Erkek kaz için böyle bir çiftleşme ilişkisinin gün geçtikçe çok hoşlandığı bir alışkanlığa dönüşmesi mümkündür; dişi kazda ise bu erkeğin zafer çığlıklarına eşlik etme eğilimi baştan beri örtük biçimde vardır zaten. Dişi kazın erkek çifti izlerken koruduğu mesafe, onları tanıdıkça azalır; dişi ile çiftleşmeyen diğer erkek de gitgide dişinin varlığına alışır. Dişi kaz, ilkin çekingen bir tavırla, daha sonraları ise giderek artan bir güvenle bu iki erkek arkadaşın zafer çığlıklarına eşlik etmeye başlar; aynı şekilde erkekler de dişi kazın varlığına gitgide daha çok alışırlar. Başlangıçta iki erkekten birinin çok da hoşlanmadığı bir "baş belası" olan dişi, uzun ve dolambaçlı bir tanışıklığın sonunda zafer çığlıkları seremonisine dayanan birlikteliğin neredeyse eşdeğer bir üyesi olup çıkar. Bu üçlü birlikteliğin çok uzun sürmesi halinde tarafların *tamamen* eşdeğer hale gelmesi bile mümkün olur.

Kimi durumlarda bu uzun süre, çok özel bir "yöntemin" uygulanmasıyla kısaltılabilir; şöyle ki: Yuvanın olduğu bölgeyi savunurken önce hiç kimseden yardım görmeyen dişi kaz, bir yuva yerini yalnız başına ele geçirir ve ku-

luçkaya yatar. Böyle bir durumda iki erkek kazın bu dişiyi ya kuluçka üstündeyken ya da yavruları kuluçkadan çıktıktan sonra fark edip civcivleri evlat edindiği olur. Aslına bakarsak hem kuluçkayı, yavru kazları hem de anneyi evlat edinip annenin, gerçekte kendilerinin birinden olan kaz yavruları ile, yaptıkları zafer seremonisine eşlik etmesini göze alırlar. Yuva bekçiliği ve çocuk bakımı, Heinroth'un da belirttiği gibi, bir erkek kazın hayatının gerçek zirvesini oluşturur ve bu evre çiftleşme öncesi dansı ile çiftleşmeye yanaşma dönemindekinden daha fazla duygu ve heyecan yüklüdür. Bu dönem, grup üyelerinin birbirleriyle tanışması, kaynaşma ve ortak zafer çığlıklarının eğitimi için çiftleşme dönemindekinden daha uygun şartlar sunar. Bu çeşitli yollardan hangisi üzerinden olursa olsun, eninde sonunda, yani birkaç yıl içinde ikinci erkek kazın dişi kazla ilişkiye girmesi ve üç kazın beraber çiftleşmeye başlamasıyla bu üç kaz arasında nihayet gerçek bir evlilik gerçekleşir. Birçok kez izleme şansı bulduğumuz bu "üçlü evliliklerin" en ilginç yanı ise, bunların türün devamı açısından son derece işlevsel olmasıdır: Bu kazlar her zaman yaşama alanındaki hiyerarşik düzenin üst sıralarında yer alırlar; hiçbir zaman yuvanın bulunduğu bölgeden kovulmazlar ve her yıl bol sayıda çocuk yetiştirirler. Bu yüzden iki erkek kazın "eşcinsel" zafer seremonisini izleyen birleşmesini hiçbir şekilde patolojik olarak nitelemeye hakkımız yoktur, çünkü bu olgu, serbest doğada yaşayan kazlarda da görülmektedir: Peter Scott, İzlanda'daki kısa gagalı yabani kazlarda, iki erkek ve bir dişiden oluşan birçok aile gözlemlediğini belirtir. Karşı cinslerin alışıldık evlilikleriyle kıyaslandığında, çifte ba-

banın sağladığı iki kat savunma gücü, bizim yırtıcılardan olabildiğince koruduğumuz kazlara sağladığımız biyolojik avantajdan çok daha etkilidir.

Uzun süreli tanışıklık sayesinde yeni bir üyenin, kapalı bir zafer çığlığı topluluğuna nasıl dahil olabileceğine yeterince değinmiş olduk. Şimdi de sıra, böyle bir bağın ansızın ve handiyse patlama halinde ortaya çıkıp iki bireyi akıl almayacak bir hızla ve ebediyen birbirine kenetlemesi ile ilgili süreci anlatmaya geldi. Bu gibi bir durumla karşılaştığımızda, bu iki hayvanın birbirine, hakiki ve en doğrudan anlamıyla âşık olduğunu söyleriz. İngilizcedeki "falling in love" ve Almancanın, avamlığı nedeniyle nefret ettiğim "sich verknallen" (kafayı yercesine vurulmak) ifadeleri, sürecin bir anda ortaya çıkışını gözler önüne seren, yerinde mecazlardır.

Etkileri, yetişkin erkeklerde olduğu kadar derinlere indiği halde ve sonuçları en az o kadar önemli olmakla birlikte, dişinin ve çok genç erkeklerin belli bir "utangaçlık" sonunda davranışlarını değiştirip çekingen hareket ettikleri öyle apaçık belli olmaz. Daha çok çekingenliğin tersi davranışlar söz konusudur. Tam erişkinliğine ulaşmış erkek kazlar ise, aşklarını davul-zurnayla ilan ederler ve ne bir balığın söz konusu ruh hallerinde kor gibi yanıp tutuşmasını sağlayan kur yapmaya dönük renklerine, ne de tavus kuşunun ya da başka birçok kuşun kur yapma esnasında kullandığı özel tüy ve telek yapısına sahip olmamasına rağmen, bu durumlarda böyle bir kazın dış görünüşünde meydana gelebilen değişiklikler insanı hayrete düşürecek cinstendir. Bir keresinde, aslında çok iyi tanıdığım, daha yeni "gönlünü kaptır-

mış" bir erkek kazı, sözcüğün gerçek anlamıyla tanıyamamıştım. Kazın kasları kasım kasım kasılmıştı; bu sayede bedeni âdeta bir yay gibi gerilmiş, güçlü bir izlenime bürünmüştü. Kuşun bütün hatları değişime uğramış, attığı her adım, her hamle, her hareket, abartılı bir enerjiyle gerçekleştirilir olmuştu; normal koşullarda "zorlanılarak" alınan bir uçma kararı, âşık bir kaza çocuk oyuncağı gibi gelir; aklı başında her kazın yürüyerek kat edeceği kısa bir mesafeyi, âşık bir kaz sinek kuşları gibi uçarak geçer ve kendinden geçmiş halde ve zafer çığlıkları ata ata yavuklusunun yanına konar. Bu ruh halindeki kazlar hızlanma, fren yapma ve durup dururken başına bela arama gibi konularda, motosiklet üstündeki genç serseriler gibidir.

Âşık olan genç bir dişi, hiçbir zaman sevdiğinin üstüne fazla varmaz ya da onun peşine hiç düşmez; âşık oldukları erkeğin severek gittiği yerlerde olsa olsa "tesadüfen" bulunurlar. Erkek, yaptığı kurlara dişinin karşılık vermeye niyetli olup olmadığını tek bir şeyden, dişinin "göz oyunları"ndan çıkarabilir sadece; çünkü dişi, erkeğin etkilemeye yönelik kur davranışlarına *doğrudan bakmaz*; "güya" başka bir yöne bakmaktadır; aynen genç kızların yaptığı gibi bakışlarını gizlemek istercesine, başını erkeğe doğru çevirmeden, kaçamak yandan bakışlarla izler erkeği.

İnsanlarda da söz konusu olabildiği gibi, aşk tanrısı Amor'un okları ne yazık ki bazen *tek* bir bireye isabet edebilmektedir. Protokol kayıtlarımızda bu okların genç bir dişiden çok genç bir erkeğe isabet ettiği örneklerin daha sık geçmesinin nedeni, dişinin yumuşak, ölçülü âşık olma belirti ve ifadelerinin, erkeğin daha göze batar cinsten olan âşık

olma davranışlarına göre gözden kolayca kaçması sonucunda ortaya kolayca çıkan yanılgıdır. Erkeğin gösterdiği ilgiye, aşkının nesnesinin aynı sevgiyle yanıt vermediği durumlarda bile, erkeğin talebinin başarıyla sonuçlanma şansı bulunmaktadır; çünkü ne de olsa aşkının peşinden sınırsız ısrarcı bir tavırla koşmak, diğer bütün taliplerin hakkından gelmek ve kararlılığıyla sonunda onu, zafer seremonisine katmak erkeğin elindedir. Mutsuz, sürekli başarısızlıkla sonuçlanan âşık olma durumu ise, aşkın nesnesinin başka birine mutlu bir şekilde sımsıkı bağlanması halinde görülür. Benzeri durumlara ilişkin gözlemlerin tamamında erkek kazlar, kur yapma çabalarından kısa sürede vazgeçmişlerdir. Kayıtlara geçen bir istisnada ise, küçüklüğünden itibaren bakımını bizzat yaptığım ve son derece uysal bir dişi, mutlu bir evlilik sürdüren bir erkeğin peşinden 4 yıldan uzun bir süre boyunca, bitmeyen bir aşkla koşmuştu. Hiç aralıksız, bütün bu 4 yıl boyunca birkaç metrelik mesafeyi koruyarak bu erkeğin ailesinin yakınlarında "tesadüfen" bulunuyor, oralarda dolanıp duruyordu. Hem kendi sadakatini hem de sevgilisinin öteki dişi ile evliliğine gösterdiği sadakati, yuvasındaki döllenmemiş bir yumurtayla her sene yeniden kutluyordu bu dişi.

Zafer çığlıkları bağlamındaki sadakat ile, çiftleşme bağlamındaki sadakat son derece kendine özgü bir biçimde birbiriyle ilişkili olan iki ayrı sadakat biçimidir ve her ikisi de erkek ve dişide biraz farklı biçimlerde ortaya çıkar. Her şeyin yolunda gittiği ve bozucu herhangi bir faktörün ortaya çıkmadığı ideal normal koşullarda, yani ateşli, ihtişamlı, sağlıklı iki genç gri kazın ilk baharlarında birbirlerine aba-

yı feci şekilde yakmaları halinde, aralarından biri uçarken yolunu şaşırmaz ve kaybolmaz, bir tilkinin gazabına uğramaz, tenya hastalığına kapılmaz ya da uçarken rüzgârın etkisiyle telgraf tellerine sürüklenmezse, gerek zafer çığlıkları gerekse de çiftleşme bağlamında, bu çiftin arasındaki bağ kesinlikle ömür boyu sürer. Kader bu ilk aşk bağını koparmadığında hem erkek hem dişi başka bir partner ile, yeni bir zafer çığlığı seremonisi üzerinden, yeni bir ilişki kurabilirler; hatta söz konusu ilk bağ ne kadar erken kopmuşsa, ikinci bir zafer çığlığı bağının oluşması o kadar kolay olacaktır; gelgelelim bu gibi durumlarda, çiftleşme ilişkisi tekeşlilik düzeninin dışına çıkacak, *monogami* bozulacaktır. İlk aşkını kaybetmek erkek kaz üzerinde kalıcı bir etki yapar. Yeni eşine, çiftleşme konusunda "ilk göz ağrısına" yapmış olacağının aksine, kolayca sadakat gösteremez. Ancak çiftleşme davranışındaki bu sarsıntı, zafer çığlığı seremonisinde ortaya pek çıkmaz; bu bağlamda davranışları eskisi gibi sürer. Böyle bir kuş, gayet normal bir şekilde yeni dişisiyle zafer çığlıkları atar; yuva savunma ve nöbetle ilgili davranışları, cesurca ailesini koruma eğilimi bozulmadan sürer; kısacası her açıdan örnek bir aile babasıdır o. Oysa çiftleşme ilişkisi söz konusu olduğunda, arada bir başka dişilerle kaçamaklar yapmaktan geri kalmaz. Bu kaçamakları, en çok da eşleştiği dişinin, örneğin kuluçkaya yatma amacıyla yuvadan uzakta olduğu zamanlarda yapacaktır. Erkeğin kaçamak yaptığı "metresi" yuva merkezine ya da aileye yaklaşacak olursa, erkek kaz onu öfkeli saldırılarla fena halde tartaklayacak ve oradan hemen uzaklaştıracaktır. Böyle bir duruma tanıklık eden ve gördüklerini insan gözüyle yo-

rumlamaya hevesli gözlemciler, bu erkeği "ilişkisini" bile bile karısından saklamakla suçlayacaktır; ne var ki böyle bir suçlama erkek kazın zihinsel kapasitesini insanınkine benzetme yanılgısının ürünüdür. Gerçekte o, gruba dahil olmayan ve yuva ya da aile yakınlarına gelen diğer bütün canlılara gösterdiği tepkiyi, bu yabancıyı da kovarak göstermektedir aslında. Böyle bir tepkiyi göstermediği, aile ortamından uzak "tarafsız bölgeler"de ise, aile babası görevini icra ettiği ortamın uzağında olduğundan, yabancı dişiye daha farklı davranabilmektedir. Burada onun "metresi", salt cinselliğe dönük bir partner rolü oynar, hepsi bu; erkek kaz, yoluna bundan böyle onunla devam etmek, onun yakınlarında bulunmak ya da onu ve onun yuvasını korumak gibi bir davranış gösterme eğiliminden tamamen uzaktır. Kuluçkadan çıkacak yavruları olursa, dişi, "evlilik dışı" bu yavrularıyla, kendi başının çaresine bakmak zorundadır.

Öte yandan yabancı dişi de haddini bilerek her zaman için "tesadüfen" dostunun yakınlarında bulunmaya çalışır. Erkek onu sevmese de, dişi onu sevmektedir; daha doğrusu, şayet erkek onu zafer çığlığı seremonisine katılmaya davet edecek olursa, dişi bu teklifi kabul etmeye dünden razıdır. Çünkü dişi gri kazlarda çiftleşmeye dönük isteklilik, aynı zamanda âşık olmayı erkeğe kıyasla daha çok gerektirir. Başka deyişle, aşka dayalı bağ ile çiftleşme dürtüsünün birbirinden kopup ayrılması hali, kazlar arasında da, dişilere kıyasla erkeklerde daha kolay ve daha sık görülür. Böyle olunca da, ilişkileri bozulan ve bağları kopan dişi kazlar, yeni ilişkilere girip yeni bağlar oluşturmakta erkek kazlara kıyasla daha fazla zorlanırlar. Bu tespit en çok da ilk kez dul

kalan dişiler için geçerlidir. Dişi, partneri tarafından ne kadar sık terk edilirse ya da diğer bir deyişle, dul kalma deneyiminin sayısı arttıkça, yeni bir bağ kurmak onun için o kadar kolay olacaktır; ama kurduğu yeni bağların artan sayısıyla birlikte, bu bağların sağlamlığı da azalacaktır. Birçok kez dul kalmış ya da "boşanmış" dişi kaz, alışıldık olan dişi kaz davranışının çok dışında davranışlar sergilemeye başlar. Genç bir dişiye göre cinsel açıdan daha aktif, çekingenlik engeline takılmayan ve aynı ölçüde de yeni bir zafer çığlığı ve çiftleşme bağı kurmaya hazır böyle bir dişi kaz, "femme fatale" dediğimiz "baştan çıkarıcı" kötü kadının tipik bir örneği, erotik bir nesnedir. Bunlar, eşleşme konusunda "ciddi" beklentileri olan ve ömür boyu sürecek bir bağa hazır olan genç erkeklere neredeyse meydan okuyarak onları ilişkiye kışkırtır; fakat seçtiği bu erkeği hiç tereddütsüz yeni bir sevgili uğruna terk ettiğinde, erkeği kısa süren o birlikteliğin ardından mutsuzluğa sürükler. En yaşlı kazımız, Ada'nın hayatının ve beraberliklerinin öyküsü, az önce söylediklerim için çok iyi bir örnek sunmaktadır; ender bir olay olmakla beraber bu kazımızın hayatı, bütün o çalkantıların ardından tutkulu bir aşk ve mutlu bir evlilikle sonlanmıştı. Ada'nın kayıtlarını tuttuğumuz bu öyküsü, bir ahlak romanı kadar heyecan vericidir; ancak bu öyküyü bir başka kitabımıza saklayalım.

Kural olarak, çiftin mutlu evliliği ne kadar uzun, birleşme öyküleri daha önce anlattığımız ideal koşullara ne kadar yakınsa, eşi öldükten sonra hayatına yalnız başına devam edecek olan partnerin yeni bir zafer çığlığı ilişkisi kurması o ölçüde zorlaşmaktadır; daha önce değindiğimiz gi-

bi, gene dişi bu gibi durumlarda daha çok etkilenen taraf olacaktır. Heinroth, dul kalmış dişi kazların ömür boyu yapayalnız ve cinsellikten uzak yaşadıklarına ilişkin vakalardan söz eder. Erkek kazlarda ise böyle bir durumla hiç karşılaşmadık. Geç yaşta dul kalmış erkek kazlar bile çok çok bir yıl yas tuttuktan sonra çeşitli çiftleşme denemelerinde bulunuyor ve bildiğimiz birtakım dolambaçlı yolların ardından, nihayet yeni bir zafer çığlığı ilişkisini kurmayı başarabiliyordu. Az önce ana hatlarıyla tarif ettiğim bu kuraldan sapan epey istisna da bulunmaktadır. Örneğin uzun süre herhangi bir sorun çıkmadan evliliğini sürdürüp eşini kaybeder etmez yeni bir zafer çığlığı seremonisinin ardından taptaze ve her açıdan eksiksiz bir başka evlilik kuran dişi bir kazımız olmuştu. Bu dişinin önceki evliliğinde bir tuhaflık olmuş olması gerektiği yönündeki açıklamamız, henüz ispatlanmamış bir varsayımı, ispatlanmış bir ilke gibi *(petitio principi)* kullandığımız anlamına gelecektir.

Belki bunlara hiç değinmemek daha yerinde olacaktır; çünkü ancak bu şekilde, zafer çığlığı seremonisinin kurduğu bağın sağlamlığı ve sürekliliğini öyle idealize edilmiş normal durumlara bağlı kalmaksızın gözlemlenen bütün durumların istatistiksel ortalamasını alarak tespit edebiliriz. Bir edebiyat kavramına başvuracak olursak, zafer çığlıkları, yaban kazlarının günlük yaşamında tayin edici çeşitli motivasyonlar arasında bir *laytmotif,* klişeleşmiş, her fırsatta tekrarlanan bir seremonidir. Ünlü edebiyatçı Selma Lagerlöf'ün şaşırtıcı bir isabetle, "Ben buradayım, sen nerdesin?" diye yorumlayıp insan diline tercüme ettiği, hepimizin bildiği ve kazların genel ruh halini yansıtan karşılık-

lı şakıyan sesler arasında, sözgelimi iki kaz ailesi biraz da düşmanca niyetlerle karşı karşıya geldiklerinde, zafer çığlığı laytmotifi alttan alta kendini belli eder. Kazlar huzur içinde çayırlık alanlarda otladıkları ya da özellikle de alarm anlarında birlik halinde kaçarken veya sürü halinde uzun mesafeleri kat ederken, zafer çığlığı laytmotif olarak tamamen kaybolur. Fakat bu zafer çığlıklarını geçici olarak bastıran heyecan geçip gider gitmez, zafer çığlıklarının, en zayıf yoğunluk basamağında ortaya çıkan biçimi olarak bildiğimiz hızla selamlaşma sesleri, bir bakıma zafer seremonisine zıt bir fenomen olarak ama bu laytmotifi belli edercesine aniden ortaya çıkmaktadır. Böyle bir bağla bir arada tutulan üyeler alttaki laytmotif sayesinde birbirlerine bütün gün, önlerine çıkan her fırsatta: "Biz bir grubuz; beraberiz ve dıştaki her şeye karşı birlikte hareket ederiz," güvencesi verip dururlar.

Şimdiye kadar ele aldığımız başka içgüdüsel eylemlerden o ilginç kendiliğindenliği, belirli davranış biçimleri bakımından özelleşmiş ve miktarı tamı tamına söz konusu davranışın "ihtiyacına" göre ayarlanmış olan, yani hayvan söz konusu eyleme ne kadar sık kalkışırsa o kadar bollaşan, içten gelen heyecan üretimini tanımıştık. Fareler kemirmek, tavuklar gagalamak, sincaplar ortalıkla sıçramak zorundadır. Normal koşullarda bunları hayatta kalmaya bağlı ihtiyaçlarını karşılamak için yaparlar; laboratuar koşullarında (kafeste) bu zorunluluk ortadan kalktığında da bu davranışlarını sürdürmek zorundadırlar; çünkü bütün içgüdüsel hareketler iç bir uyarı üretimince kendiliğinden ortaya çıkarlar, sadece belli bir anda ve yerde başlamak için

dış uyarıma ihtiyaç duyarlar. Kaz da zafer çığlığı atmadan edemez ve bu ihtiyacını giderme imkânından yoksun bırakıldığında, hayvan patolojik bir kaz karikatürüne döner. Onun durumu, biriken kemirme dürtüsünü herhangi şeyi kemirerek kanalize eden bir fare ya da hareket etme dürtüsünü kafeste stereotip taklalar atarak boşaltma imkânı olan sincabınkinden farklıdır. Zafer çığlıkları atabileceği bir partneri olmayan gri kaz, olduğu yerde üzgün çöküp kalır ve ruhsal sarsıntı içinde kıvranır. Yerkes'in şempanzeler hakkında söylediği "Tek bir şempanze şempanze değildir," ifadesi kazlar için daha da fazla geçerlidir; bilhassa da, kalabalık bir kaz topluluğu içinde zafer çığlığı atabileceği partneri olmayan bir kaz için geçerlidir bu. Tek başına bir kaz civcivi ünlü "Kaspar Hauser(1)" gibi yalıtılmış halde büyütüldüğünde, bu talihsiz hayvanın cansız dünya karşısında ve daha da çok canlılar dünyası karşısındaki davranışlarında tayin edici bir dizi aksaklık ortaya çıkmaktadır; bunlar René Spitz'in, hastalıklarından dolayı yeterli sosyal ilişkiden mahrum bırakılmış çocuklara ilişkin gözlemlerinde tespit ettiği bozukluklarla büyük benzerlikler göstermektedir.

Böyle bir zavallı varlık, çevresinin uyarım durumları ile aktif bir hesaplaşmaya girme yeteneğini kaybetmekle kalmaz, dıştan gelen bütün uyarıcı etkilerden uzak durmaya çalışır. Yüzünü bir duvara doğru çevirip karnının üzerine uzanma davranışı, bu gibi yalnız büyümelerin, yani bu ruh halinin tanısı için yeterlidir. Bu şekilde ruhsal yapıları sakatlanan kazlar, gagalarını odanın bir köşesine doğru çe-

(1) 1828'de Nürnberg'de 16 yaşında aniden ortaya çıkan sahipsiz çocuk. Davranış ve pedagoji alanında deneylere konu oldu.

virirler. Aynı odaya (bir keresinde benim deney için yaptığım gibi) iki kazı koyduğunuzda, birbirlerine zıt köşelere doğru başlarını çevirirler. Bu deneyi kendisine gösterdiğimiz René Spitz, deney hayvanlarımızın davranışlarıyla yetim kalan çocukların davranışlarına ilişkin gözlemleri arasındaki çarpıcı paralellikler karşısında şaşkınlığını gizleyememişti. Gelgelelim hayvanların bu gibi ruhsal çöküntüleri yıllar içinde önemli ölçüde atlatmaları mümkündür; ama böyle arızaların tamamen geçip geçmediğini bilemeyiz; çünkü iyileşme yıllar sürebilmektedir. Kazlar arasındaki zafer çığlığı bağının oluşmasını daha baştan engellemeye dönük bu gibi bir deneyin neden olduğu sonuçlar, var olan zafer çığlığı bağının zorla koparılması halinde ortaya çıkan ve doğada sıkça yaşanan dramatik sonuçların yanında devede kulak kalır. Gri kazın partnerini kaybetmesi üzerine vereceği ilk tepki, bütün gücüyle onu bulmaya çalışmaktır. Hayvan gece gündüz o üç heceli çağrısıyla uzaklara seslenip durur ve kaybolan partneriyle birlikte yaşamaya alıştıkları bölgede telaşla, heyecanla bir aşağı bir yukarı dolanır; arama menzilini git gide genişletir ve partnerini çağıra çağıra büyük daireler çizerek bu bölge üzerinde uçar. Partnerin ortadan kaybolmasıyla birlikte hayvanda dövüşe dönük bütün isteklilik anında sönüp gider; yalnız kalan gri kaz, türdeşlerinin saldırılarına karşı en ufak bir direnç göstermez ve en zayıf ve genç kazlardan bile kaçmaya başlar; durumu, koloni üyeleri arasında kulaktan kulağa çok hızlı yayıldığı için, anında hiyerarşik düzenin en alt sıralarına düşer. Kaçışı tetikleyen bütün uyarımların eşiği öylesine düşmüştür ki, hayvan sadece türdeşlerine karşı korkaklık göstermekle kalmaz, çevreden

gelen bütün uyarımlar onun üzerinde hiç olmadığı kadar ürkütücü bir etki yapar. İnsanlara karşı o zamana kadar uysal davranan kaz, iyice ürkek ve korkak olur.

Gelgelelim bazen, insanoğlu tarafından yetiştirilen kazlarda bunun tam aksi olabilmekte ve partnerini kaybeden hayvanlar, diğer kazlarla mutlu bağlar kurdukları sürece dönüp bakmadıkları bakıcılarına da geri dönüp sımsıkı bağlanabilmektedirler. Örneğin dostu Max'ı "sürgüne" yolladığımızda Kopfschlitz tam da bunu yapmıştı. Ebeveynlerince normal yetiştirilmiş yaban kazları, partnerlerini kaybettikten sonra, daha önce öyle belirgin bir ilişki içinde olmadıkları, ancak bu gözlemlerin gösterdiği gibi örtük biçimde bağlı bulundukları ebeveynlerine ya da kardeşlerine dönebilmektedirler. Fürstenfeldbruck'taki Ammersee ya da Amperstauweiher'de kurduğumuz kaz kolonisinden aldığımız ve eski kaz kolonimizin bulunduğu Ess-See'ye götürdüğümüz yetişkin kazların, zafer çığlığı partnerlerini ya da eşlerini kaybettikleri için eski yerleşim bölgelerine geri uçtuklarına ilişkin gözlem de, kuşkusuz aynı olguya işaret etmektedir.

Gerek vejetatif sinir sistemine gerekse de davranışlara ilişkin olarak tarif ettiğimiz bu semptomların hepsi, kederli, üzüntülü insanlarınki ile büyük ölçüde benzerlik gösterir. John Bowlby[1], çocuklarda keder ve üzüntü hakkında yaptığı incelemelerde bu süreçlerin hem anlaşılması hem de öneminin kavranması açısından önemli tespitlerde bulunmuştur; insan ile kuş arasındaki en ince ayrıntılara kadar uza-

(1) İngiliz doktor, psikanalist; 1907-1990.

nan benzerlikler inanılır gibi değildir! Özellikle de yukarıda anlattığım depresif durumların uzun süre varlığını koruması halinde kazlarda da tıpkı insanın yüzündeki gibi, özellikle de gözler çevresinde kalıcı derin keder çizgileri ortaya çıkar. Her ikisinde de buna neden olan şey, *Sypaticon* kaslarının çökmesinden kaynaklanan, göz altındaki devamlı üzüntü belirtisi halkalardır. Sevgili kazım Ada'yı, gözlerindeki bu keder çizgileri sayesinde yüzlerce kaz arasından, ta uzaklardan tanıyabilirim. Başıma gelen bir olay, bunun kendi kendime ürettiğim bir kuruntu olmadığını etkileyici biçimde göstermişti. Başta kuşlar olmak üzere, hayvanlar konusunda son derece bilgili bir meslektaşım, Ada'nın hikâyesi hakkında hiçbir şey bilmeden birdenbire kazımı gösterip: "Bu kaz çok ağır şeyler yaşamış olmalı," demişti.

İlkesel olarak ve bilgi teorisinin gerektirdiği ölçülerden dolayı, hayvanların öznel yaşantıları ve deneyimleri hakkındaki bütün açıklamaları genel, bilimsel veri bağlamında meşru kabul etmeyip geri çeviririz. Bu konuda yaptığımız tek istisna, onların böyle bir öznel yaşantıya sahip oldukları açıklamasıdır. Hayvanların sinir sistemi ve bu sistemin içerisinde gerçekleşen fizyolojik olay bizimkilerden farklıdır. Dolayısıyla bu fizyolojik olay ile paralel yürüyen bir yaşantının da bizimki ile nitelikçe aynı yaşantı olmadığını kabul etmemiz gerekir. Hayvanların öznel yaşantı ve deneyimlerine ilişkin bilgi teorisi bağlamındaki bu açık tespit, yani insan ve hayvan arasında yaşantının nitelikçe farklı olduğunu kabul etmemiz, elbette hayvanın o yaşantısının var olduğunu inkâr ettiğimiz anlamına hiçbir zaman ve hiçbir şekilde gelmez; öğretmenim ve meslektaşım Heinroth, hayvanlarda ruhsuz bir makineden başka bir şey göremediği suçlaması-

na gülerek şöyle cevap verirdi: "Tam aksine, ben onları son derece az akılla donanmış duygu insanları olarak görüyorum!" İnsana özgü üzüntü ve kederin bütün belirtilerini gösteren bir kazın içinde neler olup bittiğini bilmiyoruz ve bilemeyiz; ama onların kederinin ve acı çekişinin bizimkiyle kardeş olduğu *duygusundan* da kendimizi alamayız!

Tamamen nesnel bir gözle bakıldığında, zafer çığlığı bağları koparılan bir yaban kazında tespit edilen bütün belirtiler, yerine yurduna aşırı bağlı hayvanların alışık oldukları mekândan koparılıp yabancı oldukları bir yere götürüldüklerinde ortaya çıkanların aynısıdır. Bu hayvanda da, eski yerini bulana kadar, aynı çaresizce arayış ve saldırılara karşı koymaya dönük istekliliğin azalması belirtileri baş göstermektedir. Bir gri kazın, zafer çığlığı partneri ile kurduğu ilişkinin, her yönüyle, bölgesine sımsıkı bağlı bir hayvanın bölgesinin merkezi ile oluşturduğu davranış ilişkisi gibi olduğunu ve "tanıdıklık derecesi" ne kadar yüksekse, hayvanın o merkeze, dolayısıyla zafer çığlığı partnerine o ölçüde bağlı olduğunu söylemek, işin uzmanı kimseler bakımından çok yerinde bir tarif anlamına gelmektedir. Bu bölge merkezine en yakın noktalarda hayvanın sadece tür içi saldırganlığı değil, aynı zamanda birçok başka bağımsız faaliyeti de en yoğun düzeye tırmanmaktadır. Monika Meyer-Holzapfel, kişisel dostluk ilişkisini oluşturan partneri "memleket ile, bölge ile eşdeğerli hayvan" olarak tanımlarken, hayvan davranışlarını insanmerkezci bir tutumla özneleştirme hatasından başarıyla kaçınabilmiş ve aynı zamanda da hayvanların gerçek dostlarına atfedilebilecek bütün duyguları da kapsayabilmiştir.

Şairler ve psikanalistler sevgi ile nefretin birbirine ne kadar yakın olduğunu ve insanda da sevgi nesnesinin aynı zamanda hemen hemen saldırganlığın da "eşdeğer" bir nesnesi olduğunu çoktan beri biliyorlar. Ne kadar tekrarlasak azdır: Kazların zafer çığlığı sadece bir benzetmedir ve olsa olsa insanın dostluğunun ve sevgisinin alabildiğine basitleştirilmiş bir modelidir; ama gene de böyle iki yanlı bir eşdeğerliğin var olduğunu etkili biçimde gösterebilmektedir. Normal koşullarda gri kazların zafer seremonisinin ikinci bölümünde, yani hayvanın dostane bir selamlamayla partnerine yönelişinde de saldırganlığın payı neredeyse hiç yoksa da, bütün olarak sürecin akışında, özellikle "rolling" seslerinin çıkartıldığı ilk bölümde, bu seslerin eşlik ettiği örtük de olsa, sevilen dosta veya partnere yönelik önemli miktarda doğuştan, sabit bir saldırganlık mevcuttur. Bunun böyle olduğunu, sadece bir önceki bölümde tartıştığımız türeyim tarihine ilişkin düşüncelerden değil, aynı zamanda bağımsız bir yapıya kavuşmuş zafer çığlığının motivasyonu ile saldırganlığın eski, katışıksız biçiminin karşılıklı etkileşimine kabaca ışık tutan bazı istisna vakalara ilişkin gözlemlerimizden de biliyoruz.

Paulchen adlı en yaşlı erkek kar kazımız iki yaşını doldurduğunda kendisiyle aynı yaştaki bir dişiyle eşleşmiş, fakat aynı dönem içerisinde kardeşi olmasa da bir kardeş kadar yakın olduğu Schneerot adlı ikinci bir erkek kazla arasındaki zafer çığlığı bağını sürdürmüştü. Gelgelelim kar kazlarının, Aythyini ve Anatini familyası üyesi yüzücü ve dalgıç ördeklerde son derece yaygın olan, fakat normalde kazlarda çok ender rastlanan bir davranışı vardı: Sözünü etti-

ğim bu davranış, özellikle de yuvada kuluçka üstünde yatan yabancı dişilere tecavüz etme alışkanlığıydı. Üçüncü senelerinde Paulchen'in eşi bir yuva kurup yumurtalarının üstünde kuluçkaya oturduğunda hem ilginç hem de dehşet verici bir duruma tanık olduk: Schneerot adındaki erkek kaz bu dişiyi durmadan taciz ediyor, ona vahşice tecavüz ediyordu. Fakat eşi Paulchen'in elinden, olanlara seyirci kalmaktan başka bir şey gelmiyordu! Schneerot yuvaya gelip dişiyi zapt ettiğinde Paulchen önce öfkeyle saldırganın üzerine atılıyordu; fakat onun yanına ulaşır ulaşmaz keskin bir dönüşle onu geçip, ötedeki alakasız bir yedek nesneye –örneğin bunları kaydeden fotoğrafçımıza– saldırıyordu. O güne kadar yönünü değiştiren bir hareketin ritüelleşerek kalıplaşmış biçiminin gücü hiç bu kadar belirgin biçimde karşıma çıkmamıştı: Paulchen Schneerot'a saldırmak *istiyordu istemesine*; öfkesini uyandıran şeyin bu erkek kaz olduğu açıkça görülebiliyordu; fakat ritüelleşmiş hareket etme biçimi, hayvanı, tıpkı lokomotife makas değiştirten mekanizmanın yaptığı gibi, bu saldırganın üzerinden başka yere yönlendirerek ona kötü niyetlerle yaklaşmasını kesin ve güvenilir biçimde engelliyordu.

Bu erkek kar kazının davranışından kolayca görebileceğimiz gibi, saldırganlığı tetikleyici olduğu tartışılmaz olan uyarımlar da, partnerden geldiği sürece, saldırıyı değil, zafer çığlığını tetiklemektedir. Kar kazlarında seremoni, gri kazda olduğu gibi birinci bölümü daha fazla saldırganlık içeren ve dış dünyaya yönelik olan, ikinci bölümü ise partnere neredeyse sadece sosyal motiflerle besli bir ilgi olarak ortaya çıkan iki sahneli bir seremoniyi temsil etmez. Kar kazı,

ama özellikle de sergilediği zafer çığlıkları gri kazlarınkinden daha fazla saldırganlık yükü taşıyor gibidir. Bu özellik açısından kar kazlarının zafer çığlığı, gri akrabalarınınkinden daha ilkeldir. Böyle olunca da anlattığım, normalden sapan bu olayda, renkli çiklitlerden bildiğimiz, itici güçlerinin mekanizması bakımından o en eski, partnerin yanından geçen yön değiştirmiş saldırıya karşılık gelen bir davranışın ortaya çıkması mümkün olabilmiştir. Bu bağlamda Freud'un *regresyon* kavramı bu ilişkiye çok iyi uymaktadır.

Regresyonun biraz başka tarza bürünmüş bir hali, gri kazların zafer çığlığının ikinci bölümünde, yani en az saldırganlık yüklü evresinde, başlangıçta saldırganlığın etkili biçimde pay sahibi olduğunu açıkça gösteren belirli değişmelere yol açabilir. Bu son derece dramatik olayı görebileceğimiz tek durum, anlattığımız gibi iki güçlü erkek kazın zafer çığlığı bağı kurduğu zamanlarda ortaya çıkar. Gene değinmiş olduğumuz gibi, dövüşte en güçlü dişi kazlar bile en küçük erkekten daha zayıf olduğu için, normal çiftlerden (dişi-erkek) hiçbiri, bu bağı kurmuş iki erkeği asla alt edemeyecektir ve tam da bu nedenle bu iki erkek kural olarak her zaman koloninin hiyerarşik sıralamasında oldukça üstte, hatta en üst konumlarda yer alırlar; ayrıca yaşı büyüdükçe ve hiyerarşik sıralamadaki yüksek konumunu koruduğu sürece, hayvanın "özgüveni", yani dövüşlerde üstün olduğuna ilişkin "inancı", dolayısıyla bu emin oluşla birlikte, saldırganlığının yoğunluğu da iyice artar. Aynı şekilde, gördüğümüz gibi, partnerlerin birbirini tanıma derecesinin yüksekliğine, yani bağlarının sürekliliğine paralel olarak zafer çığlıkları da giderek daha yoğun sergilenir. Böyle

olunca da, iki erkek kaz arasındaki bağlılık seremonisi, karşı cinslerden oluşan çiftlerin bağlılık seremonilerinden çok daha enerjik olabilmekte, onların asla ulaşamayacağı bir yoğunluk derecesine ulaşabilmektedir. Daha önce söz ettiğim ve artık 9 yıldır "evli" olan Max'la Kopfschlitz'i, seremonilerini ölçüsüz bir heyecan içinde sergileyişlerinden dolayı çok uzaktan tanıyabilirim.

Bazen bu gibi erkek kazların zafer çığlıklarının bütün ölçüleri aşan bir ekstaz düzeyine yükseldiği olur; böyle zamanlarda çok ilginç ve tuhaf, inanılmaz bir şey gerçekleşebilmektedir: Sesler giderek yükselir, tonlar basıklaşır ve seslerin arasındaki zaman aralıkları azalır; boyunlar giderek yatay düzlemde öne uzanır ve seremoninin tipik ve tayin edici (dikey yöndeki) pozisyonu kaybolup gider; *yönünü değiştirmiş hareket ile doğrudan partneri cepheden hedef alan hareketin arasındaki açı giderek daralır.* Başka türlü söyleyecek olursak, yoğunluğun aşırı artışıyla paralel olarak ritüelleşmiş olan seremoni, kendisini kaynağındaki ritüelleşmemiş prototipinden ayırt eden karakteristik özelliklerini kaybeder. Burada seremoni tam da Freud'un kastettiği anlamda gerçek bir "regresyona" uğrayarak kendi "çocukluk dönemine", evrimdeki türeyiş tarihindeki en eski biçimine geri dönmektedir. J. Nicolai, ritüelleşmeden önceki aşamaya doğru atılan bu adımı şakrak kuşlarında ilk keşfeden kişi olmuştu. Bu kuşlarda dişinin selamlama seremonisi, kazların zafer çığlıkları gibi, kökendeki tehdit hareketlerinin ritüelleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Bunların dişilerini uzun süre yalnız başlarına esaret altında tutarak cinsel dürtülerini iyice ayaklandırdıktan sonra dişiyi erkek bir türdeşin yanı-

na koyduğunuzda dişi bu erkeği selamlama jestleriyle takip eder; cinsel dürtünün baskısı ne kadar çok birikmişse, bu jest de o ölçüde belirgin bir saldırganlık karakterine bürünür.

Erkek kaz çiftlerinde bu gibi nefret-aşk ilişkilerinin heyecan ve gerilimi ekstaz düzeyine yaklaşmışken, herhangi bir basamakta aniden tırmanmasını kesip yavaş yavaş azalabilmektedir; böyle durumlarda davranış da, tehdit görünümünü koruyup öfke dolu bir saldırma hazzına yaklaşmışken, gene son derece aşırı heyecanlı, ama gitgide alçak sesli ve yumuşak bir gevezeliğe dönüşerek sonunda sönüp giden bir zafer çığlığı içinde erir. Anlattığım bu süreçleri tanımayan ve böyle bir olaya ilk kez tanık olan kimse bile, böylesine sıcak bir sevgiyi gözlemlerken belli bir huzursuzluğa kapılmadan edemez. İnsan ister istemez, "seni aşkımdan çiğ çiğ yiyebilirim" gibi ifadeleri aklına getirip, Freud'un sıkça vurguladığı şu kadim bilgeliği, yani halkın bu tür ifadeleri içeren gündelik dilinde, derin psikolojik ilişkileri yansıtan güvenilir, doğru bir duygunun yer aldığını anımsamaktadır.

Kazlar hakkında on yıldır yaptığımız gözlemlerden kayıtlara geçtiğimiz sadece üç olayda, heyecan ve coşkunun doruğunda ortaya çıkan zafer çığlığının ritüel özelliğini kaybetmesi hali, regresyon üzerinden geriye, geçmişe dönmemişti; bu durumda geri döndürülemez ve ilgili tarafların gelecekteki hayatlarını alabildiğine olumsuz etkileyen bir şey olur: Her iki erkek kazın tehdit ve dövüş duruşları gittikçe belirgin biçimlere bürünür; gerginlik patlama noktasına tırmanır; ve o ana kadar can ciğer olan iki kaz bir anda boğaz

boğaza gelirler! Dolu gibi yağan gaga darbeleriyle ve kanatlarının boynuzlaşmış sert uçlarıyla birbirlerini dövmeye başlarlar. Bu gibi ölümcül kapışmaların sesleri, resmen kilometrelerce uzaktan bile duyulur. İki erkek kaz arasında bir dişiyi elde etme ya da yuva kurmaya uygun bir yer uğruna patlak veren kavgalar çok çok bir dakika sürerken, gözlemlediğimiz üç istisna kavgadan birinde o ana kadarki zafer çığlığı partnerleri arasındaki kapışma, uzaklardan gürültüyü duyup alelacele yanlarına koştuktan sonra bile tam 15 dakika daha devam etmişti. Partnerlerin birbirini iyi tanımaları halinde karşı taraftan duydukları korkunun diğer yabancılardan duyduklarına kıyasla daha az olduğu yönündeki genel geçerli tespit, bu korkunç, öfkeli kavgaları kısmen açıklayabilir. Evli çiftler arasındaki şiddetli geçimsizlik kavgalarında karşılaştığımız o gaddarlıklar da tarafların birbirini çok iyi tanımalarından kaynaklanmaktadır. Sanırım bütün hakiki aşklarda, gizli, evlilik ve sevgi bağınca üstü örtülmüş öyle fazla saldırganlık içerilmiştir ki, bu bağ kopunca ortaya nefret dediğimiz o korkunç fenomen çıkmaktadır. Demek ki, saldırganlık olmadan aşk ve sevgi, aşk ve sevgi olmadan da nefret olmaz!

Kazlarda galip mağlubu asla kovalamaz ve bu hayvanların arasında ikinci bir dövüşün daha yapıldığını hiç görmedik. Hatta aksine, dövüşten sonra erkekler bile bile birbirlerinden uzak durur; dışarıda, çayırlıklarda otlayan büyük sürünün arasında her zaman birbirlerine en uzak köşelerde karşımıza çıkarlar. Tesadüfen, yani her ikisinin de dalgınlığına gelip birbirlerine yaklaştıklarında, ölçüyü kaçırıp insanmerkezci perspektife düşmekten çekindiğim için

aslında tarif etmeyi göze almamam gereken ve hayvanlarda gördüğüm belki de en tuhaf davranışı sergilerler: Kazlar böyle durumlarda ne yapacaklarını bilemez hale gelip *utanırlar*. Birbirlerinin "yüzüne" bakamazlar. Bakışları sürekli olarak görüş alanındaki diğer şeylere kayar durur; sevgilerinin ve nefretlerinin nesneleri tarafından hiç durmadan ve büyülü bir etkiyle birbirlerine çekilirler; ama sıcak metale değen parmağın gösterdiği tepkiye benzer şekilde her iki uçtan da ürküp aniden geri kaçarlar. Kazlar karşılaşmanın başından itibaren kanatlarını temizleme, gaganın ucundaki aslında var olmayan bir şeyi silkeleyerek atmaya çalışma vb gibi, yer değiştirme niyetine yönelik faaliyetler de sergilerler. Ama arkalarını dönüp çekip gitmeleri de mümkün değildir; çünkü kaçış gibi görünebilecek her şey çok eski bir emirle önlenmiştir: "Haysiyetini koru!" Bu iki kazın halini gören insan, onlara acımaktan, içinde bulundukları durumun son derece utanç verici olduğunu düşünmekten kendini alamaz. Tür içi saldırganlıkla ilgili sorunlar üzerinde çalışan bir araştırmacı, arkaik saldırganlık dürtüsü ile bağımsızlaşmış, başına buyruk bir zafer çığlığı seremonisinin, özel durumlarda birlikte nasıl çalıştıklarını gösteren karışım oranını tespit edebilmek için, kesin ve kılı kırk yaran bir motivasyon analizi yapmak uğruna neler vermez. Bu sorunun çözümüne yaklaştığımız düşünüyoruz; fakat söz konusu çalışmayı şimdi burada anlatmak, gereksiz uzatmalara yol açacaktır.

Şimdi dönüp sürekli birlikte yaşayan belirli bireyler arasında sadece dövüşmeyi engellemekle kalmayıp bu ikisi arasında kazların zafer çığlığı örneğinde yakından gör-

düğümüz gibi bir bağın gelişmesine imkân veren saldırganlık ve diğer özel engel mekanizmalarını irdelediğimiz bu bölümden hangi sonuçları çıkardığımıza bir bakalım. Ayrıca önceki bölümlerde anlattığım sosyal ortak yaşam biçimlerini mümkün kılan daha başka mekanizmaların, bu bölümün konusu olan "bağ" ile arasındaki ilişkiyi de inceleyelim. Şimdi, geriye dönüp bu amaçla sözünü ettiğim bölümleri okuduğumda, türeyim tarihinin çok da iyi bildiğimi düşündüğüm ve anlatma görevini üstlendiğim sürecin anlam ve öneminin hakkını vermeyi ne kadar az becerebildiğim gerçeği karşısında, cesaret kırıcı bir güçsüzlük, çaresizlik duygusuna kapılıyorum. Ömrü boyunca belli bir konu ve malzeme üzerinde çalışmış ve dil konusunda az çok becerikli birinin, yıllar içinde edindiği deneyim ve bilgiyi dinleyiciye ya da okura aktarırken, bunları, sadece *bildiklerini* değil aynı zamanda *hissettiklerini* de anlayabileceği gibi iletebilmelidir diye düşünür insan. Tek umut edebileceğim şey, burada elimde kalan kısa bilimsel özete araç olarak el attığımda, okura, bu sarsılmaz, öz olguların, sözlerle ifade edemeyeceğim bir esintisinin ulaşmasıdır.

8. bölümden hatırlayacağımız gibi tür içi saldırganlıktan tamamen yoksun, ömür boyu kapalı ve parçaları sıkı bir doku oluşturan "sosyal bir sürü" yapısı içinde yaşayan hayvanlar bulunmaktadır. Bu özelliklerini göz önünde tutunca, bu hayvanların tek tek bireyler arasında kalıcı dostlukların ve kardeşçe dayanışma ilişkilerinin gelişip ortaya çıkması için önceden belirlenmiş bir kaderi temsil ettiklerini düşünmeden edemez insan; gelgelelim özellikle bu gibi barışçıl sü-

rü hayvanları arasında bireysel dostluk ve kardeşlik asla söz konusu olmadığı gibi, bunların dayanışması her zaman ve tamamen *anonim*, ötekini tanımaya dayanmayan bir birlikteliktir. Kişisel bir bağa, anonim olmayan, bireysel bir dostluğa yalnız tür içi saldırganlığı yüksek düzeyde gelişmiş hayvanlarda rastlıyoruz; hatta söz konusu hayvan türü ne kadar saldırgansa, bu bağ da o kadar sağlamlaşmış demektir. Dünyada çiklitlerden daha saldırgan bir balık, kazlardan daha saldırgan bir kuş türü yoktur. Dante'nin "bestia senza pace" dediği en saldırgan memeli hayvan olarak bilinen kurt, insanın en sadık dostudur. Bazı hayvanlar zaman zaman saldırgan ve bölgelerini koruyucu kesilirler; zaman zaman da, mevsime bağlı olarak, saldırganlıktan uzak, dost ve uysal davranırlar ve bu türlerin bütün kişisel ilişkileri sadece saldırganlık dönemleriyle sınırlı olarak kurulur.

Tarihsel süreçte kişisel bağ, kuşkusuz, *saldırgan hayvanların,* genellikle de kuluçka ve yavru bakımı nedeniyle ikili beraberlikler ya da daha kalabalık öbekler halinde beraber didinmelerinin, türün hayatta kalması açısından işlevsel bir zorunluluk oluşturduğu aşamada ortaya çıkmıştır. Kişisel bağ, sevgi de hiç kuşkusuz birçok durumda tür içi saldırganlıktan, bildiğimiz birçok durumda da yön değiştirmiş bir saldırının ya da tehdidin ritüelleşmesi *yoluyla* ortaya çıkmıştır. Bu yoldan doğmuş ritüeller partneri temsil eden "kişiye" bağlı olduğundan ve ayrıca bağımsızlaşan içgüdüsel birer hareket olarak bir ihtiyaç haline geldiklerinden, partnerin de bu ihtiyacın bir parçası olarak orada bulunmasını gerektirmektedir; bu şart da hayvanı, yer, yurt, bölge ile *eşdeğer* hale getirir.

Tür içi saldırganlık, kişisel dostluk ve sevgiden milyonlarca yıl önce ortaya çıkmış, onlardan çok *yaşlı* bir olgudur. Kuşkusuz, yeryüzü tarihinde uzun dönemler boyunca alabildiğine saldırgan ve kötücül olan hayvanlar yer aldı. Bugün bildiğimiz sürüngenlerin neredeyse tamamı böyleydi; ve bir zamanlar, tarih öncesinde de, onların daha az saldırgan olduklarını düşünmek mümkün değildir. Ama onların bu saldırganlık özelliğine rağmen, saldırganlıkla birlikte görülen kişisel bağı sadece kemikli balıklardan, kuşlardan ve memelilerden, yani en erken, dünyanın geç ortaçağında sahneye çıkmış olan canlı türlerinden tanıyoruz. Demek ki karşıtı sevgi olmadan bir tür içi saldırganlığın var olduğunu düşünmek mümkünken, *tür içi saldırganlık olmadan bir sevgi düşünmek mümkün değildir.*

Tür içi saldırganlıktan kavramsal olarak kesin hatlarla ayrılması gereken bir davranış mekanizması, büyük aşkın çirkin mi çirkin küçük kardeşi *nefrettir.* Olağan saldırganlığın aksine bu davranış, tıpkı sevgi gibi, belirli bir *bireye* yönelir ve muhtemelen de sevginin varlığını önkoşul olarak arar: Kişi sadece gerçekten sevgi duyduğu ve inkâr etmek istese de, duymaya devam ettiği yerde gerçekten nefret edebilir.

Bazı hayvanların, özellikle de yaban kazlarının davranış mekanizmalarıyla insanların davranış mekanizmaları arasındaki, biraz önce üzerinde durduğumuz benzerliklere işaret etmeye gerek olduğunu sanmıyorum. Özdeyişlerimizin dile getirdiği bütün bilgece gerçekler, bu kazlar için de geçerli gibi görünmektedir. Türeyim tarihi alanında deneyimli ve bilgili iyi birer Darwinist olarak bunlardan önemli sonuçlar çıkarmamız şarttır. Bir kere, memelilerin ve kazların

üst sınıfı kuşların en yakın ortak atalarının, üst devon ile alt karbon döneminde yaşamış, çok da gelişkin sosyal bir yaşantı sürmeyen ve üç aşağı beş yukarı kurbağaların zihinsel seviyesine denk düşen az gelişmiş sürüngenler olduğunu biliyoruz. Dolayısıyla gri kazın ve insanın davranış biçimleri arasındaki benzerliklerin ortak bir atadan genetik olarak devralınmamış olduğunu, yani "homolog" olmadıklarını ve ister istemez bu davranışları sonradan birbiriyle örtüştüren uyum sağlama yoluyla ortaya çıktıklarını varsayabiliriz. Kesin olan bir başka şey ise, ne insanın ne de kazların, bu benzer davranışları tesadüfe borçlu olmadıklarıdır; çünkü böyle bir ihtimal, kâğıt üstünde var olsa bile çok çok küçüktür.

Âşık olmak, dostluk, hiyerarşik sıralamada yükselme çabası, kıskançlık, keder, utanma vb gibi had safhada karmaşık davranış biçimleri, gri kazlar ve insanlar arasında sadece benzer olmakla kalmayıp en gülünç ayrıntılara kadar neredeyse aynıysa, bu içgüdülerin her birinin türün korunması açısından çok belirli ve gri kazlar ve insanlarda tamamen ya da neredeyse tamamen örtüşen bir işlevi yerine getirdiklerini *kesin* olarak söyleyebiliriz. Her iki türün davranışlarının örtüşmesi ancak böyle açıklanabilir.

"Şaşmaz içgüdülere" ve böyle mucizelere inanmayan iyi doğa bilimcileri olarak elbette, bu davranışların her birinin, sinir sisteminin, duyu organlarının özel bir biçimde organize oluşunun yani seleksiyon baskısının organizmaya "verdiği" ve arada geliştirdiği yapının işlevleri olduğunu varsayıyoruz. Şimdi elektronik (diyelim ki bilgisayarın sunduğu) imkânlarla ya da herhangi bir düşünme modeli yardımıyla sosyal davranış biçimlerinden birini, örneğin zafer

çığlığı gibi bir davranışı üretebilmek için, bu aygıtın sahip olması gereken en az kombinasyonu ve karmaşıklık düzeyini tasarlamaya çalıştığımızda, hayranlık uyandıran organlar olarak göz ya da kulağın böyle bir varsayımsal, seremoni üretici aygıta göre ne kadar basit göründüğünü hayretle fark ederiz. Benzer biçimde inşa edilmiş ve aynı işlevi yerine getiren iki organ ne kadar karmaşık ve uzmanlaşmışsa, evrim tarihi bakımından kökleri istediği kadar farklı olsun, onları, işlevlerince belirlenmiş bir kavram altında toplamaya ve aynı adla tanımlamaya o kadar hakkımız vardır. Örneğin birbirinden bağımsız olarak mürekkepbalıkları ve kafadanbacaklılar bir yandan, memeliler de diğer yandan, aynı mercekli, kamera ilkesine göre yapılaşmış, göz dediğimiz organı keşfettiyse ve bu keşfin mercek, iris, gözakı ve retina gibi kurucu öğeleri her iki öbekte de aynıysa, mantıklı düşünen hiç kimse, kalkıp mürekkepbalığının ve memelininkinin aynı göz olmadığını ileri sürüp birincisinin söz konusu olduğu yerde göz kavramının tırnak içine alınmasını talep etmeyecektir. İlkece aynı mantığa dayanarak, insana özgü davranış mekanizmalarına en az bu gözlerin birbirine benzediği kadar benzeyen, gelişmiş hayvanların sosyal davranış mekanizmalarından söz ederken de bu ikincilerinkini tırnak içine almamız gerekmez.

Bu bölümde söylenenler, zihinsel ve bilgisel yönden kibirli insanlara bir uyarı olmalıdır! Memeliler dünyasının tipik ve tercih edilir bir sınıfının temsilcisi bile olmayan bir hayvana yönelik deney ve araştırmalar, belirli bireyleri ömür boyu bir arada tutan bir davranış mekanizması bulmuştur; bu mekanizma, bütün diğer eylemler üzerinde egemenliğe

sahip bir motife dönüşerek, açlık, cinsellik, saldırganlık ve kaçma gibi bütün büyük "hayvani" dürtüleri ve bunların eylemlerini aşmayı becermiş ve belli bireyleri ömür boyu bir arada tutan sosyal bir düzenin inşasını sağlamıştır. İşte bu bağ bütün noktalarda, biz insanların sevgi ve dostluk gibi en katıksız ve en asil biçimiyle tanıdığımız duyguların faaliyet ve işlevi ile benzerlik göstermektedir.

12

İNSANLIĞA ÇAĞRI VAAZLARI

Senin odunların içindeki daldır bu;
Rendenin yontup durduğu.
Senin kibrindir bu,
Seni ikide bir de
Kaskatı çizmeleri içine
zorla sokan
CHRISTIAN MORGENSTERN

Buraya kadarki on bir bölümü oluşturan konular doğabilim konusu olarak kabul edilebilirler. Karşılaştırmalı davranış araştırması gibi genç bir araştırma/inceleme kolunun ortaya çıkardığı sonuçların güvenilir bilimsel olgulara işaret ettiğini ileri sürebildiğimiz ölçüde bilimseldir bunlar. Gelgelelim bu noktadan itibaren gözlem, inceleme ve deneyle hayvanların saldırma davranışı bağlamında gün ışığına çıkarmış olduğumuz gerçekleri anlatmayı bir yana bırakıp bütün bunlardan insanlara uygulanabilir ve insanın saldırma dürtülerinden kaynaklanan tehlikelerden korunabilme bakımından işe yarar olan bir şeyler öğrenmenin mümkün olup olmadığı sorusuna döneceğiz.

Daha böyle bir sorunun ortaya atılmasına bakıp insan onurunun zedelendiğini düşünen kişiler bulunmaktadır. İn-

sanoğlu kendini evrenin merkez noktası, doğanın öteki bölümüne ait olmayıp özü itibariyle bu doğal olandan bambaşka, onun hiyerarşik olarak üstünde ve karşısında yer alan bir varlık gibi görmeye bayılır. Birçok kimse, inatla bu yanılgının içinde debelenme ihtiyacı duymaktadır; bu gibi kimseler Cheilon'un[1] dile getirdiği ama genellikle Sokrates'e mal edilen "kendini tanı" biçimindeki, bir bilgenin verip verebileceği en akıllı öğüde kulaklarını tıkamışlardır. İnsanları, bu öğüde kulak vermekten alıkoyan etmen nedir? Burada duygulanımların *(affektlerin)* istilasına uğramış üç engel, bu sağırlığın nedenini oluşturmaktadır. Birincisi, aklı başında her kimsenin kolayca ortadan kaldırabileceği bir engeldir; ikincisi etkileri ve ortaya koyduğu sonuçlar bakımından çok zararlı olduğu halde saygı ve anlayışla karşılanabilecek bir engeldir; üçüncüsü ise düşünce tarihinin zemininde gelişmiştir, bu zeminde anlaşılabilir, dolayısıyla da düşünce tarihinin bir sonucu olarak bağışlanabilir, ama tam da bu yüzden öteki iki engele göre ortadan kaldırılması en zor olan engeldir. Öte yandan bu üçü de, ayrılması imkânsız biçimde birbirine bağlanmaktan da öteye, insanın kötü bir özelliğiyle, eski bilgeliğin "kibir" dediği özellikle iç içe geçmiştir. Bu engelleri peş peşe ele alıp hangi tarz ve biçimde zarara yol açtıklarını göstermek için, üzerlerinde durmak istiyorum. Bunu yaptıktan sonra, bunların ortadan kaldırılmasına katkıda bulunabilmek için gerekli önerileri ortaya koyacağım.

İlk engel bu üçü arasında en ilkel olanıdır. İnsanın filogenetik ve kültürel tarih sürecindeki oluşumunu, bizzat bu tarihi ondan saklayıp onun kendi varlığını tanıyıp anla-

(1) Antik Yunan düşünürü.

masını engeller. Bu engelin temelinde duygusal bir tepkinin yatması ve ortadan kaldırılmaya gösterdiği inatçı direnç ve güç, (evrimsel düzlemde) en yakın akrabamızın insan ile gösterdiği büyük benzerlikten ileri gelmektedir. İnsanoğlu şempanzeye bu kadar benzemeseydi, onu tarihsel türeyimi (varoluş süreci) konusunda ikna etmek çok daha kolay olurdu. Görünüşü, yapıyı ve biçimi algılamamız sırasında iş başında olan yasaların acımasız geçerliliği, maymunu, özellikle de şempanzeyi başka herhangi bir hayvan gibi görmemizi önlemekte ve yüzünde insan suratını görmeye bizi âdeta zorlayıp durmaktadır. İnsan ölçütleri kullanıldığında, maymuna yönelik bakışımızda, şempanze, elbette çirkin, korkunç bir şey, kendimizin şeytansı bir karikatürü olarak görünmektedir bize. Akrabalık bakımından bize şempanzeye göre biraz daha uzak olan goril, hele hele orangutan söz konusu olduğunda o kadar çok zorlanmayız. Yaşlı insanları andıran bu hayvanların görünüşleri, tuhaf şeytan maskeleri gibi algılanabilir, hatta bu suratları ciddiye alabilir, onları güzel, ilginç bile bulabiliriz. İş şempanzeye gelince böyle bir algı düzlemine geçmemiz imkânsız olmaktadır. Karşısında kendimizi gülmekten alamayacağımız kadar komik, ama aynı zamanda kendisinden geriye insanlık namına bir şey bırakmamış sefil bir insan kadar küstah, kaba, itici gelir bize şempanze. Kaldı ki şempanze karşısındaki bu öznel izlenimimizin pek o kadar da haksız olmadığını söyleyebiliriz: İnsanın ve şempanzenin ortak atasının, şempanzenin bugünkü haline göre epey bir üst düzeyde olduğunu kabul etmemizi sağlayacak nedenler mevcuttur. İnsanın şempanze karşısında harekete geçirdiği savunma me-

kanizmaları istedikleri kadar komik olsunlar, itici duyguların etkisi altında, kimi düşünürler insanın türeyimi (evrimi) konusunda hiçbir temeli ve açıklaması bulunmayan (eğlendirici) teoriler inşa etmekten geri kalmamışlardır. Gerçi bu teorilerde insanın atasının hayvan olduğu inkâr edilmemektedir, ama şu itici şempanze ile akrabalığının söz konusu olduğu yerde, bu bağ, kendi içinde mantıken tutarlı bir türeyim şemasıyla geçiştirilmeye çalışılmakta ya da sofistike dolambaçlara sokulup hokus pokusa getirilmektedir.

İnsanın insan oluş sürecini, türeyim tarihini öğrenmesine meydan vermeyen ikinci engel, bütün yapıp ettiklerimizin doğal yasalar uyarınca yönlendirildiği biçimindeki bilgiye karşı koyan duygusal tepkimizden kaynaklanmaktadır. Bernhard Hassenstein[1] bu davranışı, "nedenselliğe karşı değer yargıları" olarak tanımlamıştır. Birçok kimsenin, doğada olup biten her şeyin genelde belirli nedenlere bağlı olduğunu gözlemledikçe kendini kuşatmasına engel olamadığı, klostrofobiyi andıran, boğucu çaresizlik duygusu, hiç kuşkusuz kendi iradesinin özgür olması biçimindeki çok haklı ihtiyaçla ve kendi yapıp ettiklerini rastlantısal (kendi elinde olmayan) nedenlere bağlamak yerine, yüce amaç ve hedeflerle belirlenmiş, ideal eylemler olarak kavramak arzusuyla açıklanabilir.

(En azından Batı kültürlerinde) üçüncü ve büyük bir engel de, idealist felsefenin bir mirasıdır. Bu miras dünyanın iki parçaya ayrılmasının ürünüdür; bir yanda idealist düşünce açısından ilkece değersiz oldukları kabul edilen nes-

---

(1) Alman davranış biyoloğu; doğm. 1922.

nelerin oluşturduğu dış dünya yer alır, karşıda da değerleri hak eden biricik dünya olarak kabul edilen, insana özgü iç yasaların geçerli olduğu akıl (ve akılla kavranabilir) iç dünya bulunur. Dünyanın (dış ve iç olmak üzere) böyle ikiye bölünmesinin sonucunda, insanın egosentrizmi kendine bu iç dünyada çok rahat yer bulabilmiştir; bu bölünme, insanın bizzat kendisinin de doğa yasalarına uymak zorunda olduğu gerçeğine yönelik nefreti ile gayet güzel tamamlayıcı bir ilişki kurmaktadır; dolayısıyla da genelin düşüncesinin derinliklerine yerleşmiş olmasına şaşmamak gerekir. Bunu, en azından Alman kültür dünyasında "idealist" ve "realist" sözcüklerinin geçirdikleri ve boyun eğmek zorunda kaldıkları anlam değişikliklerinin boyutlarından, geçmişte sadece felsefi bakış açısını ve tutumu tanımlayan bu kavramların, bugün ahlaki değer yargılarını savunanları savunmayanlardan (idealistleri realistlerden) ayırt eden kriterler haline gelmelerinden görebiliyoruz. Ayrıca gene bizim kültür dünyamızda, "doğabilimleri aracılığıyla araştırılabilir ve incelenebilir olan"ın, idealizmin bu değer alanı ile ilişkilendirilemeyecek, bu anlamda "nötr" bir alanı temsil ettiği saplantısı, bu iki düzlemin tanımını birbiriyle örtüştürmektedir. Yeri gelmişken, insanın kendi türeyiminin, insan oluşunun bilgisine ulaşmakta önünü kesen engelleri, sırf benim kişisel-bilimsel, felsefi görüş ve anlayışlarıma ters düştüğü için aşma vaazı verdiğim biçimindeki muhtemel itiraz ve suçlamaya karşı kendimi savunmam gerekiyor. Ne kanıma işlemiş Darwincilikten ötürü türlerin doğuşu öğretisinden duyulan tiksinti ve nefrete karşı biri olarak, ne insanın eylemlerinin temelinde doğal nedenlerin bulunduğuna itiraz eden ah-

lak/ideal değer savunucularına karşı çıkan meslekten bir doğa araştırmacısı olarak, ne de idealizm karşısında kanaatlerinden emin, varsayımcı bir realist olarak bu "vaazları" vermeye kalktım. Benim bunu yapmamın başka nedenleri var. Günümüzde doğabilimcileri, insanların eline doğa karşısında çok fazla güç ve imkân teslim edip insanlığı korkunç felaketlerle karşı karşıya getirmekle suçlanıyorlar. Bu suçlamanın haklı olabilmesi için, aynı araştırmacıların, insanı da araştırma ve incelemelerinin nesnesi olarak karşılarına koymamış olmanın vebalini taşımaları gerekirdi. Çünkü günümüzde insanın karşı karşıya bulunduğu tehdit ve tehlikeler, fiziksel süreçleri denetleyebilme, doğaya karşı çıkma gücünden çok, sosyal olay ve süreçleri akla dayalı biçimde yönlendirememe güçsüzlüğünden ileri gelmektedir. Bu güçsüzlük, etkisizlik durumundan sorumlu olan, nedensellik kavrayışının eksikliğine yol saçan etmen ise, göstermek istediğim gibi, kendi insan oluş süreçlerimize yönelik bilgilerimizin önünü tıkayan o üç kibir ürünü engeldir.

Anlayacağınız, bu kibir ürünü engeller, insan hayatının, insanların yüksek (ideal) değerler gibi görünen olaylarının, onlara gurur veren değerlerin insanlarca incelenip araştırılmasını engellemekten başka bir şey yapmamaktadırlar. Ne kadar üzerinde dursak azdır: Bugün sindirim faaliyetlerimizin işlevleri iyice bilinmektedir ve bu bilgilere dayanan tıp, özellikle de bağırsak cerrahisi, her yıl binlerce insanın hayatını kurtarmaktadır ve bu sevindirici sonuçları, bu organın faaliyet ve işlevi karşısında kimsenin ona öyle fazla bir saygı, hayranlık duymamasına ve incelenip araştırılmasına ses çıkarmamasına borçluyuz. Oysa insanlık, sosyal yapısının pa-

tojen bir biçimde dağılıp çökertilmesi karşısında eli kolu bağlı, güçsüz bir şekilde seyirci kalıyorsa, elinde atom silahlarıyla, sosyal yönden bakıldığında, herhangi bir hayvandan en ufak bir farklılık göstermeyen, akıldan en ufak nasibini almamış bir davranış sergileyebiliyorsa, bunun temelinde, büyük ölçüde kendi davranışlarını, kibirle, doğanın kendi dışındaki her şeyinden üstün görmesi ve araştırılabilir, incelenebilir doğal olaylarının, sindirim sistemi gibi nesnel incelemelerin, davranışların söz konusu olduğu yerde kendisinden uzak durması gerektiğini sanması yatmaktadır.

Gerçekten de doğa araştırmacıları, insanların kendi insan oluşlarına ilişkin bilgilerden yoksun kalışlarının suçlusu değillerdir. Giordano Bruno, insanlara, gezegenleriyle birlikte öteki sayısız toz bulutu içinde bir toz parçacığı olduklarını söyleyince, onu götürüp odun yığınları üzerinde yaktılar. Charles Darwin, insanın hayvan ile aynı kökten türediğini keşfettiğinde, ellerinden gelse onun da defterini düreceklerdi; ancak en azından çenesini bağlama girişimleri hiç eksik olmadı. Sigmund Freud, insanın sosyal davranışlarının nedenlerini ayrıştırmaya ve açıklamaya çalıştığında, hani bunu öznel psikolojik düzlemden bakarak yapmaya uğraşmış, yönteme ve doğa araştırmasının soruları oluşturma biçimine bağlı kalarak bilimsel yolu terk etmemiş olsa da, insana saygı duymadığı, insan onurunu zedelediği, ahlaki değerlere gözünü kapatmış bir materyalist olduğu ve bizzat pornografik eğilimler taşıdığı suçlamasıyla karşı karşıya kalmıştır ve kalmaktadır. İnsanlık kendi değer yargılarını ve kendine yönelik takdirlerini, her yola başvurarak savunur; dolayısıyla da artık gerçekten de insanlığa

çağrı yapmanın ve insanın kendi bilgisine giden yolları tıkayan kibir engellerini havaya uçurmanın zamanı ciddi ciddi gelmiştir.

Charles Darwin'in ortaya koyduğu bilgilere karşı koyan dirençleri ele alarak bu göreve girişeceğim; Giordano'nun ortaya koyduğu sonuçlara karşı yapılan itirazlarla uğraşmak zorunda kalmayışımı, doğabilim bilgilerinin ve eğitiminin ağır ağır da olsa yaygınlaşmış olduğunun ve gerekli cevapları artık verdiğine inanmamın bir sonucu olduğunu söyleyebiliriz. İnsanları, kendilerinin de doğanın bir parçası ve doğa yasalarıyla ters düşmeden doğal bir (evrim) yolundan doğup ortaya çıkmış oldukları gerçeğiyle barıştırmayı sağlayacak gerekli basit araçlara sahip olduğumu düşünüyorum. Bunu yapabilmek için, evrenin ne kadar büyük ve evrene hâkim yasaların ne kadar saygı uyandırıcı olduğunu hatırlatmak yetecektir.

Ayrıca organizmalar dünyasının evrim tarihi hakkında yeterince bilgisi olan birinin, kendisinin de doğa olaylarının bu en muhteşemine türlerin doğuşu ve gelişmesine kendi varoluşunu borçlu bulunduğu gerçeğine karşı iç dirençler geliştirmiş olabileceğini kesinlikle düşünmüyorum. (Darwinci) türlerin doğuşu öğretisinin doğruluk ihtimalini, daha doğrusu bütün tarihsel bilgilerimizden çok daha fazla güvenilir olduğunu burada elbette tartışmaya açmayı düşünmüyorum. Bugün bildiğimiz her şey, bu öğretiye kusursuz eklemlenebilmekte, zorlanmaksızın ona uymaktadır; bu öğretiye karşı hiçbir kanıt yoktur ve bir yaratılış öğretisine uygun açıklayıcı güç, şiirsel güzellik ve etkileyici bir büyüklük gibi bütün özellikleri taşımaktadır.

Bunu eksiksiz kavramış kimse, Darwin'in, hayvanlarla aynı kökten geldiğimiz yolundaki bilgisinden nefret edemeyeceği gibi, Freud'un, hâlâ, insan öncesi atalarımızı yönlendirmiş olan, cinsel güdü gibi aynı güdülerin etkisi altında olduğumuz anlayışına da böyle yaklaşacaktır. Bilgilerle donanmış böyle biri, kör bir kibirle, içindeki "hayvani mirasın" varlığını inkâr etmediği ölçüde insanın dünyada ortaya çıkmasıyla birlikte gelişmeye başlamış olan aklın ve sorumluluk ahlakının başarı ve faaliyetleri karşısında, yeni tarz bir saygı ve hayranlık geliştirecek ve bunların bu hayvani mirasa, biyolojik evrimin sonuçlarına hükmetme bakımından insana verdiği güce sahip olacaktır.

Türeyim öğretisini reddetmenin bir başka nedeni, biz insanların atalarımıza atfettiğimiz yüce değerler, onlara yönelik abartılı takdirimizdir. Türemek, Latince "decendere" kavramından geliyor; sözcük anlamı, üstteki bir düzlemden aşağıya doğru indikçe çoğalmak, türemek anlamına geliyor. Roma hukukunda atayı (soy büyüğünü) en üst yere koyup aşağıya doğru dallara ayrılan bir soykütüğü oluşturma geleneği vardı. Bu soyağaçları, birkaç kuşak geri gitseler de, bir insanın bir anne babası, ama 256 büyük büyük büyük atası olduğu bu şemalarda belli olmuyordu. Bu kadar geriye gitme çabalarından uzak durulmasının nedeni, bu sayısal zincirin içinde kendisiyle övünülebilecek yeterli sayıda atanın yer almayışıydı. Kimi yazarlara göre "deszendenz" (descendenz) kavramı, eski çağlarda insanların kökenlerini tanrılardan türetmeye bayılmalarıyla da açıklanabilir. Ne var ki bu türeyiş kütüğünün (soyağacının) sanıldığı gibi, yukarıdan aşağıya doğru değil de aşağıdan yukarıya doğru

"büyüdüğü" gerçeği Darwin'e kadar insanlığın gözünden kaçmıştır; dolayısıyla da "deszendenz/descendenz" yani türeyiş (hani sözcüğü tam da "decendere" anlamında alıp, atalarımızın başlangıçta yaşadıkları ağaçlardan yerlere indiklerini söylüyor demediğimiz yerde), ifade etmesi gerekenin tam tersini dile getirmiştir. Öte yandan insanlar gerçekten de, bugünkü bilgilerimize göre, insan olmadan az bir süre önce ağaçlarda da yaşamışlar, oradan yere inmişlerdir.

Gelişme ve evrim sözcüklerinin söz konusu olduğu yerde de durum pek iç acıcı sayılmaz. Bu kavramlar, insanlar henüz filogenetik tarihin o yaratıcı süreçlerinden habersizken ve sadece tek bir canlıdan, bir yumurtadan ve tohumdan türeyen gelişmeyi tanırlarken ortaya çıkmışlardı. Tavuk/horoz yumurtadan çıkıp gelişiyordu ya da ayçiçeği sözcüğün bire bir anlamında tohum çekirdeğinden çıkıyordu. Yani daha önce biçimlenmiş, yapılaşmış olarak tohumun içinde bulunmayan bir şey oradan çıkıp gelişemezdi.

Oysa hayatın türeyim ağacının büyümesinde bambaşka bir durum söz konusudur. Gerçi atanın temsil ettiği ilk biçim, daha sonraki, ona göre gelişmiş ardılların doğup ortaya çıkması bakımından vazgeçilmez bir temel oluşturur; ancak ardılları hiçbir şekilde doğrudan atalardan türetmek mümkün olmadığı gibi, onların özelliklerine bakarak ardılların özelliklerini de önceden söyleyemeyiz. Dinozorlardan kuşların ya da maymunlardan insanın çıkmış olması, türeyim tarihi yolculuğunun *tarihsel olarak bir kezlik* bir kazanımıdır; canlı her şeye hâkim olan ve genel yönü hep daha üst düzeyde olana çevrili, ancak tek tek ayrıntıları rastlantı denen etmence, yani ilkece hiçbir zaman artıksız kavra-

namayacak yan etkilerce belirlenen bir oluşumdur bu. Bu anlamda, Avustralya'da ilkel atalardan okaliptüs ağaçlarının ve kangurular ın, Avrupa'da ve Asya'da ise meşe türlerinin ve insanın türemiş olması "rastlantı"dır.

Ortaya en son çıkmış, yeni oluşmuş olanın, en son sıçrama tahtasını temsil eden basamağı göz önünde tutarak açıklanamayacağı, bu yeni olanın genelde o bir önceki basamağa göre daha *yüksek* düzeydeki bir kazanımı temsil ettiğini gösteren çok sayıda örnekten bellidir. Yeni evrimsel kazanım, birkaç milyar yıllık filogenetik sürecin o aşamadaki son ürünüdür, o kadar. Brehm'in tanınmış eseri "Hayvanların Hayatı" adlı ünlü dizinin birinci cildinin kapağına altın yaldızlı harflerle "Aşağı Düzlemdeki Hayvanlar" başlığının yazılması, naif bir değer yargısının sonucudur ve insanların olağan, önyargısız düşünce ve duyguları onları bu sonuca götürmektedir.

Ne var ki, yargı ve duyguların sadece "öznel" baskısına ne pahasına olursa olsun boyun eğmek istemeyen biz doğabilimciler "objektif" olmak istiyorsak, sadece düşüncede geçen tasarımsal bir deney yaparak, aslında öznel yargı ve değerlendirmelerin ne çok baskısı altında kalabileceğimizi tespit edebiliriz; yapacağımız şey, peş peşe bir kıvırcık salatayı, bir sineği, bir kurbağayı, bir kediyi, bir köpeği ve nihayet bir şempanzeyi "öldürdüğümüzü" düşünmektir. (Varoluşun) birbirinden çok farklı organizasyon düzlemlerine ait bu kademelerdeki cinayetlerin, ne kadar farklı duygulara yol açtığını hemen fark edeceğizdir. Her bir "cinayete" direnç gösteren engeller, organizmaların bu farklı gelişmiş yaşama biçimleri karşısındaki değerlerimizin ne kadar farklı olduğunu gösteren iyi birer kriter olacaktır.

Doğabilimlerinin değer dertleri olmadığı, değer karşısında rahat ve serbest oldukları söylemi, doğal olarak açıklanabilecek olay ve süreçlerin en muhteşem zincirini oluşturan türlerin türeyim tarihinin (öyküsünün), yeni değerler üretme yeteneğinden yoksun olduğu ve doğabilimcilerin de böyle bir yargıyla hareket ettikleri anlamına kesinlikle gelmemektedir. Gelişmiş, üst düzeyde bir yaşama biçiminin basit atalardan türeyip ortaya çıkmasının bizler için bir "değer-artışı" anlamına geldiği, aynen varlığımız gibi tartışılmaz bir doğrudur.

Öte yandan, bizim Batı dillerinin hiçbiri, bir yandaki bu yükselen değerle ya da değer-artışı ile atbaşı giden filogenetik bir oluşumu, türlerin oluşum sürecini hakkıyla ifade edebilecek geçişsiz bir eylem sözcüğüne sahip değildir. Yeni ve yüksek düzeydeki varlığın içinde öylece yer almadığı ve bu yeni ve daha yüksek düzeydeki varoluşu inşa edici özellikleri doğrudan kendisinden türetemeyeceğimiz şey ile kurulan ilişkiye "gelişme" kavramını kesinlikle yakıştıramayız. Organlar âleminin türeyim ve oluşum süreci içinde gerçekleşen her büyük adım bakımından, hayatın doğuşu ve şimdilik son adım olan antropoid'in insan olma adımı için de geçerlidir bu söylediklerimiz. [Genellikle bu alandaki metinlerin "gelişim" kavramına itibar ettikleri düşünülecek olursa, bu tespitler, filogenetik tarihin bu süreçlerini belirleyecek bir kavramın yokluğuna işaret ederken, bir yandan da en azından "gelişim" kavramının bu alanda içini doldurmuş oluyor. Öte yandan benzer tespitler başka alanlar ve çok sayıda kavram için de geçerlidir; dilin araçlarının gerçekliğin çok farklı düzlemlerindeki yetersizliği ya

da bu ilişkilerin durumu, bilim felsefesinin ve dil felsefesinin önemli tartışma alanını oluşturur. V.A.]

Biyokimyanın ve virüsler alanındaki araştırmaların gerçekten çığır açıcı ve derinlere uzanan yeni başarılarına rağmen *şimdilik,* hayatın doğuşu ve ortaya çıkışı, bütün olayların en muammalısı olma özelliğini korumaktadır. İnorganik ve organik süreçler arasındaki farklılığı ancak injunktif yoldan tanımlayabiliyor, yani çok çeşitli örnekleri bir araya getirerek belirleyebiliyoruz; daha doğrusu canlı olanın birçok özelliğinde inşa edici, kurucu işlev taşıyan ve bir araya gelmeleri durumunda hayatı oluşturan çok sayıda etmeni ve ilişkiyi tanımlayarak yapıyoruz bunu. Oysa hayatın bu kurucu ilişkilerinin, örneğin madde özümsemenin, büyümenin, madde-enerji döngüsünün vb her birinin inorganik alanda da karşılıkları bulunmaktadır. Hayat oluşturan süreçlerin kimyasal ve fiziksel süreçler olduğunu ileri sürmek elbette doğrudur. Bu özellikleriyle de hepsi, ilkece doğal yoldan açıklanabilir olma özelliği taşırlar; özgün niteliklerini anlaşılabilir kılmak için mucizeye filan başvurmamıza gerek bulunmamaktadır, çünkü bu süreçlerin gerçekleştiği moleküler yapılar ile öteki yapıların karmaşık ilişkileri bu açıklamaları yapmaya yeterlidir.

Ancak sıkça duyduğumuz şu ifade yanlıştır: Hayatın süreçleri *aslında* fiziksel ve kimyasal süreçlerden *başka bir şey değillerdir.* Yanlıştır, çünkü bu ifade hiç farkında olmadan, tekrar tekrar tartıştığımız bakış yanılgısından kaynaklanan yanlış bir değer yargısı içermektedir. Tam da bu "aslında", ifadesi, yani fiziksel ve kimyasal süreçlerin sadece hayata özgü ve hayat bakımından kurucu yanına işaret etmek, bu sü-

reçlerin hayat bakımından, hayatın dışında taşıdıklarından bambaşka, tamamen hayata özgü karakter taşıdıklarına işaret etmek bakımından, yerindedir. Gene, hayatın süreçleri "...den başka bir şey değillerdir" ifadesi de, hayatı kaldırıp bir yana attığı için yanlıştır. Bu süreçler, *maddenin yapısının gücü sayesinde, kendini var edip ayakta tutmanın, kendi kendini düzenlemenin, enformasyonlar toplamanın ve bütün bu faaliyetler için vazgeçilmez olan yapıları yeniden yeniden üretmenin çok özel bir işleyişini temsil ederler.* Gerçi bu işlevlerin nedenleri ilkece açıklanabilir olma özelliği taşırlar, ancak başka ya da onlara göre daha az karmaşık yapılanmış maddenin içinde gerçekleşemezler.

Hayatın süreç ve yapılarının canlı olmayan süreç ve yapılarla kurduğu ilişkilerin ilkece aynısı, organizmalar dünyası içinde her bir daha yüksek düzeydeki yaşama biçiminin, içinden çıkageldiği daha alt düzeydeki ile kurduğu ilişkide karşımıza çıkmaktadır. Bizler için yükselmenin simgesi haline gelmiş olan kartalın kanatları nasıl ki sadece bir sürüngenin "ön ayakları" olarak görülemezse, insan da aslında sadece bir "maymun" olarak görülemez.

Fazlasıyla duygulu bir mizantrop, ağızlara sakız yapılan bir özdeyişe damgasını basmıştır: "İnsanları tanıdığımdan beri hayvanları seviyorum." Bense tersini iddia ediyorum: Bize en yakın akraba olanlar da dahil olmak üzere, hayvanları gerçekten tanıyan ve türlerin evrim tarihi hakkında az çok fikri olan biri, bu sayede, insanın biricikliğini çok iyi kavrayacaktır. Tür dönüşümlerinin büyük inşacılarının yeryüzünde şimdiye kadar ulaştıkları en yüksek düzlemi temsil ediyoruz; biz onların "son çığlığıyız", ama eminim ki söyleyip

söyleyecekleri son söz de değiliz. Doğa araştırmacısı için bütün mutlak kabuller, hatta bilgi teorisi alanındakiler de dahil olmak üzere, işlevsizdirler; mutlak kabullere bel bağlamak, Herakleitos'un hiçbir şeyin hareketsiz bir var olma durumunu temsil etmediğini, her şeyin bir değişim ve dönüşüm içinde olduğunu hatırlatan o büyük düşüncesine karşı da işlenmiş günah sayılırlar. Özellikle hızla geçmesini temenni ettiğimiz bu varoluş aşamasında zaman içinde yol alırken, bu aşamayı mutlaklaştırmak ve günümüz insanını yaratılışın aşılamaz, nihai, mutlak bir tacı olarak ilan etmek iler tutar yanı olmayan dogmaların en cüretkârı ve tehlikelisidir. İnsanı Tanrı'nın nihai kopyası yerine koyacak olsam, Tanrı konusunda kafayı yemiş sayılmam gerekir. Oysa atalarımızın yeryüzü tarihinden bakıldığında, şunun şurasında önemsenmeyecek kadar kısa bir zaman dilimi öncesinde yakın akrabaları şempanzelerden türemiş sıradan maymunlar olduklarını göz önüne aldığımda, bundan sonraki değişmeler için de hâlâ bir umut ışığı görebilirim. Biz insanlardan gelecekte epey özel ve üst düzeyde bir şeylerin oluşabileceğini kabul edebilmek için öyle büyük bir iyimserliğe gerek olduğunu sanmıyorum. İnsanı Tanrı'nın biricik ve eşi örneği bulunmaz bir yansısı, kopyası gibi görme yanılgısından tamamen uzakta, alçakgönüllü bir tonla ve sanırım, türeyimsel yaratılışın ve onun bitip tükenmek bilmez imkânlarının karşısında büyük bir hürmet ve hayranlıkla şunu ileri sürüyorum: Hayvan ile hakikaten *human,* yani "insan" olan insan arasında ne zamandır arayıp durduğumuz ara halka *bizleriz!*

İnsanın kendi türeyişinin ve insan oluşunun bilgisine ulaşmasını imkânsızlaştıran ilk büyük engel, hayvandan tü-

rediğimize inanma konusundaki isteksizliğimizden, burada gösterdiğimi sandığım gibi, organik yaratılış hakkındaki bilgisizliklerimizden ya da bu yaratılışın özünü doğru kavrayamayışımızdan ileri gelmektedir. En azından ilkece, öğretilerek ve öğrenerek yeryüzünden bu engelin kökü kazınabilir. Aynı şey ikinci engel, dünyada olup biten her şeyin (doğal) bir nedenle açıklanabileceği anlayışına gösterdiğimiz tepki ve isteksizlik için de geçerlidir. Ne var ki bu alandaki yanlış anlamanın kökünü kazımak birincisine göre çok daha zor görünmektedir.

Bu engelin kökeninde, nedenlerce belirlenmiş bir olay ve sürecin, aynı zamanda bir amaç ve hedefe yönelik olamayacağı biçimindeki yanılgı yatmaktadır. Gerçi evrende kesinlikle herhangi bir amaç ve hedefe yönelik olmayan ve "niçin varlar" sorusuna direnen sayısız olgu bulunmaktadır; hani ne pahasına olursa olsun ve insanı alabildiğine abartıp değerlendirerek bir cevap vermeye, sözgelimi ayın doğmasını insanın iyiliği için gecenin aydınlatılması amacına yönelik bir olay olarak açıklamaya kalkmazsak, "hangi amaçla var?" sorusu, cevapsız kalmaya mahkûmdur ve belirttiğim gibi, evrende böyle bir soruya cevap vermemize imkân tanımayan sayısız olay ve süreç yaşanmaktadır. Gelgelelim, "niçin, hangi amaçla var" sorusunu değil de "nedeni ne" sorusunu ortaya attığımızda, bu soruyu kendisine yöneltemeyeceğimiz tek bir olay ve süreç de bulunmamaktadır evrende.

3. bölümde de gösterdiğimiz gibi, "ne, hangi amaç ve hedefle" sorusu, ancak büyük inşacıların ya da onların inşa ettiği canlı bir yapının işbaşında olduğu durumda, belli

bir bağlam içinde bir anlam taşıyacaktır. Sadece, bir sistemin, işbölümü üzerinden, çeşitli, birbirini tamamlayan, her biri belli bir alanda uzmanlaşmış parçalarının söz konusu olduğu yerde bu sorunun bir "anlamı" olacaktır. Bu tespit, hem yaşama süreçleri hem de hayatın kendi amaç ve hedefleri yönünde kullandığı cansız yapılar ve işlevler, örneğin insanların ürettikleri makineler bakımından geçerlidir. Bu durumlarda bu soru sadece haklı ve yerinde olmakla kalmaz, aynı zamanda zaten sorulması kaçınılmaz bir sorudur. Fare yakalamanın kedinin sivri uçlu tırnaklarının ereği olduğunu bilmeden, bu tırnakların amacını göz ardı ederek nedenini kavramakta güçlük çekeceğimiz kesindir.

"Hangi amaç ve hedefle" sorusunun "neden" sorusunu lüzumsuzlaştırmayacağını 6. bölümde içgüdülerin meclisinden söz ederken belirtmiştik. Bu iki sorunun birbirlerini dışlamaya hiç de elverişli olmadıklarını ilkel bir benzetmeyle göstermek istiyorum. Arabamla, uzak bir kentte bir konferans vermek üzere kırsal kesimde yol alıyordum. Anlayacağınız bu yolculuğun amaç ve hedefi konferans vermekti. Yolda, otomobilimin amaca uygunluğu, "erekselliği" hakkında düşünüyor, yapısı hakkında gözlemlerde bulunup duruyor, benim amaç ve hedefime ne kadar da uygun düşüyor diye aklımdan geçirip seviniyordum. Derken motor birkaç kez arka arkaya inledi, zorlandı ve araba stop etti. O anda benim yolculuğumun amaç ve hedefinin arabayı harekete geçirmeye yetmediği kafama dank etti. Arabayı, "yönelik olduğu amaca" doğru hemen harekete geçirmek imkânsızdı; önce motorun ve arabanın çalışmasını sağlayan doğal "nedenler" üzerinde yoğunlaşmam ve işleyiş zincirinin hangi

halkasında tatsız bir arıza olduğunu bulmam gerekiyordu. Bu nedenleri bulmadan arabayı amacına yönlendiremeyeceğim, amacıma ulaşamayacağım belliydi.

Bütün uygulamalı bilimlerin şahı olan tıp biliminden bir örnek vererek, nedensel ilişkilerle ereksel ilişkilerin birbirlerini dışladıklarını sanmanın ne kadar yanlış olduğunu yukarıdaki örneğe göre daha iyi göstermek mümkündür. Apandisi iltihaplanmış biçare bir hastaya, ne "hayatın anlamı" ne hâlâ yapılacak hayati işler olması bu dertten kurtulma konusunda yardımcı olabilir; oysa rahatsızlığın nedenini doğru teşhis etmiş olması durumunda, en genç cerrah bile onun derdine çare bulabilecektir ve ancak bu adımın ardından hayatın anlamlarının peşine düşmek mümkün olacaktır. Demek ki hayat süreçlerinin, yaşama olaylarının, ereksel ve nedensel yönden göz önünde tutulması, bu iki yanının birbirini dışlamaları şöyle dursun, birbirlerini tamamlamalarını sağlayacaktır. İnsanoğlu hedefler kovalamasa, nedenlere yönelik sorularının da hiçbir anlam ve önemi kalmayacaktır; ve şeylerin nedensel ilişkilerini kavramadığı yerde de, olup biteni amaç ve hedeflere yönlendirme konusunda, bu amaç ve hedefleri istediği kadar doğru kavramış olsun, yetersiz kalacaktır.

Hayata ereksel ve nedensel ilişkiler düzleminden bakabilmenin hiç de zor olmadığını düşünüyorum; gelgelelim bunların bağdaşmaz oldukları yönündeki anlayışın ve amacı, erekselliği öne çıkarma alışkanlık ve eğilimlerinin yol açtığı yanılgı, birçok insanı baskı altında tutmaktadır. "Purposive psikolojinin" (amaç-psikolojisinin) kurucusu W. McDouglas gibi büyük bir dehanın yazdıkları, böyle birinin bile

bu yanılgıya düşmekten kurtulamadığına klasik bir örnek oluşturmaktadır. McDouglas, *Outline of Psychologie* kitabında, hayvan davranışlarını nedensel-fizyolojik temelde açıklamaya çalışan her türlü girişimi reddetmekte, erekselliği biricik yönlendirici etmen olarak benimsemektedir. McDouglas, sadece tek bir istisnaya yer vermektedir: Kelebekleri, böcekleri, geceleri karanlıkta alevlerin ya da ateşin içine uçmaya yönlendiren ışık-pusulası-efekti'nin sebep olduğu hatalı davranıştır bu; McDouglas bu davranışı, nedensellik düzleminde ele alıp analiz etmeye, dolayısıyla yön buldurucu mekanizmalar üzerinden açıklamaya çalışmıştır.

Olup biteni sadece ereksel (amaca, hedefe yönelik) davranışlar olarak açıklamaya ve kavramaya çalışanların, nedensel açıklamalardan âdeta ürkmeleri, büyük bir ihtimalle, dünyanın (evrenin) olaylarını eksiksiz anlamanın, nedenlere bütünüyle nüfuz etmenin, insanın özgür iradesinin reddi demek olduğunu ve böyle bir iradenin bu durumda tam bir yanılsamaya dönüşeceğini sanmalarıdır. Oysa gerçekte, elbette "iradi olarak isteyenin" ben olduğumdan en küçük bir şüphe duyma ihtimalim bulunmadığı gibi, aynı şekilde bir irade temsilcisi olarak varoluşumdan da eminim. Eylem ve davranışlarımızın temelindeki nedensellik zincirlerini gittikçe daha derinden ve yakından kavramamız, irademizi geçerli kılabildiğimiz gerçeğini kesinlikle değiştiremez, ama nedenlere indikçe ve onları daha iyi kavradıkça, irademizle istediğimiz şeyi değiştirebiliriz de.

Ancak çok yüzeyden bakıldığında "irade özgürlüğü", insanın hiçbir yasaya tabi olmaksızın iradesini dayatması, istediğini yapabilmesi demektir. Klostrofobik bir şekilde

nedensellik ilkesinden kaçmaya çalışan kimsenin böyle sandığı ve düşündüğü görülmektedir. Kuantum fiziğinde, parçacığın yer ve zaman bağlamındaki konumunun oluşturduğu belirsizlik ilkesi, fiziğin mikroskobik, elementar parçacıkları alanında olup bitenin "determinizmden" yoksun olduğu, kuantların "nedensiz" sıçramalar yaptığı yönündeki görüşlere ne büyük bir heves ve iştahla sarılındığını ve bu zeminin üzerinde fiziksel determinizm ile irade özgürlüğü arasında ilişkiler kurmaya çalışan teoriler inşa edildiğini hatırlayalım. Hiç kimse kalkıp da inandırıcı bir ciddiyetle, özgür iradenin, hiçbir sorumluluk taşımayan bir tiran misali, eylemler ve davranışlar konusunda kararların tek tek insanların keyfine bırakılması anlamına geldiğini ileri süremez. En özgür isteğimiz bile kesin ahlak yasalarına riayet etmektedir ve özgürlüğe duyduğumuz karşı konmaz istek, ahlak yasalarının dışında başka yasalara boyun eğmemizi engellemek için de var olan bir istektir. Zaten ilginçtir, özgür bir iradeye sahip olmayabileceğimiz duygu ve düşüncesinden kaynaklanan ürkütücü endişelerimiz, eylem ve davranışlarımızın aynen fizyolojik süreçlerin fizik yasalarına riayet etmesi gibi ahlaki yasalara tabi oluşunu kavrayışımızdan ileri gelmemektedir. İnsanın en büyük ve en güzel özgürlüğünün onun içindeki ahlaki yasalar ile özdeş olduğu, dolayısıyla böyle bir özgürlük-ahlaki yasa ilişkisinin hiç de endişe verici bir yanının bulunmadığı konusunda hepimiz hemfikiriz. İnsanın kendi davranışlarının doğal nedenlerini artan ölçüde kavraması, davranışlarını belirleyen nedenlere inmesi de, *yetenek ve becerilerini* elbette artıracak ve ona özgür iradesini eylem ve davranışlarına daha iyi uygulama

imkânı sağlayacaktır. Ama nedenleri kavramak, hiçbir zaman, iradesinin onu hep istemeye yönetmesini engellemeyecektir. İlkesel nedenlerle aslında imkânsız olmakla birlikte, diyelim ki, nedenleri çözümleyerek nihai bir ideal başarıya ulaştığımızda ve insanoğlu dünyada olup biten her şeyle birlikte kendi organizmasında etkili olan nedensellik zincirindeki bütün halkaları nihai biçimde kavradığında da istemekten vazgeçmeyecek ve bu kez de evrenin çelişkilerden arınmış temel yasasının, evrenin aklının, yani "logos"un istediğini isteyecek, iradesi (istemi) logos'unki ile örtüşecektir. Bu düşünce sadece bizim bugünkü Batı düşüncemize yabancıdır o kadar. Eski Hint felsefesi ve ortaçağın mistik düşünürleri bu düşünceye hiç de yabancı değillerdi.

Şimdi insanı, kendi varoluşunun yolculuğunu kavramaktan alıkoyan üçüncü engele, doğal yoldan açıklanabilen şeyin hiçbir değeri bulunmadığı yönündeki derinlere işlemiş kanaate değinmek istiyorum. Bu düşünce Kantçı değer düşüncesinin abartılıp aşırı uçlara taşınmasından, dolayısıyla da idealizmin, sözünü ettiğimiz gibi gerçekliği iki parçaya bölmüş olmasından ileri gelmektedir. Az önce ima ettiğimiz gibi, açıklamaya çalıştığımız nedensellik korkusu (bütün her şeyin nedenselliği gibi, ahlak ve davranışlarımızın, irademizin eksiksiz bilinebileceği korkusu) araştırılmamış, açıklanamamış olana abartılı, yüksek değerler atfetmemize yol açan duygusal motifin de temelinde yatmaktadır; gelgelelim muammasını koruyana yönelik bu değer atfında başka bilinçdışı etmenler de rol oynamaktadır. Hükümdarın, baba figürünün, içinde keyfi davranışın ve haksızlığın da az çok yer aldığı eylemlerinin ne olacağını önceden söy-

lemek mümkün değildir. Benzer şekilde, Tanrı'nın takdirini önceden bilmemiz imkânsızdır. Doğal yoldan açıklanabilir olan ise, denetlenebilir ve yönlendirilebilir hale gelir; önceden bilinmezlik, tahmin edilemezlik payının azalmasıyla birlikte de, bilinemezin üzerimizde yarattığı korku ve ürkeklik azalır. Tanrı Zeus'un nerede, ne zaman yağdıracağı belli olmayan yıldırımlarını Benjamin Franklin bir elektrik kıvılcımı haline getirip evimizin damındaki paratonerden toprağa yollamıştır. Doğanın, nedensellikler zincirinin halkalarını söktükçe tanrısızlaşacağı yolundaki gereksiz endişe, "nedensellik korkusunun" ürettiği ikinci engeli oluşturmaktadır. Böylece insanoğlu evrenin estetik güzelliği ve saygı duyulacak büyüklüğü karşısında bunlara bir anlam vermeye kalktıkça ve ele alınan doğa olay ve parçalarının incelenmesinden çıkan sonuçlar onda hayranlık ve saygı uyandırdıkça, dozu da artan başka bir araştırma ve inceleme engeli ortaya çıkmaktadır.

Bu trajik ilişkilerden türeyen ve insanın varoluş öyküsünü öğrenmesini zorlaştıran engel, hiçbir zaman bilinç eşiğini yukarı yönde geçmediği, akılla kavranamadığı için, özellikle tehlikeli bir engel olma özelliği göstermektedir. Sorduğunuzda, bu engelle karşı karşıya olanlar, kendilerini doğa araştırmalarının en yürekten destekçileri olarak tanıtacaklardır. Hatta sınırları iyi belirlenmiş bir uzmanlık alanının içinde çalışan büyük araştırmacılar da olabilir bunlar. Ancak engel bilinçötesinde işlediği için, doğal açıklamalar yapma girişimlerini, yıkıcı ve tahrip edici gördükleri alanın sınırında tutmaya farkında olmaksızın çaba göstereceklerdir. Buradaki hata, belli bir şeyin ilkece eksiksiz araş-

tırılamaz, incelenemez ve açıklanamaz olduğunu baştan kabul etmiş olmaktan kaynaklanmamaktadır. Hiç kimse, insan bilgisinin sınırları olduğunu bir doğa araştırmacısı kadar iyi bilmez; ama o araştırmacı, *bu sınırların nereden geçtiğini bilmediğimizi de bilir.* Kant "doğa fenomenlerinin (varlık ve olaylarının) gözlemlenmeleri ve analizleri yoluyla doğanın içlerine girildiğini" söylemişti. "Zamanla bu girişin bizi nerelere kadar götüreceğini bilemeyiz." Burada belirttiğimiz sebeplerle ortaya çıkan araştırma engeli, araştırılabilir olan ile artık araştırılamaz olan arasına çekilmiş keyfi sınırdan kaynaklanmaktadır. Aşırı hassas birçok doğa gözlemcisi, hayat ve onun kendine özgü özellikleri karşısında öylesine fazla saygı ve hürmet duyar ki, hayatın ve bu özelliklerin kökenine giden yola bir sınır çekmekten geri duramaz. Fransızca da *force vitale* (hayat gücü) tanımıyla ifade edilmek istenilen özel bir gücü, hayatı yönlendiren, ona bir anlamsal bütünlük kazandıran etmen olarak kabul edip, böyle bir gücün ne doğal açıklamaya muhtaç olduğunu ne de zaten böyle bir açıklamaya elverişli olduğunu söyleyerek sınırlarını belirlerler; gene kimileri, kendi duygularına bakarak, insan onurunun her türlü doğal nedenlerle açıklamaya dur dediği yere araştırılamaz, açıklanamaz olanın sınırlarını yerleştirivermektedirler.

Hakiki doğa araştırmacısının insan bilgisinin gerçek sınırları karşısında nasıl bir anlayış taşıması ve tavır takınması gerektiğini gençlik yıllarımda, büyük bir biyoloğun, başka kasıtlarla ileri sürdüğü sözlerinden unutulmaz bir sonuç olarak çıkarmıştım. Alfred Kühn[1], Avusturya Bilimler Aka-

(1) Alman zoolog ve genetikçi; 1885-1968.

demisi'nde verdiği bir konferansta, konuşmasını Goethe'den aldığı şu sözlerle bitirmişti: "Düşünen insanın en büyük mutluluğu, araştırılabilir olanı araştırmış olması ve araştırılamaz olanı gönül rahatlığıyla yüceltmesidir." Bu son sözün ardından ayağa kalkmış ve salonda kopan alkışlara karşı, durun, bekleyin anlamında eliyle işaretler yapıp, "Hayır, gönül rahatlığıyla yapamayız bunu baylar, yapamayız!" diye bu tespite katılmadığını belirtmişti. Hakiki doğa araştırmacısını, araştırmış olduğu o araştırılabilir şeyi, nedenleri ortaya çıkmış olduğu halde gene de yüceltme, ona saygı gösterme yeteneğine bakarak tanımlayabiliriz; çünkü tam da bu özelliğinden, görünürde araştırılamaz olanı araştırabilme *isteğinin* doğması mümkün olacaktır. Doğanın nedenselliklerini açıklamakla onu tanrısızlaştıracağı yolunda bir endişesi olamayacaktır böyle bir araştırmacının. Doğa hiçbir zaman, harika olay ve süreçlerinden birinin doğal yollardan açıklanması sonucunda, maskesi düşmüş, sihirbazlık şanını kaybetmiş bir panayır şarlatanı gibi orta yerde kalakalmamıştır; doğal nedensel bağlamlılıklar her zaman en güzel masalsı, mitolojik açıklama ve yorumlardan daha müthiş, daha saygı ve hayranlık uyandırıcı olmuşlardır. Doğayı anlayan uzman, biliminsanı, hayranlık ve saygı duymak adına araştırılmaz olana, doğadışı, nedenine inilmez olana muhtaç değildir; ona göre sadece tek bir harika ya da mucize vardır, bu da, canlı olanın dünyadaki en gelişmiş "çiçekleri" de dahil olmak üzere, sözcüğün geleneksel anlamında hayatın "mucizesiz" doğup ortaya çıkmış olmasıdır. İsterse bu, soylu insanın akıl ve ahlakça yönlendirilen davranış ve eylemleri olsun, herhangi bir olup bitenin o *tek* kâ-

inatın her yerde işleyen genel geçerli kudretli yasalarına *aykırı* gerçekleştiğini gördüğü anda, evren onun gözünde yüceliğini ve *saygınlığını* yitirecektir.

Doğa araştırmacısının doğa yasalarının o büyük birliği ve ahengi karşısında kapıldığı duyguları Kant'ın şu sözlerinden daha güzel ifade edemeyiz: "İki şey insanın ruhunu her defasında daha da artan bir hayranlıkla doldurup taşırıyor: Tepemdeki o bildiğimiz gök ve içimdeki ahlak yasası." Hayranlık ve saygı, Kant'ı, yıldızlarla dolu göğün yasalara uygunluğunu doğal yoldan, doğanın oluşum süreçlerinden türetilen yasalardan hareketle açıklama çabasından alıkoymamıştır; ama evrimin filogenetik tarihini bizler gibi tanımış olsaydı, aynen göğün yasalarını incelerken yaptığı gibi, içimizdeki ahlaki yasanın da apriori, doğuştan verili kategorik bir öz olmayıp doğal oluşum sürecinden ortaya çıkmış bir sonuç olduğunu göstermeye çalışmaz mıydı?

13

İŞTE İNSAN (ECCE HOMO)

Bunun üzerine ben, siyah çizmelerimi
Ayak parmaklarımdan yukarıya çekerek
Şöyle dedim: "Bu, bu şeytan insanın ürpertici sembolüdür
Kaba deriden bir ayak, artık doğallığı kalmamış
Ama henüz salt bilinç de olmamış
Hayvan ayağından
Merkür'ün kanatlı tabanlarına bir geçiş biçimi"
CHRISTIAN MORGENSTERN

Farz edelim ki gözlem yapan bir davranışbilimci bir başka gezegende, sözgelimi Mars'ta oturuyor ve büyütme gücü epey düşük, bireyleri tek tek tanımak ve davranışları hakkında bilgi edinmek amacına yatkın olmayan, ama örneğin kavimler göçü, savaşlar vb büyük, kaba olayları izlemesine imkân veren bir teleskopla insanların sosyal davranışlarını gözetliyor. Böyle biri insan davranışının, sorumluluk ahlakı şöyle dursun, akıl tarafından yönlendirildiğini dahi aklının ucuna bile getiremeyecektir.

Uzaylı gözlemcimizin her türlü içgüdüden, sezgiden yoksun salt bir akıl varlığı olduğunu ve ne güdülerin genelde, ne de saldırganlığın özelde nasıl çalıştığını ve hangi durumlarda ve hallerde aksayabileceğini bilmediğini varsaya-

lım; bu gözlemci, insanlık tarihini anlama konusunda tamamen çaresiz kalacaktır. Tarihin tekrarlanıp duran olayları, ne insanın anlama yetisinden ne de aklından hareketle açıklanabilirler. Bunlara genelde kabaca "insan tabiatı" dediğimiz şeyin yol açtığını kabul ederiz hep. Hem mantıklı hem de mantıksız olan insan doğası, herhangi ekonomik nedenler zorlamasa da, iki ulusu birbiriyle rekabete sürükleyip savaştırabilir; çözüm programları önerileri, şaşılacak kadar birbirine benzeyen iki partiyi ve dini birbiriyle amansız mücadelelere zorlayabilir ve bu insan doğası bir İskender'in, Napolyon'un, dünyayı kendi âsâları altında birleştirme denemesine milyonlarca kulu kurban etti. İlginçtir ki okullarda bu ve benzeri saçmalıkların mimarı olan insanları saygıyla anıp göklere çıkartmayı öğreniriz. Devlet yönetiminden sorumlu olanların politik zekâlarına boyun eğecek biçimde yetiştirilmişizdir; ve bu bağlamda tartışılabilir bütün o olaylara o kadar alıştırılmış, onları o kadar kanıksamışızdır ki, halkların tarihsel eylem ve davranışlarının ne kadar aptalca ve insana zararlı olduğunu çoğumuz fark bile edemeyiz.

Oysa gerçeği bir kez kavramışsak, sözde aklı başında varlıkların böylesine aptalca, saçma ve akla aykırı davranmalarının nasıl olup da mümkün olduğu sorusunu sormadan edemeyiz. Besbelli ki, zaten tarihten ders alma yeteneğinden yoksun insanların bireysel aklını ve mantığını başından alan güçlü etmenlerin karşıkonmaz etkileri devreye girmiş olmalıdır bu durumlarda. Hegel'in dediği gibi, tarihin deneyimi, bizlere insanların ve hükümetlerin tarihten hiçbir zaman ders almadıklarını ya da sonuç çıkarmadıklarını öğretmiştir.

İnsanın sosyal eylem ve davranışlarının sadece bir yanda akıl ve anlama yetisince, bir yanda da kültürel geleneklerce belirlenip ona dikte edilmediği, bu eylem ve davranışların, filogenetik yoldan, yani türün gelişme süreci içinde ortaya çıkmış içgüdüsel davranışlara hâkim olan ve onları yönlendiren, hayvan davranışlarını gözlemleyerek ve inceleyerek epey iyi tanıdığımız ve öğrendiğimiz bütün o yasalara boyun eğmek zorunda kaldığı bilgisine ulaştığımızda, bütün bu şaşırtıcı çelişkiler de zorlanmaksızın açıklanabildikleri gibi, puzzle'ın parçaları da yerli yerine oturur.

Biz gene de bizi gözlemleyen uzaylı dostumuzun deneyimli, bilgili bir etolog (davranışbilimci) olduğunu ve önceki bölümlerde anlattığımız her şeyi çok iyi bildiğini varsayalım; bu durumda gözlemci, insanın toplumsal yaşayışının, kendi soylarının çerçevesi içinde sosyal ve barışçıl bir hayat süren, ama bu tarafa ait olmayan türdeşlerinin karşısında şeytani bir düşmana dönüşen keme topluluklarının özelliklerini taşıdığı sonucuna varmaktan kurtulamayacaktır. Mars'taki gözlemcimiz ayrıca patlarcasına yol alan nüfus artışını, silahların durmadan daha korkunç hale gelişini ve insanların politik kamplara bölünüşünü gözlemlemiş olsa, insanlığın geleceğini, hayvanların her şeyi yiyip bitirdikleri, kıtlık çekilen bir gemideki birbirine düşman kesilmiş birkaç keme kolonisinin geleceğinden daha parlak görmeyecektir elbette. Kaldı ki bu tahmin gene de epey iyimser bir tahmin olma özelliği taşıyacaktır; çünkü büyük cinayetlerden ve ölümlerden sonra geriye hâlâ soyu sürdürecek kadar sıçan kalacaktır; hidrojen atomunu kullanmaya

kalkacak insanoğlunun söz konusu olması halinde ise aynı şeyi söylemek artık mümkün olmayacaktır.

Kutsal kitabın cennetteki bilgi ağacı sembolünde derin bir hakikat gizlidir. Kavramsal düşüncenin ürünü olan bilgi, insanı, dertsiz, sorunsuz, hiçbir şey düşünmeden içgüdülerinin peşinden gittiği ve canının istediği her şeyi yapabildiği cennetten sürüp atmıştır. İnsanoğlu kavramsal düşünce sayesinde doğa ile, çevre ile sorular soran bir diyaloğa girince, bu sorular ve onlara dayalı deneyler ona taş baltayı, ateşi armağan etti; o da bunları, Pekin'deki kazıların gösterdiği gibi, anında kendi kardeşini öldürüp kızartıp yemek için kullandı. Pekin insanının (Prometheus'un ateşi kullandığına ilişkin ilk izlerinin) yanında ateşte pişirildiği belli Sinanthropus pekinenis'in kırılmış kemikleri bulundu. Kavramsal düşünme insanlara kendi türünün dışında kalan çevreye hâkim olma imkânı verdi ve korkunç sonuçlarını bildiğimiz ve bugün hâlâ acılarını çektiğimiz aşırı, abartılı saldırganlık itkisinin de büyük ihtimalle nedeni olan (filogenetik sürece aykırı) tür içi ayıklamanın önünü açtı. Kavramsal düşünce, insana sözler aracılığıyla bilginin yaygınlaştırılması ve kültürün geliştirilmesi imkânını getirdi; ancak bu gelişmeler, insanın hayat şartlarında o kadar hızlı ve büyük altüst oluşlara yol açtı ki, insanın içgüdüleri bunlara ayak uydurmakta yetersiz kaldı.

İnsana düşüncesinin armağan ettiği her yeteneğin, her verginin faturasının, ilkece, kaçınılmaz olarak peşi sıra getirdiği bir felaket ve kötülükle ödenmek zorunda kalındığını düşünmemek doğrusu imkânsız. Ama çok şükür ki gerçekte durum bu değil; çünkü insanın, gittikçe artan teh-

likeleri yönlendirebilme ve onları idare edebilme yönündeki bütün umutlarını yüklediği akla uygun *sorumluluk taşıma* özelliği de, deneylerin önünü açıp insanı insan katili yapan kavramsal düşünceden kaynaklanıyor.

İnsanlığın günümüzde temsil ettiği biyolojik düzey ve duruma ilişkin düşüncelerime dair genel bir bakış sunabilmek için, insanlığı tehdit eden tek tek tehlikeleri, yukarıdaki sıralamaya bağlı kalarak tartışmaya açmak, ardından da insanlığın elinde olan ile onun elini kolunu bağlayan etmenler üzerinden "sorumluluk ahlakına" geçmek istiyorum.

"İşlevsel yönden ahlaki davranışlara benzer davranışları" anlattığım bölümde, sosyal yaşayan çeşitli hayvanlarda saldırganlığı dizginleyen ve kendi türündeki arkadaş üyelere zarar vermeye ve onu öldürmeye yol açacak davranışları engelleyen mekanizmalara işaret etmişim. Bu engelleyici mekanizmalar, yapıca kendilerine denk güçte canlıları gözlerinin yaşına bakmaksızın öldürebilecek hayvanlarda doğal olarak en önemli engel olarak ortaya çıkmış ve en gelişmiş, uzmanlaşmış mekanizmalardan birini oluşturmuştur. Bir karga, bir başka karganın gözünü tek bir gaga darbesiyle oyabilir; bir kurt, başka bir kurdun şah damarını bir ısırışta koparabilir. Güvenilir bariyerler bu türden saldırıları engelleyecek olmasalar, bugün ortalıkta ne karga ne de tilki namına bir şey kalırdı. Güvercin olsun, tavşan olsun, hatta şempanze olsun, tek bir darbe ya da ısırıkla kendine benzer hayvanları öldüremez; bu engele, öyle özel saldırı ve koruma silahları geliştirememiş hayvanların "kaçma becerisini" de eklemek gerekir; bu beceri, kovalama, yakalama ve öldürüp parçalama bakımından en güçlü türdeşten de üstün olan "meslekten" yır-

tıcılardan bile kurtulmayı sağlar. Demek ki, vahşi doğanın göbeğinde, bir hayvanın kendi türünden, cinsinden bir hayvana ciddi zararlar verme ihtimali genelde çok düşük olduğu için, öldürmeyi engelleyecek bir seleksiyon baskısı da söz konusu değildir. Her hayvan bakıcısı ya da yetiştiricisi, öldürmeyi engelleyici mekanizmaların yokluğunu, tamamen zararsız, masum hayvanların kendi türdeşleri arasındaki kavgaları önemsemediğinde, hayvanların gördükleri zararlara bakarak anlar. Alta düşenin karısındakinden kaçma becerisini hızla harekete geçiremediği, vahşi doğa şartlarını içermeyen, doğallıktan uzak tutsaklık durumunda öteki hayvanın bu hayvanı, zahmetsizce, adım adım ölüme sürüklemesi sık görülen durumlardandır. *Hazreti Süleyman'ın Yüzüğü* kitabımdaki "Silahlar ve Ahlak" bölümünde, barış sembolü olan güvercinin kendi türdeşini hiçbir engelle karşılaşmaksızın nasıl acımasızca öldürebileceğini anlatmıştım.(1)

Bugüne kadar hiç oynanmamış bir doğa oyunu sonucunda, bir güvercine rol icabı doğanın bir karga gagası bahşettiğini ve bu oyunun sonuçlarını kafamızda canlandırmayı deneyebiliriz. Bu ucubenin durumu, kısa bir süre önce keskin bir taşı silah olarak kullanmayı öğrenmiş bir insanınkine epey benzemektedir. Elinde bir taş baltayı sallayıp duran sinirli, öfkeden kudurmuş bir şempanzeyi düşündüğümüzde, korkudan kanımız donacak gibi olur.

Genel kanıda olduğu gibi, kimi felsefecilerin düşünceleri de, bireyin değil de toplumun iyilik ve çıkarına olan bütün davranışların akla uygun sorumluluk duygusunun buy-

(1) Cumhuriyet Kitapları, Eylül 2006.

ruğu altında olduğu ve bu buyrukça insana dikte edildiği yönündedir. Bu bölümde somut örneklerle besleyerek göstereceğimiz gibi, bu kanaat ve düşünceler yanlıştır. Hem şempanze hem de onunla ortak atamız, türdeşe ağır zarar vermesini önleyen evrimsel mirasa bütün hayvanlar gibi sahip olduğu için, herhalde en azından bir yaban kazının, bir kuzgunun kendi türleriyle olduğu kadar, hatta bir kurdun kurtla, şebeğin şebekle olduğundan daha dosttu kendi arkadaşı ile; hiç kuşku yok ki, hayatının ayrılmaz bir özelliği olan o ölümü kaale almayan kararlılığıyla sosyal grubunu korumak için öne atılıp durmaktaydı; ama genç hemcinsleri söz konusu olduğunda bunlara karşı yumuşak ve koruyucu davranmakta ve bütün bu türden hayvanlarda olduğu gibi, filogenetik öldürme engellerinin etkisi altına girmekteydi. Çok şükür ki bizler de hâlâ bunlara karşılık gelen hayvani içgüdüleri bol bol taşıyoruz.

Australopitchecus'un, şu Afrika insanının ilk atasının yaşama tarzını inceleyip duran antropologlar, bu insanın büyük hayvanları avlayarak hayatta kaldığını düşündüklerinden, insanlığa "bir yırtıcı hayvan tabiatını" (carnivorous mentality), tehlikeli bir genetik mirası bıraktığını ileri sürmüşlerdi. Bu, yırtıcı hayvan ile (carnivorus) yamyam (canibal, carnibal) aynı kökten geldiklerinden, yırtıcı hayvan ile yamyam kavramlarını tehlikeli biçimde birbirine karıştırmanın yanlış bir sonucudur: Gerçekte, etimolojik köklerinin aynılığına rağmen bu iki tanım birbirini neredeyse tamamen dışlar; yamyamlık yırtıcı hayvanlarda çok ender rastlanan bir özelliktir. Aslında insanın sanıldığı gibi "yırtıcı hayvan" doğasına sahip *olmayışına* üzülmemiz bile gerekmektedir.

İnsanlığı tehdit eden tehlikelerin büyük bir bölümü, insanın, bedeninde gelişmiş, kendisinden büyük hayvanları öldürebileceği doğal silahlardan yoksun olan ve doğası itibariyle "her şeyi yiyen" masum bir pisboğaz olmasından kaynaklanmaktadır; çünkü insan her şeyi yediği için, bedeninde, büyük hayvanları öldürmesini sağlayacak gerekli doğal donanımdan yoksundur; dolayısıyla "meslekten" bütün yırtıcıların öteki büyük hayvanları avlayıp öldürmelerini mümkün kılan silahları kendi türdeşlerine de yöneltmelerini engelleyen, öldürmeyi engelleyici evrimsel bariyerlerden yoksun kalmıştır. Gerçi kurtlar ve aslanlar ara sıra kendi bölgelerine giren öteki kurt ve aslanları öldürürler; hatta bir hayvanın kendi sosyal grubu içinde de aniden kapıldığı bir öfke krizi sonucu, özellikle tutsaklık şartları altında görüldüğü gibi, şanssız bir ısırıkla ya da pençe darbesiyle hemcinsini öldürdüğü de olmaktadır. Bu türden istisnai olaylar, ahlak benzeri davranışları ele aldığımız bölümde de söylediğimiz gibi, ağır doğal silahlarla donanmış bütün yırtıcı hayvanların, türün kökünü kurutmayı önleyecek çok gelişmiş engelleme mekanizmalarıyla donanmış olduğu gerçeğini bize unutturmamalıdır.

İnsanlığın tarih öncesinde, ani öldürücü darbelerin engellenmesini sağlayacak gelişmiş mekanizmalara ihtiyaç yoktu, çünkü nispeten eşit güçte ve öldürücü doğal silahlardan yoksun insanın hemcinsine öyle büyük öldürücü darbeler indirmesi zordu. Saldırgan kurbanını tırmalayarak, ısırarak ya da boğarak öldürebilirdi; kurban adayı ise boyun eğme jestleriyle, korku, yardım çığlıklarıyla üzerine saldıranın saldırganlığını engelleyici etmenleri harekete geçi-

rebilirdi. Zayıf doğal silahlarla donanmış bir hayvan, anlaşılır nedenlerle, tehlikeli silahlarla donanmış bir hayvan türünün hayatta kalması için vazgeçilmez silah kullanımını engelleyici güvenilir ve sağlam evrimsel mekanizmaları devreye sokan o seleksiyon baskısının altında değildi. Zamanla yapay, öldürücü silahların icat edilmesi sonucunda bir anda yepyeni öldürme imkânları ortaya çıkınca, o zamana kadar saldırganlığı önlemeye yeten boyun eğme, bağırma vb nispeten zayıf engeller ile insanın o ölçüde sınırlı hemcinsini öldürme yeteneği arasındaki denge de altüst oldu.

İcatta bulunma imkânı ile aynı zamanda sorumluluk taşıma biçimindeki o büyük insani özellik, insana özgü o yeteneğin, sorular sorma yeteneğinin meyveleri olarak mucizevi biçimde bir arada bulunmasalardı, insanoğlu daha ilk büyük buluşlarıyla birlikte kendi imhasını da gerçekleştirmiş olurdu. İnsanoğlu, en azından günümüze kadar, kendi buluşlarının yaratabileceği etkiler sonucunda bu gezegende hâlâ tarih olmadıysa, eylem ve davranışlarının yol açabileceği muhtemel sonuçların ne olabileceği sorusunu sorabilme ve bu soruya cevap verebilme yeteneğine borçludur bunu. Ahlaki sorumluluk ve bundan türeyen öldürme engelleri taş baltanın bulunuşundan itibaren önemli ölçüde arttıysa da, ne yazık ki öldürmek de aynı şekilde kolaylaşmıştır; özellikle de gitgide daha da gelişen öldürme teknikleri, öldürenin, kendi eyleminin sonuçları ile doğrudan yüz yüze gelip bundan etkilenmesini önleyecek düzeylere ulaşmıştır. Ateşli bütün silahların etkili olabildikleri uzun mesafeler, öldürenin uyarımlarla etkilenmesini sağlayabilecek, dolayısıyla da yol açtığı sonuçların korkunçluğunu doğru-

dan algılayıp duyumsayabileceği kadar ona yaklaştırabilecek durumlarla karşı karşıya gelmesini önleyip, onu bu etkilerden uzak tutmaktadır. Ruhumuzun en derinlerindeki duygusal katmanlar, bir işaretparmağını kıvırıp tetiği çekmemizle birlikte mermimizin başka bir insanın iç organlarını paramparça ettiğini "algılayamamaktadır". Ruhen ve zihnen sağlıklı hiçbir insan, hayvanı tırnakları ve dişleriyle parçalamak zorunda olsa, tavşan avına bile kolay kolay çıkamaz. Algılarımızın, duygularımızın, eylem ve davranışlarımızın tetiklediği bütün duyum uyarılarına karşı kapalı tutulması "sayesinde" terbiyesiz bir çocuğa bile hak ettiği tokadı atamayan bir insan, bir füzenin ya da bombanın fırlatma mekanizmasını harekete geçirecek düğmeye basabilmekte ve yüzlerce sevimli, masum çocuğu alevler içinde yakarak, kavurarak öldürebilmektedir. İyi yürekli, cesur, dürüst aile babaları insanlarla kaynayan alanları bomba yağmuruna tutabilmektedir. Ürpertici, neredeyse inanılmaz bir gerçek bu. Doğrusu (savaş kışkırtıcı) demagogların insanların içgüdüsel davranışları konusunda (hani pratik kaynaklı da olsa) harika bilgilere sahip oldukları besbelli; onlar, bu pratik bilgiden yola çıkarak karşı tarafın üzerine kışkırtmak istedikleri tarafı ya da insanları, bunların saldırganlığını önleyecek karşı uyarım durumlarından uzak tutmakta, bunu da bir silah olarak kullanabilmektedir.

Silahın bulunmasıyla birlikte türün (cinsin) kendini ayıklaması, tür içi ayıklama, bütün dehşet verici sonuçlarıyla tarih sahnesine hâkim olmaya başladı. Kemelerin kendi cinslerini ayakta tutabilme amacına yönelik saldırganlıklarından örnekler verdiğim 3. ve gene kemelerin sosyal dü-

zenini tanıttığım 10. bölümde, aynı cinsten birbiriyle dost üyeler arasındaki rekabetin, bu sosyal öbeğin dışındaki çevreyle hiç ilişkisi olmayan bir ayıklama basıncı oluşturması durumunda, tuhaf ve amaçsız, çevreye, hayata uyum yeteneğinden yoksun sonuçlara yol açabileceğini göstermiştim. Argus sülününün kanatları ve Batı uygarlığının çalışma temposu, öğretmenim Heinroth'un bu olumsuz sonuçlara verdiği iki örnekti. Gene daha önce de değindiğim gibi, insanın saldırganlık dürtüsünün aşırı gücünün, aynı nedenin sonucu olduğunu düşünüyorum.

1955 yılında yazdığım, "Hemcinsini Öldürme Üzerine" başlıklı kısa bir yazımda şöyle demiştim: "Aslında bu konuyu incelemek insan psikologlarının, en başta da derinlik psikolojisi uzmanlarının ve psikanalizcilerin meselesi olduğu halde, bir davranışbilimci olarak, günümüzün uygarlaşmış insanı, saldırganlık dürtülerinin baskısını yeterince azaltamamanın (boşaltamamanın) acısıyla kıvranıp durmaktadır diye düşünüyorum. Açıklayabilmek için Freud'un ayrıca ölüm/öldürme dürtüsünü kabul etmek zorunda kalmasına yol açan, insanın kötücül saldırganlık dürtülerinin, insanın kendi cinsini kapsayan iç ayıklama (basıncının) çok çok eski, başlangıç dönemlerinde, onun bugünkü toplumsal düzenlerde uygun bir boşaltma musluğu bulamayacağı kadar fazla bir saldırganlık dürtüsünü ona yerleştirmiş olma ihtimalini rahatlıkla kabul edebileceğimizi sanıyorum." Bu sözlerde az da olsa bir suçlamanın belirtisi varsa, sözlerimi burada hemen geri almaya hazırım. Bunu yazdığım dönemde, ölüm/öldürme dürtüsünün varlığını kabul etmeyen, dolayısıyla da saldırganlığın insanın kendisini yok

etmesine yol açan sonuçlarını çok doğru bir teşhisle, aslında hayatın korunmasına yönelik bir içgüdünün hatalı işlemesi olarak yorumlayan psikanalizciler vardı. O günlerde yukarıda değindiğimiz soruları ortaya atarak tür içi seleksiyonun yol açtığı aşırı saldırganlığı çözmeye çalışan böyle birini ben de tanımıştım.

Denver'daki psikanalizci ve psikiyatrist Sidney Margolin, kırsal kesim yerlileri, özellikle de Ute kabilesi üzerinde çok sayıda psikanalitik ve sosyopsikolojik inceleme yapmış ve asıl kabileden artakalmış bu insanların, Kuzey Amerika'nın yeni düzeninin şartları altında boşaltma imkânı bulamadıkları saldırganlık dürtülerinin yol açtığı basıncın altında âdeta ezildiklerini göstermişti. Margolin'in görüşüne göre, kırsal alanda tamamen vahşi, hemen tamamen savaş ve soygundan ibaret bir hayat sürmüş olan bu insanların doğanın içindeki birkaç yüzyıllık yaşantıları, olabilecek en üst düzeyde bir saldırganlık dürtüsünün gelişmesine neden olan bir baskı altında kalmalarına yol açmıştı. Seleksiyonun böyle birkaç yüzyıllık yaşantı süresinde genetik tabloda gerçek değişmelere yol açabilmiş olması hiç de imkânsız değildir; evcil hayvan ırkları da amaçlı çiftleştirmeler sonucu bu değişmeleri yaşayabilmektedirler. Ayrıca, yeni hayatlarında bambaşka eğitim ve yetiştirme koşulları altında büyümüş olan Ute yerlilerinin de, aynen kabilenin öteki temsilcileri gibi saldırganlığı boşaltamama baskısı altında kıvranmaları, dahası, burada söz konusu olan patojen psikiyatrik durumlara sadece bozkırın yerlilerinde rastlanması, Margolin'in varsayımını destekleyen olgulardandır.

Ute yerlileri, bugüne kadar başka hiçbir insan grubunda rastlanmamış ölçüde sık nevrozlar yaşamaktaydılar ve Margolin bu nevrozların ortak nedeni olarak, her incelemesinde, karşısında deşarj edilmemiş saldırganlıkları buluyordu. Yerlilerin çoğu kendilerini hasta hissediyor ve hasta diye tanımlıyorlar ve hastalığın sebebinin ne olabileceği sorusuna da, "Daha ne olsun, ben bir Ute'yim!" cevabını veriyorlardı. Kabilenin üyesi olmayanlara karşı şiddete başvurma ve öldürme olayları hiç eksik olmazken, merhamet tanımayan, ödünsüz katılığı gene Utelerin tarihlerinden hareketle kolayca anlaşılabilecek tabularca engellendiği için, aynı kabileye ait üyeler arasında bu tür olaylara çok ender rastlanmaktaydı: Beyazlar ve komşu yerli kabileler ile sürekli mücadele içinde olan Uteler, kendi kabile üyeleri arasındaki kavga ve mücadeleleri ne pahasına olursa olsun engellemek zorundaydılar. Kendi kabile üyelerinden birini öldüren, geleneğin katı kuralı gereği, kendi canına da kıymak zorundaydı. Bu kabile tabusuna, yaşadığı yeni toplum düzeninde polis olarak görev yaparken, yakalaması gereken bir başka Ute'yi vurarak öldürmek zorunda kalan bir polis bile uymuştu. Yakalamak istediği kişi, sarhoş halde babasını bıçaklamış, bıçak babasının atardamarını koparınca adam kan kaybından ölmüştü. Polis olan Ute, kasıtlı bir adam öldürme durumu olmamakla birlikte, babasını öldüren adamı tutuklamaya yollandığında, bir beyaz olan çavuşuna, babasını öldüren Ute'nin ölmek isteyeceğini, bunu yapmak zorunda kalacağını, ama onu tutuklamaya gittiğinde, kendisine direnerek kendini öldürtme yolunu seçeceğini; onu öldürmesi durumunda da -polis olmasının bir

şey değiştirmeyeceğini– bu kez bir Ute'yi öldürdüğü için kendisini de öldürmek zorunda kalacağını anlatmaya çalışmıştı. Beyaz çavuş adamın derdini elbette anlamamış ve tutuklamanın gerçekleştirilmesinde ısrar etmişti; edince de trajedi aynen polisin söylediği biçimde gelişti. Margolin'in gerek bu olayla gerekse başka olaylarla ilgili raporları, antik Yunan tragedyalarını aratmamaktadır; kaçınılmaz bir alınyazısı insanları suça sürüklemekte ve mecburen işledikleri suçlardan ötürü kendi kendilerini cezalandırmalarına yol açmaktadır.

Margolin'in Ute yerlilerinin sıkça yaşadıkları nevrotik krizlere yönelik bilimsel yorumlarının doğruluğuna bizi ikna eden, hatta doğruluğunu ispatlayan olgu, Ute kabilesi yerlilerinin kaza yapmaya yatkınlıklarının dikkat çekiciliğidir. "Accident-proneness" diye tanımlanan "kaza yapma eğilimi"nin, boşaltılamamış saldırganlıklarla bağlantılı olduğu ispatlanmış bir gerçektir; Utelerin araba kazası yapma oranı öteki bütün sosyal gruplarınkini kat kat aşmaktadır. Öfkeyle direksiyona oturduğumuz ve uçarcasına araba sürdüğümüzde, bu ruh durumunda kendimizi gözleme imkânı bulabilmişsek, o öfke ve kızgınlık halinde kendini imha etmeye yönelik davranış eğilimlerinin nasıl arttığını teşhis etmişizdir. Böyle durumlarda "ölme/öldürme dürtüsünden" bile söz etmek pekala uygun olacaktır.

Elbette tür içi seleksiyon bugün de hiç arzu edilmeyen yönde de olsa insan toplumunda basıncını ve etkilerini sürdürmektedir; ancak bu olguya yönelik olayları tek tek ele almaya kalkarsak, asıl konumuz olan saldırganlık konusundan çok uzaklaşırız. Günümüzde ticari rekabet, çok eski çağlar-

da taş devri kabileleri arasındaki savaşlara yol açan rekabetin kabile dışı ya da tür içi öbeklere yönlendirdiği saldırganlığın yol açabileceğine eşit düzeyde aşırı dürtü tırmanmalarına yol açmaktadır. Zenginliğin ve gücün, çocuk sayısı bol, büyük ailelerin oluşmasına yol açmamış olması bir şanstır; çünkü aksi durumda insanlığın hali çok daha kötü olabilirdi.

Aynı türün üyelerine yönelik seleksiyon baskısının ve silahların sonuçlarının yanı sıra *gelişme hızının* baş döndürücü bir tempoda artması, kavramsal düşünme yeteneğiyle donanmış insanoğlunun sineye çekmek zorunda kaldığı üçüncü kötülüğün kaynağını oluşturmaktadır. Kavramsal düşünme yeteneğinden ve bu yeteneğin sonucu olan her şeyden, özellikle de sözlü dilin sembolleri sayesinde, başka hiçbir canlıya nasip olmayacak bir beceri kazanmıştır insanoğlu. Bu, bir kez yapılan bir keşfin, edinilen özelliklerin aynen biyolojik kalıtımlar gibi, ama çok çok daha hızlı, kuşaklara aktarılması becerisidir. Bir biyolog kazanılmış özelliklerin kalıtımla sonraki kuşaklara geçmesinden söz ettiğinde, kalıtım hazinesinin, yani genomun değişimlerini kast etmektedir. Biyolog, kazanılmış özelliklerin "kalıtımla" geçmesi ya da devralınması anlamındaki "Vererbung" kavramını kullanırken, sadece kalıtımsal kütlenin, öteki deyişle "genom"un değişmelerinin aktarılması vardır kafasında. "Vererben" kavramının Gregor Mendel'in onu sırf bu anlamda kullanmasından yüzyıllar önce hukuksal alanda sıkça kullanıldığını ve tamamen bir benzetme üzerinden, yani "miras kalması", "mirasın aktarılması" "mirasa sahip olma" gibi anlamsal benzerlik sayesinde "genetik (mirasın) kalıtımı" anlamında kullanılmış olduğunu düşünmez bile.

Günümüzde aynı kavramın "genetik kalıtım" anlamına artık o kadar alıştık ki, bu kavramı "genetik mirasa" değil de, kalkıp başka alanlara uygulasam, yanlış anlaşılma ihtimalim çok yüksektir. Örneğin bir tek insanoğlu, kazanılmış, edinilmiş özellikleri bu yoldan aktarma yeteneğine sahiptir desem ve şu tespiti yapsam, bilmem ne dersiniz: Bir insan ok ve yayı bulmuşsa, ya da kültürel düzeyi daha yüksek bir halktan bu buluşu *çalmışsa*, bu durumda sadece o insanın ardılları değil bütün bir topluluk, ok ile yaya, bedenin mutasyon ve seleksiyon yoluyla ortaya çıkmış doğal aletleri gibi sahip çıkacaktır. Hayat için önemli bir doğal organın işlevsizleşmesi nasıl imkânsızsa, bu ok ile yayın kullanılmasını insanın unutması da o kadar zordur.

Tek bir topluluk bireyinin türün ayakta kalmasına katkıda bulunan önemli bir özelliği ya da beceriyi kazanması durumunda, bu kazanım bütün bir nüfusun ortak malı olup çıkacaktır; işte bu özellik, daha önce değindiğimiz ve insanın kavramsal düşünme yeteneğinin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan o tarihsel sürecin binlerce kat hızlanmasına yol açan etmendir. O zamana kadar biyolojik çağlara yayılan çevreye uyum sağlama süreçleri, kavramsal düşünme yeteneğiyle birlikte nispeten çok az sayıdaki birkaç kuşak içinde gerçekleşir. Kavramsal düşünme yeteneği ile karşılaştırıldığında neredeyse yol aldığı belli bile olmayacak o ağır ilerleyen türlerin tarihi, öteki deyişle filogenez, bundan böyle insanın (kültürel-sosyal) tarihinin içine yerleşir; kalıtım mirasının filogenetik yoldan oluşturmuş olduğu hazinenin üzerine, tarih içinde kazanılmış ve gelenekler aracılığıyla ardıl kuşaklara iletilen kültür yerleşir.

İnsanlığın silah ve alet kullanımı üzerine kurduğu dünya hegemonyası gibi, kavramsal düşüncenin en güzel üçüncü kazanımının, kültürün de beraberinde getirdiği büyük bir tehlike bulunmaktadır. İnsanın bütün kültürel kazanımlarının çok tayin edici, ama ilk bakışta göze çarpmayan bir dezavantajı bulunmaktadır: Bu kültürel kazanımlar bireysel modifikasyonlarla, öğrenme yoluyla etkilenebilecek özellik ve faaliyetler olma özelliği taşırlar; türümüze özgü, doğuştan (doğal) getirdiğimiz kalıtımsal özelliklerin çoğu ise böyle bir özellik *göstermezler*; bu doğuştan, filogenetik özelliklerin türlerin gelişmesi ve dönüşmesi süreçleri içinde değişmeleri, herhangi bir bedensel özelliğin değişmesinde olduğu gibi, çok yavaş gerçekleşir; kısacası bunlar, kavramsal düşünce evrimde sahneye çıkmadan önce, her şey hangi hızla yol almışsa o hızla yol almışlardır.

Bir insan ilk kez elinde bir taş baltayı tuttuğunda neler olup bitmiş olabilirdi? Büyük ihtimalle herhangi içgüdüsel ya da ahlaki bir engelle durdurulamayan iki-üç yaşındaki ya da daha büyük çocukların, neredeyse zorla kaldırabildikleri nesneleri olanca güçleriyle birbirlerinin kafasına indirdiklerinde gözlemlediğimiz şeylerin aynısı. Muhtemelen ilk taş baltanın bulucusu da, öfkesini taşıran bir hemcinsini, arkadaşını bu baltayla öldürmekten kaçınmamıştı. Bir kere, buluşunun yol açacağı korkunç sonuçları duygu olarak tanımıyordu; o aşamada insanın doğuştan getirdiği öldürme mekanizmalarını durdurucu engeller, hâlâ bugün de olduğu gibi, onun doğal silahlarının zaten sınırlı olan kapasitesiyle, bedensel imkânlarıyla ilişkili, bunları denetlemeye ayarlanmış, yapay silahların kullanılmasında etkisiz kalmaya mahkûm

engellerdi. Klandaki arkadaşı yerde cansız yatarken, o ilk taş baltayı kullanan, ya da ötekiler bundan duygusal olarak etkilenmiş olabilir miydi? Kesinlikle öyle olmuştur diyebiliriz; çünkü topluluk halinde yaşayan gelişmiş hayvanlar hemcinslerinden birinin ani ölümüne alabildiğine dramatik tepkiler vermektedirler. Bir kazı ailesi arasındayken tüfekle vurup öldüren Heinroth'un belirttiği gibi, gri kazlar, ölü arkadaşlarının üzerine çıkıp tıslayarak mümkün olan en üst düzeydeki savunma davranışını göstermektedirler. Bir Nil kazı, gene böyle bir gri kaz yavrusunun başını gagaladığında ve yavru sendeleyerek anne-babasının yanına kadar ulaşıp orada yere yıkıldığında aynı durumu ben de yaşadım. Anne-baba kaz, yavrunun darbe aldığını görmüş olamazlardı, ama gene de çocuklarının yere yıkılmasına ve ölmesine, yukarıda anlatılan tepkiyi verdiler. Münih Hayvanat Bahçesi'ndeki Wastl adlı fil, hiçbir kasıt olmaksızın, oynarken bakıcısını ağır yaraladıktan sonra büyük bir paniğe kapılıp o heyecan içinde koruma amacıyla bakıcısının üzerine kapanmış, böyle olunca da, ne yazık ki, adamcağıza zamanında yardım ulaştırılmasını imkânsız hale getirip onun ölümüne yol açmıştı. Bernhard Grzimek bana, kendisini ısıran ve ciddi bir şekilde yaralanmasına yol açan erkek bir şempanzenin, öfke krizi geçer geçmez, kolundaki yaraların kenarlarını birleştirip yaraları kapamaya çalıştığını anlatmıştı.

İlk cinayeti işleyen "Kabil'in" eyleminin korkunç yanını anında fark etmiş olması çok muhtemeldir. Aynı kabileden çok fazla üyenin öldürülmesinin bu kabileye ait insan sürüsünün savaş gücünü azalttığı biçiminde bir tespitin bu aşamada dedikodu biçiminde bile yayılması söz konusu de-

ğildi elbette. Bu öldürme durumlarında, söz konusu silahların engelsiz kullanılmasını önleyici cezalar ne türden olursa olsun, insanlık kendi kendini imha etmemiş olduğuna ve ortalıkta tür içi saldırganlığı insanın söz konusu olduğu yerde önleyecek evrimsel (filogenetik) mekanizmalar da söz konusu olmadığına göre, öyle ya da böyle, "sorumluluğun" ilkel bir biçiminin yavaş yavaş gelişmiş olduğu kesindir.

Demek ki "sorumluluk ahlakının" insanlık tarihinde gerçekleştirdiği ilk iş, (kültürel-yapay) silahlanmanın doğuştan getirilmiş türe özgü, önceleri yeterli olabilmiş öldürme engellerini etkisiz kılarak bozduğu dengeyi yeniden kurmak olmuştur. Akla dayalı sorumluluğun tek tek üyelere getirdiği bütün öteki yükümlülükler, bu ilk insanlarca henüz gayet kolay yerine getirilebilecek talepleri içermiş olmalıydılar.

İnsanlığın ön tarihinden bildiğimiz ilk hakiki atalarımızın, örneğin Cro-magnon insanının hemen hemen aynen bizlerin sahip olduğu içgüdülere ve doğal eğilimlere sahip olduğunu ve giderek birlikte yaşama düzenlerini kurarken ve bu birliktelikler arasındaki uzlaşmazlıklarda, bugün hâlâ varlığını sürdüren kabilelerden, örneğin Yeni Gine'deki Papua yerlilerinden çok da farklı davranmamış olduklarını varsaymamız zorlama bir spekülasyon sayılmamalı. Bu yerlilerde küçük yerleşim birimlerinin her biri komşu birimlerle sürekli bir savaş durumu yaşamakla kalmamakta, zaman zaman "yumuşatılmış" biçimiyle de olsa, kafatası avcılığına bile yönelmektedir. Burada "yumuşatılmış" tanımını Margaret Mead'in[1] kullandığı anlamda, yani erkek ka-

(1) Amerikalı antropolog ve etnolog; 1901-1978.

falarını elde etmek için organize edilmiş saldırılar yapmak yerine, böyle düşman bir birimin sınırlarında dolaşırken karşılarına çıkan yaşlı bir kadının ve çocukların kellelerini "alıp götürmek" anlamında kullanıyorum.

Şimdi bu varsayımları doğru kabul edip en iyi dostlardan oluşmuş on-on beş kişilik bir grupla, onların eşleri ve çocuklarıyla böyle bir toplulukta yaşadığımızı kabul edelim. Bu birkaç erkek, zorunlu olarak yemin birliğiyle düzenlenmiş bir sosyal birim oluşturacaklardır; bunlar sözcüğün gerçek anlamında hakiki *dostturlar.* Her biri bir diğerinin birkaç kez hayatını kurtarmıştır ve aralarında, ara sıra, okul sıralarında olduğu gibi, hiyerarşik sıra ya da kız nedeniyle vb belli bir rekabet sürüp gidiyor olsa da, birlikte ortak komşu düşmana karşı korunma endişesi, bu rekabeti geri düzleme itmektedir. Komşu düşmana karşı ortak birliği korumak adına o kadar çok dövüşme zorunluluğu ortaya çıkmıştır ki, birliğin iç ve dost üyelerinin saldırganlık baskısı ve dürtüsü dışa yönelecek yeterince fırsat bulmuştur diye düşünelim. Sanırım hepimiz bu koşullar altında böyle on beş kişilik birliktelikler içinde en azından *doğal eğilimler icabı,* Musa'nın on emrine kolayca uyar, ne kimseyi öldürür, ne kimseye iftira atar, ne de birinin elinden karısını, malını alırız. Böyle bir topluluğa üye kimse, Fraser Darling'in gösterdiği gibi geyiklerde rastlanan, Washburn'ün, de Vore ve Kortlandt'ın gözlemlerinden bildiğimiz gibi primatlarda daha da sık görülen bir davranışla anne babaya saygılı davranmakla kalmayıp yaşlılara ve bilgelere de gösterilmesi gereken hürmeti onlardan esirgemeyecektir.

Başka türlü ifade edecek olursak, insanın doğal eğilimleri hiç de o kadar fena sayılmaz. İnsan kötü bir varlık değildir, ama modern toplumsal hayatın taleplerine cevap verme bakımından da *yeterince iyi sayılmaz.*

Bu on-on beş kişilik topluluğun birey sayısının büyümesiyle birlikte, karşılıklı çekme ve itme gibi iki önemli güdü, yani kişisel bağlar ile aynı cinsin oluşturduğu topluluğun üyeleri arasındaki saldırganlık dengesi aksamaya başlamış olmalıdır. En başta kişisel bağlarla oluşmuş, yakın, sıkı ilişkilerde, kalabalıklaşmayla birlikte muhtemelen bir aksaklık ortaya çıkacaktır. Çokluk ile orantılı olarak artan kötülükleri anlatan sayısız özdeyiş vardır bütün dillerde. İnsanın çok az gerçek dostu olduğu sözü de bu bağlama girer. Her büyüyen topluluğun beraberinde getirdiği "tanıdıklar, hısımlar" artışı, kişisel bağların zayıflamasına yol açmadan edemez. Ayrıca sınırlı bir mekânda çok sayıda bireyin sıkışıp kalması, bütün sosyal tepkilerin zayıflamasına, bu yönde bir yorgun düşmeye de yol açacaktır. Her türlü sosyal ilişkiye boğulmuş ve yükümlülükler altında ister istemez ezilmiş modern büyük kent insanı, çok sevdiği, hatta ne zamandır görmediği bir dostunun, yakın arkadaşının ortaya çıkışına artık olması gerektiği gibi sevinemediğini zaman zaman tespit etmiştir. Akşamları yemeğin ardından telefonun çalmasına nasıl canımızın sıkıldığının, aygıtı elimize alma konusundaki isteksizliğimizin de farkındayızdır. Saldırgan davranışa yönelik artan eğilim, bu yönde deneyler yapan sosyologların ne zamandan beri bildikleri gibi, "kalabalıklar arasına sıkışıp kalmışlığın" belirgin işaretlerinden biridir.

Toplumlarımızın aşırı nüfus artışının getirdiği bu arzu edilmeyen sonuçlara, doğanın öngördüğü insan cinsine özgü ölçüler içinde saldırgan dürtüleri boşaltamama olumsuzluğu da eklenmektedir. Barış, yurttaşlığın birinci görevidir ve bir zamanlar belli bir öbeğin dışında kalan topluluğa yönelik saldırganlıkta dürtünün tatmin edici nesnelere yönelmesini mümkün kılan komün köy, artık ulaşılmaz bir uzaklığa geri çekilmiştir.

Uygarlığın üst düzeylere tırmanmasıyla doğal eğilimlerimizin sosyal davranışlar olarak doğru dürüst işleyebilmesini sağlayan şartlar da elverişsizleşmiş, ama bir yandan da sosyal ilişkilerimize yönelik, davranışlarımıza yön verici talepler de arttıkça artmıştır. Sosyal grubun üyesi her insana, hani onları ömrümüzde hiç görmemiş, tanımamış da olsak, en iyi arkadaşımız gibi muamele etmemiz gerektiği anlayışı bir talep olarak karşımıza çıkar; kaldı ki aklımızın mantığımızın yardımıyla, düşmanlarımızı bile sevmekle yükümlü olduğumuzu kavrayabiliriz; oysa doğal eğilimlerimiz gereği, aklımızın kenarından bile geçmez böyle davranışlar. Keşişliğin dünyadan el ayak çekmiş yaşantı modelleri, bunların, dürtülerimizin dizginlerini koyverme ihtimaline karşı bizleri uyarıp duran bütün vaazları, insanın doğuştan suçluluğunu, günahkârlığını ilan eden Hıristiyanlığın günah anlayışı vb, bütün bu talep ve çağrılar, aynı hakikate yollama yapıp durmaktadırlar: İnsanoğlu, kalıtımla devraldığı eğilimlerine körü körüne itaat etmek yerine onları denetleyebilmeyi ve yol açabilecekleri sonuçları önceden görüp kendini sorumlu bir sorgulama süzgecinden geçirmeyi öğrenmek zorundadır.

Uygarlığın, oluşturageldiği kültürü tarihin çöp sepetine yollamaksızın, gittikçe artan bir hızla gelişmesini sürdüreceğini ummak istiyoruz. Ancak bu tempoyla birlikte sorumluluk ahlakından beklenen görevlerin de aynı oranda artıp ağırlaşacağı kesindir. İnsanoğlunun doğal eğilimleri gereği genel için yapmaya hazır olduğu şeyler ile genelin, sosyal hayatın ondan talep ettikleri arasındaki açıklık büyüdükçe büyümekte ve bu uçurumun sorumluluk ahlakı üzerinden aşılması gittikçe daha imkânsız hale gelmektedir. Bu görüşün huzursuz edici olmasının sebebi, ne kadar iyi niyetli bir gözle bakarsak bakalım, bir insanın sorumluluk duygusunun gücüne dayanarak ya da doğal eğilimlerinin iyi yanlarından yararlanarak gelişmeyi olumlu bir senteze götürebilecek bir ayarlama yapmasının, dolayısıyla türün bu yönde yol almasının imkânsız görünmesidir. Günümüze hâkim olan ticari toplum düzeninin, insanlar arası rekabetin gerçekten de o şeytani, lanet etkisiyle tam da aksi yönde bir insan türünü seçip ayıklayıp ortaya çıkarabileceğinden korkmakta haklıyız. Demek ki bu yönden bakıldığında da sorumluluk iyice zorlaşan bir görevler alanını oluşturmaktadır.

Sorumluluk ahlakının gücünü gereğinden fazla abartmakla onun işini kolaylaştırmış, soruna çözüm getirmesine katkıda bulunmuş olmayacağız. Böyle bir katkıda bulunmak istiyorsak, bizi yükümlülükler altına sokan bu sorumluluk ahlakının, bizim içgüdü donanımımızı, kültürel hayatın talep ve gerekliliklerine uyumlayan ve bu talepler ile içgüdüler arasında *işlevsel bir sistem bütünlüğü* oluşturan bir *telafi, denge mekanizmasından* başka bir şey olmadığı

yolundaki basit bilgiyi benimsememiz şarttır. Bu kavrayış, birçok şeyi de anlaşılır kılacaktır.

Hepimiz dürtülerimize hâkim olma mecburiyetinin sıkıntıları, *acısı altında* kıvranıp dururuz; toplumsal içgüdülerimizin ya da eğilimlerimizin birbirinden çok farklı donanımlarına göre, bu mecburiyet karşısında kimimiz az, kimimiz çok zorlanırız. Bildik bir güvenilir psikanalitik tanıma göre bir *psikopat,* toplumun ona yönelttiği talepler karşısında ya kendisi acı çekip duran ya da bu talepler nedeniyle topluma acı çektiren kimsedir. Belli bir anlamda demek ki hepimiz bir *psikopatız;* çünkü her birimiz, toplumun iyiliği için kendisine yöneltilen, dürtülerini denetleme, onların tatmininden vazgeçme talepleri karşısında acı çekmekteyiz. Bu tanım özellikle bu toplumsal talepler karşısında yıkılan, çöken, nevrotikleşen, hastalanan hatta suç işleyen insanlar için geçerlidir. Gene bu tanıma bağlı kalacak olursak, iyi yurttaşın suçludan, caniden; normal olanın psikopattan, sağlıklının hastalıklıdan ayırt edilmesi kadar kolay ayırt edilemeyeceği de ortadadır. Burada farklılık bakımından uygun bir örnek vermek istersek, ikisi de kalp hastası olan iki varsayımsal kişiyi ele almamız yerinde olur; telafisi olan bir kalp hastalığı ile telafisi olmayan, kalp kaslarını istediğimiz kadar çalıştıralım kalbi gereken görevi yerine getiremeyecek olan bir kalp hastalığından muzdarip iki insanı birbiriyle karşılaştırabiliriz. İnsanın durumu, bu ikinci hastaya çok daha yakındır. Bu benzetme, bir yandan da, böyle bir hastayı yaşatma işinin *enerjiye mal olduğunu da* göstermektedir.

Sorumluluk ahlakının, etkili olabildiği yerde bir *denge ve telafi mekanizması* işlevi taşımakla sınırlı bir merci olarak

anlaşılması, zamanında Kant'ın ahlak felsefesinde Schiller'in de dikkatini çeken bir çelişkiyi çözebilir. Alman romantik düşünürü Herder'in, bütün Kantçıların en yaratıcısı ve zekisi diye tanımladığı Schiller, bütün doğal eğilimlerin Kant'ın ahlak öğretisinde değer yitimiyle karşı karşıya kalmalarını ve küçümsenmelerini alayla karşılamıştır. [Kant'ın, *Pratik Aklın Eleştirisi*'nde ahlaki davranışların gerisinde hiçbir nedensel, çıkara dayalı, özel motifin bulunmaması gerektiğini ileri sürmesi ve eylemlerin, görevlerin salt "ahlaki buyruk" gereği yerine getirilmesini istemesini hedef alan] Schiller, "Dostuma elbette seve seve hizmet ederim, ama bunu ne yazık ki [Kant'ın talebinin aksine] (doğal) eğilimimden ötürü yaparım; dolayısıyla da erdemli (ahlaklı) olmadığım düşüncesi içimi kemirir durur!" demiştir.

Bir dostumuza Kant'ın sözünü ettiği ahlaki buyruğun çok daha derininde işleyen eğilimlerimizden ötürü *yardımcı olmakla* kalmayız, dostumuzun, arkadaşımızın benzer eylemlerini de o sıcak, içten gelen doğal eğilimlerin sonucu mu değiller mi diye, buna bakarak *yargılarız*. Sapına kadar tutarlı Kantçılar olsaydık, bunun tam tersini yapmak zorunda kalırdık; bize doğal eğilimleri gereği azıcık olsun katlanamayan, ama sırf sorumluluk ahlakı nedeniyle kendi doğal, dürtüsel eğilimlerini bir yana bırakıp, yüreğinin işaret ettiği yönün aksine, bize karşı dürüst, terbiyeli, saygılı davranan kimseyi koyacak yer bulamazdık! Gerçekte böyle akıl temelli ahlaki yükümlülük gereği iyi davrananlara karşı epey soğuk, biçimsel bir saygı gösterir, sırf kendisine sevinç ve mutluluk verdiği, yani doğal motiflere dayandığı için bize iyi, dostça davrananları ve müteşekkir olunacak bir şeyler yaptığını düşünüp durmayanları severiz hep.

Unutulmaz hocam Ferdinand Hochstetter[1] 71 yaşında üniversiteden ayrılma konuşmasını yaptıktan sonra, Viyana Üniversitesi'nin o dönemdeki rektörü, uzun yıllardan beri verdiği kutsal hizmetlerden ötürü kendisine yürekten teşekkür etmişti. Bu teşekkür üzerine Hochstetter, doğal eğilimin değeri ve değersizliği konusundaki mevcut paradoksu hedef almış görünen bir cevap verdi: "Bana, teşekkür talep etmeye hakkım olmayan bir şey için teşekkür ediyorsunuz! Bana bunun dışında bir eğilim vermemiş olan anneme-babama, atalarıma teşekkür edin. Ama bana araştırmalarımda ve derslerimde ömrüm boyu ne yaptığımı sormak isterseniz, size dürüstçe şunu söylemek isterim: Her zaman, bana en çok ne zevk verdiyse onu yaptım!"

Ne ilginç çelişki ama! Kant'ı hiç okumamış olduğundan kesinlikle emin olduğum bu büyük doğa araştırmacısı, doğal eğilimlere (dürtülere) Kant düşüncesinde atfedilen değersizlik anlayışını, kendi hayatının eseri ve o yüksek değeriyle, Schiller'in yaptığından çok daha etkili ve sağlam bir şekilde çürütüp bir yana koymaktadır. Aslında ilkece çok basit olan ve görünürde bir sorun oluşturan bu açmazdan çıkış yolu, (Kant'ın biricik müracaat mercii olarak gördüğü) ahlaki sorumluluğu sadece bir telafi ve dengeleme mekanizması olarak anlamak ve doğal (biyolojik/dürtüsel) eğilimleri değersiz, önemsiz sayma yanılgısından kaçınmaktır.

Belli bir insanın yapıp ettiklerini, davranışlarını, hele kendi davranışlarımızı değerlendirirken, doğal eğilimler bu

(1) Avusturyalı biliminsanı; 1861-1954.

davranışların motiflerini ne kadar az oluşturursa, onları o kadar ahlaki ve değerli bulmamız, kendini kendi doğası hilafına zorlayabilen bu insanı takdir etmemiz anlaşılır bir davranıştır. Gelgelelim bir *insanı* dost olarak seçerken, onun eylem ve davranışları, hani istedikleri kadar ahlaki olsunlar, aklın ve öğrenilmiş olanın icabı iseler, dostluğunu tamamen sıcak, doğal duygular gereği gösteren kişiyi ona tercih ederiz. Bu nedenle, iki farklı değer ölçütü uygulamamız, yani bir insanın eylemlerine mi yoksa kendisine mi bakarak karar vermemiz gerektiğini kendimize sorup durmamız, çelişik bir durum olmak şöyle dursun, sağlıklı aklın gereğidir.

Doğal eğilimleri gereği ahlaki, sosyal davranabilen biri, ahlaki sorumluluğun telafi edici, dengeleyici biçimsel mekanizmalarına çok az başvuruyor ve sıkıntılı, dar dönemlerde kullanabileceği güçlü ahlaki rezervleri koruyor demektir. Daha sıradan gündelik hayatın şartları altında, kültür toplumunun taleplerini yerine getirebilmek için ahlaki sorumluluğun dizginleyici bütün enerjisini tüketmek zorunda olan biri ise, taleplerin artmasıyla büyük zorluklara sürüklenecektir. Kalp hastası iki kişiyi karşılaştırırken değindiğimiz telafi ve dengeleme işinin bir enerji sorunu olduğu tespiti burada iyice belirginleşmektedir; çünkü insana yönelik, onu zorlayıp duran ve salt aklın desteğindeki ahlaki sorumluluğunun dengeleme imkânını tüketmeye başlamasına yol açan, insanın güç ve enerjisini harcatan sosyal beklenti ve talepler, dolayısıyla sorunlar çok farklıdırlar. İnsanın ahlaki sorumluluğunun sosyal olan ile doğal olan arasındaki çelişkiyi dengeleyici gücünü yitirmesi için, karşısına büyük bir sorunun, ağır bir talebin aniden çıkması şart

değildir; tersine, hangi türden olursa olsun, uzun erimli, sonu gelmez, sinirlere aşırı yük bindiren, enerjiyi bitirip tüketen sorunlardır bunlar. Endişe, darlık, kıtlık, açlık, korku, yıpranma, umutsuzluk vb aynı sonuçlara yol açar. Savaşlarda ya da tutsaklık durumlarında insanları bu dertlerin içinde gözlemleme imkânı bulabilmiş olanlar, ahlaki çöküşün, dengeleme mekanizmasının devre dışı kalışının ne kadar ani olabileceğini görmüşlerdir. Yere göğe koyulamayan, gücüne hayran olunan insanlar aniden çökebilmekte; tersine hiç umulmadık kimseler, tükenmez güç ve enerjilerin kaynağı olabileceklerini göstermekte, ötekilere de bir örnek oluşturarak onların ahlaki inançlarını ayakta tutabilmelerini sağlayabilmektedir. Bu türden örneklerle karşılaşmış olanlar, aynı zamanda, iyi niyetin (güçlü iradenin) ve bu iyi niyetin sürekliliğinin, birbirinden bağımsız iki değişken olduğunu da tespit edebilmiş olmalıdırlar. Bunu kavramış olan kimse, kendisinden daha önce çöken, kendini koyveren birinden üstün olduğu duygusuna kapılmakta acele etmemelidir. En iyi ve en soylu kişi bile eninde sonunda, bu bakımdan pes edeceği bir noktaya gelip dayanacaktır.

Kant'ın ahlak öğretisine göre insan aklının iç yasaları, nedeni tamamen bu akla içkin biçimde, insanın kendi sorumluluğunun ne olduğu sorusunu sormasına imkân verir; bu iç yasa, "kategori imperatif", yani buyurucu kategoridir. Kant'ın "akıl/mantık" diye çevrilen "Vernunft" kavramı ile "anlak", "anlama yetisi" diye karşılanan "Verstand" kavramları özdeş değillerdir. Kant'ın anlayışında, akılla donanmış bir varlığın (tür içi saldırganlığın evrimce önlenmiş olduğunu hatırlatırcasına) kendi türüne, cinsine zarar ver-

mek istemesi imkânsızdır. Zaten daha Almanca "Vernunft" sözcüğünün etimolojisinde, yani "akıl" diye çevirdiğimiz Kantçı kavramın kökeninde, akıl sahibi bütün varlıkların (insanların) duygularına dayanarak çok değer verdikleri sosyal ilişkileri hayata geçirmeleri anlamı yatmaktadır. Bir davranışbilimcinin açıklamaya çalıştığı şey, yani bir insanın bir başka insana (türdeşi olarak) zarar vermekten kaçınması, Kant için zaten kendiliğinden anlaşılır bir davranıştır. Büyük düşünürün bu noktada davranışçılar açısından açıklanma bekleyen bir şeyi olağan sayması onun büyük öğretisinin sonuçları içinde küçük de olsa bir tutarsızlığa yol açsa da, tam da bu boşluk ya da tutarsızlık, öğretisinin, biyolojik düşünenlerce kabul edilebilir olmasını sağlamaktadır. Açıklama bekleyen davranışları, açıklama gerektirmeyen, zaten anlaşılır davranışlar olarak kabul etmesi, duygunun, öteki deyişle içgüdüsel motivasyonun onun hayranlık verici düşünce yapısına gizlice sızdığı boşluğa işaret etmektedir. Aslında Kant da birçok insanın, doğal eğilimin kendisini zorladığı herhangi bir eylem ve davranıştan kaçınabileceğine, eylemlerine yön veren ahlaki ilke ile çelişkiye düştüğünü sırf anlama yetisi sayesinde kavrayıp bir eylemden geri durabileceğine inanmıyordu. Duygu temelinden yoksun salt akıl bilgisi zaten işlemez. Hiç şüphesiz, katıksız biçimde anlama yetisinin eseri olan bir bilgiyi bir ahlaki buyruğa (kategorik imperatif) ya da bir ahlaki yasağa çevirebilmek için, duygulara (doğal eğilimlere) dayalı bir etmene ihtiyaç vardır. Yaşantılarımız içinden, sözgelimi örneğini daha önce verdiğimiz gibi, evrimin değişik evrelerindeki varlıklarına farklı duygularla, farklı önem ve değerlerle yaklaş-

maz, bu değer-duygularını işin içine katmazsak, bizim için bir insan, bir insanın hayatı ve insanlık birer değer temsil etmezlerse, anlama yetimizin kendi içinde uyumlu aygıtı motorsuz bir şanzımanı andırırdı. *Anlama yetisi, anlak* dediğimiz bu aygıt, kendi başına belirli amaç ve hedeflere ulaşmamızı sağlayacak araç ve yolları gösterir; ne var ki böyle amaç ve hedefleri önümüze koyan ve bize buyruklar veren merci, anlama yetimiz değildir. Geothe'nin *Faust*'undaki Mefistofeles gibi, insandan, hayattan umdu kesmiş nihilistler olsaydık ve "işte bu nedenle keşke hiçbir şey doğup var olmasaydı" cümlesini sarfedebilseydik, hidrojen bombasının fırlatma düğmesine basarken eylemlerimize yön veren ahlaki ilkenin içinde herhangi bir çelişkinin oluşmasına yol açamazdık.

İşte ancak şeylere farklı değerler atfetmemiz, şeylerin değerleri konusunda değişik duygular taşımamız sayesinde, ahlaki kategorinin buyruğu üzerine eylem ve davranışlarımıza sorular yöneltip buradan cevap alır, bu cevabın önüne olumlu ya da olumsuz işareti koyup bir eylemi kendimize yasaklayabilir, ahlaki bir buyruğa uyar ya da uymayız. Gelgelelim ne değer algılarımız ne de duygularımız ["Vernunft" denen] aklın eseri olmayıp bilincimizin ulaşamayacağı kadar derinliklerde yatan o karanlık gücün armağanıdırlar. İnsan aklının ancak dolaylı yollardan ulaşabildiği bu derin katmanlarda, içgüdüsel olan ile sosyal süreçte öğrenilmiş olan, alabildiğine karmaşık bir organizasyon oluşturur. Bu organizasyon, gelişmiş hayvanlarınkine çok yakın olmakla kalmaz, önemli bir bölümü onlarınkinin aynısıdır. Sadece, insanın söz konusu olduğu, kültürel gele-

nekle öğrenilenin içine geçtiği yerde, bu organizasyon ötekinden özce farklıdır. Hemen hemen bütünüyle bilinçdışında olup biten karşılıklı etkileşimin (öğrenilmiş olan ile dürtüsel, doğal olanın etkileşiminin) oluşturduğu dokunun içinden, kendi kendimizi sorgulamamızı sağlayan aklın yönlendirmesine en çok tabi olanlar da dahil olmak üzere, bütün eylemlerimizin motoru türer. Güzellik duyusu, sanatsal yaratıcılığın itkisi ve bilimsel bilgiye yönelişin kaynağı budur. Hayvana özgü, hayvansı dediğimiz her şeyden arınmış, dürtülerin, doğal eğilimlerin karanlığından tamamen uzak insan, salt bir akıl varlığı olarak *kesinlikle bir melek değil, daha çok onun tersidir!*

Bütün bunları konuştuktan sonra iyi olan her şeyi, sadece iyiyi, insan toplumuna yararlı olanı ahlaka borçlu olduğumuz, insan toplumunun talep ve gereklilikleri ile bağdaştırılamaz "bencil" eylem motiflerinin ise hayvansı içgüdülerden ileri geldiği yolundaki anlayışın niçin yaygın ve benimsenmiş olduğunu anlamak artık zor olmasa gerekir. Kant'ın o ünlü kategorik sorusunu kendimize yöneltip "Eylemimin (ahlaki) ilkesini bir doğa yasası düzeyine yükseltebilir miyim, yoksa böyle bir şey yapmaya kalktığımda akıl ile çelişen bir şey mi ortaya çıkar?" diye sorduğumuzda, türlerin dönüşümünün büyük inşacıları tarafından, türün hayatta kalıp sürebilmesini mümkün kılacak gerekli faaliyet ve işleri gerçekleştirebilmeleri için oluşturulup ortaya çıkarılmış içgüdüsel (doğal olanlar da dahil olmak üzere) bütün davranış biçimlerinin de tamamen akla uygun olduğu belli olacaktır. *Akla aykırılık, ancak bir içgüdünün işlevini hatalı gerçekleştirmesiyle ortaya çıkar!* İçgüdünün aykırı iş-

levini bulmak yukarıdaki kategorik soruyu sormakla, onu telafi etmek, etkisini dengelemek ise ahlaki buyruğa uymakla mümkündür. "Evrimin inşacılarının hedefleri doğrultusunda", doğru işleyen içgüdülere yönelik soruları kendimize yöneltip bir değerlendirme yapmaya çalıştığımızda, görürüz ki bu sorular, akla uygun olana yönelik sorulardan farklı değillerdir. İçgüdüsel bir davranışımın paralelinde "Eylemimin (ahlaki) ilkesini bir doğa yasası düzeyine yükseltebilir miyim?" diye sorduğumda, bu (içgüdüsel davranış) zaten bir doğa yasası olduğu için, alacağım cevap açık ve kesindir!

Çocuğun biri suya düşüyor, adamın biri de arkasından atlayıp onu kıyıya çekiyor; ardından davranışına yön veren ilkeyi anlamaya çalışıyor ve bu ilkeyi bir doğa yasası düzeyinde kavramaya çalıştığında şu tespitte bulunuyor: Yetişkin bir Homo sapiens erkeği kendi cinsinden bir çocuğu, kurtarabileceği bir hayati tehlike içinde görünce böyle davranır. Şimdi bu soyutlama (yasa) akıl ile çelişiyor mu? Elbette çelişmiyor. Kurtarıcımız içinden kendine aferin! diyor, hem akla uygun hem de ahlaki davranmış olmaktan ötürü kendisiyle gurur duyuyor. Gelgelelim suya atlamadan önce bu soruyu sorup kendi kendine aldığı cevabın ardından kendine 'aferin' demeye kalkacak olsa, bu arada çocuk çoktan suyunu dibini boylamış olacaktır. İşte bizim Batı kültür cemaatine ait biri, böyle bir durumda, gene de içgüdüleriyle, doğal eğilimiyle hareket ettiğini kabul etmeyip, işi öğrenilmiş ahlaki yasalara bağlamaktan kurtulamadığı gibi, her babun maymununun da aynı durumda benzer bir kurtarma hareketine girişebileceğini kabul etmeye yanaşmaz!

Eski bir Çin atasözü, bütün hayvanların insanın içinde gizli olduğunu ama insanın bütünüyle hayvanın içinde yer almadığını söyler; ama bu tespit, "insanın içindeki hayvanın" kötü, aşağılık ve mümkünse kökünün kazınması gereken bir unsur olduğu anlamına kesinlikle gelmemektedir. İnsanın öteki bütün tepki ve davranışlarından çok daha fazla, açık seçik "hayvansı" özellikli, insan öncesi atalarımızdan kalıtımla devraldığımız bir davranış tarzının, hem de tamamen insana özgü ve üst düzeyde ahlaki olduklarını kabul ettirmekle kalmayıp gerçekten de öyle olan davranışların ne kadar vazgeçilmez olduğunu gösteren bir örnek var. Bu tepki ya da davranış, heyecandan kendini kaybetmek, meftun olmak, kendinden geçmek vb karşılıklarla verilebilecek "Begeisterung" (İng. *enthusiastic*) kavramıyla ifade edilir. Almanca'nın bu davranış için geliştirdiği "Be**geist**erung" sözcüğünün içindeki "geist" kavramı, bile çok yüce, yüksek, tamamen insana özgü bir şeyin, yani "ruh, zekâ, tin, akıl vb" olarak dilimize çevirdiğimiz "geist"ın insana hükmettiğini söylemektedir. Yunanca kökenli "enthusiasmus" sözcüğü de, bir tanrının eline geçmiş olma anlamına gelmektedir. Oysa aslında söz konusu ruh durumundaki kimseyi hâkimiyeti altına almış olan, şu eski dostumuz yeni düşmanımız saldırganlıktır ve bunu yaparken karşımıza çıkarttığı, yüceltilmiş (kanal değiştirmiş) bir sosyal davranış değil de, eski mi eski bir savunma davranışıdır!

Böyle olduğu için de sosyal ilişkilerde ya da sorunlarda mücadeleyi, çekişmeyi gerektiren, özellikle de kültürel geleneğin kutsallaştırmış olduğu gerginlik durumlarında âdeta bir refleks olarak ortaya çıkan tepki davranışlarıdır

burada söz konusu olan. Bunlar aile, ulus, kilise ya da spor kulübü gibi somut kurumlarca temsil edilebilecekleri gibi, sanatsal yaratıcılığın maddi kaygılardan arınmışlığı ya da tümdengelimci araştırmada karşılaştığımız çalışma etiği gibi soyut temsillerde de bu ruh hali ve temelindeki dürtü kendini ele verir. Bir solukta bana değerli geldiği gibi, anlaşılmaz bir şekilde başkalarına da öyle gelen, dolayısıyla da kendini kontrolsüz heyecana kaptırma, meftun olma halinin duruma göre öylesine tehlikeli olmasına yol açabilecek süreçleri göstermek istediğim için bunlara işaret ettim.

Demagoglar (politikacılar) hedefli bir şekilde kişi ya da kişileri böyle meftun, mest olmuş, aşırı heyecana teslim olmuş hale getirmek istediklerinde, burada sözünü ettiğim somut kurumların ya da soyut bağlara dayalı cemaat ilişkilerinin tehdit altında olduğunu göstermeye çalışırlar. Bu tehdidin öznesi olan düşman ya da düşman yerine kullanılan imge (yapay etken) hemen hemen gelişigüzel seçilip kullanılabilmektedir; tehlike altına olduğu söylenen değerlerin somut ya da soyut olması da kişinin bu duygu haline sürüklenmesi hedefini etkilemez. "Bu" Yahudiler (ötekiler), ulusumuzun düşmanları, istilacılar, sömürgeciler, tiranlar vb, dünya kapitalizmi, Bolşevizm, faşizm, emperyalizm ve öteki -izmler bu bağlamda aynı etkiyi yaparlar. Öte yandan değerlerin tehdit altında olduğunu ileri sürerek yaratılmak istenilen duygu için mümkün olduğu kadar etkileyici ve sürükleyici bir lider figürüne de ihtiyaç vardır ve bu figürden antifaşist demagoglar bile vazgeçemedikleri gibi, farklı siyasi partilerin ve eğilimlerin kullandıkları yöntemler de birbirine benzemektedir; bu gerçekler, insanoğlunun, içgüdü-

sel, doğal karakterli bu duygusunun ve ona bağlı tepkisinin (davranışının) nasıl kullanılabileceğini göstermektedir. Üçüncü ve neredeyse bu tepki ve davranışın en önemli uğrağı olarak bu duygunun iyice yoğun biçimde uyandırılışından etkilenmiş olanların sayısal çokluğunun oynadığı rol gelmektedir. Bu bağlamda bu duygunun tetiklenmesine hâkim olan yasalar, 8. bölümde sözünü ettiğimiz anonim sürü oluşturma yasalarının hemen hemen aynısıdırlar. Söz konusu davranışa sürüklenen insanların sayısı arttıkça, bu artan sayıyla birlikte yarattığı etkilerin de büyük ihtimalle geometrik olarak artması sonucu ortaya çıkmaktadır.

Burada söz konusu ettiğimiz duyguyu, ruh halini ve bunu gösterme tepkisiyle ortaya çıkan yaşantıyı, bir ölçüde duygusal yanı güçlü herkes bilir; en başta bu duygusal niteliğin yaşantımıza yansıyışında tespit edebiliriz neler olup bittiğini. Kutsal bir kurumun, soyut bir kutsal ilişkinin zedelendiğine inandırılan, kutsal bir göreve çağrılan kişi "kutsal bir ürpertiyle" sarsılır, bu sarsıntı, ürperme, dikkatle izlediğimizde fark edebileceğimiz gibi, sırttan her iki kola doğru yayılır. Kişi gündelik hayatın bütün sorun ve bağlarından kurtulmuşluk, dertler dünyası üzerinde yükselme duygusu yaşamaya başlar, kutsal göreve çağrıyı yerine getirebilmek için her şeyi olduğu gibi bırakmaya hazırdır; bu görevin gerçekleştirilmesine engel teşkil edebilecek her şey, önem ve anlamlarını oracıkta yitiriverirler; hemcinsini (türdeşini) öldürmeyi, ona zarar vermeyi engelleyen içgüdüsel bariyerler de ne yazık ki güçlerini kaybedip çökerler. Akla dayalı yorumlar, düşünüp taşınmalar, her türlü eleştiri, hatta kutsal görevi yerine getirme davranışına ters düşen her

türlü tutarlı karşı argüman, bütün değerlerin ilginç bir biçimde ters yüz edilmesi sonucunda çürütülmüş durumu düşmekle kalmaz, beş para etmez kanıtlar bütünü olarak suskunluğa mahkûm edilirler. Bir Ukrayna atasözünün çok güzel ifade ettiği gibi, "Bayrak havalarda uçuşmaya başlayınca akıl davulun içinde kalır!"

Bu davranış süreçlerine, şu gözlemlenebilir davranış eşlik eder: Bütün yassı kasların sinirleri gerilir, beden dikleşir, kasılır, kollar yanlarda biraz yukarı kalkıp biraz kıvrılırlar, dirsekler az da olsa dışarıya doğru fırlarlar. Kafa gururla dikleşir, yüz kasları kahramanlık filmlerinden tanıdığımız o belli mimikleri oluşturur. Sırtımızda ve kollarımızın dış tarafında tüylerimiz dikenleşir; işte atasözlerine geçmiş "kutsal ürpertinin" biyolojik-fizyolojik karşılığıdır bu.

Bir şempanze erkeğinin, sürüsünü ya da ailesinin korumak için gösterdiği örneksiz cesarete, yani buna benzer davranış tarzına tanık olmuş biri, bu ürpertinin "kutsallığından" haklı olarak şüphe duyacaktır. Erkek şempanze de çenesini öne uzatır, bedenini gerer ve kollarını havaya kaldırıp dirsekten içeriye büker; onun da saçları diken diken olur; bütün bunlar dıştan bakıldığında karşıdakini ürkütüp sindirmeye yarayacak şekilde bütün vücut hatlarının olduğundan daha büyük görünmesini sağlayan davranışlardır. Kolların dirsekten bükülmesinin, bedendeki en uzun kıllarla kaplı alanları öne çıkarıp sindirme etkisini artırmaya yönelik olduğu aşikârdır. Demek ki aynen sırtını kamburlaştırıp kendini olduğundan büyük göstermeye çalışan kedi örneğinde olduğu gibi, beden ve uzuvların konumunda gerçekleştirilen değişiklikler, görüntü yoluyla "blöf" yap-

maktan başka bir anlam taşımamaktadırlar. *Bizim şu "kutsal ürpertimize" gelince, demek ki o da artık sadece silik izlerini taşıdığımız kürkümüzün kıllarını dikleştirme davranışının mirasından başka bir şey değildir.*

Maymunun topluluğunu korumaya yönelik o sosyal tepkilerinde neler yaşadığını bilmemize imkân yok; gelgelelim hayranlık, huşu içindeki, heyecandan kendinden geçmiş insan gibi, ondan hiç farklı olmayan bir şekilde maymunun da fedakârca ve büyük bir yiğitlikle hayatını tehlikeye attığı gerçeği su götürmez. Türeyim tarihi düzleminde bakıldığında şempanze ile insanın, sürüsünü koruma davranışının benzerliği zaten apaçıktır; hatta bir zamanlar şempanzenin davranışından insanınkinin nasıl türediğini de rahatlıkla tasarlayabiliriz kafamızda. Bizde de uğruna varımızı yoğumuzu ortaya koyabildiğimiz, savunabilmek için büyük bir heyecan ve hayranlıkla öne atıldığımız değerlerin ilk ağızda sosyal karakterli olduklarını görüyoruz. Alışkanlık ile ilgili bölümde söylediklerimizi hatırlayacak olursak, kökeninde, bireysel olarak tanıdığımız, somut topluluk üyelerini hedef alan bir davranışın ya da tepkinin, gitgide birey üstü, tek tek kişilerin oluşturdukları öbeklerden çok daha uzun erimli ve dayanıklı olan gelenek ve âdetlerce kapsanıp korunduktan sonra aktarılan kültürel değerler niteliğine büründüklerini anlarız.

Bizim için en yüce değer saydığımız şeyleri korumak için öne atılışımızın, antropoid atalarımızın savunma tepkilerini mümkün kılan sinir hatlarının ve bunların oluşturduğu mekanizmanın aynısı üzerinden gerçekleşiyor olması, üzerimizde soğuk duş etkisi yapmak yerine, kendimizi

kavramamız ve anlamamız yolunda derin bir uyarı olarak alınmalıdır. Bu tepkiden yoksun biri, içgüdüleri kötürümleşmiş biridir ve böyle birinin benim düşmanım olmasını istemem. Öte yandan reflekslerine körü körüne boyun eğen bir insan da insanlık için bir tehlikedir, çünkü bu insan, biz davranış psikologlarının bir deney hayvanını dövüşe sürükleyecek uyarımlarla harekete geçirmemiz gibi, insanları dövüşe yöneltecek demagogların eline düşebilecek kolay bir lokma, bir kurbandır Eski geleneksel şarkıları ya da askeri marşları duyduğumda ürperiyorsam ve tüylerim diken diken oluyorsa, şempanzelerin de sosyal amaçlı saldırılara kalkışmadan önce ritmik sesler ve gürültüler çıkartıp kendilerini "gaza getirdiklerini" kendime hatırlatıp bu kandırıcı çekime karşı direnmeye çalışıyorum. Şarkıya, marşa katılmak demek, elini şeytana kaptırmak demektir!

Bu son bölümde tanıtmaya çalıştığımız enthusiasmus, bu biçimiyle Batı kültür ve dillerinde yer etmiş ruh halinin, onun yol açtığı davranışların kökü, bir gri kazın zafer çığlığı gibi, sahici, özerk bir insan içgüdüsüdür. Kendine özgü bir yönlendirici davranışa yol açar, kendi tetikleyici mekanizmalarına sahiptir, ve herkesin kendi tecrübelerinden çıkartabileceği gibi, insanda öylesine memnuniyet verici bir yaşantıya, duyguya yol açar ki, cazibesinden kurtulmak neredeyse imkânsızdır. Zafer çığlığı gri kazların sosyal yapısını nasıl önemli ölçüde belirleyip bu yapının hâkimiyetini sağlıyorsa, insan da bu dürtüsel duygunun etkisi altında kaldıkça, dövüşe hazır ve istekli olma dürtüsü de insanlığın politik ve sosyal inşasına büyük ölçüde etki yapmıştır. İnsanlık, birbirine düşman partilere, taraflara bölündüğü

için her türlü kavgaya, dövüşe hazırdır diyemeyiz; tersine, zaten böyle karşıtlıklar halinde yapılaşmış bir sosyal dünya kurmuştur, *çünkü bu yapı, sosyal saldırganlıkların deşarj olmasını sağlayıcı gerekli uyarım şartlarını oluşturmaktadır.* Ünlü davranışbilimci Erich von Holst, "bir kutsal öğreti günün birinde gerçekten bütün dünyaya hâkim olacak olursa, ardından hemen en azından birbirine düşman iki yorumun ortaya çıkması kaçınılmazdır" diye yazar; "bunlardan biri taraflardan birinin doğru, hakiki yorumu, ötekisi ise kâfir, günahkâr yorum olacaktır; düşmanlık ve kavga dövüş geçmişte olduğu gibi yeniden alevlenecektir, çünkü insanlık maalesef hâlâ, neyse odur."

İnsanın şu Roma tanrısı Ianus'unki gibi, iki ayrı dünyaya (iki farklı yana) bakan yüzüdür bu. Kendinden geçirici hayranlık ve huşu içinde kendini en yücenin, en büyüğün hizmetine sunabilen biricik varlık, bunu gerçekleştirebilmek için, sadece, davranış psikolojisini düzenleyen bir organizasyona muhtaçtır; bu organizasyonun hayvani özellikleri ise, bu varlığın, tam da bu en yüce ve kutsal olan uğruna yapılmasının zorunlu olduğuna kanaat getirip kardeşlerini rahatlıkla öldürebilmesi tehlikesini de beraberinde getirir. Ecce homo!: "İşte insan!"

14

UMUT VAR MI DERSİNİZ?

Bir şeyler öğretebileceğimi sanıyor değilim
İnsanları iyileştireceğimi ve doğru yola çekebileceğimi.
GOETHE

Goethe'nin Faust'a yaptırdığı bu açıklamanın aksine, insanlara bir şeyler öğretebileceğimi, onları iyiye yönlendirme ve doğru yola çekme konusunda üzerime düşeni yapabileceğimi sanıyorum. Bu düşüncemi bir ukalalık, kendini bir şey sanma hali olarak anlamak istemiyorum, çünkü benimki, bunun tam karşıtı bir kanaatten, yani kendi öğretme yeteneksizliğimizi görmezlikten gelip başka insanların yeni dersleri, öğretileri anlayabilecek durumda olmadıkları biçimindeki anlayıştan daha az ukala ve küçümseyicidir. İnsanların yeni öğretileri kavrayamama durumu, "dev" bir düşünürün çağından birkaç yüzyıl ileride olduğu örneklerde de geçerlidir. Dolayısıyla bu özel durumlardaki kişi, anlaşılmayan, varlığı bile dikkate alınmayıp suskunlukla geçiştirilen biri olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır hep. Oysa bir insanın çağdaşları onun kitaplarını okuyor, sözlerine kulak veriyorsa, hiçbir acabaya yer bırakmadan böyle birinin bir *düşünce devi* olmadığını rahat-

lıkla söylememiz gerekir. Böyle biri, en iyi olasılıkla, o sıralarda zaten "gündemde ve geçerli" olan bir şeyler söylemiş olmakla kendi kendine övünebilir. Bu şartlarda söylenebilen (yazılabilen) şeyin verebileceği en iyi sonuç, kişinin düşüncelerinin muhataplarınınkinden şöyle bir "burun ucu" önde olmasıyla ortaya çıkacaktır. İşte ancak bu çok az farkı algılayabilenler: "Evet, tam da bu; aslında bunu ben de düşünebilirdim!" diyeceklerdir. Çok yakın bir gelecekte, çok kimsenin, hatta insanların çoğunun, bu kitaptaki tür içi saldırganlık ve bu saldırganlığın sapmalarının, hatalı faaliyetlerinin insanlara ne büyük tehlikelere mal olacağı yolundaki tespitimi "bunda ne var ki", bu sapmalar olağan, kaba bir hakikatten başka bir şey değil tepkisiyle karşılayacaklarından adım gibi emin oluşum, onlardan sadece bir burun ucundan fazla önde gitmediğimi bilmemden kaynaklanıp, kibirliliğin, burnu büyüklüğün tam tersi bir anlama gelmektedir. Son bölümde günümüz şartlarında insanları bekleyen tehlikeler konusunda söylediklerimiz, kapıda bekleyen tehlikeleri önleme bakımından epey etkisiz ve zayıf görünebilirler. Ama böyle olması, tehlike hakkında söylediklerimizin doğruluğunu çürütmez. Bilimsel araştırma ve incelemeler, ender olarak dünyanın gidişatında dramatik dönüşümlere yol açabilmektedirler; ama bu yakıp yıkma anlamındaki bir dramatik değişmeyse, durum farklı olmaktadır; çünkü iktidar ve gücü kötüye kullanmak kolaydır. Araştırmaların sonuçlarını yıkıcı gücün eline vermeyip yaratıcı bir katkıyla pratiğe geçirmek, bu araştırmaların kendileri kadar akılcı, zeki ve zahmet dolu çabalar gerektirmektedir.

Bu yöndeki ilk talimat, Herakleitos'un "kendini tanı" deyişiyle ifade edilmişti: Davranış araştırmalarından edindiğimiz bilgiler, kendi davranışlarımızın nedenlerine, bu nedenlerin köklerine kadar indirilmelidir. Uygulamalı bir davranışbilim öğretisinin muhtemel gelişme yönleri, daha şimdiden yavaş yavaş belli olmaya başlamıştır. Bunlardan biri spontan saldırganlığı o en elementar biçimiyle, canlılar yerine nesnelere boşaltmayı öngören objektif-fizyolojik araştırma koludur; bugün o eskimiş deşarj etme yollarına başvurmak da gerekmiyor artık! İkinci yol, süblimasyon dediğimiz libido enerjisinin kanal değiştirmesini (yüceltimi), psikanalizin yöntemleriyle incelemektir. İnsanın boşalmasının, insana özgü bu *katharsis* yolunun, patladı patlayacak saldırganlık dürtüsünün baskısını epey azaltacağına inanıyorum.

Saldırganlığın doğası hakkındaki bilgilerimiz, bugünkü mütevazı düzeylerinde bile, uygulamada kullanılmaya değer durumdadır. Pratikte bu kullanım, ille de mümkün olanı değil, mümkün olmayanı da bu bilgilerin ışığında güvenli bir şekilde belirleyebilmek demektir. Saldırganlığı denetim altına alıp yönlendirebilme yolunda akla ilk gelebilen iki girişim, genelde böcekler ve özelde saldırganlık hakkında bildiklerimizin ışığında, tamamen umutsuz görünmektedir. Dolayısıyla saldırganlığı çağıran uyarım durumlarını insandan uzak tutmakla saldırganlığı önlemek mümkün olmadığı gibi, saldırganlığı yasaklayıcı ahlaki motifli bir uyarı ya da buyruk da hiçbir işe yaramamaktadır. Bu her iki çare de, durmadan ısısı artan bir buhar kazanı içindeki buhar basıncını emniyet musluklarını sıkı sıkı kapayıp basın-

cın kaçmasına izin vermeyerek kazanın içinde tutmaya, böylelikle patlamayı önleyeceğini sanmaya benzemektedir.

Teorik olarak mümkün görsem de, hiç de tavsiye etmeyeceğim bir başka önlem, saldırganlık dürtüsünü hedefli, dikkatli müdahalelerle, çeşitli yöntemlere başvurarak bir evrimsel kalıtım faktörü olmaktan çıkarmak, bir bakıma ıslah etmek, tamamen etkisizleştirmeye çalışmak olabilir. Daha önceki bölümde, tür içi saldırganlığın insanın kendini tamamen heyecanlarına kaptırma, hayran, meftun, mest olma halinde ve tepkisinde de yer aldığını söylemiştik; ve bu tür bir saldırganlık tehlikeli olabilmekle birlikte, kanal değiştirmiş bir aşırı hayranlığın ve heyecanın yüce değerlere ulaşma bakımından da insanlık için vazgeçilmez bir davranış olabileceğini de hatırlatmıştık. 11. bölümdeki bilgilerimizden de, saldırganlığın büyük ihtimalle insanlar arasında kişisel dostlukların kurulmasını mümkün kılan vazgeçilmez bir öğe olduğu sonucunu çıkarmıştık. Nihayet, içgüdülerin büyük meclisinden söz ettiğimiz bölümde, çeşitli dürtülerin arasındaki etkileşim ve ilişkilerin ne kadar karmaşık olduğunu göstermiştik. Bu dürtülerden birinin olsun aradan çıkması, hele belki en güçlü olanın devre dışı kalması, öngörülemeyecek sonuçlara yol açabilecektir. İnsanın hangi önemdeki kaç davranış tarzının içinde saldırganlığın motive edici etmen olarak içerildiğini bilmiyoruz. Ama bunların sayısının çok olduğunu sanıyorum. "Aggredi", sözcüğün en eski ve yaygın anlamıyla bir göreve, soruna hırsla el atmak anlamına geliyor; kesin olan bir şey varsa o da, "aggredi"nin tasfiye edilmesiyle birlikte, bir erkeğin sabah tıraş olmasından tutun da en ince sanatsal, bilimsel çalışmalara

kadar her şeye anlamını ve önemini kazandıran özsaygının da yok olup gideceğidir; hırsla, tutkuyla, kariyer yapma çabasıyla ilişkili her şey ve çok sayıda vazgeçilmez faaliyet, saldırganlık dürtüsünün (kalıtımdan) ayıklanmasıyla birlikte büyük ihtimalle insan hayatını terk edecektir; gene çok önemli ve insana özgü bir davranış da, yani gülmek de muhtemelen geri gelmemek üzere yok olacaktır!

Kesinlikle mümkün olmadığını söylediğim şeyin, *aggredi*'nin, dolayısıyla saldırganlık dürtüsünün ortadan kaldırılamayacağı görüşümün karşısına, ancak muhtemel başarı şansına inandığım önlemler önererek çıkabilirim.

Böyle umut vereci önlemlerden biri saldırganlığa yön değiştirip onu asıl hedefin yerini tutacak nesnelere yöneltmektir. 11 bölümde anlattığımız gibi, evrimin iki büyük tasarımcısı, seleksiyon ve mutasyon, belli bireylerin mücadele ve dövüşlerini engellemenin gerekli olduğu yerde bu yolu zaten denemişlerdir. Ayrıca iyimser olmamız için bir başka neden de, kendini iyi kötü gözlemleyebilen her insanın, içinde patlak vermiş, taşıp duran ve öteki içgüdülerden çok daha kolay yönlendirilebilen saldırganlığı elverişli bir nesneye zararsızca aktarabilme iradesini kullanabilmesidir. Saldırganlığın spontan, yani hiçbir dış nedene bağlı olmaksızın kendiliğinden ortaya çıkabilme karakterinden söz ettiğim bölümde anlattığım gibi, bir zamanlar tutsaklar kampında, şiddetli kutup sendromunun etkisi altında olmama rağmen, arkadaşıma vurmak yerine boş bir karpit kutusunu tekmelerle ezmem, içgüdü birikmesinin yol açtığı basıncın belirtileri konusundaki bilgilerimin bana sağladığı bir tepkiydi. Gene aynı bölümde halamın evdeki yaşlı, gariban

hizmetçisinin ahlaksızlığı bağlamında ona gösterdiği tepkide öylesine ısrarcı oluşu, sözünü ettiğimiz fizyolojik süreçlerden habersiz olmasından kaynaklanıyordu. Kendi davranışlarımızın nedensel zincirlerini anlamak, gerçekten de Kant'ın sözünü ettiği "kategorik imperatif"in, şu kendiliğinden, içten dışa buyruk koyucunun, bir başına umutsuzca çabaladığı yerde yol gösterici olabilir.

Saldırganlığa yön değiştirtmek, onu zararsız kılmanın akla gelebilecek ikinci en yakın ve umutlandırıcı yolu olabilir. Öteki içgüdülerden çok daha kolay yedek nesnelere yönelmeyi seven saldırganlık, bunlarla asıl nesnesine yönelmiş kadar tatmin olabilmektedir. Eski Yunanlılar bile şu *katharsis* dedikleri, arınma, rahatlama kavramının anlamını çok iyi biliyorlardı; ve psikanalizciler, yüksek, hayati değerdeki eylem ve faaliyetin, sanatın, süblime olmuş, yani kanal değiştirip "yücelmiş" saldırganlıktan itici gücünü alabileceğinin ve ortaya koydukları sonuçlar hariç, ayrıca saldırganlığın etkisini azaltarak ne kadar yararlı olabileceğinin farkındadırlar. Süblimasyon denen, saldırganlığın (cinsel enerjinin) hedef değiştirmesi durumu, elbette saldırganlığın kendine sadece yeni bir yol seçmesi anlamına gelmemektedir. Yumruğu ile muhatabının suratına değil de masaya vuran adam ile, illet olduğu âmirine öfkesini kusamadığı için en soylu amaçlara yönelmiş heyecanlı, kendinden geçmiş, hayranlık dolu yazılar yazan kimse arasında büyük bir fark vardır.

İnsanlığın kültürel hayatında gelişmiş, ritüelleşmiş özel bir mücadele biçimi de *spor*'dur. Filogenetik gelişmenin ürünü olan, şövalye müsabakalarından Cenevre Konferansı'na kadar bütün gelenekleşmiş tartışmalar, atışmalar, müsabakalar, çekişmeler gibi spor da, saldırganlığın toplum-

sal hayata zarar verici etkilerini önlediği gibi, türün ayakta kalmasına yönelik, iyiyi, güçlüyü, işe yarayanı seçici işlevini de yerine getirir. Ama öte yandan mücadelenin bu kültürel düzlemde ritüelleşmiş biçimi, insana içgüdüsel dövüş tepkilerini eğitme ve onlara bilinçli ve sorumlu bir şekilde hâkim olma imkânı tanıyıp önemi öteki yollarla karşılaştırılmaz bir görevi yerine getirebilir. Sporun, en güçlü saldırganlık uyarıcı etkiler altında bile korunabilen dürüstlüğü ya da centilmenliği, insanlığın önemli bir kültürel kazanımına işaret etmektedir. Ayrıca spor, bireyler üstü topluluklar arasında gerçekten de hayranlık verici bir rekabet kavgasının varlığına bu yoldan imkân verdiği için de kutsal bir faaliyettir; birikmiş, basınç yapan, daha çok bireysel, bencil ve kaba saldırganlık davranışlarının boşaltılmasına yarayan bir musluk görevi yüklenmekle kalmaz, saldırganlığın çok üst düzeyde farklılaşmış kolektif özel biçiminin boşaltılmasına da katkıda bulunur. Topluluğun oluşturduğu gruplar içinde hiyerarşik düzlemini belirleme uğruna verilen mücadeleler; insanı heyecandan kendinden geçiren bir hedefe kilitlenmek, bir amaç uğruna hep birden, gözünü budaktan sakınmadan mücadeleye girmek, büyük tehlikeler karşısında cesaretle direnmek, kendi hayatını hiçe sayarak yardımlaşmak vb gibi, insanlık ön tarihinde yüksek seleksiyon değeri taşıyan davranış tarzlarıdır. Tür içi seleksiyonun anlatageldiğimiz biçimi, bu davranış tarzlarını olabilecek en üst düzeyde seçip ıslah etmiş, türün devamı için kaçınılmaz tarzlar olarak insanlığın içine yerleştirmiştir. Gelgelelim bunlar bir yandan da, yakın zamana kadar saf ve gözüpek insanın, savaşı hiç de öyle iğrenç bir yol olarak görmemesine de anlaşılır, elverişli katkılar yapabilmişlerdir.

Bu bakımdan bu davranış özelliklerinin hemen hepsinin, sporun, dalma, dağcılık ya da uzun geziler vb biçimindeki alanlarında tam tatmin bulması büyük bir şanstır. Sporun dışında, mümkün olduğunca enternasyonal ve tehlikeli yarışma ve müsabakalar arayışı Erich von Holst'a göre *uzay uçuşlarının* da en önemli motifini oluştururlar ve bu nedenle de dünyanın ilgisini böylesine çekmektedirler.

Uluslararası müsabakalar sadece ulusal duyguların ve taşkın heyecanların zararsız bir kanala akmasını sağladıkları için değil, savaş tehlikesine karşı iki önleyici etki daha yarattıkları için onlara duacı olmamızı hak ederler: Bir kere, farklı ulusların ve tarafların bireyleri arasında *kişisel buluşma ve tanışma* fırsatı yaratırlar; ikincisi, o büyük heyecan ve kendini kaptırma halinden yararlanarak birleştirici sonuçlar üretirler, bunu yaparken aslında çok az ortak yanı bulunan insanları *aynı idealin* etrafında toplarlar. Bunlar saldırganlığa tam cepheden karşı koyan iki büyük kuvveti temsil etmektedirler; bunların o dualarımızı hak eden sonuçları hangi yollardan ortaya koydukları ve başka hangi araçlarla göreve çağrılabilecekleri, biraz açılmaya değer bir konu oluşturuyor.

11. bölümden, birbirini doğrudan kişisel olarak tanımanın, o alabildiğine karmaşık saldırganlık engelleyici mekanizmaların vazgeçilmez önkoşulunu oluşturduğunu biliyoruz; aynı zamanda da saldırganlık dürtüsünün sivri tepesini budamaya da yarayan bir durumdu tanışıklık, yakınlık. Kişisel tanışmaların söz konusu olmaması, birebir kimliklerin yokluğu anlamındaki anonimlik, bir herhangi-herkeslik hali, saldırgan davranışların ipini koparmasına çok el-

verişli zemin hazırlayabilmektedir. Naif bir kişi, sayısız tanım ve ad önüne getirilmiş ön-ekler sonucu (domuz...kancık....ler/lar; kâfir...ler/lar;) sahici ve taşkın öfke duygularına kapılabilir; bu tanımlarla kendisine sunulan halkları, komşu halkları nefretinin, saldırganlık duygularının odağına yerleştirebilir; gelgelelim sohbet masalarında bunu yapsa da, o nefret ettiği halkın, ulusun tek bir üyesi ile yüz yüze konuşması ve onu tanıması halinde durum çok farklı olacaktır. İnsanları birbirine karşı kışkırtmaya çalışan demagog, birbirini kişi olarak tanımanın saldırganlığı engelleyici etkisini elbette çok iyi bilmektedir, dolayısıyla da kendi adına tutarlı davranarak, düşmanlığın sür-gitini sağlamak için toplumların tek tek kişileri arasındaki her türlü buluşma ve tanışmayı engellemeye çalışacaktır. Stratejist de, mezarların arasında dolaşarak "vatanseverlik" nutukları atarken askerlerin saldırganlık heveslerini körüklemenin ne kadar tehlikeli olduğunu çok iyi bilir.

Daha önce de, demagogların, insanları gaza getiren stratejistlerin insanların içgüdülerince körüklenen davranışları konusundaki bilgilerine hayran olduğumu (!) açıkça belirtmiştim. Aynen onların yöntemini kendi amaçlarımıza ulaşmak için kullanmayı önermenin dışında daha iyi bir yol aklıma gelmiyor. Birbirine düşman ulusların, halkların arasındaki dostluk, demagogların anlaşılır nedenlerle kabul ettikleri gibi, ulusal kin ve nefretin hiç tahammül edemeyeceği bir şey olduğuna göre, uluslararası, halklararası tanışma ve dostluğu geliştirebilmek için elimizden geleni yapmak zorundayız. Bir halkın üyelerinden birçok kimseyi tek tek tanıyıp onlarla dost olmuş hiçbir insan, dostunun bir

parçası olduğu halktan nefret edemez. Bildiğim kadarıyla dostum Walter Robert Corti,[1] uluslararası saldırganlığın önünü, uluslararası tanışmaları teşvik ederek önleme yolunda ciddi adımlar atmış ilk kişilerden biridir. Corti, İsviçre'de, Trogen'deki ünlü çocuk köyünde, ulaşabileceği bütün ulusların gençlerini bir araya getirip tanışmalarını ve birbirleriye dost olmalarını sağlamaya çalışmıştır. Umarız, onun yolunu izleyen başkaları da çıkar!

Hemen uygulamaya konabilecek ve de konması gereken ve insanın en soylu içgüdülerinden birinin yıkıcı etkilerini önlemeyi sağlayabilecek üçüncü bir önlem, önceki bölümde tartışmaya açtığımız aşırı heyecana kapılma, kendinden geçercesine hayran olma davranışının özünü kavrayıp bu davranışı eleştirel bir tavırla denetlemek olacaktır. Bu bağlamda da geleneksel demagojinin orada savaş kışkırtıcılığına yarayan deneyimlerinden yararlanmaktan ve bu deneyimleri iyinin ve barışçıl olanın hizmetine vermekten hiç de utanmamalıyız. Bildiğimiz gibi insanı denetlenemez bir heyecanla, kendini kaybederek, kendinden geçerek davranmaya yönlendiren uyarımların etkili olduğu durumlar, birbirinden bağımsız, değişken üç olguya dayanmaktadır. Önce içinde bir değerin yer aldığı, savunulacak bir şeylerin olması; ikincisi, bu değeri tehdit eden bir düşmanın varlığı; ve üçüncüsü, kişinin kendini birlikte hissedeceği, o değeri birlikte savunmaya girişebileceği sosyal bir müttefikin, bir işbirlikçisinin ve de kalabalığın varlığı. Bunların yanı sıra, pek o kadar önemli ve şart olmasa da, "kutsal" mücadeleye çağıran bir liderin varlığını da bunlara ekleyebiliriz.

---

(1) İsviçreli felsefeci; 1910-1990.

Daha önce de değindiğimiz gibi, bu dramatik oyunun rolleri çeşitli somut, soyut, canlı, cansız figürlerce üstlenilebilir. İçgüdüsel tepkilerin çoğu gibi bu ruh hali de "uyarımlar toplamı" kuralına göre gerçekleşir. Bu ise çeşitli, farklı yerlerden gelen uyarımların etki ve sonuçlarının birbirleriyle toplanabildikleri, dolayısıyla uyarımlardan birinin zayıflığının ve eksikliğinin öteki, gücü büyümüş başka bir uyarımca telafi edilebileceği anlamına gelmektedir. Böyle olduğu için de, gerçek ya da uydurma bir düşmana karşı ille de kin beslenmesine gerek kalmadan da, değerli bir şeye karşı sahici bir hayranlık duygusunu harekete geçirmek mümkündür.

Bu duygunun, heyecandan kendinden geçme halinin işlevi birçok yönden gri kazların zafer çığlıklarına ve bunlara eşlik eden tepki tarzlarına benzemektedir. Söz konusu tepki tarzları, bir sosyal topluluğa sımsıkı bağlı olma ve topluluğun düşmanına karşı saldırganlık gösterme davranışının oluşturduğu sentezin sonucu olarak ortaya çıkmışlardır. 11. bölümde, içgüdüsel eylemlerin birbirinden çok az farklı oldukları durumlarda, örneğin çiklitler ve pasbaş ördeklerde, birlik oluşturmak için düşman figürünün vazgeçilmez olduğunu, ama daha yüksek gelişmişlik basamaklarında, örneğin gri kazlarda, bir araya gelebilmek ve birlikte çaba göstermek, dostları bir arada tutabilmek için bu düşman figürüne artık ihtiyaç bulunmadığını söylemiştim; insanı kendinden geçiren, heyecana kapılarak her şeyi yüceltmesine yol açan davranışın, ille de düşman figürünü gerektiren o eski saldırganlıktan bağımsızlaştığını ya da bu bağımsızlığa doğru yol aldığını ummak ve buna inanmak istiyorum.

Öyle ya da böyle, düşman figürü günümüzde hâlâ insanları birliğe davet etmek ve bir topluluğun söz konusu duygusunu körüklemek bakımından demagogların çok etkili bir tuzağı olma özelliğini korumaktadır; sonuçta militan dinler her zaman politik alanda da en başarılı dinler olmuşlardır. Öyleyse kundakçıların yapageldiklerinin aksine, düşman figürü tuzağına başvurmadan çok sayıda insanın büyük heyecanını, yüceltme davranışını ve sempatisini *barışçıl ideallere* yoğun biçimde yönlendirebilmek hiç de kolay bir görev sayılmaz.

Şeytanı bir anlamda düşman figürü olarak kullanma, böylece insanları "kötüye karşı kışkırtma" biçimindeki akla yatkın görünen düşünce ve alışkanlığın, yani kötüyü kişileştirmenin, aklı başında insanlarda da yandaş bulması, insanı kara kara düşündürüyor. Tanım gereği "kötü", iyiyi, yani insanın değerli olarak kabul ettiği her şeyi tehlikeye atar. Dolayısıyla biliminsanları, bilgiyi insanlığın en yüce değeri olarak algılayıp bunu yüreklerinde hissetiklerinden, bilimin yaygınlaşmasını (toplumsallaşmasını) engelleyici her şeyi, en büyük değer yok edici etmen olarak göreceklerdir. Şimdi ben, kulak verecek olsam, saldırganlık dürtümün kulağıma fısıldadıkları, doğa araştırmalarını hor gören anlayışın tinbilim alanındaki temsilcilerinin, özellikle de evrimin, türlerin kökeni öğretisinin karşıtlarının, mücadele edilmesi gereken kötülük ilkesinin ete kemiğe bürünmüş hali olduklarını söylemektedir. Bilime duyduğum büyük hayranlığa bağlı olan, "gaza gelmenin" ve kişiyi şartlı refleks benzeri davranışlara zorlayabilen tepkinin fizyolojisini bilmesem, belki de sözünü ettiğim evrim muhaliflerine karşı bir

inanç savaşının tarafı olmam tehlikesi bulunmaktadır. İyisi mi kötüyü kişileştirmekten vazgeçelim. Ne var ki kötünün kişileştirilmediği, şeytanla özdeşleştirilmediği durumlarda da bu yüceltici, hayran bıraktırıcı, kendinden geçirici bağlanmanın, grup ya da topluluk oluşturucu etkisi, iki taraf arasında düşmanlıklara yol açabilmektedir; örneğin taraflardan her birinin belli, sınırları, içeriği kesin belirlenmiş bir *idealden* yana tavır koyup ve sadece bu idealle özdeşleştiği durumlarda da bu ruh hali gruplar arasında düşmanlıklara yol açabilir; burada özdeşleşme kavramını psikanalizin kullandığı anlamda değil geleneksel, bildik anlamda kullanıyorum. J. Hollo yerinde bir tespitle, çağımızda ulus ile özdeşleşmenin, çok keskin sınırlar çizdiği için çok tehlikeli olduğunu söylemiştir. Kişi kendini bir Rus'a karşı katıksız Amerikalı olarak hissedebilir; elbette bunun tersi de geçerlidir. Kişi çok sayıda değer tanıyorsa ve bunlara duyduğu yüceltici hayranlık sayesinde, aynen kendisi gibi müziğe, edebiyata, doğa güzelliklerine, bilime ve başka birçok şeye hayran olan insanlar ile kendini bir ve bütün hissediyorsa, ancak o zaman, bu gruplardan *hiçbirine* katılmayan insanlara karşı engelsiz mücadele tepkisi gösterebilir. Öyleyse bu türden özdeşleşmelerin sayısını artırmak gerekmektedir, bu da ancak genç kuşakların genel eğitim düzeylerinin yükseltilmesiyle mümkündür. İnsanlık değerlerini sevdirmek ve onlarla duyarlı, severek ilişkiler kurdurmak, gerek okulda gerekse de aile içindeki eğitim ve yetiştirmenin başlıca amacı olmalıdır. Bütün bu değerler, insanı insan yaparlar; belli bir eğitim ve yetiştirme tarzının adı boş yere *hümanist* sıfatını hak etmemektedir: Hayat mücadelesinden

ve politikadan fersah fersah uzak gibi görünen değerler, insanlığa kurtuluş getirebilirler. Bunun gerçekleşebilmesi için değişik toplumlara, cemaatlere, uluslara ve partilere mensup insanları aynı ideallerin peşine takmak şart olmadığı gibi, belki de arzu edilen bir şey de değildir. Hayranlık uyandırıcı, büyük heyecan verici, yüce ve savunulması gereken değerler hakkındaki görüşlerin mütevazı bir şekilde birbirine eklenmesi bile halklar arası kin ve nefreti azaltıp arzu edilen mutluluğu geliştirebilir.

Söz konusu değerler ayrı ayrı ele alındıklarında çok özel olabilirler. Örneğin, Amerika'da ve Rusya'da, geçen yüzyılın ortasından sonra, uzayın keşfi konusunda hayatlarını ortaya koyan kimselerin birbirlerine büyük saygı duyduklarına inanıyorum. Her iki taraf da, birbirinin yüce değerler için mücadele ettiğini kabul etmiş olmalılar. Uzay uçuşları bu anlamda, insanlığın selameti konusunda büyük bir önem taşımaktadır.

Ayrıca gerçek insanlığın kolektif girişimi anlamında, şimdiye kadar birbirleriyle ilişki kurmamış ya da birbirine düşman olagelmiş ulus ve tarafları aynı değerler etrafında birleştirmede çok önemli olan iki büyük değer daha bulunmaktadır. *Sanat* ile *bilimdir* bu iki kolektif değer. Bu her iki faaliyet biçiminin önemi tartışılamaz; dolayısıyla da insanları birbirine karşı kışkırtmaya çalışan en akıllı, serinkanlı demagoglar bile başka kültürlerin ya da karşıt tarafların sanatını değersiz, "yoz" ilan etmeyi aklına getirmemiştir. Müzik ile güzel sanatlar, ayrıca dilsel engel tanımadan etkili olabilmektedir, dolayısıyla geçmişte olduğu gibi birbirinden demir perdelerle ayrılmış toplumlarda, perdenin karşı ta-

rafında yaşayanlara, bu tarafta da aynı iyiye ve güzele hizmet eden insanların yaşadığını göstermeye yararlar. İşte bu görevi nedeniyle sanat *politikada taraf tutmamalıdır.* Politik amaçlara hizmet eden sanatın bizleri tarifsiz üzüntülere boğması bu yüzündendir.

Bilimin sanat ile ortak yanı, bilim yapan insanın politik eğiliminden bağımsız olarak tartışmasız kendi içinde temellenen bir dünyayı temsil etmesinde aranmalıdır. Bilim, sanattan farklı olarak öyle doğrudan anlaşılacak bir şey değildir, bu nedenle de önce, az sayıda insan ile kendi arasında, kendine hayranlık ve merak uyandırarak bir köprü kurması gerekir; ama bu dar alandaki köprünün, alanın darlığı ölçüsünde iyi olması gerekir. Sanat alanında da doğru ile yanlış birbirinden ayırt edilebilir olmakla birlikte, bu alanda sanat eserlerinin nispi değerleri konusunda görüş farklılıkları ortaya çıkabilmektedir. Doğabilimlerinin söz konusu olduğu yerde ise bu tespitimizin bir önemi yok gibidir. Bilimsel bir teorinin, önermenin, tespitin doğru olup olmadığını, bireylerin belli bir bilimsel sonuç hakkında ortaya attıkları düşünceler değil, araştırma ve incelemenin kendi süreci içinde ortaya çıkardığı sonuçlar belirler.

İlk bakışta günümüzün insanlarını bilimin soyut değerlerine hayranlık duymaya, bunlarla ilgilenmeye yönlendirmek imkânsız görünmektedir. Bilim fazlasıyla, alabildiğine farklı, yabancı, kandan candan yoksun bir kavram gibi algılanmaktadır; dolayısıyla bilim için, içinde yaşanılan toplumun tehditkâr bir düşman tehlikesiyle karşı karşıya olduğu kurmacasına bel bağlayıp kitleleri ayağa kaldıran işini bilir demagogların şimdiye kadar kullandıkları çözüme baş-

vurması, kurmaca yollardan bilim hayranlığı uyandırması kapalı bir yoldur. Ama duruma biraz daha yakından baktığımızda, toplumun hayranlık ve ilgisini bilime çekme konusundaki bu ilk umutsuzluğun pek de yerinde olmadığını görebiliriz. Bu bağlamdaki hakikat, demagogların tuzaklarının, sahte hedeflerinin aksine, bir kurmaca değildir; doğabilimi, sağlıklı insan aklının kullanılmasından başka bir şey olmadığı gibi, hele dünyaya yabancı, herkese uzak bir alan hiç değildir. Bir sürü yalandan oluşan, ama iç çelişkilerini açığa vurmayan bir dokuya insanları inandırmaktan çok daha kolaydır hakikati anlatabilmek. "Akıl yetisi ve sağduyu, sanata çok az gerek duyarak da kendilerini anlatabilirler."

Bilimsel hakikat, başka bütün kültür zenginliklerinden çok daha fazla *bütün* bir insanlığın *kolektif* malıdır; çünkü sanat ve felsefenin aksine insan beyinlerinin yarattığı, yaptığı bir şey değildir; Yunanca, üretme, yaratma anlamına da gelen bilim, sözcüğün en yüce ve soylu anlamında, "şiirdir, edebiyattır". Bilimsel hakikat, insan beyinlerinin çaba göstererek yaratmadığı, bunun yerine kendisini kuşatan özne-dışı gerçekliğin elinden çekilip alınmış bir şeydir Gerçeklik bütün insanlar için değişmez ve aynı olduğundan, doğa araştırmaları dünyanın neresinde yürütülürse yürütülsün, sonuçlar güvenilir biçimde birbirleriyle örtüşecektir. Bir araştırmacı, farkında olmadan ve tamamen iyi niyetle elde ettiği sonuçları siyasal kanaati doğrultusunda ucundan bile olsa değiştirirse, gerçeklik ona anında "dur" diyecektir: Çünkü bu türden bilimsel sonuçlar, pratiğe uygulanma girişimi sırasında kendilerinden beklenen yerine getireme-

yeceklerdir. Örneğin eski Rusya'da bir kalıtım araştırmaları okulu, geçici bir süre (besbelli ki politik kaygılarla ve muhtemelen farkında olmadıkları motiflerden hareketle) kazanılmış (bireysel) özelliklerin kalıtıma geçip aktarıldığını ileri sürmüştü. Bilimsel hakikatin tek ve bölünmez olduğuna inananlar için okulun bu iddiası çok rahatsız edici ve üzücü oldu. Ortaya atılan bu iddia çevresinde bir sessizlik duvarı örüldü; derken biliminsanları gene aynı bütün ve tek düşünceyi savunur oldular. Kuşkusuz kısmi bir başarıdır bu, ama hakikatin zaferidir ve bu duruma hayran olmamak için bir neden bulunmamaktadır.

Çoğu kimse, içinde yaşadığımız zamanın fazlasıyla akılcı olduğundan ve gençlerimizin aşırı şüpheciliğinden şikâyet etmektedir. Halbuki bunların ikisi de bence, kesinlikle inandığım ve öyle de olduğunu umduğum gibi, insanların, özellikle de gençlerin son zamanlarda feci şekilde kanıp kapıldıkları yapay ideallere, olumsuz hayranlık tetiklemeyi hedef alan tuzaklara karşı aslında sağlıklı bir direnme, bir karşı koyma tepkisinden kaynaklanıyor. Söz konusu hakikatleri sert bir direnç ve güvensizlikle karşılandıkları yerde tanıtabilmek için, tam da bu serinkanlı düşünmeyi, bu akılcılığı kullanarak, her türlü kuşkunun teslim olmasını sağlayacak sayısal verilerle ispatlara gitmenin gerekliliğine inanıyorum. Bilim ne bir muamma ne de kara büyüdür; basit, yalın metotlarla öğretilebilir. Özellikle de o serinkanlı, kuru akılcı ve kuşkucu olanları, ispatlanabilir hakikatlere ve bunların beraberlerinde getirdikleri her şeye hayranlık duyacak ve yakın ilgi gösterecek şekilde yönlendirmenin mümkün olduğuna inanıyorum.

Elbette insan soyut hakikate de merak ve hayranlık duyabilir; ama işte biraz kuru bir idealdir bu her zaman; ve bu ideali savunabilmek için kesinlikle kuru olmayan başka bir özelliğin işe karıştırılabileceğini düşünüyorum: *Gülme*'dir bu. Gülme aşırı heyecandan kendinden geçmeye çok yönden benzer dedik; gerek bir içgüdüsel davranış olma özelliğiyle, gerekse evrim tarihinde saldırganlıktan türemiş oluşuyla, ama en başta da sosyal işlevi yönünden benzer. Aynı değere, ideale duyulan yüceltici hayranlık gibi gülmek de aynı, ortak şey üzerinde kardeşçe beraberlik duygusu yaratır. Birlikte gülebilmek gerçek dostluğun bir önkoşulu olmaktan da öteye, gülebilmenin doğuşuna giden yoldaki nerdeyse ilk adımdır da. 5. bölümden bildiğimiz gibi gülme, kazların zafer çığlıkları seremonileri gibi, büyük ihtimalle yönü değiştirilip yeni baştan başka nesneye yönlendirilmiş tehdit davranışının ritüelleşmesinden doğmuştur. Tehdit davranışı ve hayranlık gibi gülme de, gülmeye katılanı öteki katılanlarla birleştirmenin yanı sıra, dıştakilere karşı saldırgan bir uç da oluşturur. Gülenlere katılamadığımızda, kahkahalara yol açan siz olmasanız ve gülmeler sizi hedef almamış olsa ya da başka herhangi bir şeye yönelik bulunsa da, birlikte gülmezseniz, bir yabancı, dışlanmış biri olup çıkarsınız. Alaya alınma durumunda gülme, gerçekten gülenlerin dışında kalan kimseye yönelmişse, saldırgan motivasyonun varlığı ve aynı zamanda zafer seremonisinin ya da çığlıklarının belirli biçimleri de kendilerini çok daha belirgin şekilde ele verirler.

Ne var ki gülme, çok farklı bir anlamda yüceltme, hayranlık duygularıyla kendinden geçme hali olmaya göre, çok

daha insana özgü bir davranıştır. Biçim ve işlevi bakımından hâlâ içinde yer aldığı tehdit mimik ve jestlerinin sınırlarını aşıp onların üzerine yükselmiştir. Hayranlık duymadan farklı olarak gülmenin en üst yoğunluk derecelerinde bile, içteki eski saldırganlığın gülmenin çerçevesini kırıp fiili saldırıya geçmesi tehlikesi mevcut değildir. Havlayan köpeğin gene de ara sıra ısırdığı olur, ama gülen insanlar hiçbir zaman karşılarındakine ateş etmezler! Gülmenin motor gücü, hareket ettirici mekanizması hayranlık duymanınkine göre, daha çok kendiliğinden işbaşı yapan içgüdüsel bir mekanizma olsa da, gülmeyi başlatan mekanizmalar seçicidirler ve insan aklınca hayranlığa göre çok daha iyi denetlenebilir, bastırılabilirler. Hayranlık rasyonel bir özdenetimi, eleştiriyi imkânsız hale getirebilirken, gülme, onu denetleyebilmemize, bu davranışımızı akılla eleştirip değerlendirmemize açıktır.

Bütün bu özelliklerine rağmen gülme, hak etmediği halde savunmasız birini hedef aldığında çok kötü zararlar verebilecek, insafsız bir silahtır. Bir çocukla, ona gülerek alay etmek bağışlanamaz bir davranıştır. Gene de biz, aklın olur olmadık şeylerle alay etmemizi engelleyici hâkimiyetine güveniriz. Gelgelelim aynı akıl, belli bir durumda, aslında çok tehlikeli bir şey yapmamıza da izin verir: Bilerek, birini hedef seçerek alayımızı, gülüşmelerimizi ona yönlendirmemize ses çıkarmaz. Bu durumda hedef aldığımız düşman, "yalan"ın çok özel bir biçimidir. Yeryüzünde, hayranlık uyandırmak, bir şeyin yüceltilmesini sağlamak, saygı kazanmak için yapay (sahte) yoldan üretilen bir kurmacadan daha kötü ve imha edilmesi şart olan başka bir şey

daha yoktur; gene, bir şeyin sahte, kurmaca olduğunun aniden su yüzüne çıkması kadar komik bir şey de yoktur. Sahte, kurmaca ihtişam, uyduruk tahtından aniden yere yuvarlandığında, şişirilmiş balon, mizahın iğnesiyle bommm diye patladığında, bizi rahatlatan alaycı kahkahalara hiç çekincesiz kendimizi bırakırız; aniden gevşemenin, rahatlamanın o özel tarzıdır bizi bu yoldan böyle tatlı bir şekilde gevşemeye iten. İnsanın aklının, bu kategorik merciin, eleştirmeden, hiç sınır koymadan gerçekleşmesine izin verdiği tek içgüdüsel eylem de budur.

Katolik düşünür ve yazar G. K. Chesterton geleceğin dininin, hatırı sayılır bir yaygınlıkta, mizahın çok gelişmiş ve farklılaşmış ince bir biçimine dayanacağı görüşünü dile getirmiştir. Kuşkusuz, bu düşünce, ifade ediliş biçimiyle epey abartılı gelebilir bize; ancak bir paradoksa bir ikincisiyle cevap verme sorumluluğunu üstlenerek, mizahı henüz yeterince ciddiye almadığımızı kabul etmek istiyorum. Mizahın, günümüzde ağır yükler altında kalmış sorumluluk ahlakının güçlü bir müttefiki olarak, ona destek veren kutsal bir güç olduğuna inanıyorum. Bu gücün, sadece kültürel gelişme süreçlerinin değil, aynı zamanda filogenetik süreçlerin içinde de henüz büyümekte, olgunlaşmakta olduğunu düşünüyorum.

Bildiklerimi anlatarak geldiğim yerden, çok güçlü bir ihtimal olarak gördüğüm şeye kadar basamak basamak tırmanarak ulaştık; ve nihayet bu son sayfalarda da, öyle olduğuna inandığım şeyleri itiraf etmek durumundayım. Bir doğa araştırmacısının da buna hakkı vardır!

Kısacası, hakikatin, doğrunun zaferi kazanacağına inanıyorum. Doğaya ve onun yasalarına ilişkin bilginin, gitgide daha çok insanlığın genel malı olacağına inanıyorum; evet, bugün bu yolda en iyi adımların atılmakta olduğundan kesinlikle eminim. Gittikçe artan bilginin, insanlara sahici idealler sunacağına ve mizahın aynı ölçüde artan gücünün, sahte ve gerçeklikten uzak bilgileri alaya almalarını sağlayacağına inanıyorum. Her ikisinin, bilgi ile mizahın, seleksiyonu en elverişli ve arzu edilir yöne doğru hareket ettireceğine inanıyorum. Erkeğin, paleolitik çağdan yakın geçmişe kadar uzanagelmiş, en yüce değerler sayılan kimi özellikleri, "eğri ya da doğru, benim ülkem" biçimindeki hâlâ büyük ölçüde takdir edilen ve insanların hayran kalmalarına, kendilerinden geçmelerine yol açan kimi deyişler, bugün düşünen her insana tehlikeli göründüğü gibi espriyi, mizahı seven herkese de gülünç gelmektedir. Bu gülünçlüğün hayırlı, elverişli sonuçları olmalıdır! Halkların en mutsuzlarından ve şanssızlarından olan Utelerde soyu yönlendiren seleksiyon birkaç yüzyıl içinde saldırganlık dürtüsünü yıkıcı bir hezeyana dönüştürebiliyorsa, öyle fazla abartılı bir oportünizme bel bağlamaksızın, uygar kültür insanında gerçekleşebilecek seleksiyonun bu yeni biçiminin etkisiyle saldırganlık dürtüsünün tahammül edilebilir bir seviyeye geriletilebileceğini umut edebiliriz.

Türlerin dönüşümünü sağlayan büyük inşacılar seleksiyon ve mutasyonun, insanlığın tür içi saldırganlığını *tamamen* yıkıp ortadan kaldırarak bu sorunu çözeceğine asla inanmıyorum. Böyle bir adım, onların bildik yöntemleri ile ters düşecektir. Bir dürtü, belirli, yepyeni ortaya çıkmış bir

hayata zarar vermeye başladığında, ne olursa olsun, hiçbir zaman tamamen bertaraf edilmez; çünkü böyle bir adım, o dürtünün vazgeçilmez işlevlerini de gözden çıkarmak anlamına gelecektir. Böyle durumlarda hemen her zaman, o yeni duruma ve hayat biçimine uyum sağlayarak dürtünün zararlı etkilerini önleyen, özel ve tamamen bu işleve dönük bir engelleme mekanizması ortaya çıkmaktadır. Örneğin kimi varlıkların evrimsel türeyim tarihinde, iki ya da daha fazla bireyin barış içinde yaşamasını ve birlikte faal olmalarını sağlamak adına saldırganlığın engellenmesi zorunluluğu ortaya çıktığında, biz insanların toplumsal düzenlerinin de temelini oluşturan, kişisel sevgi, aşk ve dostluk bağları ortaya çıkmıştır.

Bugün insanlığın yeni hayat tarzı ve yaşama biçimlerinin oluşturduğu durum, fiili saldırganlığı sadece kendi arkadaşlarımıza, dostlarımıza değil, aynı zamanda bütün insanlığa karşı kullanmamızı önleyecek bir engelleme mekanizmasının gelişip ortaya çıkmasını hiç tartışmasız zaruri hale getirmiştir. Bu mecburiyetten, bütün insanları birer kardeş olarak, yakın uzak diye bakmaksızın, kişi olarak ayrım gözetmeksizin sevmemiz gerektiği biçimindeki, doğaya kulak vererek de ondan kopya edebileceğimiz sonuç türemektedir. Bu sevme talebi yeni bir şey değil elbette; aklımız onun zorunluluğunu, duygularımız da eşsiz güzelliğini eksiksiz kavramamızı sağlayabilir; ancak gene de bizler, şu günkü halimizle, özellik ve niteliklerimiz itibariyle, bu talebi öyle kolay kolay yerine getirebilecek durumda sayılmayız; aşk, sevgi, dostluk duygularını eksiksiz, o sımsıcak haliyle ancak tek tek, belli insanlara karşı hissedebiliriz; en güçlü, en "baba"

irade bile bizi aksi yönde zorlayıp bu gerçeği değiştiremez! Ama işte evrimin o iki inşacısı, seleksiyon ve mutasyon, bu yönde bir gelişme sağlayıp durumu değiştirebilirler! Ve bunu eninde sonunda yapacaklarına da inanıyorum; çünkü hem insan aklının gücüne, hem seleksiyonun, seçme-ayıklama dediğimiz o evrim mekanizmasının gücüne ve aklın, akla uygun, aklın yol gösterdiği bir seleksiyonu işleteceğine inanıyorum. Akıl ile seleksiyon işbirliğinin, pek öyle uzak olmayan bir gelecekte, hakiki, gerçek insanlığın o en yüce ve güzel talebini yerine getirecek yetenek ve beceriyi gelecek kuşaklarımıza bahşedeceğine inanıyorum.

DİZİN

-A-

Acropora, 24
Afrika akasyası *(Acacia tortilis),* 25
Afrika zırhlı kargası *(Corvus albus),* 226
ağaç atmacası *(Falco subbuteo),* 240-241
alageyik *(Cervus dama),* 196, 200
altın hamster *(Mesocricetus auratus),* 200
altıngöz *(Bucephala clangula)* 118
Amerikan manatı *(Trichechus manatus),* 30
Anatini, 113, 115, 334
And kazı, 297
angıt *(Tadorna ferruginea),* 119, 296, 299
antilop, 57, 81
argus sülünü (büyük argus) *(Argusianus argus),* 81, 83-84, 270, 382
aslan, 57-58, 61, 93-94, 218, 229, 240, 379
Atherinoidea, 32
atmaca, 59, 204
Avrupa fiyuları, 296
Avrupa sunası *(Tadorna tadorna),* 111
Avrupa yeşil (zümrüt) kertenkelesi *(Lacerta bilineata ve Lacerta vidiris),* 209-211, 219, 251
Aythyini (dalgıç ördek), 117, 119-120, 124, 334

-B-

babun (Habeş maymunu) *(Papio)*, 81, 93, 95, 229-230, 237, 403
bahri *(Podiceps cristatus)*, 110, 139
balıkçıllar *(Ardeidae)*, 19, 21, 205-207, 226, 232, 246, 255-257
balon balığı *(Tetraodontidae)*, 26, 43, 70
baraküda *(Sphyraena barracuda)*, 31, 240
Beau Gregory (yellow belly) *(Pomacentrus leucosticus)*, 34-35, 42-43, 46
boxfish (kutu balığı; *Ostracidae*), 26, 43
boz ördek *(Anas strepera)*, 120
Brezilya inci balığı, 105
buffalo, 58, 237
Burgess Butterfly *(Chaetodon burgessi)*, 69

-C-Ç-

Carduelide, 211
cennet kuşu *(Paradisaeidae)*, 139
Cichlasoma biocellatum, 189
cüce çiklit *(Apistogramma)*, 87
cüce deniz yosunu *(Zostera)*, 25
çengelçeneliler, 70
çiklit *(Cichlidae)*, 8, 33, 48, 63, 77-78, 104, 106, 121, 177-179, 191-192, 194
çil kekliği *(Perdix perdix)*, 26

-D-

dağ ispinozu *(Fringilla montifringilla)*, 235-236
damsel, 43, 52-53, 275
dansçı sinek *(Empididae)*, 121-123, 208
deniz yosunu *(Laminaria digitata)*, 25
dikence *(Gasterosteidae)*, 48, 76, 87, 183-186, 246
dingo, 57-58
doğan *(Falco peregrinus)*, 116, 240-241
Doğu Avrupa angıtı *(Tadorna ferruginea)*, 115-116, 118, 120
Doğu Avrupa-Asya angıtı *(Tadorna ferruginea)*, 112
dört dişli balıklar *(Tetraodontidae)*, 26
dövüşken kuş *(Philomachus pugnax)*, 82-83

-E-F-

ev fareleri *(Mus musculus)*, 262-263, 269
fiyu *(Anas penelope)*, 120
florya *(Carduelis chrolis)*, 211

-G-

gargur balığı *(Haemulidae)*, 30-32, 35
gece balıkçılı *(Nycticorax nycticorax)*, 19, 21, 205-206, 232, 255-258
gelincik *(Mustela)*, 197, 200
Gorgonaria *(Scleraxonia)*, 24
göl kuşu, 59
gri kaz *(Anser anser)*, 7, 21, 126-127, 129, 182, 198, 298, 300, 305, 307, 309-310, 314, 323, 325, 329-330, 333-336, 344, 389, 409, 421
gümüş balığı *(Atherinidae)*, 29, 32
güvercinler *(Columbidae)*, 101, 214

-H-İ-J-

hidropolip, 25, 69
Hint çikliti, 105
imparator balığı *(Pomacanthus imperator)*, 70
İskoç terrieri, 62
ispinozgiller *(Fringillidae)*, 209
Jack Dempsey, 190, 193, 195-196

-K-

kabuklu yumuşakça, 41, 70
kahverengi göçmen kemeler *(Rattus norvegicus)*, 262
Kanada kazı, 62
kar kazı *(Anser caerulescens)*, 334-336
kara bacaklı martı *(Rissa tridactyla)*, 224-225
kara diş balığı, 45
kara sırtlı martı *(Larus fuscus)*, 225
karabaş martı *(Larus ridibundus)*, 225
karaca *(Caproleus caproleus)*, 237
karga, 59-61, 89, 197, 226, 376-377
Kars kertenkelesi *(Lacerta agilis)*, 213
kayın ispinozu *(Fringilla coelebs)*, 248

kedi *(Felidae)*, 40, 56, 74, 79, 156, 163-164, 200, 218, 357, 363, 407, 409
kelebek balığı *(Chaetodontidae)* 29, 42-43, 45-46, 52, 69, 104, 275
kemiklibalıklar *(Cichlidae)*, 189-191, 200
keseli kurt, 57
kırlangıçlar *(Hirudinidae)*, 246-247, 253
kızıl tilki *(Vulpes vulpes)*, 203
kirpi balığı *(Diodon holocanthus)*, 26, 70, 241
köpeğimsiler *(Coniformia)*, 227
kuğu *(Cygnini)*, 247, 289, 317
Kuzey Afrika Nil kazı, 297
Kuzey yabani sıçanı *(Lemmini)*, 235-236
küçük karga *(Corvus monedula)*, 89-90, 126, 223-224, 226, 237, 251, 256, 268

-L-

labirent balıkları *(Anabantoidei)*, 191
labirentliler *(Anabantoidei)*, 48
lapin *(Labridae)*, 43
leş kargası *(Corvus corone/ Corvus corone cornix)*, 226
levreğimsiler *(Perciformes)*, 29, 32-33, 191
leylekler *(Ciconiidae)*, 246, 248, 252-253
Lutianus familyası, 29

-M-

Macar ördeği *(Netta rufina)*, 117
makak, 293
mançurya ördeği *(Aix galericulata)*, 83
mandril *(Mandrillus sphinx)*, 139
mavi melek balığı *(Holacanthus)*, 33, 35, 42
mavi niger trigger, 45-46
mercan balığı, 18-19, 37, 41, 44, 47, 49-51, 53, 68, 72, 222
Mısır kazı *(Alopochen aegyptiacus)*, 86, 118, 120, 298-299
mini inci balığı *(Phoxinus phoxinus)*, 244
mus *(Alces americana)*, 129, 228
mücevher balığı *(Microspathadon chrysurus)*, 34, 43, 49, 284

-Ö-

örümcekler *(Arachnidae)*, 208
ötücü kuşlar *(Passeri ya da Oscines)*, 72, 214, 246

-P-R-

Pantodontidae *(tavus kelebek balığı)*, 29
Papağan balığı, 69-70
papağansılar *(Psittaciformes)*, 214
papaz balığı (damsel) *(Pomacentridae)*, 43-44, 46
pasbaş ördek (pasbaş patka; *Aythya nyroca*), 118, 421
peygamber devesi *(Mantis religiosa)*, 208
picasso tetik balığı *(Rhinecanthus aculeatus)*, 46
puhu kuşu, 55, 59
purpurmaul (erguvan ağız), 30
riga martısı *(Larus argentatus)*, 225
ringa *(Clupeiformes)*, 246

-S-Ş-

sansar *(Mustelidae)*, 218
sardalye *(Clupeidae)*, 29
setan kargası, 59
sivridiş abudefduf, 52
Siyamlı kavgacı, 139, 190
snapper, 29-32
spiny boxfish (dikenli kutu balığı), 26
su tavuğu *(Rallus aquaticus)*, 219-220
suna *(Tadorna tadorna)*, 62-63, 111, 113, 118, 295-296, 299-300
şakrak kuşu *(Pyrrhula pyrrhula)*, 209, 211-212, 215-216, 337
Şili fiyuları, 296
Şama ardıcı, 292

-T-

taşsı mercanlar *(Scleractinia)*, 24
Tazmanya kurdu *(Thylacinus)*, 57
Tazmanya şeytanı *(Sarcophilus harrisii)*, 57
temizlikçi balık *(Labroides dimidiatus)*, 71
tetrazon *(Puntius tetrazona)*, 62-63
turnagiller *(Gruidae)*, 219

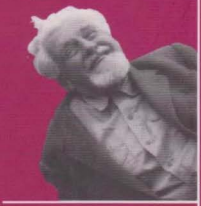
-W-Y-

Wapiti-geyikleri, 129
Yarım daire melek balığı *(Pomacanthus semicirculatus)*, 46

yeşilbaş *(Anas platyrhynchos)*, 115-116, 119, 124, 295
yeşilbaş ördek *(Anas platyrhynchos)*, 113, 119, 291

-Z-

zargana *(Belonidae)*, 29, 31-33
zebra, 57, 61
zebra çiklit, 77

KONRAD
LORENZ

İŞTE İNSAN

Saldırganlığın Doğası Üzerine

Bu kitap, "gri kazların babası", davranışbilimin duayenlerinden Konrad Lorenz'in "manifestosu"! Lorenz sadece kendi dilinde 24 baskı yapan kitapta, akla dayalı, gerçek ahlaki bir insan toplumu olmanın vazgeçilmez şartını ortaya koyuyor:
İnsan artık o saçma kibrini bir yana bırakıp kendi gerçek "tarihi" ile barışmak zorundadır! Bunun yolu da, türlerin evrim (türeyim) tarihindeki kendi yerini kabul edip kavramaktan geçer. Çünkü bu tarih, en başta seleksiyon ve mutasyonun, türlerin evrimini destekleyici görevler yükleyebildiği "saldırganlık dürtüsü" (içgüdüsü) olmak üzere, bütün davranış kalıplarını (ritüelleri) bulup geliştiren, değiştiren ve yönlerini yeniden tayin eden; insanlığın kültür-uygarlık döneminde ortaya çıkan davranışların kaynağını oluşturan o milyonlarca yıllık sürecin tarihidir.

ISBN 978-9944-150-44-6

9 789944 150446

08.34.Y.0298.005

Cumhuriyet Kitapları